BIBLIOTHEEK

VAN

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDSCHRIJVERS.

OPGAVE VAN HETGEEN NEDERLANDERS

OVER DE

GESCHIEDENIS DER CHRISTELIJKE KERK

GESCHREVEN HEBBEN.

DOOR

CHRISTIAAN SEPP,

TH. DOCTOR EN RUSTEND PREDIKANT.

LEIDEN. — E. J. BRILL.

1886.

INHOUDSOPGAVE.

BIBLIOTHEEK

VAN

NEDERLANDSCHE KERKGESCHIEDSCHRIJVERS.

INLEIDING.

Ik wensch mijnen landgenooten een werk in handen te geven, dat zij weleer hoopten uit die van den hoogleeraar BERNARD TER HAAR te zullen ontvangen. In de voorrede van het 1ste stuk zijner *Historiographie der Kerkgeschiedenis* (1870) verklaarde deze bl. IX, dat het zijn wensch bleef, afzonderlijk *de Kerkelijke Historiographie in Nederland* te bewerken, bij de uitgaaf van het 2e stuk (1871) bleek hij nog dien wensch te koesteren, ja toen hij in het vriendelijk *Velp* zijn ambteloos leven aanving, verzekerde hij bl. VIII der voorrede van het 3e stuk (1873), aan het voornemen om de Nederlandsche Historiographie te behandelen, geen vaarwel te hebben gezegd.

Het heeft hem niet mogen gebeuren, dien wensch vervuld te zien. Op vierenzeventigjarigen leeftijd — hij was geboren 13 Juni 1806 — ontsliep hij, 19 November 1880, een naam achterlatende, verbonden aan al wat schoon en waar is en welluidt. Ook die taak zou hem voorzeker gelukt zijn: de kennis, smaak en onpartijdigheid waarmede hij zijnen arbeid, wat het buitenland betrof, verricht had, gaven goede hoop, dat ook dit

deel van het werk volbracht zou worden onder goedkeuring van alle deskundigen.

Wanneer ik het door hem niet bewerkte tot het onderwerp kies, waaraan ik de dagen van mijn ambteloos leven hoop te wijden, ontveins ik mij geen oogenblik de bezwaren, waarmede ik te strijden heb. Reeds het kiezen van den titel, dien ik aan mijn werk meen te moeten geven, afwijkende van den door TER HAAR gebezigden, heeft mij nadenken gekost. Mocht ik den door TER HAAR gebruikten overnemen? Neen, want in den waren zin van het woord kan men niet van eene Nederlandsche Historiographie spreken. De bloeitijd van de beoefening der kerkelijke geschiedenis in ons vaderland is van jonge dagteekening, ongetwijfeld is die geschiedenis behanded, maar niet methodisch. Te vergeefs beproeft men de door TER HAAR toegepaste verdeeling over te brengen op die der beschrijving van de lotgevallen der vaderlandsche kerk.

Indien ik mijn werk durfde noemen eene Nederlandsche Historiographie, zou ik tegenover ieder verlegen staan, die mij den eisch stelde, om den geregelden gang dezer Historiographie aan te wijzen. Daar is ontwikkeling gekomen, doch laat, zeer laat. De geschiedenis is door Nederlandsche geleerden beschreven niet als volgelingen eener wetenschappelijke methode, maar als individuëele beoefenaars en liefhebbers.

Een andere benaming heb ik gekozen, goeddeels eene welbekende en geëerde. Wat S. DE WIND (geboren 26 Januari 1793, overleden 19 Augustus 1859) voor de vaderlandsche geschiedenis gedaan heeft in zijne onvoltooid geblevene *Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers*, wensch ik te doen voor de Nederlandsche schrijvers over kerkgeschiedenis: een oordeelkundig overzicht te leveren in de *eerste afdeeling* van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke kerk in

het algemeen en in de *tweede afdeeling* van hetgeen zij over bepaalde tijdvakken en afdeelingen geschreven hebben.

Ik zal een ruim gebruik maken van den naam geschiedschrijver: ik geef dien aan ieder, uit wiens pen eenige wetenschappelijke bijdrage tot kennis van de lotgevallen der kerk is gevloeid, overtuigd als ik ben, dat bij de gesteldheid der dingen, gelijk deze in werkelijkheid was, geene hooge eischen aan de auteurs mogen gedaan worden. Eerst aan onzen leeftijd is het vergund geworden over eene school op dit gebied te kunnen spreken. Onze vaderen hebben dat voorrecht ontbeerd.

Een chronologische verdeeling der Nederlandsche Historiographie is ongerijmd. Nemen wij de proef!

Het eerste tijdvak loope van DE BEKA tot NERDENUS, dus van 1350 tot 1614, van den oudsten geschiedschrijver, die in ons vaderland de pen heeft gevoerd en op dien naam aanspraak maakt, tot den Franekerschen hoogleeraar, dien wij de oudste beschrijving der Hervorming te danken hebben. Doch de opmerking, dat beide geschriften in hetzelfde jaar 1611 het licht zagen, verijdelt ten eenen male alle gissing aangaande eenigen invloed, door eerstvermelden of zijne naaste volgelingen op laatstgenoemden geoefend. Hoogstens zou men mogen aannemen, dat de hoogleeraar voor zijne kerk heeft getracht te doen wat de kanunnik en zijne geestverwanten voor de hunne volbracht hebben. Stellen wij de grenzen van het tweede tijdperk: van NERDENUS tot GERDES. Men doet niets anders, dan twee verdienstelijke mannen te gedenken, van wie de laatste zeker overvloedig, ja buitengemeen verdienstelijk op het gebied der kerkelijke geschiedenis heeft gearbeid, maar niemand mag beweren, dat het hem gelukt is, zijn werk anders te doen leven dan in zijne geschriften; want in dit opzicht heeft hij op de nakomelingschap invloed gehad zijn voorbeeld heeft beoefenaars aangekweekt; met hem begint de armoede

aan historische geschriften een einde te nemen. Vandaar komt het, dat de eeuw, die tusschen zijn leeftijd en dien van MOLL ligt, ruimen overvloed van geschriften aanbiedt, hoewel echter deze weinig gelijkheid van methode aan den dag brengen. Zooals ik zeide, met en door MOLL ontwaakt vruchtbaar leven; hij is de historicus, waarop *Nederland* roem draagt, hij de leermeester dergenen, die zijn mondeling onderwijs genoten hebben of van hen die het genieten alleen uit zijne werken.

Bij het volbrengen mijner taak heb ik de vrijheid genomen, de stof in te deelen met het oog op ons vaderland. De lotgevallen der kerk alhier bepalen dergelijke verdeeling, mijns achtens, aldus:

I. Van de stichting der Christelijke kerk tot de bevestiging der hierarchie door LEO III.
II. Van LEO III tot het groote Schisma in 1378.
III. Van dit Schisma tot het eerste placaat van keizer KAREL V tegen de Hervorming hier te lande.
IV. Van 1522 tot de vestiging der Hervormde kerk als staatskerk in 1618.
V. Van deze vestiging tot hare opheffing in 1795.
VI. Van die opheffing tot onze dagen.

Vervolgens zullen de hoofdstukken:

VII. De geschiedenis der Protestantsche kerkgenootschappen naast het Hervormde gevestigd, en
VIII. De geschiedenis der Katholieke kerken behandelen in dien zin, dat er aangewezen wordt, wat door Nederlandsche schrijvers daarover is te boek gesteld. Vertalingen zijn volstrekt buitengesloten op enkele uitzonderingen na. Godsdienstwetenschap, zendingswezen; de lotgevallen der kerken van Oost- en West-Indië; de geschiedenis van het Kerkrecht liggen buiten het door

mij gekozen veld, evenzeer als biographiën. Beperking van de stof was hoogst noodzakelijk.

Waar eenig geschrift andere bronnen noemt, wijs ik dat als hoofdbron aan. Ik mag onderstellen, dat werken, die voor bio- en bibliographische studiën onmisbaar zijn, zich in de handen mijner lezers bevinden. Ik bedoel vóór alles het *Repertorium der verhandelingen en bijdragen betreffende de geschiedenis des Vaderlands in mengelwerken en tijdschriften verschenen* (Leiden 1863, 1872, 1884).

Ik wensch iets anders te leveren dan eene naamlijst van titels en een boek te vervaardigen, dat niet slechts nageslagen, maar gelezen zal worden, gelezen op gevaar af, dat vele der volgende bladzijden het aardige woord van JACOB GEEL (geboren 12 November 1789, overleden 11 November 1862) zullen bevestigen: „de bibliographie praat graag."

EERSTE AFDEELING.

DE GESCHIEDENIS DER CHRISTELIJKE KERK.

EERSTE HOOFDSTUK.

WIJSGEERIGE BESCHOUWING VAN DE GESCHIEDENIS DER KERK.

Hoezeer ik moet erkennen, dat het opschrift van dit hoofdstuk grootere verwachtingen opwekt, dan die door zijn inhoud zullen bevredigd worden — want eene philosophie der kerkelijke geschiedenis bezitten wij niet — schroom ik geenszins, bedoelde woorden te bezigen, dewijl het niet ontbrak aan pogingen om met een wijsgeerigen blik het veld der geschiedenis te overzien. De beroemde *Disputatio de historia pragmatica* van E. A. BORGER (geboren 26 Februari 1784, overleden 12 October 1820), verschenen in 1818, bij hare eerste uitgaaf als bekroonde verhandeling in de werken der Hollandsche Maatschappij der wetenschappen te *Haarlem* in 1815 de *officiis Historici* betiteld, betreedt wel niet bepaaldelijk het veld der kerkelijke geschiedenis, doch mijdt het evenmin opzettelijk. In keurig Latijn en op geestigen trant prijst BORGER de pragmatische, historische behandeling *quae sit rerum aut cognatio aut sejunctio aut omnino necessitudo.* Het kan natuurlijk kwalijk anders, of deze pragmatiek wordt in hooge mate door het subjectieve oordeel van hem, die

voor haar de pen voert, beheerscht. Eén voorbeeld: aan de schets van *Constantinopel's* val hecht BORGER de zinsnede (pag. 26) quae tempora cum LUTHERI aetas proxime subsecuta sit, est ne continuo consequens, ut, quod multis videri video, ab hac literarum luce unice aut etiam praecipue profecta sit religionis per LUTHERUM instauratio? Welk beoefenaar van de geschiedenis der Hervorming zal het hem nazeggen, tenzij met beperkingen van buitengewone proportiën? Bij het aanvaarden van het professoraat in de faculteit der letteren, 27 September 1817, gaf hij slechts een gedeelte van een betoog *de historiae doctore, providentiae divinae administro*, terwijl het voornaamste deel *de officiis Historici, ut Providentiae divinae administri* noch toen, noch bij den herdruk der *oratio* in 1818 geleverd is tot schade van het geheel. Want nu bezitten wij niet veel meer dan eene keurig gestelde — doch dit epitheton is bij BORGER's arbeid overbodig — opwekking, om de dingen van het benedenrond te beschouwen met de gedachte aan hooger bestuur. Het ontbreekt geheel aan vaste regelen en aanwijzigingen, trouwens vroomheid laat zich niet binden. Zij gebiedt te wezen billijk en onpartijdig, maar vergoedt nooit eenig gebrek in den ernst van het wetenschappelijk onderzoek. Zij kan beter zich zelve, dan anderen stichten.

Aan de geschiedenis der kerk zijn in ons vaderland de namen van KIST en ROYAARDS onafscheidelijk verbonden. Op het hooge leergestoelte hadden zij echter een voorganger gekend, die op het gebied der geschiedenis den beroemden familienaam, welken hij droeg, niet te schande maakte. Ik denk aan JONA WILLEM TE WATER en noem een naam, die met eere verdient vermeld te blijven. Tot het einde zijns levens, aangevangen 28 October 1740, besloten 19 October 1822, was hij werkzaam. Leest zijne inaugureele rede *de Studio Historiae Ecclesiasticae cum disciplina theologica diligenter*

conjungendo, in 1785 voorgedragen. Wat wij nu houden voor eene stelling die geen betoog behoeft, vereischte toen een pleidooi. En het duurde nog jaren, eer de overtuiging van TE WATER eene algemeen heerschende geworden was.

Zij is het geworden, dank zij het voorbeeld en het onderwijs van ROYAARDS en KIST. Bloedverwanten, academievrienden, ambtgenooten hebben zij, naar de mate hunner gaven, de beoefening van de wetenschap der kerkelijke geschiedenis in eere gebracht.

HERMAN JOHAN ROYAARDS (geboren 3 October 1794, overleden 2 Januari 1855) in 1823 als buitengewoon hoogleeraar te *Utrecht* optredende, sprak *de hominum gentiumque varietate in Christianae societatis historia observanda.* Het denkbeeld, dat hij later bij herhaling uitsprak: *agit in ecclesia homo*, *in religione Deus*, werd reeds in die rede verkondigd zonder duidelijke toelichting; de ontwikkeling der Oostersche en Westersche kerk zeker niet gadegeslagen met passende waardeering; hoogstens beleed de redenaar zijne overtuiging, dat de Christelijke kerk waar zij gevestigd was, het karakter vertoonde van het volk, waarover zij hare zegeningen uitstortte. In 1826 hield ROYAARDS eene *oratio de theologia historica*, *cum sacri codicis exegesi rite conjuncta*, *nostris potissimum temporibus in Belgio excolenda.* Men kreeg wel eenigszins den indruk, alsof de kerkelijke geschiedenis te harer aanbeveling een goed geleide noodig had, een indruk, die bij den hoorder herleefde, toen de opvolger van ROYAARDS, BERNARD TER HAAR in keurig Latijn zijn ambt aanvaardde, 1854, handelende *de Historiae ecclesiasticae et theologiae moralis studio*, *his nostris diebus arctissime conjungendo.* Eene wijsgeerige behandeling wordt ons door deze redenaars niet beloofd, op eene grondige deden zij ons hopen. ROYAARDS' onderzoek *over den voortgang in de beoefening der geschiedenis*, *ook van die der Christelijke*

Kerk, waarmede het door hem en KIST geredigeerd „Archief voor kerkelijke geschiedenis” geopend werd (1829), schetste in breede trekken den gang der wetenschap en roemde vooral de verdiensten van VENEMA, den laatsten theoloog der 18e eeuw.

Te *Leiden* betrad ook in 1823 NICOLAAS CHRISTIAAN KIST (geboren 11 April 1793, overleden 21 December 1859) den katheder met eene oratie *de progressione ingenii humani, in dogmatum historia Christianorum animadvertenda.* Ik geloof dat bevoegde hoorders met groot genoegen deze rede, vol frissche en fijne opmerkingen, zullen hebben aangehoord. Zij mag evenzeer een geloofsbrief als een programma heeten, zoo ze al sterker getuigt van helderheid dan van wijsgeerigen zin, zij vestigt de aandacht op een onderwerp, dat voor dien tijd geheel nieuw is te noemen.

Schat ik haar hooger dan die van ROYAARDS, ik geef haar ook de voorkeur boven de inwijdingsrede van TH. A. CLARISSE (geboren 18 Februari 1795, overleden 25 September 1828) uitgesproken te *Groningen*, 3 December 1823, *de Societatis Ch. historia ad informandum Sacrorum antistitem accommodate tradenda*, ten betooge: nulla ex parte officio suo fungi posse sacrorum antistitem, sine Ch. historiae accurata cognitione. Of hij zijn gehoor overtuigd heeft, durf ik wel, bescheidenlijk, in twijfel trekken. Doch dat hij in de collegekamer zijn hoorders wist te bezielen, staaft zijn dankbare leerling P. HOFSTEDE DE GROOT met de schets eener hem onvergetelijke voordracht, afgedrukt in de *Hulde aan Th. A. Clarisse* (1828) bl. 32 volg.

Waar spraak is van wijsgeerige behandeling mag men het oog niet sluiten voor onderzoekingen naar den oorsprong der kerk en de ontwikkeling van het begrip, in den loop der eeuwen aan dat woord gehecht; onderzoekingen, die de lofspraak van wijsgeerig verdienen, in zoover zij aan den eisch der grondigheid voldoen en vruchten blijken te

wezen van ernstige studie, die niet zich neerlegt bij het voorlang bekende en beweerde, maar zelfstandig het ware tracht te vinden en door haar welslagen nieuwe banen ontsluit.

Die lof zij toegekend aan het antwoord, dat de hoogleeraar KIST ter beantwoording van eene door TEYLER's godgeleerd genootschap voorgestelde vraag schreef over de *Christelijke kerk op aarde volgens het bijbelsch onderwijs en de geschiedenis.* De eerste uitgaaf zag het licht in 1830 als XXXe deel van de werken des genootschaps; de tweede in 1835, zeer verrijkt met uitvoerige aanteekeningen. Wie na verloop van meer dan een halve eeuw het door KIST geschrevene leest, begrijpt en oordeelt volkomen gewettigd den uiterst gunstigen indruk, dien dit werk binnen en buiten het vaderland maakte.

De laffe naijver, die, verstoord over de benoeming van een leerling der Utrechtsche school tot een katheder in *Leiden*, de eerste jaren van het professoraat des jongen mans werkelijk bemoeilijkte, zag zich tot zwijgen gedoemd. Een grondig bewerkt onderzoek, blijkbaar de arbeid van frissche krachten, was geleverd en al ergerde het velen, uit de schrift zelve het bewijs bijgebracht te zien, dat de kerk, als organisch geheel gedacht, niet op JEZUS als haren insteller roemen mag het onderscheid tusschen Christelijken godsdienst en Christelijke kerk werd uiteengezet en over meer dan één punt een zelfstandig oordeel uitgesproken, dat afdoende proef van degelijke navorsching heeten mocht. Vraagpunten, die later veler aandacht trokken: b.v. de quaestie der Ignatiaansche brieven; de beteekenis der uitdrukking *gemeente ten uwen huize;* de gemeenschap der goederen bij de oudste Christenen; de identiteit van liefdemaal en avondmaal — en hoe veel meer — zijn door KIST in deze verhandeling het eerst ter spraak gebracht. Hij toonde daardoor een open oor te hebben voor vragen, welke tot hiertoe zelfs

niet in behandeling genomen waren. Bij één vraagstuk, dat naar de verhouding tusschen kerk en staat berustte KIST, zonder dieper gaand onderzoek in hetgeen WILHELM BROES had geschreven. Wie duidt het hem ten kwade? De Nestor der predikanten in ons vaderland — hij was geboren 19 October 1766 en overleed 7 Januari 1858 — werd alom gehuldigd wegens de scherpzinnigheid van zijn oordeel en zijne liefde tot den vrede. Deze historiekenner, in alles naar een veiligen middenweg zoekende, meende den tijd gekomen, om *de Kerk en den Staat in wederzijdsche betrekking volgens de geschiedenis te beschouwen* (3 deelen 1830—1841) en alzoo aan te vullen wat door TEYLER's genootschap in de bekroonde antwoorden op de vraag: *mag en behoort het burgerlijk bestuur eenigen invloed uit te oefenen op zaken van godsdienst? zoo ja, van welken aard en uitgestrektheid behoort die invloed te zijn?* (werken deel XVII) onbepaalds en zwevends gelaten was. BROES gaf een leerrijk boek, wat geschiedkundige bijzonderheden betreft en voor de kennis van staatsrechterlijke toestanden zeer belangrijk; doch het kwam bij hem, even weinig als later bij KIST, op, om het begrip van *Staat* aan keuring en toetsing te onderwerpen. Zoodra die keuring en toetsing voor het eerst in verband met de geschiedenis der kerk plaatsgreep door *die Anfänge der Christlichen Kirche und ihrer Verfassung* I (1837) van RICHARD ROTHE, Heidelberg's beroemden hoogleeraar (geboren 28 Januari 1799, overleden 20 Augustus 1867), het beeld van diepe vroomheid en onbegrensde vrijzinnigheid, zette KIST zich aan de beoordeeling van deze meesterlijke proeve van scherpzinnig onderzoek. In het X^e^ deel van het „Archief" (1840) verscheen eene breede kritiek, die wel het bewijs leverde, dat haar schrijver het diepzinnig vertoog van ROTHE wist te waardeeren, maar tevens afdoende proef gaf van des beoordeelaars ongezindheid om ROTHE's oordeel betreffende de Christe-

lijke kerk als voorbijgaanden vorm der Christelijke belijdenis en bestemd, om het geheel van het sociale leven te doordringen en al wat naar grenzen zweemt af te schudden ten beste van den staat gelijk die wezen moet, ik zeg niet toe te stemmen maar zelfs met bezadigdheid te overwegen. Doch de ideeën van ROTHE — NIPPOLD herinnert het ons in zijne biographie van den door hem hoogvereerden godgeleerde, II. S. 84 flg. — waren voor dien tijd nog niet tot den staat van rijpheid gekomen. De dagen breken aan, waarop zijn arbeid geschat wordt als een der uitnemendste op het gebied der kerkelijke geschiedenis. Hadde KIST latere tijden beleefd, zeker zou hij gunstiger oordeel geveld, althans menige uitdrukking gewijzigd hebben. De toon waarop KIST spreekt, vooral in den aanhef, maakt een onaangenamen indruk op den lezer, die ingenomen is met de bescheidenheid, waarmede ROTHE zijnen arbeid aanbiedt, en waarin hij al het aantrekkelijke van zijne persoonlijkheid openbaart, gelijk dat kracht heeft geoefend op allen die het voorrecht genoten hebben dezen beminnelijken man te ontmoeten. De lectuur van zijn boek gelde als gymnastiek des geestes, verrijking van denkbeelden is de begeerlijke vrucht voor ieder die er zich aan waagt. Ik vrees dat het door KIST uitgesproken oordeel oorzaak moet heeten van het bedroevend feit, dat van ROTHE's arbeid, en wat erger is, van ROTHE's denkbeelden geen kennis genomen werd. Te *Groningen* verdedigde in 1844 A. DIEMONT (geboren 14 November 1819, overleden 2 October 1884) eene veel geprezene *Disputatio de ecclesia Christiana e Christi mente;* zij liet ROTHE onvermeld, zelfs daar, waar zij zich bezighield met de betrekking tusschen de kerk en de wereld. Ik bedoel § 10 (pag. 72 sq.) waar overigens veel goeds gezegd is *de ecclesia Christiana spectata in conjunctione cum mundo.*

Verre van ons den jeugdigen geleerde daarvan een

grief te maken: zijn zwijgen bewijst alleen duidelijk, dat de school, waarin hij was opgevoed, geen oor voor ROTHE's betoog ten beste had. Gunstig onderscheidde zich later de Leidsche school. I. A. BRUINS onderzocht in 1869 *het leerstuk over de Kerk volgens Luther, Zwingli en Calvijn*, een onderwerp, waarbij ROTHE's inzichten niet ter sprake kwamen, maar in 1870 behandelde ISAÄK VAN DEN BERGH Jr *de leer over de Kerk volgens het N. T.* en toonde het gewicht van ROTHE's betoog te kennen; drie jaar daarna heeft I. HERDERSCHEE in een academisch proefschrift: *de geschiedenis van de leer over de Kerk sedert* SCHLEIERMACHER de denkbeelden van ROTHE uitvoerig besproken, bl. 59 volg. bl. 139 volg. mijns achtens echter met te weinig waardeering.

De door mij aan KIST gebrachte hulde voor zijn geschrift over *de Kerk* belet mij niet eene welgegronde klacht te uiten over zijne tekortkoming in het toepassen der door hem geuite denkbeelden bij de behandeling der kerkgeschiedenis. Is zijne stelling waar? en wie zal hare juistheid in twijfel trekken? dan moet veel meer aandacht geschonken worden aan de geschiedenis van den Christelijken godsdienst, dan aan die der Christelijke kerk; de eerste wordt en blijft hoofdzaak. Doch wij zullen het zien: KIST is niet de eenige, die voor dit onderscheid bij de behandeling der stof oog en hart gemist heeft. Ik zeg oog en hart, en druk op het laatste. De geleerde, die 7 December 1881 het hoogleeraarsambt te *Leiden* aanvaardde, Dr. J. G. R. ACQUOY, sprekende over het verband van kerkgeschiedenis en geschiedenis van het Christendom, zeide te recht: „in de geschiedenis des Christendoms ligt wel de geschiedenis der Christelijke kerk „opgesloten, maar in de geschiedenis der Christelijke kerk „hebben wij niet de geschiedenis van het Christendom „in haar geheel." Deze woorden, ontleend aan de *Encyclopedie der Christelijke Theologie* van zijnen Utrechtschen

ambtgenoot J. I. DOEDES, werden door hem op kernige wijze als volkomen juist gestaafd. Met volle recht heeft hij het gedaan. Immers, zoodra het vooral te doen is om de geschiedenis van den godsdienst, treedt de verplichting op den voorgrond, om een belangstellend oog te slaan op hen, die den godsdienst hebben lief gehad, al stelden zij geen prijs op het lidmaatschap der kerk, dan moet gelet worden op de vormen, die de godsdienst zich kiest, zelfs op afwijkende en ongewone, het oog gaan over het breede veld dat het zijne is; met één woord, dan geeft de geschiedenis der kerk slechts voor een klein deel, wat aan den eisch van het onderwerp voldoet.

Op een ander deel van het gebied der kerkgeschiedenis trok KIST een lijn van afscheiding, wier scherp geteekend spoor echter niet altijd te volgen is. Het 4e deel van het „archief" (1833) verrijkte hij met eene verhandeling over de geschiedenis van *de leer des Christendoms in betrekking tot kerkelijke geschiedenis en geschiedenis der leerstellingen, voorgesteld als afzonderlijk vak der historische godgeleerde wetenschap.* Buitenlandsche geleerden — getuige hun woord door TER HAAR bewaard „Kerkhistorisch Archief" IVe deel bl. 499) — spreken zonder voorbehoud over deze pennevrucht van KIST hun gunstig oordeel uit. Gaarne stemmen wij, doch niet zonder voorbehoud, met hen in, het pleidooi, door KIST gevoerd, ter gunste eener ethnographische behandeling van de *historia doctrinae Christianae* vinde gehoor, in zoover niet geloochend worden kan, dat het onderscheiden karakter der volkeren zich ook in de opvatting en waardeering des Christendoms heeft doen kennen. Maar evenmin zie men voorbij, dat dergelijke geschiedenis der leer met die der kerk ten nauwste verbonden is en dat tegenover het erkende onderscheid in menig ander opzicht groote eenvormigheid valt waar te nemen. Jammer, dat KIST het door hem geuite denkbeeld niet tot volledige klaarheid gebracht heeft

door het leveren eener *historia doctrinae Christianae.* Het behoorde tot het eigenaardige van dezen geleerde het wetenschappelijk publiek te verrassen met het uitspreken van nieuwe inzichten; ik beroep mij bij voorkeur op zijne academische redevoeringen onder den titel *Orationes quae Ecclesiae reique Christianae spectant historiam* (1855) in één bundel verschenen, den wensch naar uitwerking van dat verrassende vervulde hij te zelden.

Naardien de geschiedenis der kerk vele punten van aanraking heeft met de lotgevallen van de volkeren der aarde, wien het Christendom ten zegen is geweest, laat zich geene *geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van het hedendaagsch Europa denken*, tenzij eene, in welke kerkelijke gebeurtenissen eene eerste rol vervullen. De lezer begrijpt, op welk boek ik het oog heb. Den naam des schrijvers, dien van WESSEL ALBERT VAN HENGEL, kan ik niet terneerschrijven, zonder uitdrukking te geven aan het gevoel van piëteit, dat mij vervult. De hulde hem op zijn 80[en] jaardag, 12 November 1859 gebracht, vond in het vaderland weerklank. Zijn ontslapen, 6 Februari 1871, werd door niemand vernomen, of hij dankte God voor den zegen uit dat lange leven voortgevloeid. Wien is deze exegeet niet ten leermeester geweest? Want exegeet was hij veel meer dan historicus. De *geschiedenis der beschaving* bewijst het, al maakt dit boek vooral naar de tweede uitgaaf (1862—1866) aanspraak op de aandacht van de beoefenaars der kerkelijke geschiedenis. Dat, ieder zal het afkeuren, bij de gekozen verdeeling der stof (I de dagen der kindschheid, II het tijdperk der jongelingschap, III de aanvang der volwassenheid) de beteekenis van vele gebeurtenissen is opgeofferd aan de pragmatiek, blijkt duidelijk.

Wijsgeerige behandeling van de lotgevallen der kerk wordt mijns achtens niet buitengesloten door eene vrome beschouwing van het verledene. Ik zou dus in geenen

deele de zienswijze der Groninger school veroordeelen uit vrees, dat de behandeling der geschiedenis, welke zij aanprijst, de wetenschappelijke zijde van het onderwerp bedreigt; verre van daar. Men herinnert zich, dat in hare *Encyclopaedia theologi Christiani* (1e Edit. 1844, pag. 66 sq., uitvoeriger 2e Edit. pag. 73 sq.) de verklaring voorkomt. „est hoc principium nostrum, Jesum Christum esse ex Ecclesiae historia cognoscendum." Doch wat er ook gezegd worde ter verduidelijking van de door die school verkondigde Christus-regeering, waarbij zij tracht voor te stellen „Jesum Christum agentem (Deumque per eum) et in hominibus liberis agentem", zij is toch niet bij machte, de verwisseling van Christus- en Godsregeering te keeren en kan niet ontkennen, dat haar punt van uitgang niet is geweest dat der oudste gemeente, wier lofzang bij uitredding van bang gevaar opging tot Hem, die gemaakt heeft den hemel en de aarde. Later is op den katheder der Groninger Hoogeschool van bevoegde zijde een woord gesproken, dat met de in de *Enclycopaedia* geuite voorstelling moeielijk vereenigd kan worden. Het werd gesproken door EVERT JAN DIEST LORGION (geboren 30 Augustus 1812, overleden 11 Mei 1876) op wetenschappelijk gebied gunstig bekend door menige proef van degelijke studie. Bezig met het bewerken der 2e uitgave van VAN HENGEL's *geschiedenis der beschaving* werd hij, ook op diens aanbeveling, tot den leerstoel geroepen. Hij hield als buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid daar zijne intrede 10 October 1860 en beval *de regte beoefening der historische theologie* aan als *uitnemend geschikt ter opbouwing van de kerk der toekomst.* De verdienste dier redevoering ligt mijns achtens in het 1e deel, hetwelk helder uiteenzet, waarop het bij het beoefenen der historische theologie aankomt. Of de historische theologie den spreker wel volgen wilde in zijne bespiegelingen over de kerk der toekomst, daaraan

twijfel ik; hoe meer zij weet van het verledene, hoe omzichtiger zij oordeelt over de toekomst.

Dat jaar 1860 was voor de ontwikkeling van de historische wetenschap ten onzent een zeer vruchtbaar jaar. Dr. L. W. E. RAUWENHOFF trad als buitengewoon hoogleeraar bij de Leidsche faculteit, 21 September, op, bij welke gelegenheid hij de vraag: *welk moet het leidend beginsel zijn bij de verklaring van de geschiedenis der Christelijke Kerk?* beantwoordde met het betoog, dat de oorzaak der verschijnselen in den mensch zelven moet gezocht worden, en schoone denkbeelden uitsprak over de verhouding der moderne wereldbeschouwing tot het grootsche verschijnsel des Christendoms. Twee jaar later opende dezelfde hoogleeraar zijne lessen met eene toespraak: *heroën in de geschiedenis*, in zekeren zin eene toepassing zijner oratie. Maar is dat heroïsme verklaard door de waarneming, dat die mannen heroën geworden zijn, dewijl er zulk eene diepe waarheid in hen was? Toen LUTHER tegen het einde van zijn leven over zijn gang naar *Worms* sprak, verklaarde hij, dat het daar hem bezielend geloof eene genadegave Gods was. Kan een heros bij het door RAUWENHOFF aangenomen beginsel zelf berusten? Ja, ik mag niet nalaten mijn twijfel te openbaren, of wel de studie der geschiedenis door het vaststellen van dit of van een ander beginsel gebaat wordt. De geschiedenis als zoodanig heeft met feiten te doen, eene wijsgeerige beschouwing voere eerst het woord als de feiten bekend zijn. Mijns achtens moet die beoefening beheerscht worden door het groote beginsel, waaraan de geschiedenis leven en invloed te danken heeft: heilige waarheidszin. Toen Dr. R. FRUIN in datzelfde jaar, den 1en Juni, optrad, handelende over *de onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, sprak hij niet alleen tot de beoefenaars der historia profana, zijn woord worde vooral door de vrienden der kerkelijke geschiedenis ter harte

genomen. De winst zal groot zijn, groot, ja niet slechts voor de schifting en zuivering der stof, die verwerkt moet worden, maar vooral voor den opbouw van het groote rijk van God. Alleen de onpartijdige kerkhistoricus zal een oog hebben voor hetgeen er waar is in de zaak, die hij veroordeelen moet, voor hetgeen er grootsch is in de personen en sekten, eeuwen lang gebrandmerkt met het anathema der meerderheid. De door Dr. FRUIN gestelde eisch is de onverbiddelijke, waaraan ieder kerkgeschiedschrijver te gehoorzamen heeft, op wat wijze hij de verschijnselen, welke hij waarneemt, verklaren moge. Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN, bekend door zijne in geschriften openbaar geworden liefde voor de geschiedenis der vaderlandsche kerk, hield, aan de Universiteit van *Amsterdam* benoemd, eene inaugureele oratie, 20 Januari 1880, over *het wetenschappelijk karakter der geschiedenis van het Christendom.* Hoorders en lezers zouden hem erkentelijk geweest zijn, indien hij duidelijk had doen uitkomen, dat hij door het Christendom verstaat het feit der Godsopenbaring in de vleeschwording des woords. Allerminst zou ik dergelijke voorstelling bestrijden, maar even oprecht betuigen, dat zij geen invloed heeft of hebben mag op de ontleding der historische stof. Zullen wij in historische trouw NEANDER, die het mysterie erkent, eene plaats geven boven BAUR, die het ontkent? De geëerde redenaar had zulk een langen weg niet noodig gehad, om het bewijs te leveren, dat zijne supranatureele opvatting van het Christendom volkomen gewettigd is. Overigens meen ik, op dit punt geheel eenstemmig met den beoordeelaar in het „Theologisch Tijdschrift" 1880, prof. RAUWENHOFF, dat den spreker het betoog niet gelukken kon, dat voor eene organische beschouwing van de feiten of van de verschijnselen de eerste aanvang der ontwikkeling volledig moet gekend worden. Twijfelend vraag ik, of hij volle recht heeft gedaan aan den arbeid van

BAUR? Ook had ik wel gewenscht, dat hij onbeperkter lofspraak ten beste gegeven had aan den eenigen JOHANN AUGUST WILHELM NEANDER, den kerkgeschiedschrijver bij uitnemendheid. Geboren 17 Januari 1789, heeft deze man tot den laatsten zijner dagen, 14 Juli 1850, eigenlijk alleen oog en hart gehad voor de dingen van het koninkrijk Gods. Hij leert, hij toont ons, wat de geschiedenis der kerk is, volgens hem doet zij ons den geest van Christus kennen in zijne werking en macht; zij beschrijft ons, hoe de mensch opgroeit tot het burgerschap van het rijk der hemelen, dat meer is dan de kerk, en binnen zijn ruimte tallooze schakeeringen duldt en in hoogere eenheid zoekt saam te hechten. Het ideaal van den kerkelijken geschiedschrijver mag geen minder wezen dan dit, de ontwikkeling van het Godsrijk op aarde te teekenen. Dat ideaal zij onbereikbaar: het streven daarnaar is grootsch en heilrijk.

NEANDER is, naar ik meen, de eenige die dit ideaal bijna heeft bereikt. Een vaderlandsch godgeleerde, JAN VAN GILSE, wiens afsterven op 24 Mei 1859 allen trof, die van zijne grondige wetenschap nog veel bleven verwachten — hij was geboren 19 October 1810 — boven anderen tot oordeelen bevoegd, heeft het beeld des grooten mans geteekend met sprekende trekken in de „Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie" 1850 (Verspreide opstellen 1860 I). Zij het niet te vergeefs gedaan voor een jonger geslacht dat zoo vaak onverschillig ter zijde legt wat alle aandacht verdient.

Ik sprak reeds met een enkel woord van F. C. BAUR. Gewennen wij ons toch, om hem (geboren 21 Juni 1792, overleden 2 December 1860) waardiger naam te geven, dan dien van hoofd der Tubingsche school. Hij heeft groote dingen gedaan op het veld der historiek en waarlijk niet slechts afgebroken, neen, ook opgebouwd ons ten zegen.

Doch NEANDER en BAUR prijzende, wil ik geenszins den schijn op mij laden, als vergat ik den uitstekenden geleerde, wiens nuttige en leerzame geschriften, met name het *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, zijn naam voor vergetelheid bewaren, J. C. L. GIESELER. Toen hij 8 Juli 1854 op eenenzestigjarigen leeftijd ontsliep — hij was geboren 3 Maart 1793 — klaagde niemand er over, dat zijn *Lehrbuch* niet voltooid was geworden; de geleerde wereld staarde verbaasd op dit gedenkteeken van grondige studie en rusteloozen ijver.

De lof aan het genoemde driemanschap gebracht kan geen Nederlandschen beoefenaar der kerkelijke geschiedenis ergeren. Dankbaarheid vraagt naar den naam des weldoeners, niet naar zijne afkomst of zijn geboortegrond.

TWEEDE HOOFDSTUK.

UITVOERIGE BEHANDELING VAN DE GESCHIEDENIS DER KERK.

Al was JACQUES BASNAGE in *Frankrijk* geboren ten jare 1653, — in ons vaderland, waar hij 22 December 1723 ontsliep, boden *Rotterdam* en *'s Hage* een werkkring aan voor zijne predikgaven en wetenschappelijke studiën. Te *Rotterdam* verscheen in 1699 zijne *Histoire de l'Eglise depuis J. Ch. jusqu'à présent.* Twee folio banden leveren ons de vruchten van zijn onderzoek. Naar aanleg polemisch heeft het werk meer aandacht over voor de inwendige gesteldheid der kerk, dan voor hare lotgevallen. Voor de geschiedenis der dogmatiek heeft het boek hooge waarde. Het 4e gedeelte is eigenlijk een herdruk zijner *Histoire de la religion des Eglises Réformées* (1696). Vooral mag de Fransche kerk op dezen arbeid roem dragen, die onder de beschaafden algemeen belangstelling in kerkelijke geschiedenis opwekte.

Een eeuw verliep, eer de wetenschap weer op dit gebied eene nieuwe vrucht schonk. Toen de *Franeker* hoogleeraar HERMANNUS VENEMA, geboren in 1697, den 25 Mei 1787 van hier scheidde, had hij eene breede rij van geschriften als gedenkteekenen zijner geleerdheid achtergelaten. Meer dan één dier werken heeft de aandacht getrokken en welverdiende eere ingeoogst, geen méér gestrekt, om 's mans naam te vereeuwigen, dan het zevental

deelen in 4° de *Institutiones historiae ecclesiae* bevattende. Daarin is de arbeid van een degelijk godgeleerde tot ons gekomen, een arbeid, door diepte en helderheid aanbevolen.

Een klein gedeelte van het laatste deel is niet van zijne hand; namelijk de uitvoerige *indices*, die de ruimte van pag. 537 tot 856 vullen, vervaardigd door een jonger ambtgenoot, LAURENTIUS MEYER, (geboren 11 October 1727, overleden 25 Augustus 1798), terwijl deze nog als predikant te *Twijzel* en *Kooten* dienst deed. Ik heb verzuimd over dezen arbeid van MEYER te spreken, waar ik vroeger uitvoerig over hem handelde, „Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland," 3e druk, bl. 142 vlg. De bruikbaarheid van VENEMA's arbeid heeft door dit register in hooge mate gewonnen.

In het verloop van 1777 tot 1783 zagen de *Institutiones* het licht. Ik zou in herhaling vervallen, indien ik hier de deugden van dien voortreffelijken arbeid opsomde. Elders „Johannes Stinstra en zijn tijd" I bl. 43 volg. zijn ze in het breede ontvouwd en sedert is mijn ingenomenheid met dit werk van den grooten theoloog niet verminderd. De schets der jongste eeuw, daarin behandeld, de XVIe, zou ongetwijfeld gewonnen hebben, indien gebruik ware gemaakt van hetgeen daarover kort te voren het licht gezien had, doch VENEMA's vergevorderden leeftijd ontbrak het wellicht aan kracht, om den daarvoor noodigen arbeid te ondernemen, en de grijsaard achtte genoeg gedaan te hebben, door op deze eervolle wijze van GERDES te gewagen „GERDESII historia, quam inscripsit *Evangelii* „*renovati*, docte profecto et fusius exarata, his dudum „scriptis ad manus meas pervenit; meretur vero cum „nostra omnino conferri."

De sprong is groot, als wij van het geleerde werk des beroemden hoogleeraars overgaan tot geschriften in de moedertaal het groote publiek aangeboden. Toch mogen

zij niet vergeten worden. De Doopsgezinde leeraar P. J. TWISCK (geboren in 1565, overleden 1 October 1636) heeft zich over zijne *chronyck van den ondergang der tyrannen ofte jaerlyksche Geschiedenisse in Wereltlycke ende Kerklycke Saecken, van Christi geboorte af tot* 1620, niet te schamen. De twee 4° deelen bieden 1853 bladzijden den lezer aan. De schrijver toonde goede bronnen gebezigd en met liefde zijne taak volbracht te hebben. Zijn Doopsgezinde geest spreekt duidelijk, waar hij de geschiedenis dier broederschap behandelt. In 1619 en 1620 werd het werk algemeen verkrijgbaar.

Minder uitvoerig en beter leesbaar is het boek van FOEKE SJOERDS, den verdienstelijken Frieschen geschiedschrijver (geboren 2 Juni 1713, overleden 18 December 1770). In 1759 en, elf jaar later verbeterd, verscheen zijn *kort vertoog van den Staat en de geschiedenissen der Kerke des Nieuwen Testaments, van Christus geboorte tot op den tegenwoordigen tijd, vergeleken met de voornaamste wereldlijke geschiedenissen.* De tweede druk leverde een *nader vertoog aangaande de Societeit der Doopsgezinden, oude Vlamingen genaamt*, die zich door enkele in den 1en druk gebezigde uitdrukkingen miskend achtte. Wanneer wij bedenken, dat een kwartijn van ongeveer 800 bladzijden eene tweede uitgaaf beleefde, prijzen wij den schrijver gelukkig, die zooveel zegen op zijn arbeid genoot. Wat den vorm betreft, had het werk weinig aantrekkelijks. Toch werd het verbreid in ruimen kring onder het voorgeslacht, welks smaak nog niet geprikkeld was door lectuur als waaraan later levenden gewend zijn geworden. De grootte van een foliant en de dikte van een kwartijn schrikten niet af.

Verblijden wij ons, dat ook aan niet geleerden de geschiedenis der kerk verhaald werd, vooral toen het op eenigszins aangenamen trant geschiedde door YSBRAND VAN HAMELSVELD, (geboren 7 Februari 1743, overleden

9 Mei 1812) den onvermoeide, die in 1799 aanving met de uitgaaf der *algemeene kerkelijke geschiedenis der Christenen*, haar tot het 23e deel voortzette en de voltooiing er van aan ANNAEUS YPEY (geboren 27 September 1760, overleden 5 April 1837) overliet: deze deed op het laatstgenoemde deel nog een drietal volgen. Platen werden in het werk opgenomen en door dit toevoegsel aard en bestemming aangewezen. Zoo wij eigenlijk wetenschappelijke waarde aan dit boek ontzeggen, achten wij het toch den meest verdienstelijken arbeid van VAN HAMELSVELD. Hem komt de eere toe van eene welgemeende poging ondernomen te hebben, om de gemeente met de geschiedenis der kerk bekend te maken en dat niet bij wijze van vluchtig overzicht, neen, door een uitvoerig geschrift, dat in zekere mate wegens volledigheid zich onderscheidde. Van de bij het werk gevoegde platen werd een tiental opgenomen in het 1e deel eener *Geschiedenis der Christelijke kerk* tot op den tijd der kruistochten (1839), waarvan de volgende deelen de lotgevallen der kerk in latere eeuwen verhalen zouden. In zoover de arbeid had kunnen medewerken, om de kennis van het groote publiek uit te breiden, moge zijn staking betreurd worden: de wetenschap verloor daarbij gewiselijk niet.

Laat ons niet vergeten, dat bekendheid met de lotgevallen der kerk behoort tot de middelen, waardoor het Christelijk leven der gemeente zich ontwikkelt: practisch is het doel van de beoefning dier geschiedenis; alle onderzoekingen betreffende voorbijgeziene, weleer onbekende, tot heden niet goed begrepene bijzonderheden hebben hare voornaamste waarde niet in zich zelve, maar in hare beteekenis voor het geheel. Bij geen deel der godgeleerdheid heeft de gemeente meer belang dan bij de richtige beoefening der kerkelijke geschiedenis. Wie haar daarin leidt en daarvan wat leert, heeft aanspraak op haren dank.

De lezer kan dus denken, hoe ik oordeel over de *geschiedenis der Christelijke kerk in tafereelen* in 1852 aangekondigd, waarvan het jaar 1859 de voltooing aanschouwde bij de uitgaaf van het vijfde deel. De samenstelling van een dergelijk werk moet de vrucht wezen der vereeniging, ja samenvloeiing van grondige wetenschap en goeden smaak. Stof en vorm behooren daar tot een harmonisch geheel vereenigd te wezen.

Het is nog wel der moeite waard, om te herinneren wat de hoogleeraar VAN GILSE, die scherpzinnige criticus, bij het verschijnen van het 1e deel, geschreven heeft in „de Gids" 1853, II bl. 184 volg. Naar zijn oordeel was het plan tot geene gewenschte uitvoering gebracht. Hij keurt de verdeeling van den arbeid onder verschillende schrijvers af en beklaagt zich, dat de minst gelukte tafereelen door de meest wetenschappelijke medearbeiders, namelijk KIST en ROYAARDS, geleverd waren.

De scherpe woorden, welke KIST na het lezen dezer beoordeeling uit de pen vloeiden, en de waardige wijze waarop VAN GILSE den tegen hem gerichten aanval beantwoordde, zijn door VAN GILSE's biograaf, prof. VETH herdacht in „het leven van Dr. J. VAN GILSE, eene inleiding „tot de uitgave zijner verspreide en nagelaten schriften" (1861) bl. 251 volg.

Of echter VAN GILSE wel genoeg rekening gehouden heeft met de onmogelijkheid, om deze en gene gebeurtenissen in den vorm van tafereelen te behandelen, betwijfel ik, hoe gaarne ik overigens zijn welgegrond oordeel als het mijne overneem. Slechts het 1e deel is door hem besproken, de volgende niet.

Zoo ik op het fraai uitgevoerde boek hier als op eene vrucht der wetenschap wijs, dan doe ik tevens een beroep op hetgeen KIST weleer aanvoerde, dat het door hem geleverde werkelijk de vrucht van vernieuwd onderzoek was. Doch ik vrees, dat wij in ons vaderland nauwelijks

een publiek hebben voor welks ontwikkeling en smaak dit werk geschikt mag heeten; ik zou het vóor alles in de handen van aankomende beoefenaars der godgeleerde wetenschap wenschen, voor het zoogenaamd beschaafd publiek gaat de lectuur veel te hoog, voor de andere, door mij bedoelde klasse van lezers is het juist geschikt, om den lust tot onderzoek op te wekken en alzoo in te leiden tot wetenschappelijke beoefening der geschiedenis van den Christelijken godsdienst en de Christelijke kerk.

DERDE HOOFDSTUK.

BEKNOPTE BEHANDELING VAN DE GESCHIEDENIS DER KERK IN HANDBOEKEN, WOORDENBOEKEN, PAMFLETTEN EN AFBEELDINGEN.

Lang heeft het geduurd, eer het onderricht in de kerkelijke geschiedenis tot de verplichte vakken van studie behoorde. Toch werd het reeds in *Groningen* door HENRICUS ALTING (geboren 17 Februari 1583, overleden 5 Augustus 1644) gegeven, die daar van 1627 tot zijn dood een sieraad der hoogeschool was.

Bij zijn verdienstelijken arbeid, die zeer te recht na verloop van eeuwen nog waardeering vindt, ik bedoel ALTING'S *Theologia historica sive systematis historici loca quatuor* (1644) sta ik niet uitvoerig stil; bevoegde beoordeelaars kenden daaraan hoogen lof toe; door I. P. OTTIUS (geboren 1619, overleden 1682) werd het genoemd „liber „fere aureus, dignus cui supremam manum eruditissimus „quivis addat", gelijk T. GRENIUS (geboren 1649, overleden 1728) tom XII pag. 162 zijner „animadversiones", bundeltjes, waarin de zonderling van alles en allerlei heeft bijeenverzameld, ons herinnert, doch het behoort, gelijk men willig erkennen zal, tot de dogmen-geschiedenis en dus niet tot het onderwerp, door ons te behandelen. Uitgegeven door zijn zoon JACOBUS ALTING, (geboren 27 September

1618, overleden 20 Augustus 1679) tracht het in de *praefatio* het gebrek van beoefening der historie te verklaren: „utilitas studiosorum, ut plerumque in academiis, „recens adventantium dogmaticam magis informationem „postulare visa esset.”

De woorden wettigen de gissing, dat HENRICUS ALTING met oudere studenten de behandeling der kerkelijke geschiedenis niet verzuimd heeft. Een *Compendium*, voor dergelijk college een behoefte, lag bij ALTING gereed, voortdurend belast met het geven, althans met het gadeslaan van het onderwijs der kinderen van den in ons vaderland verblijfhoudenden *Winter-Koning*, had hij te hunnen behoeve opgesteld een *Historiae Sacrae et profanae Compendium cum orbis et incolarum descriptione*, dat in 1691 (niet gelijk de titel luidt 1591) door de zorg van den hoogleeraar I. H. SUICER (geboren 6 April 1644, overleden 23 September 1705) vermeerderd, „*ad nostra usque tempora* „*producta*” ter perse werd gelegd.

Hoezeer ik gaarne de goede zijden van dit *Compendium* waardeer, vooral deze, dat de verdeeling in eeuwen niet is gevolgd en tegenover de werkzaamheid van den geest van Christus, uitvoerig geteekend wordt die van den antichrist, openbaar geworden in ketters, dwaalleeraren en tegenstanders, onthoud ik mij toch van eene meer uitvoerige ontleding, dewijl ik in het onzekere verkeer, welke veranderingen het bij de uitgaaf in druk door SUICER ondergaan heeft.

De *theologia historica* door H. ALTING was nauwelijks in druk verschenen, of zij vond haren lofredenaar ook in den Leidschen hoogleeraar GEORGE HORNIUS (geboren 1620, overleden 1670).

Diens *Historia ecclesiastica et politica* (1663) bevatte in de *praefatio ad lectorem* dit getuigenis: „si venerandus „Theologus HENRICUS ALTINGIUS suam, quam olim in aca„demia Groningana coeperat, Theologiam historicam ab-

„solvere potuisset, haberet studiosa juventus copiosam „Ecclesiasticae Historiae suppellectilem."

Nu had HORNIUS zelf handen aan het werk geslagen, en dezen leiddraad bij het onderwijs vervaardigd, „quoniam „Professionis meae pars prima et suo jure praecipua est." Want door Curatoren met de professie der geschiedenis belast, had hij er zich aan geërgerd, dat de kerkelijke historie schromelijk verwaarloosd werd, „in plerisque „scholis et academiis magno cum Ecclesiae et Reipublicae „detrimento, neglecta jacet." Veel lof zij aan zijn geschrift toegekend, dat overvloedige bewijzen oplevert van des schrijvers bekwaamheden en ten onrechte vergeten is geworden. Het harde oordeel, dat over meer dan een zijner geschriften weleer is uitgebracht — ik haal hier slechts de bittere woorden van C. GRYPHIUS (geboren 29 September 1649, overleden 6 Maart 1706) aan door CRENIUS „de furibus librariis" pag. 274, herhaald — „solenne enim fuit HORNIO, viro alioquin non indocto, ejusmodi libros sine ulla diligentia (bei der Tabackpfeiffe) conscribillare et quicquid ejus in buccam venerat effundere" past op dit compendium niet.

Drie groote perioden omvatten het geheel: I a *Christo* ad originem antichristi *Muhammedis*; II ab originem Antichristi ad Reformationem, III a Reformatione usque ad nostra tempora.

Deze perioden worden in *articuli* gesplitst, I bevat er 3: 1 a *Joh. Baptista* ad excessum apostolorum, 2 ab excessu apostolorum ad *Constantinum* magnum; 3 a *Constautino* magno ad antichristum. II de volgende, 1 a *Muhammede* ad *Carolum* magnum, 2 a *Carolo* magno ad *Henricum* IV; 3 ab *Henrico* IV ad Reformationem. De derde of laatste is aldus gesplitst: 1 a *Zwinglio* et *Luthero* ad Pacem Passaviensem, 2 a *Calvino* ad synodum Dordracenam; 3 a Synodo D. ad annum praesentem CIƆIƆCLXV. Gegronde aanmerkingen zijn er op deze verdeeling te

maken; toch is niemand blind voor hare deugden. HORNIUS is geen centuriator; neen, blijkbaar een man met historischen zin. Hij is vertrouwd met de literatuur der tijden en verstaat de kunst, om met weinig woorden het kenmerkende van personen en feiten te teekenen.

De Amsterdamsche predikant BALTHASAR BEKKER (geboren 20 Maart 1634, overleden 11 Juni 1698) bezorgde eene vertaling van het oorspronkelijke, bijgewerkt tot 1683; de Utrechtsche hoogleeraar MELCHIOR LEYDEKKER (geboren in 1642, overleden 6 Januari 1721) verplichtte het publiek, door in 1696 een derden druk, vermeerderd met het verhaal der jongste gebeurtenissen, te verspreiden. Over de grenzen trok deze arbeid de aandacht der geleerden, in *Duitschland* werd het boek herdrukt met de vervolgen, voortgezet door den Bremenschen godgeleerde THEODOR DE HASE (geboren 30 November 1682, overleden 25 Februari 1731). Ik ken geen tweede voorbeeld van dergelijk succes aan een *Compendium* hier te lande ten deel gevallen, ik bedoel, de herhaalde uitgaaf der vertaling.

Op zulk succes heeft voorzeker CHRISTOPHORUS SANDIUS, de zoon (geboren 12 October 1644, overleden 30 November 1680), niet gerekend bij den druk van zijn *nucleus historiae Ecclesiasticae, cui praefixus est tractatus de veteribus scriptoribus ecclesiasticis.* De eerste oplaag heette gedrukt *Cosmopoli* (namelijk *Amsterdam*) *apud* LIBERTUM PACIFICUM (hoogst waarschijnlijk CHRISTOFFEL PEZOLD) in 1668; de tweede, terzelfde plaatse en bij denzelfden uitgever, nu aangeduid *Coloniae apud* JOANNEM NICOLAI, 1676, terwijl twee jaar later een *appendix addendorum, confirmmandorum et emendandorum* in handen van het publiek kwam.

De schrijver heeft eene geschiedenis van en eene lofrede op het Arianisme geleverd en zijn boek gegeven, „ut „probarem, patres omnes eadem cum *Ario* ante docuisse." De historische trouw is op vele plaatsen, b.v. bij het

spreken over LUTHER en CALVIJN aan de strekking opgeofferd. Het werk deelt wel in chronologische orde de gewichtigste gebeurtenissen mede, doch doet geen enkele poging, om in eenig opzicht pragmatisch verband aan te wijzen. De slotsom, waartoe SANDIUS aan het einde van zijn geschrift bij het laatst der 17e eeuw komt, wordt saamgevat in deze regelen „hoc seculo denique „fuerunt et sunt Ariani in *Anglia, Hungaria, Polonia, Prussia,* „*Belgio foederato, Moscovia, ac ditionibus Turcis subjectis.*"

Het eerste boek loopt tot het concilie van *Nicaea*: het tweede tot dat van *Constantinopel*, het derde tot den leeftijd des schrijvers. over veel, dat niet op eenigerlei wijze met het Arianisme in verband kan worden gebracht, bewaart SANDIUS het zwijgen, zoodat dientengevolge menig belangrijk feit onvermeld blijft. SANDIUS, de vader, (geboren 1611, overleden 6 Juni 1686) gaf bij den tweeden druk eene *praefatio ad lectorem* ter aanbeveling van het werk zijns zoons; ik twijfel er aan, of het hem gelukt is een goeden dunk voor het werk op te wekken buiten den kring der Socinianen. wien het vaderschap door ieder is toegekend.

Het zou voor SPANHEIM, den zoon, (geboren 1 Mei 1632, overleden 18 Mei 1701) een geringe lof zijn, indien ik verklaarde het door hem bewerkte *Compendium* ver, ja zeer ver boven dat van SANDIUS te plaatsen. Ik acht het hooger dan het door HORNIUS ONS nagelatene, het is rijker van inhoud, breeder opgezet en door aanwijzing van bronnen bij uitnemendheid geschikt, om tot verdere studie den weg te ontsluiten. In kwarto formaat, 544 bladzijden tellende, verscheen het ten jare 1694, getiteld *brevis introductio ad historiam sacram utriusque Testamenti ac praecipue Christianam ad* MDXVIII *inchoata jam Reformat.* Het eerste gedeelte, aan de geschiedenis van het O. T. gewijd, ligt buiten den kring onzer beschouwing; het tweede draagt het opschrift: *compendiosa introductio*

ad Historiam ecclesiasticam rerum Christianarum. In usum academiae juventutis.

In 1672 opende SPANHEIM zijne lessen over de geschiedenis der kerk met eene *praefatio paraenetica pro commendando studio ecclesiasticae antiquitatis, recitata in publico auditorio.* Hij toonde niet terug te deinzen voor de hem toevertrouwde taak, in al haren omvang opgevat.

Het *Compendium* is het werk van een geleerd man, die zijn eigen weg kiest en betreedt. Het verdeelt de rijke stof bij eeuwen, elke eeuw wordt naar den aard der binnen haar verloop plaats gehad hebbende gebeurtenissen behandeld. B.v. om er een te kiezen, doorloop ik met u de IX[e]. § 1 Facies Ecclesiae ineunte seculo. § 2 Propagatio Christianae Religionis hoc seculo. § 3 Reformatio gravissimorum abusuum, cumprimis sub *Carolo M. Ludovico Pio, Carolo Calvo.* § 4 Scholae et Academiae, Episcopatus, item Canonicatus cet, his temporibus fundatio. § 5 Antichristianismi in Romana Ecclesia hoc seculo progressus ac foedae corruptionis, in Doctrina, Cultu, Disciplina. § 6 Historia *Johannis* VIII vulgo *Johannae* Papissae, alibi vindicanda. § 7 Veritatis hoc seculo contra Papalem Tirannidem, Haereses atque Idololatriam Testes ac Defensores. § 8 Disputationes hoc aevo in controversia de Prensentia corporali in Eucharistia, aliae de Praedestinatione, Gratia et annexis Capitibus cum *Godeschalco.* § 9 Status Ecclesiae Orientalis. Dissidia cum Latinis et Schisma novum inter utramque Ecclesiam, Ubi de causa Photiona. § 10 Concilia hoc seculo illustriora, in Oriente et Occidente. § 11 Scriptores ecclesiastici hoc aevo nobiliores, Latini et Orientales. § 12 Memorabilia quaedam alia hujus aevi, promiscua. Aan de ordening der onderwerpen moge vrij wat ontbreken, aan den inhoud weinig of niet. De § over pausin JOHANNA geeft een volledig overzicht der literatuur, gelijk bij elk onderdeel naar de bronnen verwezen en vooral met BARONIUS rekening ge-

houden wordt. Jammer voorzeker, dat de schrijver bij den aanvang der 16e eeuw eindigt en zijn gehoor verwijst naar de auteurs die de geschiedenis der hervorming beschreven hebben, en die, wat het buitenland betreft, door hem aangewezen worden. Van die onzes vaderlands zegt hij slechts dit weinige: „Belgicam Reformationem „Belgarum Annales referunt".

De rechtmatige waardeering, welke het *Compendium* van SPANHEIM genoot, zij niet onvermeld gebleven. De Friesche hoogeschool had reeds vroeg in haar programma het onderricht in de *historia Sacra* opgenomen. JOHANNES A MARCK (geboren 10 Januari 1656, overleden 30 Januari 1731) had er voorgangers gehad, die lessen in de kerkelijke geschiedenis gaven naar SPANHEIM's *Compendium*. Ook toen hij te Leiden als opvolger van SPANHEIM in 1702 den katheder beklom en diens plaats als *prof. Hist. Ecclesiae* innam, bleef gewis ook het *Compendium* van dezen voorganger de handleiding bij de voorlezingen, die hij hield. Onder het nieuwe en goede, dat door PERIZONIUS (geboren 26 October 1651, overleden 6 April 1715) als hoogleeraar te *Franeker*, in welke hoedanigheid de hand van den grondigen kenner van *Franeker's* lotgevallen zijn beeld met levendige kleuren schetste — ik bedoel Mr. BOELES in het 2e deel, bl. 294 volg. van „Frieslands hoogeschool" — werd ingevoerd, behoorde ook de uitbreiding welke hij gaf aan het onderwijs in de algemeene geschiedenis. Vóor mij ligt een handschriftje in 18° met den titel *Compendium Historiae ecclesiasticae a cl.* JACOBO PERIZONIO ANT. f. *explicatae anno* MDCXCIII. Afkomstig uit de bibliotheek van Dr. P. A. BORGER, een onvermoeid verzamelaar van *curiosa*, (geboren 16 Juni 1815, overleden 1 Augustus 1882) bevat het geenerlei aanwijzing betreffende zijne herkomst. Zeer beknopt doorloopt het de gebeurtenissen der 16e eeuw, blijkbaar er op aangelegd, om door mondelinge toelichting uitgebreid. te wórden. De daaraan toegevoegde

chronologische bijlagen verhoogden zeker het nut dezer handleiding, die echter op geen hooger lof aanspraak maakt, dan op deze, dat zij goeden dienst kan bewijzen aan het geheugen der studenten. De kritische geest van PERIZONIUS verloochent zich niet, waar hij de onechtheid der brieven van *Pilatus* en *Abgarus*, daarentegen de echtheid van het *testimonium Flavii Josephi* betoogt. Zijne *Commentarii historici rerum per Europam saeculo XVI usque ad Caroli* V_i *mortem gestarum* in 1710 gedrukt, waarborgen hem een eerrang onder de historici dier dagen.

Niet slechts droeg VITRINGA, de vader, (geboren 16 Mei 1659, overleden 31 Maart 1722) den titel van *professor historiae ecclesiasticae*, maar hij bewees het te zijn door de *hypotyposis historiae et chronologiae sacrae a M. C. usque ad finem saec. I.*

De auteur beroept zich in de praefatie van dit handboekje op den inhoud van zijnen uitvoerigen commentaar op de *Apocalypse*, waarin de loop der gebeurtenissen is uiteengezet en toegelicht. Eene wijze opmerking geeft hij den lezer ten beste: „regnat enim per Historiam affectus „et forte per Ecclesiasticam, quam hic a Sacra distinguere „liceat, magis etiam quam per saecularem".

Nauwelijks had FRIEDRICH ADOLPH LAMPE (geboren 19 Februari 1683, overleden 8 December 1729) in 1720 het hoogleeraarsambt te *Utrecht* aanvaard, of hij gaf in het volgende jaar de *Synopsis Historiae Sacrae et Ecclesiasticae ab origine mundi ad praesentia tempora, secundum seriem periodorum deductae* in het licht. Wat hem aan dezen arbeid de hand heeft doen slaan, weet ik niet, het professoraat in de kerkelijke geschiedenis is hem eerst in 1726 opgedragen. Ik onderstel, dat bij zijne komst geene lessen in dat vak gegeven werden. HENRICUS PONTANUS, in 1714 overleden, is onder zijne voorgangers de laatste, die den titel van *professor historiae sacrae* draagt. Bij zijne inau-

gureele oratie sprak LAMPE in het algemeen over zijne voorgangers in dit deel van het onderwijs: „ecclesiasticam „Historiam docendi munus a viris clarissimis in augusto hoc „omnigenae Eruditionis sacrario ante hoc egregie exor„natum benevolentissimo decreto mihi demandare atque „in me quasi reviviscere voluerunt illustres Reipublicae „nostrae Proceres" De vacature had blijkbaar lang geduurd. Waarschijnlijk trachtte LAMPE door zijne *Synopsis* den studeerenden te geven, wat van den katheder hun onthouden werd; alleszins bleek het boek velen welkom te wezen; in 1747 beleefde het een vierde uitgaaf.

LAMPE kende het *compendium* van SPANHEIM, waarvan hij met lof gewaagt. Toch gaf hij het zijne, dat veel beknopter is. Ligt in deze beknoptheid de reden, die hem tot de uitgaaf bewogen heeft? ligt ze in de door hem gevolgde verdeeling, eene andere dan die van SPANHEIM, dewijl hij deze splitsing verkiest I[e] periode, Ecclesia Apostolica. II. ecclesia *Christi* a *Trajano* usque ad *Decium*; a *Decio* usque ad *Constantinum* magnum. III. a *Constantino* magno ad divisum *Honoris* et *Arcadii* imperium; ab *Arcadio* ad *Phocam* seu *Bonifacium* III. IV. a *Phoca* ad *Carolum* magnum; a *Carolo* magno ad excessum *Ottonis;* de rebus post *Ottonem* III ad Waldensium usque initia. V a Waldensium initiis ad *Ioannem Wiclefum*, a *Iohanne Wiclefo* ad initia Reformationis; a Reformationis initiis ad finem usque Concilii Tridentini. VI. a Concilio Tridentino ad pacem Monasteriensem, a pace Westfalica ad presentia tempora.

Neen, ik meen dit eigenaardige in zijn werk als bijzonder kenmerkend te mogen roemen, dat daarin veel meer op *personen* dan op *feiten* de aandacht gevestigd wordt. Blijkbaar wil hij door de geschiedenis liefde en ijver voor het Godsrijk opwekken. Hare waarde voor de praktijk des levens trekt vooral hem aan. Zeer gepast betrad hij dan ook, toen hem dit onderwijs werd opge-

dragen, het hooge leergestoelte met een betoog *de memoria Sanctorum per studium ecclesiasticum pie et prudenter excolendo.* Tot zijne aanstaande leerlingen het woord richtende, sprak hij de bede uit „O, si ex vestrorum quoque „medio aliquando exsurgerent, qui in hac temporum „sentina, in hac teterrima, quae Zioni incubat, vitiorum „nocte, siderum instar olim micantium, et similia, si non „majora, exempla illis, quae in decessoribus veneramur, „ad sequentium aetatum incitamentum atque oblectatio- „nem exhiberent".

In geene betrekking tot het academisch onderwijs stond JUSTUS LORENZ DIETZ, wiens *succincta historia ecclesiastica N. T. a Christo nato usque ad Philippum Melanchthonem, in qua agitur de Patribus, Martyribus, Haereticis, Conciliis etc. compilata et excripta* tot de weinig bekende geschriften der 18e eeuw behoort. In 1726 werd zij gedrukt *Amstelodami impensis auctoris apud* JOH. STRANDEN, *Bibliopol.*

Het *Lexicon der Hamburgschen Schriftsteller*, II S. 48, deelt zeer weinig over DIETZ mede; noch het jaar zijner geboorte noch dat van zijn dood, slechts twee zijner geschriften vermeldt het; deze *succincta historia* kent het niet. Opdracht noch voorrede geeft antwoord op de vraag, wat den auteur tot dit werk bewoog? Alleen klaagt hij er over, dat de „Compendia quae hodie cir- „cumferuntur aliquando dispendia" moeten genoemd worden; het zijne schijnt bestemd, om iets beters te geven, dan de bestaande. Ik ken er alleen waarde aan toe, voor zoover het als *commonitorium* dienst zou kunnen doen, doch mag er geen wetenschappelijk karakter van roemen. Wie een exemplaar (uit de Bibliotheek der Amsterdamsche Doopsgezinde gemeente werd er mij een verstrekt) raadpleegt, zal, naar ik meen, mijn oordeel onderschrijven. Ik hoop even gelukkig te zijn nu ik als lofredenaar optreed voor het werk van WILLEM GOEREE,

den geleerden Middelburgschen boekhandelaar (geboren 11 December 1635, overleden 3 Mei 1711), *de kerklijke en wereldlijke Historien uyt d'aal-ouwde aardbeschrijving en uytgezogte Gedenkpenningen opgehelderd* (1730). De schrijver noemt zich zelven „liefhebber der oudheden." Zoo ik zijn werk onder de compendien plaats, ik houde rekening met den beknopten trant, waarop zeventien eeuwen binnen de ruimte van ruim 700 bladzijden behandeld zijn. Geraadpleegd worde het werk voor de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland, daar geeft het vaak verrassend blijk van oorspronkelijk en zelfstandig oordeel, terwijl het om den wille der „Landtafereelen, tronibeelden, aalouwde „penningen", door welke het in waarheid „gestoffeerd" is, bovendien onze aandacht verdient.

Er verliep bijna een eeuw, eer de vaderlandsche pers weer een *compendium* in de handen van het wetenschappelijk publiek bracht.

Was er geen behoefte aan? Rustte de studie der kerkelijke geschiedenis?

Mijns achtens had men de ons bekende met goede vrucht kunnen gebruiken, daar zij in elk geval de voornaamste gebeurtenissen ter spraak brachten en alzoo voor onderricht en eigen studie overvloedige stof aanboden.

Het *Compendium* van HERMAN MUNTINGHE (geboren 27 Augustus 1752, overleden 24 April 1824), verschenen in 1818, onderscheidde zich gunstig van zijne voorgangers.

Gelijk het eerste gedeelte van den titel leert, geeft hij daarin eene *historia religionis et ecclesiae Christianae*; zooals het overige van den titel aanwijst, volgde hij eenen uitstekenden voorganger *magnam partem ad formam compendii Schroeckhiani in usum lectionum adumbrata*. Gaarne en van goeder harte geef ik MUNTINGHE de hem toekomende eer, als die de eerste in ons vaderland is geweest, die de idee van godsdienst en kerk vereenigd heeft; roems genoeg, dat hij een goed voorbeeld heeft

gekozen en gevolgd, dat van JOHANN MATTHIAS SCHRÖCKH (geboren 26 Juli 1733, overleden 2 Augustus 1808), die in 1777 voor de eerste maal in druk gaf zijne *historia religionis et ecclesiae Christianae adumbrata in usum lectionum*, en bij zijn leven nog vier uitgaven verschijnen liet, terwijl na zijn overlijden P. L. MARHEINEKE (geboren 1 Mei 1780, overleden 31 Mei 1847) een zesde uitgaaf bezorgde in 1818, 10 jaar later door een zevende gevolgd. Toen I. A. ERNESTI (geboren 4 Augustus 1707, overleden 11 September 1781) een exemplaar van het 1e deel van SCHRÖCKH's bekende *Christliche Kirchengeschichte* (1768—1803) 35 deelen, in 1804 voortgezet als *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation*, in 10 deelen, waarvan de twee laatste door H. G. TZSCHIRNER (geboren 14 November 1778, overleden 17 Februari 1828) bewerkt waren, ontvangen had, schreef hij aan zijnen vriend, den hoogleeraar J. A. NÖSSELT (geboren 2 Mei 1734, overleden 11 Maart 1807): „destinatus „est liber non doctis et ei consilio aptum opus fore confido". ERNESTI vreest, dat SCHRÖCKH het offer eener boekverkoopers speculatie geworden is, gelijk hij zich zeer vrijmoedig uitdrukt, volgens het schrijven ons bewaard in NIEMEYER's (geboren 1 September 1754, overleden 7 Juli 1828) „Leben, Charakter und Verdienste Nösselt's" (1809) II pag. 83. Voortgezet is het werk degelijker geworden; boven den arbeid van MOSHEIM verhief het zich door zich niet meer te knellen in den onnatuurlijken band der verdeeling bij eeuwen. De macht der gewoonte was ook op het gebied der historiographie eene sterke. Al had C. CELLARIUS (geboren 22 November 1638, overleden 4 Juni 1707) in 1668 de verdeeling der geschiedenis in oude, middeleeuwsche en nieuwe aanbevolen, in 1718 bestreed nog de hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Wittenberg*, JOHANN WILHELM JAN (geboren 9 November 1681, overleden 27 Augustus 1725) deze indeeling als strijdig met het in het boek *Daniël* gegeven richtsnoer.

Met den staf van het meesterschap trad JOHANN LORENZ VON MOSHEIM op (geboren 9 October 1694, overleden 9 September 1755). Had deze in speciale nasporingen van historisch kritischen aard zijn goed recht bewezen, om eene uitvoerige kerkelijke geschiedenis te schrijven, SCHRÖCKH liet biographische opstellen, voor wijden kring bestemd, aan zijnen uitvoerigen arbeid voorafgaan. Die arbeid won de belangstelling van het lezend publiek voor een onderwerp, dat tot op dit tijdstip niet onder zijne aandacht gebracht was. Zoo vond het een open weg, hoewel het gewis niet bewijst, dat zijn auteur aan het ideaal van een historieschijver beantwoord heeft, hetwelk zelfs een ERNESTI niet bereiken mocht: „ego qui prope a triginta annis hoc saxum volvi et versor in copia monu„mentorum publicorum et privatorum, librorumque in eo „genere optimorum, tamen video, quam multa mihi „desint, cum alii repente ad hoc studium conversi, citius „quam vesicam porcinam inflent, Historici in hoc genere „fiunt: inveniuntque etiam in hac inscitia hominum lau„datores, quos ego ipsis non invideo".

Ieder, die met het geheele werk zich bekend maakt, zal volgaarne instemmen met het zeer waardeerend oordeel, door TER HAAR uitgebracht „de historiographie, 3e stuk bl. 39 volg." Mij dunkt dat diens lofspraken en bedenkingen volkomen billijk mogen genaamd worden.

Mijne voornaamste aanmerking op het *compendium* van MUNTINGHE, dat naar des schrijvers eigen getuigenis groote gelijkenis heeft met dat van SCHRÖCKH „behalve dat het „aptior esset nonnulla vel rescendendo vel paullo latius extendendo", is deze zal niet de geschiedenis van de kerk maar van den Christelijken godsdienst de hoofdidee uitmaken, dan moet in verband met deze idee de stof worden verdeeld b. v. op deze wijze: de vestiging van den Christelijken godsdienst onder Israël en onder de overige volken; de bestrijding van den Christelijken godsdienst

met stoffelijke en geestelijke wapenen; de beperking van den Christelijken godsdienst binnen het leerstelsel; de gesteldheid van den Christelijken godsdienst onder het gezag in de Roomsche kerken, de ontwikkeling van den Christelijken godsdienst als persoonlijke belijdenis in de Evangelische kerken; de invloed van den godsdienst op huiselijk, maatschappelijk, wetenschappelijk en letterkundig leven. De voorstelling van Christelijke kerk moet plaats maken voor die van kerken, kerkgenootschappen of gemeenten.

Naar het gekozen punt van uitgang mag men spreken van Roomsche kerken, dewijl de Grieksche kerk en die der Cleresie evenzeer als de eigenlijk gezegde kerk van Rome het beginsel van absoluut gezag huldigen. De Evangelische kerken stemmen samen in het waardeeren van het prijs stellen op individueele belijdenis. Doch al heeft men bezwaar tegen de door mij aanbevolene verdeeling, zal men moeten erkennen, dat het niet aangaat de geschiedenis der kerk te behandelen, als ware zij gescheiden van die van den Christelijken godsdienst. Reeds zou ik het winst achten, indien men voortaan niet meer sprak van Christelijke kerk, maar van kerken als deelen van een groot geheel, het Rijk van God.

Men zal wel het bezwaar te berde brengen, dat een *Compendium*, naar het aangegeven denkbeeld bewerkt, in een academischen cursus van twee of drie jaar niet zou af te handelen zijn! Wat schade? Een *Compendium* dient wel tot leiddraad bij hooger onderwijs, doch vooral tot eigen studie, die door de hulpmiddelen zeer gemakkelijk en zeer vruchtbaar kan worden. De academische docent bepale zich bij een gedeelte, liefst een klein gedeelte; hij geve alleen het voorbeeld, hoe er onderzocht moet worden, wijze op bronnen, oefene kritiek en handhave zijn meesterschap door zich te betoonen groot in het kleine, sterk in het bijzondere.

Ik keer nog een oogenblik terug tot het *Compendium* van SCHRÖCKH; dat de scherpzinnige en geleerde GYSBERTUS JOHANNES ROOYENS, de Amsterdamsche hoogleeraar, (geboren 1 Augustus 1785, overleden 9 Januari 1846) het bij zijne lessen ten grondslag legde, acht ik eene groote aanbeveling van het geschrift, waaraan hij gewis niet zulke voorkeur zou gegeven hebben, indien hij het niet boven dat van MUNTINGHE en anderen geschat hadde.

Nog een *compendium* ontvingen wij uit dezelfde stad, waar MUNTINGHE zoo nuttig is werkzaam geweest, van den hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT. Ook zijn Utrechtsche ambtgenoot H. J. ROYAARDS deed hetzelfde, beiden leverden geschriften die als *Lineamenta* of *Compendium historiae ecclesiae Christianae* werden aangekondigd; de eerste in 1835 en 1852; de ander in 1840 en 1845. In zes perioden verdeelt HOFSTEDE DE GROOT de stof: van *Christus* tot *Constantijn*; van dezen tot *Mohammed*; van *Mohammed* tot *Gregorius VII*; van genoemden paus tot *Luther*; vervolgens tot *Frederik* den groote, terwijl de laatste periode van dien koning loopt tot onze dagen. De beschrijving eener *aetas praeparatoria ab initiis generis humani usque ad Jesu Christi tempora* gaat vooraf. ROYAARDS behandelt de oude kerkgeschiedenis in twee perioden, van *Christus* tot *Constantijn* en van dezen tot *Mohammed*; die der middeleeuwen in twee perioden, tot *Gregorius* en het kerkelijk schisma en tot de Reformatie; de nieuwe geschiedenis splitst hij evenzoo in twee perioden tot den Westphaalschen vrede en tot onze dagen. Ik zal mijne bezwaren tegen dergelijke indeeling hier niet in het midden brengen, hoewel de zaak van meer gewicht is, dan zij oppervlakkig misschien menig een toeschijnt te wezen. Liever prijs ik dit in het boek des waardigen mans, dat hij in elk dier tijdvakken let op de historia publica, religionis, doctrinae, societatis Christianae, cet. De literatuur, waarnaar hij in de aan-

teekeningen verwijst, verhoogt de bruikbaarheid van zijn werk, dat echter, naar ik meen, niet buiten zijne college-kamers ergens ten grondslag bij het academisch onderwijs gediend heeft.

De genoemde *Compendia* van den Utrechtschen en Groningschen hoogleeraar vergelijkende, meenen wij gerechtigd te zijn tot de opmerking, dat HOFSTEDE DE GROOT een overzicht levert van het merkwaardigste, ROYAARDS eene beknopte geschiedenis van het geheel. Om den wille der opgegeven bronnen hebbe het laatste de voorkeur, om den wille der helderheid van voorstelling en nauwkeurigheid van uitdrukking zij het eerste genoemd. Doch bij allen lof, dien ik gaarne en van goeder hart aan beide toeken, blijf ik aan het *Compendium* van MUNTINGHE zonder eenige aarzeling den eerepalm toereiken. Het uiterst nuttig geschrift, dat de studie der kerkelijke geschiedenis te danken heeft aan Jr. Mr. JAN WILLEM VAN LOON (geboren 29 December 1816, overleden 8 Maart 1877) *beknopt chronologisch overzicht der Kerkgeschiedenis, in zijn chronistiesch verband met de wereldgeschiedenis* (1863) neemt wel de laatste, doch niet de minste plaats in onder de *Compendia.*

Ik zou hier dit gedeelte van mijnen arbeid kunnen besluiten; doch ik mag nog niet eindigen. Er is een soort van geschriften, zeer uitvoerige en omvangrijke, waarvan ik spreken moet, en gaarne spreken wil, namelijk van de *Woordenboeken*, hier te lande vervaardigd, die in menig opzicht eene vraagbaak voor den beoefenaar der kerkelijke geschiedenis heeten mogen. De eerste plaats blijft verzekerd aan PIERRE BAYLE's (geboren 18 November 1647, overleden 28 December 1706) *Dictionnaire historique et critique*, liefst gebruikt in den druk van vier deelen, die te *Amsterdam* in 1740 verscheen, met bijvoeging van het geïncrimineerde artikel *David* achter het tweede deel. Gij hebt volle vrijheid, om aanmerking te maken op de verhou-

ding van den tekst en de noten, mits gij slechts erkent uit en door de laatste veel, zeer veel geleerd te hebben. JACQUES GEORGE DE CHAUFEPIÉ (geboren 9 November 1702, overleden 3 Juli 1786) schonk ons een *Supplement ou continuation du Dict. de* Mr. P. BAYLE in het *Nouveau Dictionnaire historique et critique*, dat evenzeer vier deelen in folio beslaat, 1750—1756. Niemand, eenigszins der zake kundig, aarzelt aan dat achttal deelen de twee deelen in één band toe te voegen. die in 1758 en 1759 te *'s Hage* het licht zagen met den titel *dictionnaire historique ou Mémoires critiques et littéraires concernant la vie et les Ouvrages de divers personnages distingués, particulièrement dans la république des lettres.* De geleerde wereld dankt dit boek aan PROSPER MARCHAND (in den vreemde geboren omstreeks 1675, te *'s Hage* overleden 14 Juni 1756), wiens keurige boekverzameling door welwillende beschikking des eigenaars eigendom werd der Leidsche hoogeschool. I. N. S. ALLAMAND (geboren 18 September 1713, overleden 2 Maart 1787) bezorgde na den dood van MARCHAND de uitgaaf van de *Dictionnaire* zijns vriends.

Deze voorgangers zijn in latere tijden niet overtroffen, zelfs niet geëvenaard. Van het *Woordenboek der Kerkelijke geschiedenis* door L. G. BREDIE verschenen slechts drie stukken (1826—1828), die de letters *A.* tot *I.* behandelden, de staking werd gewis door niemand betreurd. Aan het *Godgeleerd Nederland* van Dr. B. GLASIUS (drie deelen 1851—1856) bleven de toegezegde nalezingen ontbreken. Het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, vier deelen (1852—1872) aangevangen door A. J. V. D. AA (geboren 6 December 1792, overleden 21 Maart 1857), voortgezet door K. J. R. V. HARDERWIJK (geboren 27 October 1822, overleden 13 November 1860) en afgewerkt door Dr. G. D. J. SCHOTEL draagt al de blijken van de nadeelen eener afwisselende Redactie. In het 1e deel van het „Archief" sprak H. J. ROYAARDS een tijdig woord door op te wek-

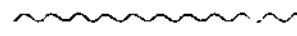
ken tot het verzamelen en beschrijven van tractaatjes, schotschriften, pamfletten, enz. Aan die stem is gehoor gegeven. Wat FREDERIK MULLER en anderen onder zijn oog op dit gebied hebben gedaan, is vermeld in de voorrede van het 1e deel der laatst verschenen verzameling, namelijk de *Bibliotheek der Nederlandsche pamfletten*, die gevonden worden in de *Bibliotheek van Johannes Thysius en de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden*, bewerkt door LOUIS D. PETIT, 1e deel 1882, 2e deel 1884. Hoe dankbaar ook voor het ontvangene, onderdruk ik toch de klacht niet, dat de verzamelaars niet zijn uitgegaan van een nauwkeurige bepaling van hetgeen wij onder pamflet hebben te verstaan. Mij dunkt, dat de verzameling zeer zou geschift zijn geworden, indien men daarvan hadde afgezonderd alles, wat den naam zijns auteurs draagt en alleen plaats gegeven aan hetgeen naamloos naar gelegenheid des tijds het licht heeft gezien. De *beschrijvende Catalogus der Pamflettenverzameling van de boekerij der Remonstrantsche kerk te Amsterdam*, door H. C. ROGGE in 1862 ons geschonken en bewerkt naar de beginselen, door hem aangewezen in *Alg. Konst- en Letterbode* 1860 N°. 14, 15, stel ik als model zeer hoog. De vervaardiger toch heeft terecht begrepen, dat geschriften van godgeleerden, op hun naam verschenen, niet behooren in eene verzameling van pamfletten maar zoo veel mogelijk onder hunne *opera* geboekt moeten worden, dus ter plaatse, waar de weetgierige ze zoeken zal en vinden kan.

Meer dan tot heden geschied is, raadplege men voortaan FREDERIK MULLER'S *beredeneerde beschrijving van Nederlandsche Historieplaten, Zinneprenten en historische kaarten* (vier (deelen 1863—1882). De werkzame man (geboren 22 Juli 1817, overleden 4 Januari 1881) liet ons daarin een gedenkteeken van reusachtigen arbeid. Wat zijn biograaf, A. C. KRUSEMAN, „Levensberichten der Maatsch. van Ned. Lett.

1881" daarover schrijft, verhoogt onzen eerbied voor het werk. Ik noem dat boek niet of ik denk aan de dagen, toen MULLER bezig was met het samenstellen van dezen moeitevollen arbeid. Hoe blijde was hij, wanneer het hem gelukte, prent of afbeelding te huis te kunnen brengen. Wat mij betreft, ik erken gaarne, dat zijne vragen betreffende menige voorstelling mij gedwongen hebben kennis te nemen van tot dien tijd mij onbekende voorvallen en dat ik zijne „beredeneerde beschrijving" heb geleerd te waardeeren als eene belangrijke bron voor de geschiedenis der kerk.

TWEEDE AFDEELING.

DE GESCHIEDENIS VAN BEPAALDE TIJDPERKEN EN AFDEELINGEN DER CHRISTELIJKE KERK.

EERSTE HOOFDSTUK.

HET TIJDVAK VAN DE STICHTING DER CHRISTELIJKE KERK TOT DE BEVESTIGING DER HIERARCHIE DOOR LEO III.

§ 1. *Kerkelijke letterkunde.*

Zoo eenig geleerde, tot den katheder geroepen, met de intreêrede zijn recht op de hem bewezene onderscheiding gestaafd heeft, dan zij JOHANNES VAN VOORST (geboren 17 Maart 1757, overleden 29 Juli 1833) herdacht, die 1 Juli 1799 het professoraat in de Christelijke oudheid en de geschiedenis der Christelijke kerk aanvaardde, het woord voerende de *Scriptorum veterum Christianorum studio prudenter et liberaliter excolendo.*

Deze apologie der patristiek was een zeer gepast woord; het kon, geëerbiedigd, den roem van vroeger tijden weer over de studiën der Nederlandsche godgeleerden verspreiden. Want de studie der patristiek had met name te *Leiden* jaren van bloei gekend.

Patristiek; ik heb het woord met opzet behouden, on-

gezind om het te ruilen voor *oud-Christelijke letterkunde;* een onbepaalde uitdrukking! Ieder deskundige weet, wat de eerste beteekent; wat zij omvat, wat zij buitensluit.

Alle hulde gaarne en gul brengende aan hetgeen betoogd is door Dr. W. C. VAN MANEN, in de rede door hem gehouden bij het aanvaarden van het hoogleeraarsambt te Leiden, 23 September 1885, *de leerstoel der oud-Christelijke letterkunde*, ga ik niet met hem mede, waar hij de poging onderneemt, om het verschil van kanonische en patristische literatuur op te heffen, als wilde en mocht de wetenschap niet meer weten van een *Kanon*. Laat u die kanon zijn, wat gij als wetenschappelijk man daarin meent te moeten vinden, dat hij sinds eeuwen als een afzonderlijke bundel bestaan heeft, valt niet te loochenen. Zijn inhoud geeft ons den maatstaf voor het bepalen van de waardij der patristische voortbrengselen. Legt den brief van PAULUS aan de Romeinen uit de handen en ruilt dien met den brief van BARNABAS of die van IGNATIUS, zelfs met dien *ad Diognetum*: gij kunt niet ontkennen, dat eerstvermelde een anderen, een hoogeren geest openbaart, dan laatstgenoemde. Hoe krachtiger de invloed is, dien de kanonische literatuur — ik bedoel hare edelste bestanddeelen — op de patristische oefent, hoe meer het gehalte van deze rijst.

Zij en blijve het mij geoorloofd, de eerste afgescheiden te houden van de laatste.

Met gebrekkige hulpmiddelen toegerust, verstoken van goede edities, lang vóór JOHANNES BAPTISTA COTELERIUS (geboren in December 1627, overleden 12 Augustus 1686) zijn *opus* in het licht zond, schreef ANDREAS RIVETUS (geboren 2 Juli 1572, overleden 7 Januari 1651) *critici sacri libri IV, in quibus expenduntur, confirmantur, defenduntur, vel rejiciuntur censurae Doctorum, tam ex Orthodoxis quam ex Pontificiis, in scripta, quae Patribus plerisque priscorum et puriorum saeculorum incogitantia vel error affinxit,*

aut dolus malus supposuit. Praefixus est Tractatus de Patrum authoritate, errorum causis et nothorum notis.

Voor de vierde maal zag dit geschrift in 1641 het licht; een uitgaaf werd in 1660 te *Genève* nog weer ter perse gelegd; de eerste was van het jaar 1612.

De geleerde schrijver breidt den kring der patres wijd uit en draagt blijkbaar kennis van alles, wat over hunne personen en geschriften geleverd was. De apocryphe literatuur des N. T. is hem van nabij bekend en wordt met onafhankelijkheid door hem beoordeeld. Ik meen te mogen beweren, dat hij het hem voorgestelde doel volkomen bereikt heeft „scopus laboris nostri is est, ut „Christianus lector et inprimis Theologiae studiosus, ita in „Patribus versetur, ut non solum genuina scripta ab adul„teratis distinguat, sed etiam in genuinis humanum manum „agnoscat, nec praetextu antiquitatis sinat se a vera Pro„phetarum et Apostolorum doctrina abstrahi, ut circum„feratur quovis doctrinae vento. Quin potius (ut monet „HIERONYMUS in *Aggaem* Cap I) congrua de testimoniis „scripturarum ligna quaerens aedificet domum sapientiae. De patristiek werd te *Leiden* niet vergeten. Hare beoefening laat zich niet denken zonder grondige kennis der classici. Wie in dezen vreemdeling is, gevoelt zich in dubbele maat vreemd tegenover de *patres*, die de denkvormen aan die wereld ontleenen moesten.

Ik vraag daarom eerbied en hulde voor het in 1746 verschenen eerste deel van het *Lexicon* HESYCHII, den gewaardeerden arbeid van den Leidschen godgeleerde JOANNES ALBERTI (geboren 6 Maart 1698, overleden 13 Augustus 1762) „Theologus rara Graecarum literarum scientia", na wiens dood DAVID RUHNKENIUS (geboren 2 Januari 1723, overleden 14 Mei 1798) in 1766 de uitgaaf van het tweede deel bezorgde. Geen werk heeft langer op het gebied der patristiek naam, ik mag wel zeggen gezag, behouden, dan de door den hoogleeraar bij de kweekschool

der Remonstranten JOANNES CLERICUS (geboren 19 Maart 1657, overleden 8 Januari 1736) hernieuwde uitgaaf der *Patres apostolici* van COTELERIUS aan de wereld der geleerden geschonken.

In 1698 verschenen de beide deelen in folio-formaat te *Antwerpen*; onder dezen naam werd die der werkelijke geboorteplaats, namelijk *Amsterdam*, verborgen. De boekhandelaren HUGUETAN volgden het voorbeeld van sommige confraters, b. v. de ELZEVIERS, die op den titel van werken, waarvan zij vooral onder de Roomschen debiet begeerden en verwachtten, hun *Lugduni Batavorum* verkortten tot *Lugduni* om den schijn te geven, als had het geschrift te *Lyon* in *Frankrijk* het licht gezien. In hoever de krijgslist gelukte, kan niet nauwkeurig bepaald worden. De noodzakelijkheid van een herdruk spreekt ten gunste er van. Toen deze *auctior et emendatior* ten jare 1724 verscheen, bracht zij de vruchten der collatie van sedert 1698 ontdekte handschriften en nieuwe *notae* niet alleen van CLERICUS zelven, maar ook van zijne geleerde Engelsche vrienden: bovendien twee verhandelingen van zijne hand over de *Constitutiones Apostolicae* en de *epistolae* IGNATII.

Kritische bekwaamheden als van JOSEPHUS JUSTUS SCALIGER (geboren 4 Augustus 1540, overleden 21 Januari 1609) en RICHARD BENTLEI (geboren 27 Januari 1661, overleden 14 Juli 1742) bezat CLERICUS niet, hun blik en hun moed ontbraken hem evenals zijnen tijdgenooten. Een zijner beste vrienden, de Engelsche geleerde JOANNES DAVISIUS (geboren in 1679), wiens geschriften beter bekend zijn dan de omstandigheden van zijn leven, troostte hem en zich zelven met de woorden: „nemo tam felix est cri„ticus ut in omnibus acutum cernat.” Bovendien oefende de eerbied voor het gezag der handschriften in dezen kring nadeeligen invloed: „Manuscriptorum fides con„jecturas, quae alioqui maxime placerent, interdum fun-

ditus evertit." Dus schreef DAVISIUS aan CLERICUS, naar de briefwisseling, afgedrukt in de Dissertatie *de Joanne Clerico* 1843 (p. 277), waarvan ik des schrijvers naam, A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR. niet vermeld, zonder een diep weemoedig gevoel over hetgeen kerk en school in dezen jeugdigen geleerde — hij leefde van 15 Februari 1821 tot 20 Maart 1848 — verloren hebben. Hij wist de verdiensten van CLERICUS te schatten. Ook wij zullen billijk wezen, en de deugden van deze keurig gedrukte folianten niet voorbij zien. Wat hij ook voor den tekst gedaan heeft, blijft hem ten goede aangerekend.

„Mirum non est", schrijft A. R. M. DRESSEL (geboren 9 Juli 1808, overleden 8 November 1875) in de *praefatio* zijner uitgaaf van de *Patres*, „quod multi opinabantur, „textum P P. Apost. jam in una illa editione, praesertim „per J. CLERICUM recognita, ita fuisse constitutum, ut in „eo acquiescere possemus".

Volgens de mededeelingen van denzelfden geleerde werd in den kring van NEANDER's leerlingen de vraag gedaan, of na CLERICUS een vernieuwde druk wenschelijk mocht heeten en die vraag voornamelijk toestemmend beantwoord met het uitspreken van het wenschelijke, „ut horum „operum, quae a nobis jam paene exulare coeperant, copia „denuo fieret". Gaarne erken ik dat de uitgave van DRESSEL (voor de eerste maal bezorgd in 1857 en daarna in 1863) in den eigenlijken zin des woords handiger mag heeten, dan die onhandelbare folianten; doch ik voor mij blijf op deze staren als op gedenkteekenen van den moed der schrijvers en uitgevers in de 17e en 18e eeuw.

In menige boekenkast prijkt naast deze uitgaaf der *patres* een ander werk door dezelfde pers ons geleverd en denzelfden omvang beslaande. Ik stel voor de nagedachtenis des ongenoemden te huldigen, die in 1728 den nieuwen veel verbeterden druk van SUICERI *Thesaurus* be-

zorgde. De Züricher hoogleeraar I. I. BREITINGER (geboren 1 Maart 1701, overleden 15 December 1775) deed een kort woord tot den bezorger van dezen druk voorafgaan, „ad celeberrimum ***", ware de naam maar ingevuld! Nu wagen wij de gissing, dat niemand anders dan J. CLERICUS deze taak volbracht heeft, CLERICUS, die bij de kweekschool der Remonstranten met het onderwijs in de kerkelijke geschiedenis belast was, en deze „docendi provinciam", gelijk zijn lijkredenaar WETTSTEIN zegt, „Archief v. kerk. gesch." IV bl. 111, „egregie ornavit, quod potuit, id „est, ad decrepitam usque senectutem". Schuilt wellicht in deze laatste uitdrukking het antwoord op de vraag waarom CLERICUS bij de uitgaaf van den *Thesaurus* zijn naam verzwegen heeft? Het gevaar dreigde, dat vele invloedrijke tegenstanders gespot zouden hebben met een man, die ruim zeventig jaren oud en sukkelende, zulk een arbeid ondernemen durfde!

Of heeft bescheidenheid CLERICUS zelven het verzwijgen van zijn naam geraden, dewijl hem de aanteekeningen van den zoon des auteurs en die van den geleerden Züricher burgemeester J. C. ESCHER ten gebruike op onbekrompen wijze waren medegedeeld, en zijn arbeid zich grootendeels tot de taak van redactie en correctie bepaald had? Hoe het zij — in ieder geval heeft *Nederland's* boekhandel de beoefenaren van de geschiedenis der kerk met deze uitgaaf aan zich verplicht, door het leveren van werken, welke de vriend der patristiek niet ontberen kan.

Hare studie te bevorderen door met hare geschriften kennis te laten maken, was het doel van H. J. ROYAARDS, dat hij beoogde met zijne *Chrestomathia patristica*, pars I in 1831, pars II in 1837 gedrukt. Nog heugt mij de tijd, toen mijn en mijner medestudenten onvergetelijke leermeester WOPKO CNOOP KOOPMANS (geboren 23 September 1800, overleden 4 Maart 1849) op zijne lessen deze hand-

leiding gebruikte en ons opmerkzaam maakte op de onnauwkeurigheid der correctie en het gemis van kritische scherpzinnigheid. Trouwens: voor zijn fijnen blik wist geen fout zich schuil te houden. KIST heeft een gelijksoortig plan als dat van ROYAARDS niet ten uitvoer gebracht, hij was voornemens de literatuur der *patres Apostolici* te verspreiden. Slechts enkele vellen, den tekst der twee brieven van *Clemens Romanus ad Corinthios* bevattende, zijn gedrukt. De bereidvaardige hulp van zeer bevoegde zijde hem aangeboden, om den tekst te zuiveren en te verbeteren, wees hij ten stelligste af, bukkende voor het gezag van den toen heerschenden regel: *lectio difficilior, eo probabilior.* Hij bedacht niet, dat de meeste varianten slechts schrijffouten zijn, gelijk deze bij menigte in de codices voorkomen.

Een overzicht van hetgeen Nederlandsche geleerden voor afzonderlijke deelen der *patristiek* te boek stelden, worde ingeleid door aanwijzing van geschriften, welke onderscheidene plaatsen uit verschillende *patres* behandelen. Vooreerst komt in aanmerking J. F. GRONOVII (geboren 5 September 1611, overleden 28 December 1671) *observationum in scriptoribus ecclesiasticis, quibus tamen passim et aequales illis et vetustiores utriusque linguae auctores interpositi et illustrantur et emendantur monobiblos* 1651. De duodecimo van 290 bladzijden levert meer letter- en geschiedkundige toelichtingen, dan wel kritische verbeteringen. Billijkheid doe ons niet vergeten, dat alleen de geoefende hand van een kundig theoloog het gewenschte werk had kunnen volbrengen. Ik beweer dit met het oog op twee geestesvruchten van lateren, van onzen tijd.

Allen, die J. H. STUFFKEN's (geb. 14 Mei 1801, overleden 9 Mei 1881) verhandeling over *het gezag der Apostelen volgens de eerste Christenleeraars* (1844) kennen, zullen het prijselijk vinden, dat ik van dit meesterstuk gewaag. Over aanleiding en doel van het geschrift handelt de

schrijver, toen nog predikant te *Haaften*, uitvoerig. Den lezers zijner klassieke verhandeling over *de kerkelijke overlevering* was het bovenmate welkom, dewijl het van het eerste gedeelte der laatstgenoemde menig punt toelichtte en tegenover de bezwaren, ingebracht door H. E. VINKE (geboren 20 Juni 1794, overleden 27 Augustus 1862) *Antwoord aan de Redactie van het Tijdschrift Waarheid in Liefde* (1843), handhaafde. Zij het diep bejammerd, dat men STUFFKEN van dergelijke studiën afriep en hem eene plaats gaf op den katheder der wijsbegeerte, een arbeid hem opdringende, waarvoor hij nooit hart gekregen heeft.

Naast STUFFKEN's geschrift staat V. GILSE's bekende uiteenzetting van de oorspronkelijke beteekenis der benaming ἐπιστολαὶ καθολικαί, eerst geplaatst in de „Godgeleerde Bijdragen" 1857, na zijn diep betreurd overlijden opgenomen in de „Verspreide bijdragen tot verklaring „des N. V 1860." En zijne èn STUFFKEN's arbeid heeft ons geleerd, wat wij eigenlijk onder patristische studiën te verstaan hebben.

Laat ons zien, wat op dit gebied der letterkunde voor bijzondere deelen der patristiek gedaan is, wij weten dan in hoeverre hier de roem der Nederlandsche geleerdheid gehandhaafd is.

BARNABAS.

De door ISAäC VOSSIUS (geboren in 1618, overleden 21 Februari 1689) ten jare 1646 bezorgde uitgaaf van de *epistola Barnabae*, zij ze ook slordig bewerkt, beval zich aan door het gebruik van een Florentijnsch handschrift, dat hij op zijne reizen gevonden had. De uitgaaf wordt nog gewaardeerd en hare bezorging gerekend tot de goede dingen, door VOSSIUS volbracht.

ETIENNE LE MOYNE, de Leidsche hoogleeraar (geboren in October 1624, overleden 3 April 1689), nam in zijne

Varia Sacra I tekst en vertaling der *Epistola* op, en voegde er tom. II pag. 525 s. qq. *notae et observationes* aan toe.

W. H. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK (geboren 12 Januari 1811, overleden 6 Augustus 1878) verdedigde in 1835 te *Leiden* eene Dissertatie *de Barnaba*, waarin wel breed over den persoon des schrijvers gehandeld, maar de vraag naar echtheid of onechtheid van den brief geheel onbeslist gelaten is.

Diep ingaande tot den zin en den samenhang der *Epistola* besprak de hoogleeraar A. D. LOMAN een gedeelte van haren inhoud, namelijk de zoogenaamde *Apocalypse* en stelde den tijd der vervaardiging tusschen de jaren 135—138, „Theologisch Tijdschrift" 1884. Dr. W. C. VAN MANEN meende *een vraagteeken* te mogen plaatsen bij deze bepaling van *het geboortejaar des briefs*, waartegen LOMAN bezwaren inbracht en zijn gevoelen handhaafde bl. 552 en volgende van genoemden jaargang.

CLEMENS ROMANUS.

Weinig jaren nadat de eerste uitgaaf door PATRICIUS JUNIUS der *epistolae* verschenen was, verhief GISBERTUS VOETIUS (geboren 3 Maart 1598, overleden 1 November 1676) zijne stem — en de stem van dezen man „qui nomen „a pede habet, sed sese ut caput gerit," beteekende zoo iets — tegen de echtheid van den *eersten* brief, „Select. Disp." I p. 103, terwijl de *tweede* bijna algemeen den apostolischen vader werd ontzegd. Volgens J. J. WETTSTEIN (geboren 5 Maart 1693, overleden 23 Maart 1754) zou CLEMENS zelfs meer dan dit tweetal nagelaten hebben. Achter zijne editie van het N. T. (1752) plaatste WETTSTEIN nog twee brieven *de virginitate*, wier echtheid door VENEMA bestreden, eerst in eene *epistola ad vir. celeb.* P. WESSELING (geboren 7 Januri 1662, overleden 9 November 1764), daarna in eene *epistola secunda ad vir. cl.* T. HEMSTERHUIS (geboren 8 Januari 1685, overleden 7 April 1766),

door WETTSTEIN verdedigd werd in zijne *epistola ad vir. cl.* H. VENEMA (1754).

De geleerde wereld koos de partij van VENEMA, die naar hare meening de zaak had uitgemaakt, terwijl de zwakke poging van I. T. BEELEN om de echtheid dezer stukken te bewijzen (*Leuven* 1856) door Dr. J. P. N. LAND in de „Godgel. Bijdragen" 1856 als onmachtig werd ten toon gesteld. Een leerling der Utrechtsche academie leverde een eeuw na VENEMA eene Dissertatie *de Cl. Rom. ad Corinthios epistola priore*; het was Dr. E. EKKER (geboren 18 September 1830, overleden 28 September 1854). Geen vier maanden overleefde de veelbelovende jonge man de verdediging zijner Dissertatie, daarin werd de echtheid van dezen brief gehandhaafd. Dr. JOA. TIDEMAN leerde ons den brief waardeeren als *eene hoogst belangrijke bijdrage tot de kennis van het oudste Christendom na den tijd der Apostelen* in de door hem uitgegevene *Theologische Studiën*, 1863, terwijl twee jaar later J. WIARDA (geboren 11 Februari 1834, overleden 11 Juni 1877) CLEMENS schetste als een *vredestichter uit de 1e eeuw* „Kalender voor Protestanten". Prof. P. HOFSTEDE DE GROOT onderwierp den *brief van Clemens* aan een nieuw onderzoek „Geloof en vrijheid" 11e jaarg. en trachtte ons dien aan te bevelen als *eene nieuwe verrijking der oudste Christelijke letterkunde*, dewijl zijn inhoud duidelijk bewijst, dat de schrijver niets geweten heeft van den door de Tubingsche school beweerden heftigen strijd tusschen Petrinisme en Paulinisme.

POLYCARPUS.

Andermaal verwijs ik voor tekst, vertaling en aanteekeningen op den brief van dezen kerkvader naar de „Varia sacra" van LE MOYNE, bepaaldelijk naar de *prolegomena ad candidum lectorem*. Geletterde en niet geletterde lezers konden zich vergasten aan eene *voorlezing over het*

levenseinde van dezen kerkvader, door VAN HENGEL zonder zijn naam geplaatst in „het Christelijk Maandschrift voor den beschaafden stand, uitgegeven door den ring van Amsterdam", I. Dr. M. A. N. ROVERS verplichtte in 1881 de lezers van het Theologisch Tijdschrift door zijne scherpzinnige onderzoekingen over den marteldood van *Polycarpus.*

IGNATIUS.

Aan den letterkundigen strijd over omvang en inhoud der brieven van *Ignatius* is door onze geleerden vroeg deelgenomen. ISAÄC VOSSIUS schonk in 1646 eene uitgaaf naar een door hem ontdekt handschrift. In 1680 beleefde dit boek, waarin onderscheid gemaakt werd tusschen *epistolae genuinae* en *quales vulgo circumferuntur* een tweeden druk. Tegen D. BLONDEL (geboren 25 September 1590, overleden 6 April 1655) handhaafde hij de echtheid der korte recensie, welke ook door SALMASIUS ontkend werd.

KIST onderstelde de echtheid in zijne verhandeling over den *oorsprong van het bisschoppelijk gezag in de vroegste Christengemeenten* „Archief v. kerkgesch." II en X. Voorzeker was van hem de vraag door het Haagsche genootschap voorgesteld, afkomstig, welke door F. J. J. A. JUNIUS (geboren 15 Februari 1809, overleden 3 September 1879) beantwoord werd in een *onderzoek naar oorsprong en waarde van de verschillende verzamelingen en recensiën der brieven van Ignatius* (1859).

Het kon de goedkeuring der beoordeelaars niet ten volle wegdragen; toch besloot de schrijver tot de uitgaaf: hij mocht zich troosten met de overtuiging, dat er wel geen geleerde te vinden was, die het vraagstuk naar eisch oplossen kon, tenzij deze een pen voerde, zoo fijn versneden als die, waarmede Dr. J. H. HOLWERDA de veel besprokene plaats uit het 8e Hoofdst. der *Epist. ad Philad.*

toelichtte „Jaarb. v. wetenschappelijke theologie" XIII. — Gaarne reken ik J. STEENMEYER's (geboren 18 Maart 1791, overleden 19 Juli 1864) *iets over Ignatius en zijne brieven* tot de proeven van wetenschappelijke behandeling van het onderwerp, met voorbehoud, dat men over de methode van dergelijke onderzoekingen als die van STEENMEYER niet verzuime te raadplegen wat de hoogleeraar LAND schreef in „de Gids" 1859, II. bl. 414.

Hetgeen JUNIUS op gevorderden leeftijd verrichtte, was in zeker opzicht eng verwant aan hetgeen hij als student had volbracht. Toen werd aan hem en zijne commilitones JAN VAN GILSE en STEPHAN PIETER HEYNS de eereprijs der Leidsche universiteit toegekend, 8 Febr. 1833, voor eene *censura principiorum praeceptorumque moralium, quae scriptis Patrum nomine apostolicorum, continentur.*

Het „Maandschr. voor Christenen van den beschaafden stand, uitgegeven door den ring van Amsterdam," deel XXI trachtte den niet geletterden lezer bekend te maken met *Ignatius van Antiochië en zijne brieven.*

PAPIAS.

Het *getuigenis van Papias over schrift en overlevering* werd door den hoogleelaar A. D. LOMAN behandeld in „Theologisch Tijds." IXe jaarg. Zijn ambtgenoot J. G. D. MARTENS (geboren 29 October 1833, overleden 25 Augustus 1885) leverde een onderzoek naar *Papias als exegeet van de Logia des Heeren;* beiden schonken ons bijdragen, deels ter bestrijding, deels ter bevestiging van hetgeen de hoogleeraar W. WEIFFENBACH, door den senaat der Leidsche hoogeschool in 1875 met het doctoraat in de theologie vereerd, in de „Jahrbücher für Prot. Theologie" over dezen kerkvader geschreven had. Der genoemden studiën werden aan grondige beoordeeling onderworpen „Theol. Tijdschrift" X[e] jaarg. door J. W. STRAATMAN, in wien de kritiek een ijverigen vertegenwoordiger vond,

toen de Evangeliebediening hem niet meer boeide. In den dienst der eerste sleet hij de laatste jaren van zijn leven, aangevangen 21 December 1825, geeindigd 4 December 1882.

DOCTRINA XII APOSTOLORUM.

Het jaar 1883 was voor de vrienden der Patristiek een gelukkig jaar. De geleerde metropoliet van *Nicomedie* BRYENNIOS bracht eene vondst in het licht, waarnaar eeuwen lang vruchteloos was gezocht. *Clemens Alexandrinus*, *Athanasius* en anderen hadden een geschrift gekend *διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων*, dat sinds door den stroom des tijds verzwolgen scheen. Uit het midden der 2e eeuw afkomstig, zou het over leerbegrippen en kerkelijke gebruiken veel hebben kunnen zeggen. Ziet, daar ligt het voor ons naar een afdruk, dien de Leidsche hoogleeraar J. J. PRINS bezorgde *in usum studiosae juventutis* (1884) en van allen, die in de kerkgeschiedenis der eerste eeuwen levendig belang stellen. De hoogleeraar C. P. HOFSTEDE DE GROOT, waardige zoon van den waardigen vader, die slechts korten tijd dien zoon als ambtgenoot mocht werkzaam zien, want de jeugdige hoogleeraar, geboren 20 October 1829, overleed 11 Augustus 1884; bracht in „Geloof en vrijheid" 1884 en Dr. J. P. STRICKER in „de Tijdspiegel" 1884 den inhoud van het geschrift bij ruimeren kring ter spraak. Dr. M. A. N. ROVERS wees de lezers der door hem geredigeerde „Bibliotheek van moderne theologie en „letterkunde", deel V daarop, als op eene belangrijke ontdekking en de hoogleeraar M. A. GOOSZEN „Geloof en vrijheid" 1885 kondigde het aan als *het oudste ons bekende leer- en kerkelijk handboekje*. Dr. H. U. MEYBOOM's verhandeling over *de leer der twaalf Apostelen* „Theol. Tijds." 1885 vond hare lezers onder de mannen der wetenschap, die wel geen vrede zullen gehad hebben met hetgeen het tijdschrift „de Katholiek" deel LXXXII over dit onderwerp hun aanbood.

EPISTOLA AD DIOGNETUM.

De innemende inhoud van dit aantrekkelijk gedenkstuk der oudheid heeft ook te onzent waardeering gevonden. In 1861 schreef de leerling der Leidsche hoogeschool W. J. SNOECK zijne Dissertatie *exhibens introductionem in epistolam ad Diognetum* en verdedigde het gevoelen, dat zij van JUSTINUS MARTYR afkomstig was. Inhoud en strekking der *epistola* werden door W R. POOLMAN uiteengezet in „Kalender voor Protestanten" 1861. De brief leverde in 1869 den hoogleeraar C. W. OPZOOMER de stof voor eene boeiende *voorlezing*, opgenomen in de „Vaderlandsche Letteroefeningen."

Of de opmerkingen van L. VAN CLEEFF betreffende *de Apostolische Vaders des N. Verbonds* „Waarheid in Liefde" 1861 en 1865, of de gemeenschappelijke arbeid van Dr. A. C. DUKER en Dr. W. C. VAN MANEN *gedenkschriften der Apostolische Vaders*, twee deelen 1869—1871, den lust voor de beoefening der patristiek hebben gevoed, kan ik niet bepalen. Hun arbeid verdient ongetwijfeld lof voor de zorg, daaraan besteed.

BASILIDES.

Zonder partij te kiezen in den strijd der geleerden over den leeftijd van dezen gnosticus, herinner ik den lezer, dat prof. P. HOFSTEDE DE GROOT eene veel besproken verhandeling in „Waarheid in Liefde 1861" aan hem wijdde, als aan een der oudste getuigen voor het vroege bestaan der Evangeliën, met name dat van *Johannes*. Liefst maken wij hier melding van hare 2e uitgave, die in het Hoogduitsch verscheen en aan A. F. C. TISCHENDORF (geboren 18 Januari 1815, overleden 7 December 1874) opgedragen, eenige verbeteringen en toevoegselen boven de eerste vooruit heeft. Die tweede zag het licht in 1868 met den titel: *Basilides am Ausgange des Apostolischen Zeitalters als erster Zeuge für Alter und Autorität N. Testamentli-*

cher Schriften ins besondere des Johannes Euangelium in Verbindung mit andern Zeugen bis zum Mitte des zweiten Jahrhunderts. Lieten buitenlandsche geleerden tegenspraak hooren, in ons vaderland diende de wetenschap protest in tegen de praemissen en resultaten door de pen van Dr. D. HARTING in de „Verslagen en mededeelingen der Koninkl. Academie van wetenschappen, afdeel. Letterkunde" XII.

JUSTINUS MARTYR.

De Utrechtsche hoogleeraar A. RELAND (geboren 17 Juli 1676, overleden 5 Februari 1718) schreef in 1717 eene *disputatio de Tryphone Judaeo Justini Martyris Antagonista.* De *prolegomena*, door WETTSTEIN voor het door hem uitgegeven N T. geplaatst, bevatten menige bladzijde, rijk aan stof tot gedachtenwisseling over de geschriften van dezen kerkvader. Wel toegerust vatte tegen WETTSTEIN's beweringen H. J. KROM (geboren in 1738, overleden 24 December 1804) in 1778 de pen op als auteur der *diatribe de authentia dialogi Justini Martyris cum Tryphone Judaeo.* JUNIUS, die de studie der patristiek bleef liefhebben, gelijk wij vernamen, promoveerde met eene *Dissertatio de Justino Martyre apologeta adversus ethnicos.* Later leverde de Leidsche hoogeschool ons nog een tweetal Dissertatiën aan *Justinus* gewijd: in 1864 die van D. H. WAUBERT DE PUISEAU over de *Christologie* van den kerkvader en in 1867 die van H. D. TJEENK WILLINK *Justinus Martyr in zijne verhouding tot Paulus.*

Laatstgenoemde Dissertatie trok zeer de aandacht van het buitenland; de eerstgenoemde, die van PUISEAU, werd door STEMLER beoordeeld „Godgel. Bijdragen" 1864, dus door denzelfden geleerde, die de „Jaarb. v. wet. Th." in 1848 verrijkte met zijne toestemmende beantwoording der vraag: *of de door Justinus vermelde gedenkwaardigheden der Apostelen onze kanonieke Evangeliën zijn?* Dr. J. H. HOL-

WERDA's studie naar aanleiding en goeddeels ter bestrijding van TJEENK WILLINK's gevoelen, geplaatst in de „Godg. Bijdragen" 1868 is eene van die soort, waarmede de letterkunde te zelden verblijd wordt. In hetzelfde jaar bracht een ander tijdschrift: „Stemmen voor waarheid en vrede" in handen van het publiek de voorlezing van D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE over den martelaar. De lezers hebben gewis den schrijver dank gezegd voor zijne juiste waardeering van de verdiensten des kerkvaders, die meer dan door zijne apologiën, door zijn persoon eene apologie van het Christendom is geweest. De schrijver, toen nog predikant te *Rotterdam*, bezette weldra den hoogleeraarstoel te *Groningen*, waar het hem slechts dertien maanden vergund werd werkzaam te zijn. Geboren 10 December 1818, overleed hij 13 Februari 1874.

TESTAMENTA XII PATRIARCHARUM.

Is dit geschrift, naar het gevoelen der geleerden, uit de 2e eeuw onzer jaartelling afkomstig, dan vinden de onderzoekingen over zijnen inhoud hier eene passende plaats. Dr. J. M. VORSTMAN koos het tot onderwerp van zijne deugdelijke *Disputatio de origine et pretio Test.* Hij smaakte het genoegen zijnen arbeid zeer gewaardeerd te zien in de verhandeling van prof. V. HENGEL *de testamenten der XII patriarchen op nieuw ter spraak gebracht* „Godgel. Bijdragen" 1860, ook afzonderlijk uitgegeven. VORSTMAN zelf gaf van blijvende belangstelling in het onderwerp bewijs door zijne opmerkingen over *eene nieuwe uitgave van de testamenten*, „Godg. Bijdragen" 1866.

ATHENAGORAS.

TH. A. CLARISSE, de geleerde zoon van den geleerden vader, zond in 1819 zijne doorwrochte Dissertatie over dezen kerkvader in het licht. Het was de eersteling van een oogst, die beloofde rijk te zullen zijn, doch niet tot vollen

wasdom kwam door den vroegen dood des uitnemenden mans, eens het sieraad der hoogeschool van *Groningen.*

IRENAEUS.

Dr. W. R. VAN HOEVELL (geboren 15 Juli 1812, overleden 10 Februari 1879), later vooral op politiek gebied veel genoemd, doctoreerde in 1836 op eene *Dissertatio, qua Irenaei dogma de ecclesiae unitate exponitur et comparatur cum ideis et notionibus paulo post ipsum et ante ipsum obviis.*

MARCION.

Quaestionem de Marcione Lucani Euangelii, ut fertur, adulteratore novo examini submisit de Doopsgezinde predikant van *Enkhuizen,* DIRK HARTING (1849) in eene verhandeling, die bestemd was om openlijk te *Utrecht* ter verkrijging der doctorale waardigheid verdedigd te worden, maar niet verdedigd is, dewijl de Senaat dier hoogeschool den schrijver eershalve die waardigheid toekende. De verhandeling bewees, dat de kritiek der Tubingsche godgeleerden ook hier te lande scherpzinnige beoordeelaars vinden mocht. Haar inhoud werd in ruimer kring van lezers verbreid door des auteurs in de moedertaal geschrevene verhandelingen: *heeft Marcion het Evangelie van Lukas vervalscht?* en *verhouding van het Evangelie van Marcion tot dat van Lukas* „Jaarboeken v. wetenschappelijke Theol:", VII en VIII.

HERMIAS.

Eene nieuwe kritische uitgaaf van den Griekschen tekst der *irrisio gentilium philosophorum* vormde in 1840 den inhoud der doctorale Dissertatie van W. F. MENZEL, geboren 26 April 1813, overleden 23 December 1869.

HEGESIPPUS.

De Utrechtsche hoogleeraar JOH. ENS (geboren 9 Mei

1682, overleden 6 Januari 1732) behandelde in 1721 het *testimonium Hegesippi de Ecclesia virgine.*

TERTULLIANUS.

Behoort TERTULLIANUS' *liber de Pallio* niet tot des kerkvaders meest geroemde geschriften, in ons vaderland mocht het geteld worden tot de meest besprokene. CLAUDIUS SALMASIUS (geboren 15 April 1588, overleden 3 September 1653) heeft in 1622 er eene uitgaaf met aanteekeningen van geleverd, die in 1656 herhaald werd. Nauw was het boekje verschenen, of de door SALMASIUS diep beleedigde D. PETAU (geboren 21 Augustus 1583, overleden 11 December 1652) gaf onder den pseudoniem van ANTONIUS KERKOETIUS een scherpe kritiek, door SALMASIUS onder den verdichten naam FRANCISCUS FRANCUS beantwoord, door PETAU weer bestreden en gevolgd door eene nieuwe *Refutatio* van FRANC. FRANCUS. Zulk geschrijf is voor echte studie niet bevorderlijk.

Eerst in 1718, nadat SIEGBERT HAVERKAMP (geboren 22 December 1684, overleden 27 April 1742) predikant te *Slad aan 't Haringvliet* geworden was, gaf deze in het licht *Tertullianus apologeticus ad librorum scriptorum et editorum fidem cast. et perpetuo commentario ill.* Hij genoot daardoor waarschijnlijk de onderscheiding van in 1720 tot lector en een jaar later tot hoogleeraar in de Grieksche taal en letterkunde benoemd te worden.

Ongeveer eene eeuw later stelde de Stichtsche hoogeschool de vraag: *quibus argumentis usus est* TERTULLIANUS, *maxime in Apologetico, pro commendanda ac defendenda religione Christiana? Quantum singulis pretium est statuendum?* Zij had het genoegen een harer leerlingen, J. A. COENEN (geboren 16 September 1800, overleden 16 November 1852) te kunnen bekronen voor zijn antwoord, waarin hij aanwees, dat deze kerkvader veel meer de belijders dan den inhoud des Christendoms verdedigd heeft. E. J. DIEST

LORGION gaf *iets over de Anthropologie en Christologie van Tertullianus* te lezen in „Waarheid in Liefde", 1848.

CLEMENS ALEXANDRINUS.

Dertien jaar na den dood van den Utrechtschen hoogleeraar CAROLUS SEGAAR (gestorven 22 December 1803 op hoogen leeftijd, hij toch was geboren 26 Januari 1724) zag eene door hem met *annotationes* voorziene uitgaaf van des kerkvaders *quis dives salutem consequi possit?* het licht. De daarbij gevoegde Latijnsche vertaling was grootendeels herhaling eener vroeger gegevene; de aanteekeningen zijn meest van kritischen inhoud; de *excursus* aan het einde opgenomen mogen geprezen worden als loopende over onderwerpen, die alleszins waard waren grondig onderzocht te worden.

De doctorale Disputatie van P. HOFSTEDE DE GROOT *de* CLEMENTE ALEX. *Philosopho Christiano sive de vi, quam Philosophia Graeca, inprimis Platonica habuit ad religionis Christianae doctorem informandum*, verscheen in 1826, werd met toejuiching begroet, vooral wegens het daaraan toegevoegde onderzoek naar de redenen, waarom de kerkvaders met onmiskenbare voorliefde de Platonische en Stoïsche wijsbegeerte hebben beoefend.

Noch aan de hoogeschool, waar HOFSTEDE DE GROOT zelf als hoogleeraar optrad, noch aan de zuster-academiën heeft het bestudeeren van de schriften dezes kervaders belangstelling gewekt, hetgeen te meer betreurd moet worden, dewijl hij ten volle verdient de lofspraak van L. C. VALCKENAAR, en zoo iemand, deze criticus (geboren 7 Juni 1715, overleden 15 Maart 1785) moet gehoord worden („de Aristobulo Judaeo" pag. 9): „in Veterum locis fideliter citandis accuratissimus, unicus inter Christianos veteris et genuini styli *Platonis* imitator, propter fidem, eruditionem immensam, sermonis elegantiam et pietatem maxime faciendus". In latere jaren heeft HOFSTEDE DE

GROOT de lezers van „Waarheid in Liefde" 1866 bepaald bij hetgeen *Clemens van Alexandriën* gezegd wordt uit de werken van *Theodotus* overgenomen te hebben: eene stelling die door zijn Leidschen ambtgenoot RAUWENHOFF getoetst en bestreden is, „Theologisch Tijdschrift" 1e Jaarg.

HIPPOLITUS.

Van het werk des kerkvaders geeft LE MOYNE in de „Varia Sacra" fragmenten te lezen, waarbij men vooral zijne *diatribe* raadplege.

Reeds in 1595 had SCALIGER den *Canon paschalis* ter perse gegeven met eene opdracht aan 's Lands advocaat *Van Oldenbarnevelt*. Vooral trok deze arbeid van SCALIGER aandacht door den daaraan toegevoegden *Elenchus et Castigatio anni Gregoriani*. Dr. J. J. VAN OOSTERZEE, door wien wij op menig buitenlandsch geschrift werden opmerkzaam gemaakt, die zelf ons den loop van zijn leven — begrensd tusschen de dagteekening van 1 April 1817 en 29 Juli 1882 — heeft verhaald, verplichtte zijne landgenooten door hen te wijzen op de deugden van BUNSEN's *Hippolitus und seine Zeit* „Jaarb. v. Wet. Th." XII.

ORIGENES.

Met alle recht kan deze kerkvader zich over ondervondene verwaarloozing in ons vaderland beklagen.

ERASMUS stierf 11 Juli 1536 — hij was geboren 28 October 1467 — als met de pen in de hand „in restituendo „Graeco Origine, cui sic erat etiam vi morbi jam quam „maxime urgente addictus, ut ab illo non citius deces„serit, quam mors ipsa e manibus scribentis calamum „extorserit", zoo schreef B. AMERBACH (geboren in 1495 overleden 24 April 1562) aan SPALATIN volgens Dr. C. KRAFFT's „Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation" S. 76. Geen ander heeft in ons land zijne taak opgevat. Alleen des kerkvaders homiliën trokken de aan-

dacht, immers in 1824 schreef Dr. J. A. KARSTEN *de Origene, Oratore Sacro* en wekte door dezen arbeid verwachtingen op, waaraan hij wegens den korten duur van zijn leven (6 April 1802 tot 3 Juli 1826) niet heeft kunnen voldoen.

MINUCIUS FELIX.

Schijnt een omvangrijk werk van patristische studiën te hebben afgeschrikt, een van kleineren vorm trok aan. De *Octavius* vond reeds ten jare 1652 eenen uitgever in JACOBUS OUSEEL, die, te *Dantzig* 4 Mei 1631 geboren, in ons vaderland gestudeerd heeft en te *Groningen* hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid is geweest tot zijn afsterven, 20 Juni 1686. Kenners oordeelden, dat de uitgaaf de bewijzen bevatte van den jeugdigen leeftijd van OUSEEL en juichten veel luider over den arbeid van JACOBUS GRONOVIUS (geboren 20 October 1645, overleden 15 October 1716) in 1709 aan den *Octavius* gewijd.

Zoowel hij als OUSEEL hadden bij hunne uitgaaf opgenomen *Julii Firmici Materni liber de errore profanarum religionum.* Grondiger behandeling van de vraag naar den leeftijd van *Minucius* is te danken aan den Kampenschen geleerde J. D. VAN HOVEN (geboren 20 Augustus 1705, overleden in 1793), wiens *epistola historico-critica de vera aetate, dignitate et patria Min. Fel.* in 1762 het bewijs leverde, dat *Minucius* de tijdgenoot van *Cornelius Fronto* is geweest. W. R. POOLMAN ontleedde den inhoud van den *Octavius* „Kalender voor Protestanten" 1864. Vijf jaar later verrijkte Dr. D. D. H. TIJSSEN den 3en jaargang van het tweemaandelijksch tijdschrift „Geloof en vrijheid" met een niet minder degelijk overzicht.

De nagelaten arbeid van den vroeg ontslapen leerling der Utrechtsche school, J. A. J. KLAASSEN (geboren 16 Juni 1843, overleden 12 Januari 1873) werd door prof. TER HAAR het publiek aangeboden *Minucius Felix, de*

eerste apologeet in de Latijnsche kerk, 1873. In 1882 begiftigde de Leidsche hoogleeraar J. J. CORNELISSEN ons met eene nieuwe kritische uitgaaf van den *Octavius.*

THASCIUS CAECILIUS CYPRIANUS.

ERASMUS bezorgde in 1520 eene zoogenaamde volledige uitgaaf van den kerkvader; ik zeg zoogenaamd volledige, dewijl hij zelfs stukken daarin opnam, gelijk *de duplici martyrio ad Fortunatum*, wier onechtheid aan geen twijfel onderhevig is. Het tractaat *de idolorum vanitate* werd door GRONOVIUS in zijnen druk van den *Octavius* opgenomen. Drie voorlezingen wijdde JOHANNES CLARISSE aan de schets van het leven en werken dezes kerkvaders. Zij versieren deel VI, VII en IX van het tijdschrift, dat bij jaargangen verscheen onder den titel „de fakkel of bij-„dragen tot de kennis van het ware, schoone en goede.” In beknopten vorm handelde Dr. ACQUOY over *Cyprianus* in „Kalender voor Protestanten” 1856, en HERMANNUS ROST koos dezen *kerkvader en martelaar der derde eeuw* tot het onderwerp van het academisch proefschrift, dat hij 6 April 1870 te *Utrecht* verdedigde, twintig dagen vóor zijn vroegtijdig afsterven.

ARNOBIUS.

Libri Septem adversus Nationes geschreven door een orator, die eerst vijandig tegenover het Christendom stond, waarvan hij later een vurig belijder geworden is, werden in 1651 door den Leidschen boekhandelaar JOH. MAIRE uitgegeven „cum recensione viri celeberrimi et integris „omnium commentariis.” ANTONIUS THYSIUS, (geboren in 1603, overleden 25 Januari 1665) was de geleerde, die deze uitgaaf „ex parte procuravit,” welke buiten 's lands herhaaldelijk is nagedrukt. Zelfs heeft F. OEHLER in de door hem bezorgde (1846) aan den kant de bladzijden van de Leidsche aangeteekend. Om den inhoud ook

aan ongeletterden te doen kennen, gaf JOACHIM OUDAAN (geboren 7 October 1628, overleden 26 April 1692) een overzetting in 1677.

COELIUS LACTANTIUS FIRMIANUS.

Uit *Frankrijk* gevlucht na de herroeping van het edict van *Nantes*, bezorgde de Utrechtsche hoogleeraar PAUL BAULDRY D'IBERVILLE (geboren in 1639 te *Rouaan*, overleden 16 Februari 1706) in 1692 eene editie van den tractatus *de mortibus persecutorum* en gaf in zoover den stoot tot het onderzoek, of dit geschrift te recht aan *Lactantius* wordt toegekend.

DAVID MARTIN (geboren 7 September 1639, overleden 9 September 1721), de geleerde Waalsche predikant van *Utrecht*, schreef *notae* op hetzelfde stuk, door welke aan de pen van GRAEVIUS eene *epistola ad Martinum* ontlokt werd.

In 1826 werd te *Leiden* eene Dissertatie *de pretio Institutionibus divinis Lactantii statuendo* verdedigd, waardoor bewezen is, dat dit weleer zoo gezochte werk van den *Cicero Christianus* niet opgehouden had, de belangstelling van scherpzinnig onderzoek levende te houden. Zij had tot auteur H. J. SPIJKER. Jammer gewis, dat deze eersteling niet door arbeid van gelijksoortigen aard gevolgd is.

Wel heeft deze scherpzinnige man de dagen zijns levens — de eerste was 1 November 1802, de laatste 8 Maart 1870 — voor kerk en school vruchtbaar gemaakt; doch wij hadden hem gaarne bij voortduring den weg zien betreden, waarop hij den voet zette, toen hij in „de Gids" 1840 optrad als beoordeelaar van V. HENGEL'S „Commentarius in Epistolam ad Philippenses."

Nog eens, in 1861, leverden de verdiensten van *Lactantius* de stof voor eene doctorale Dissertatie, namelijk aan Dr. W. KOTZÉ, een discipel der Utrechtsche hoogeschool.

EUSEBIUS PAMPHILI.

De belangrijkste plaats wellicht die in de tien ons bewaarde boeken van *Eusebius* voorkomt, ik bedoel den Lib. III cap. 25 te lezen Canon; had het *Haagsche genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst* doen besluiten eene prijsvraag voor te stellen, waarbij een nauwkeurig onderzoek van het door *Eusebius* geschrevene in vergelijking met hetgeen vroeger en later door de kerkvaders betreffende den Canon is vastgesteld, verlangd werd. DAVID VAN HEYST overleefde het tijdstip der bekroning van het door hem ingezonden antwoord niet lang. Hij ontsliep 21 Augustus 1836, pas 38 jaren oud (geboren 6 Augustus 1798), dubbel betreurd, zoodra zijn arbeid in druk verscheen. De lof daaraan algemeen toegekend en het gebruik dat lange jaren van zijnen geleerden arbeid gemaakt is, bewijzen de deugdelijkheid van deze in 1836 door den druk verspreide verhandeling.

Een onderzoek *de fontibus ex quibus Historiae Ecclesiasticae opus hausit Eusebius Pamphili et de ratione, qua iis usus est* door BERNARDUS RIENSTRA (geboren 22 Mei 1808 overleden 24 Maart 1881) schonk aan dezen in 1833 den theologischen doctorstitel en bevestigde de vroeger geuite lofspraken op het werk van den vader der kerkelijke geschiedenis.

In wijden kring was het sinds 1749 in ons vaderland verspreid. De Remonstrantsche hoogleeraar, A. A. VAN DER MEERSCH (geboren 22 Februari 1720, overleden 13 April 1792), WYTTENBACH's gevierde ambtgenoot, had er eene vertaling van geleverd, voorzien van aanteekeningen, die van 's mans bevoegdheid tot dergelijken arbeid eervol getuigenis gaven.

In het voorbericht waarmede de Utrechtsche hoogleeraar A. VOGET (geboren 17 Maart 1695, overleden 23 April

1771) dezen arbeid inleidde, werd „braaven jongelingen, „den Nazireeërs, die zich tot den H. Dienst bereiden" het lezen van dit werk aanbevolen, ja zelfs de hoop uitgesproken, dat „de leeden der kerk in het doorleezen „van dit werk, heilzaam nut vinden en aangenaam zoet „smaken zouden." Bekroond met de lofspraken van VENEMA vond de vertaling een voorspoedigen weg en zal, om den wille der aanteekeningen niet versmaad worden zelfs door hen, wien de oorspronkelijke tekst toegankelijk is. Aan het werk van dezen kerkvader, te weten aan zijne *Chronicorum Canonum historiae libri duo* is voor altijd de naam van SCALIGER verbonden. In 1606 verscheen diens reuzenarbeid, beroemd geworden wegens de daarin voorkomende *notae et castigatines in Latinam Hieronimi interpretationem et Graecam Eusebii* van zijne hand. Nauwlijks lag de uitgaaf afgewerkt op SCALIGER's tafel, of hij moest aan een zijner vrienden schrijven „Epistolar." pag. 616: „unum te moneo, nullum librum tam infeliciter excusum „fuisse. Res enim mihi cum ignavissimis et imperitissi„mis typographis fuit, quorum negligentia commissum, „ut plura menda in ea editione quam verba sunt, cet." Hij maakte dus den tekst voor een tweeden druk gereed en legateerde het gecorrigeerd exemplaar aan GOMARUS. Doch de dag van diens dood (11 Januari 1641, 30 Januari 1553 was die zijner geboorte) brak aan zonder dat voldaan was aan den wensch van SCALIGER. En toen later ALEXANDER MORUS (geboren 25 September 1616, overleden 28 September 1670) de welsprekende en veel besprokene, in 1659 dien tweeden druk bezorgde, kweet hij zich zoo ongelukkig van deze taak, dat een bevoegd beoordeelaar als J. BERNAYS (geboren 18 September 1824, overleden 27 Mei 1881) „*J. J. Scaliger*" 1855 S. 227, beweerde: „dass diese, allerdings der Zusätze wegen unentbehrliche „Ausgabe des MORUS doch den ersten Druck des Jahres „1606 keineswegs entbehrlich gemacht hat."

ATHANASIUS.

Ik wil ten aanzien van dezen *Malleus Arianorum* niet alleen verwijzen naar de verhandeling van Dr. H. WILDE HZN. in 1868 het publiek ter lezing gegeven onder den titel: *Athanasius als bestrijder der Arianen*, maar ik maak ook ter kenschetsing van zijne gevoelens volgaarne melding van Dr. J. CRAMER's *Specimen de Arianismo* (1858); vooral van den geleerden arbeid van Dr. J. P. MÜLLER, die in zijne *geschiedenis der ontwikkeling van het Christologisch dogma in de Grieksche kerk* 325—680 (1865) bl. 42 volg. uitvoerig over dezen kerkvader handelt. Zooveel valt er voor het genoemde tijdvak uit MÜLLER's grondige onderzoekingen te leeren, dat ik mij verplicht gevoel op zijn werk te wijzen, door welks inhoud enkele deelen der Patristiek aan klaarheid inderdaad veel gewonnen hebben.

Bij den strijd over oudheid en echtheid der geloofsbelijdenis van *Athanasius*, onlangs in *Engeland* gevoerd, was het eene gelukkige gedachte eene photographie dier belijdenis te doen vervaardigen naar het afschrift, dat gevonden wordt in het beroemde *Psalterium* der Academische bibliotheek te *Utrecht*, een handschrift door sommigen aan de 6e eeuw, door anderen aan den tijd van *Karel* den Groote toegekend.

FLAVIUS CLAUDIUS JULIANUS.

In ons vaderland hebben niet de theologen, maar de philologen de schriften van dezen keizerlijken auteur in handen genomen. En wel philologen van de eerste klasse. JULIAAN's *συμπόσιον ἢ Κρόνια*, dat gewoonlijk met den naam van *Caesares* wordt aangeduid, zag door de zorg van den Leidschen hoogleeraar P. CUNAEUS (geboren in 1586, overleden 2 December 1638) in eene goede Latijnsche overzetting het licht (1612), met eene voorrede,

waarin op de belangrijkheid van de geschriften des afvalligen gewezen en de antipathie der kerkvaders tegen *Julianus* berispt werd.

Gelijke ingenomenheid sprak zich uit in D. WYTTENBACH's (geboren 7 Augustus 1746, overleden 17 Januari 1820) *Epistola critica ad vir. cl. Davidem Rúhnkenium super nonnullis locis Juliani Imper.* (1769). Wel kwam er niets van WYTTENBACH's voornemen, om een nieuwe uitgaaf van des keizers werken aan de geleerde wereld te schenken; doch hij deelde in de *Bibl. critica*, tom III, een „specimen novae editionis" mede. Een zijner opvolgers, C. G. COBET gaf ons evenmin eene nieuwe uitgaaf van alle geschriften van *Juliaan*, doch liet op enkele gedeelten het licht zijner wetenschap vallen. Hij bewees, dat de te *Leiden* bewaarde *Codex Vossianus* eerst uit de 13e eeuw afkomstig en door den vroegeren uitgever EZECHIEL SPANHEIM (geboren 7 December 1629, overleden 7 November 1710) niet met de vereischte nauwkeurigheid gebruikt was. Het door COBET geredigeerde tijdschrift „Mnemosyne" jaargangen 1855—1861 en zijne *Novae lectiones* (1858) bevatten des hoogleeraars scherpzinnige toelichtingen en bewonderings waardige conjecturen.

CYRILLUS HIEROSOLYMITANUS.

Het voornaamste der door dezen nagelaten geschriften trok de aandacht van J. J. VAN VOLLENHOVEN, student aan de kweekschool der Remonstranten, auteur van het in 1837 te *Amsterdam* verdedigde *Specimen de Cyr. Hier. Catechesibus.*

AMBROSIUS MEDIOLANENSIS.

De zorg door ERASMUS aan de werken van dezen bisschop besteed, heeft hem weinig roem verschaft. Hij gaf ze uit in 1527 en bij en na zijn leven werd hij beschuldigd van grooter waarde gehecht te hebben aan zijne

eigene gissingen, dan aan het gezag der handschriften. Wij zouden nu meenen, dat dergelijke handeling hem veel meer tot eer dan tot oneer verstrekte; doch toen, en ook nog wel later werd deze methode veroordeeld. Als ter vergoeding van het verzuim jegens de geschriften van *Ambrosius* gepleegd, vermelden wij hier het bekroonde antwoord van W. IMMINK (geboren 23 September 1806, overleden 5 Februari 1876) op de vraag der Leidsche faculteit *e Joh. Chrysostomi opere de Sacerdotio et Augustini cum de doctrina christiana Libr. IV tum de Catechisandis rudibus libello, nec non et Ambrosii de officiis ministrorum Ecclesiae libris conquirantur et justo ordine disponantur praecepta quae in sacro administrando munere etiam nunc in usum convertere possint doctrinae Christianae interpretes,* 1828. Eene schets van des kerkvaders leven plaatste J. C. DE MEYERE in „Kalender voor de Prot. in Nederland" 1857.

MACARIUS ALEXANDRINUS.

JACOBUS TOLLIUS, een schipbreukeling op de levenszee, die een korten tijd te *Duisburg* als buitengewoon hoogleeraar gearbeid heeft en in 1696 arm te *Utrecht* overleden is, bereidde in de *Insignia Itinerarii Italici* eene plaats aan den Griekschen en Latijnschen tekst van een *sermo de excessu justorum et peccatorum*, pag. 192 sq., waarbij men noode gewenschte inlichtingen betreffende den schrijver van het stuk mist, al is men den uitgever dankbaar voor enkele kritische aanmerkingen.

GREGORIUS NAZIANZENUS.

Niet de godgeleerde, maar de dichter van den *Christus patiens* is in openbaren druk besproken door GROTIUS, DANIEL HEINSIUS (geboren 9 Juni 1580, overleden 25 Februari 1655) en L. G. VALCKENAER; volgens dezen „praef. ad Euripidis Hippolitum" pag 11 miste de tragedie van

den kerkvader alle oorspronkelijkheid en verried zij slechts eene handige navolging van EURIPIDES.

In de *Insignia Itinerarii Italici* van TOLLIUS komen eenige vroeger onuitgegevene gedichten van *Gregorius* voor met eene Latijnsche vertaling en ophelderende aanteekeningen.

De Amsterdamsche hoogleeraar P. FRANCIUS (geboren 19 Augustus 1645, overleden 19 Augustus 1704) wekte door eene vertaling van de rede *over de mededeelzaamheid* (1699) bij ongeletterden belangstelling.

BASILIUS MAGNUS.

Eerst door vertalingen in het Latijn is *Basilius* in *Europa* bekend geworden. Aan dien arbeid besteedde ERASMUS veel vlijt, overtuigd, dat de geschriften van dezen rechtzinnigen godgeleerde de zuivere leer der Evangeliën konden toelichten. In 1532 gaf hij den Griekschen tekst in het licht, in de opdracht de verdiensten van dezen door zijne tijdgenooten vereerden man misschien wel wat overdrijvende. Onzen GROTIUS (geboren 10 April 1585, overleden 28 April 1645) danken wij de uitgaaf van de *homilia ad juvenes*, *quomodo cum fructu legere possint Graecorum libros* (1623).

Een op zijn naam in de oudheid verbreide *ἔκθεσις πίστεως* plaatste E. LE MOYNE in zijne „Varia Sacra" I pag. 147 sq. die hij liet voorafgaan door de *σύντομος και διάγνωσις* eens onbekenden, blijkbaar echter tot dien tijd behoorende.

Het goed recht, waarmede deze edele zoon van het Oosten den bijnaam van groot droeg, hij, op wien een zijner hoorders vaak onder de prediking den heiligen geest waande te zien nederdalen, bewezen J. E. FEISSER (geboren 10 December 1805, overleden 2 Juni 1865) in de doctorale Dissertatie *vita Basilii magni, Caesareae in Cappadocia Episcopi* (1828) en C. W. VAN DER POT in het specimen *de Basilio magno, oratore sacro*, te *Amsterdam*

in 1835 verdedigd. Ook J. WIARDA schreef over dezen kerkvader in „Kalender voor de Prot. in Nederland," 1858.

GREGORIUS NYSSENUS.

Leven, geschriften en leerbegrippen van dezen kerkvader werden uitvoerig behandeld in de doctorale Dissertatie (1836) van een der uitnemendste leerlingen van JOHANNES CLARISSE; hij heeft er in zijn welbesteed en zwaarbeproefd leven (aangevangen 19 October 1770, besloten 29 November 1846) velen gevormd, S. P. HEYNS, die blijkens vroegeren arbeid met voorliefde tijd en krachten aan de patrologie wijdde.

HIERONYMUS STRIDONENSIS.

Hoeveel de kritiek aan te merken had op de uitgaaf van de werken dezes kerkvaders door ERASMUS, zal het nageslacht niet vergeten, dat zij de eerste was, die te recht mocht heeten *Opera Omnia*. De voor onderscheidene deelen geplaatste *dedicationes* blijven van groot belang, dewijl zij hier en daar proeven leveren van des Rotterdammers onafhankelijken geest tegenover de instellingen zijner kerk. De *commentarioli duo in epistolam divi Hieronymi ad Niciam* (1505, 1515) en de *Sancti Hieronymi epistola de clericorum officiis* (1505) door de geoefende hand van onzen landgenoot J. MURMELLIUS (geboren in 1480, overleden 2 October 1517) ter perse gegeven, moesten de begeerte naar verdere kennismaking met de geschriften van dezen kerkvader opwekken en dienden als ter aanbeveling van ERASMUS' uitgave. Wie zich overtuigen wil van het gewicht, dat onze landgenoot zelf aan zijnen arbeid hechtte, leze den voortreffelijken brief, dien hij aan zijnen vriend MARTINUS DORPIUS (geboren in 1480, overleden 31 Mei 1525) zond „Opera ed. CLERICO" III.

In 1700 gaf CLERICUS *quaestiones Hieronymianae*, die vooral gericht waren tegen de editie des kerkvaders door MAR-

TIANAY, maar zeker weinig goeds voor de beoefening zijner geschriften hebben uitgewerkt.

Apocryphe Evangeliën en Handelingen.

Van den kerkvader, door wiens tusschenkomst de apocryphe letterkunde haren weg in de kerk gevonden heeft, keeren wij onzen blik op deze geschriften.

In 1849 verscheen in ons vaderland eene vertaling dier Evangelien met inleiding en aanteekeningen voorzien door J. P. DE KEYSER, wiens vroegtijdige dood op 1 Januari 1878 — hij was geboren 12 Juli 1818 — in wijderen kring dan dien zijner gemeente droefheid verwekte. In 1867 ontvingen wij eene veelszins betere, vervaardigd door L. VAN CLEEFF, predikant te *Uithuizen* en Dr. C. P. HOFSTEDE DE GROOT, toen nog predikant te *Kampen*. Naar de nieuwste uitgaaf van C. TISCHENDORF bewerkt, beval zij zich aan door de belangrijkheid van hare *Inleiding*, waarin *de Lekenspieghel* naar eisch werd besproken. Uit de *Acta apostolorum apocrypha* gaf Dr. J. G. OTTEMA eene vertaling naar den Latijnschen en Griekschen tekst der *reizen en marteldood van den heiligen Apostel Barnabas beschreven door Joannes bijgenaamd Markus*· „Godg. Bijdr." 1868. Het door deze auteurs te boek gestelde moge onder ons de aandacht gevestigd hebben op R. A. LIPSIUS' *Apokryphe Apostelgeschichten und Apostellegenden* (1883, 1884), waarvan prof. HARNACK de aanprijzende beoordeeling in de „Theol. Litt. Zeitung" 1885, S. 52 besloot met de woorden, dat dit geleerde werk „einen bisher selten bearbeiteten Stoff belebt hat."

AURELIUS AUGUSTINUS.

Niet het verlangen, om 2000 gulden te verdienen, maar warme hoogachting voor den godsdienst bewoog ERASMUS aan den wensch van FROBENIUS te voldoen en voor diens firma eene volledige uitgaaf der *Opera Au-*

gustini te bezorgen. Het 5e deel is door J. L. VIVES (geboren 6 Maart 1492, overleden 6 Mei 1540) bewerkt, en naar zijn inhoud met den titel *de civitate Dei* in 1632 herdrukt. De eerbied voor dezen kerkvader ging uit de Roomsche kerk onbestreden tot die der Evangelische over. Reeds in 1585 zond D. V. COORNHERT (geboren in 1522, overleden 29 October 1590) in het licht *negentich plaetsen der H. Schriftueren gheestelyck uitgheleydt, ofte gheallegoriseert door* A. AUGUSTINUS *ende vergadert, oock vertaelt tot nut en de stichtinghe van allen gheestelijcke herten*, en trachtte op die wijze het allegoriseeren aan te bevelen.

Zijne bestrijding van *Pelagius* vond haren geschiedschrijver in G. J. VOSSIUS, die op aanraden van GROTIUS in 1618 eene *Historia de controversiis, quas Pelagius ejusque asseclae moverunt* het geleerde publiek aanbood.

De hoogleeraar M. LEYDEKKER bewees zijn ijver in het bestudeeren van de werken des kerkvaders door eenen *Commentarius in Augustinum de Unitate Ecclesiae*; in het zelfde jaar 1690 verscheen zijne *Historia Ecclesiae Africanae illustrata, qua ejus origo, status, variaque illius fata et interitus exponuntur et de illius principiis, fide, cultu, libertate et pugna cum Donatistis disseritur pro Eccl. Ref veritate et libertate.*

De zoogenaamde Antwerpensche uitgaaf, eigenlijk Amsterdamsche van *P. Mortier* bestaat uit XII deelen; het laatste draagt den titel van *Appendix Augustiniana* en den naam van JOANNES PHEREPONUS als bezorger. Onder dien pseudoniem verschool zich CLERICUS, die in dezen foliant allerlei merkwaardige stukken ten gerieve der beoefenaars van den kerkvader heeft bijeengebracht, fel door de kritiek bestreden, nog van belang voor onze dagen.

Twee leerlingen der Leidsche hoogeschool, A. ROUX (geboren 20 Januari 1812, gestorven 29 Maart 1884) en F. C. J. VAN GOENS ontleenden in het jaar 1838 de stof hunner Dissertatiën aan den persoon en de geschriften van dezen kerkvader; de eerste handelde *de A. Augustino*

adversario Donatistarum; de laatste *de A. Augustino apologeta secundum libros de Civitate Dei.*

Deze onderzoekingen van godgeleerden aard waren ten onzent ingeleid door die eens letterkundigen, ik bedoel het specimen van C. H. J. FRANCKEN *exhibens fragmenta* M. TERENTII VARRONIS *quae inveniuntur in libris* A. AUGUSTINI *de civitate Dei*, verdedigd in 1831. Hoe vereerend ook de getuigenis was aangaande den inhoud van de beide godgeleerde proefschriften, meenden bevoegde beoordeelaars, dat door de schrijvers het negative bewijs geleverd was van den ongunstigen invloed, dien *Augustinus* op zijn tijd en latere eeuwen geoefend heeft, en werd op dien grond de klacht herhaald, dat zijne verdiensten doorgaande veel te hoog zijn geschat. De vertalingen zijner *Confessiones* stelden hem van zijne meest aantrekkelijke zijde voor. De jongst verschenene, die van W. FRANCKEN AZ. was voorafgegaan door de verhandeling eens ongenoemden over *de afdwalingen en bekeering van kerkvader Augustinus* „Christelijk Maandschrift" I. FRANCKEN's werk, in 1857 ons aangeboden onder den titel *de biecht voor God van een groot man*, heet beter eene bloemlezing van treffende plaatsen, dan eene vertolking van den tekst der *Confessiones*. De „Kalender voor „de Prot. in Nederland" (1865) leverde door de pen van H. C. LOHR eene levensschets van *Augustinus*, goeddeels naar de *Confessiones* bewerkt.

SULPICIUS SEVERUS.

Naar het oordeel van den Leidschen hoogleeraar HORNIUS was SULPICIUS „disertissimus Ecclesiasticorum auctorum." In 1643 gaf hij eene duodecimo uitgaaf van alle geschriften zijns geliefden schrijvers. De opdracht van 15 December 1633 aan den hoogleeraar A. HEIDANUS (geboren 10 Augustus 1597, overleden 15 October 1678) was geteekend door de uitgevers B. en A. ELSEVIER.

Meer bekend is de arbeid van CLERICUS, het jaartal 1709 op den titel dragende SULPICII SEVERI *opera omnia in duos tomos distributa, quorum prior continet antehac edita cum notis* JOANNIS VORSTII; *alter epistolas antea cum reliquis Operibus nondum editas.* Van het *vita B. Martini* had Dr. G. D. J. SCHOTEL eene nieuwe uitgaaf toegezegd, toen hij zijn uitvoerige verhandeling over *Martinus, bisschop der Galliërs*, ter lezing aanbood in „Tilburgsche avondstonden (1850)", maar zijne belofte heeft hij niet gehouden.

AURELIUS PRUDENTIUS.

Zoolang wij MURMELLIUS onder onze landgenooten blijven rekenen, noemen wij hem den eersten geleerde, die voor de gaven van PRUDENTIUS het oor der vrienden van het schoone ontsloot.

In 1507 verscheen *St. Romani adversus gentiles certamen ab* AUR. PRUDENTIO *carmine compositum, cum Commentario.* Een jaar later het *Carmen de martyrio divi Cassiani.* Ook voor dezen dichter onder de kerkvaders heeft ERASMUS geijverd. Aan de dochter van zijn vriend THOMAS MORUS (geboren in 1482, gedood 6 Juni 1535) wijdde hij in 1524 een *commentarius in duos hymnos* namelijk, *de natali* en *de epiphania pueri Jesu.* Zij het waar dat naar het oordeel van bevoegden op deze uitgaaf niet mag gewezen worden als bewijs van de grootheid zijner gaven, te zijner verontschuldiging diene de opmerking, dat om een dichter naar eisch te waardeeren men zelf dichter behoort te zijn, wat ERASMUS zich niet beroemde te wezen.

Hooge ingenomenheid met PRUDENTIUS laat NICOLAAS HEINSIUS (geboren 20 Juli 1620, overleden 7 October 1681) hooren in de opdracht en de voorrede der door hem in 1667 bezorgde uitgaaf AUR. CLEMENTIS PRUDENTII *quae extant.* Uit onderscheidene handschriften gaf hij eenen tekst, die, naar ik meen, nog als grondslag geëerd wordt.

MACROBIUS AMBROSIUS THEODOSIUS.

Ten jare 1670 verscheen te *Leiden* eene volledige uitgaaf zijner *Opera*. De nagelatene noten van J. I. PONTANUS (geboren 21 Januari 1571, overleden 1 October 1639), van JOH. MEURSIUS (geboren in 1579, overleden 30 September 1639) en van JACOB GRONOVIUS waren daarin opgenomen. Ten tweeden male gaf J. C. ZEUNIUS deze editie in het licht met bijvoeging van zijne eigene *notae* in 1774.

THEODORUS MOPSUESTENUS.

W. K. H. TOEWATER, geboren 1 Mei 1813, een leerling van het Amsterdamsche Athenaeum, promoveerde te *Leiden* in 1837 met een *specimen observationum de* THEODORO *Antiocheno Mopsuesteno XII prophetarum minorum interprete.* Daarin trachtte hij het gevoelen te staven: „THEODORUM," in weerwil van de vele gebreken zijner commentaren, „probe scivisse, quid sit interpretari." De schrijver, op ruim dertigjarigen leeftijd 16 Februari 1844 te *Samarang* in dienst der kerk ontslapen, kon voor de wetenschap niet leveren, wat deze eersteling beloofd had.

JOANNES CHRYSOSTOMUS.

Wie het achtste deel der *Opera* ERASMI openslaat, vindt daar de *ex J. Chrysostomo versa*, waardoor onze landgenoot hun die geen voldoende kennis van het Grieksch bezaten, den weg opende om met enkele geestesvoortbrengselen van den kerkvader bekend te worden

De door PETRUS MARTYR (geboren 8 September 1500, overleden 12 November 1562) ontdekte *Chrysostomi epistola ad Caesareum monachum* werd door LE MOYNE in de „Varia Sacra" pag. 530 sqq. uitgegeven, later nog eens door den Waalschen predikant van *'s Hage*, JACQUES BASNAGE, die de echtheid verdedigde en den brief in het licht zond met eene Dissertatie *de Apollinaris haeresi* en *de*

variis Athanasii suppositis operibus in één bundel onder den titel *Dissertationes historico theologicae* eerst in 1687, daarna in 1694. Bijna eene eeuw later bracht L. C. VALCKENAER, de leerling van TIBERIUS HEMSTERHUIS, aan de nagedachtenis van CHRYSOSTOMUS en aan die van zijnen leermeester eene waardige hulde, toen hij de door dezen in 1730 te *Franeker* gehoudene *Oratio de Paulo Apostolo* het licht deed zien en daaraan toevoegde een tweetal redevoeringen van den bovengenoemden kerkvader over hetzelfde onderwerp. Hij gaf daarbij eene plaats aan de Latijnsche vertaling van *Anianus*, verbeterde den tekst en verrijkte het geheel met zijne aanteekeningen. Dit geschiedde in 1784. Ik durf wel beweren, dat deze vrucht van patristische studie bij JAN VAN VOORST eene gelijke liefde heeft opgewekt. Ik moet hier zijn naam met eer vermelden als den naam desgenen, die te recht begreep, dat bekendheid met de voortbrengselen van de gouden eeuw der Christelijke letterkunde onder de studeerende jongelingschap moest worden opgewekt. Vroeg trok in het bijzonder *Chrysostomus* hem aan, in eene zitting van de derde klasse van het *Koninklijk Nederlandsch Instituut* las hij eene verhandeling *de Joanne Chrysostomo et locis praesertim scriptorum veterum Graecorum ab eo scribente non raro adhibitis*. Eene bloemlezing uit de beste, althans meest geroemde schrijvers onder de *Patres* wilde hij den studenten in handen geven en ving de verwezenlijking van dit lang gekoesterde voornemen aan, met, op zijn hooge jaren, in 1830 door den druk te verspreiden *Joannis Chrysostomi selecta*, *Graece et Latine*. Het voorbericht en de aanteekeningen drukken op het werk een bepaald wetenschappelijk merk. Zijn verlangen, dat hun, die de Grieksche taal weinig machtig zijn, toch de geschriften van den guldenmond geen gesloten boek zouden blijven, heeft hem bewogen de vertaling te plaatsen naast den oorspronkelijken tekst. Kritisch mag deze

uitgaaf alleen in zoover heeten, als VAN VOORST de hem door zijnen vriend, den even geestigen als geleerden, GEEL voorgestelde emendaties wel heeft medegedeeld, doch niet in den tekst opgenomen: „de conjecturis criticis ad „emendandam subinde lectionem Graecam hac opportu„nitate — onder het nazien der proeven — a GEELIO „doctissimo, mihique et muneris et amicitiae vinculis con„junctissimo viro, optimo harum rerum judice, mecum „communicatis, honoris causa mentionem facturus sum „in annotatione (praef. XXVII)."

De Zwolsche Doopsgezinde predikant ASSUERUS DOYER (geboren 13 December 1758, overleden 21 Maart 1838) ontsloot velen een bron van letterkundig genot door zijne *hulde aan* CHRYSOSTOMUS, 1815 in druk verschenen.

Vooral werd zijne gedachtenis ten onzent in eere gebracht door het werkje van A. DES AMORIE V. D. HOEVEN, CHRYSOSTOMUS *voornamelijk beschouwd als een voorbeeld van ware Kanselwelsprekendheid*, 1825, herdrukt in 1852. Wie was meer bevoegd, om ons den guldenmond te leeren waardeeren, dan hij, de Remonstrantsche hoogleeraar met de gave der mondelinge voordracht in zeldzame mate bedeeld? Wie hem gehoord heeft, weet eerst wat welsprekendheid is. Geboren 22 Februari 1798, tot hoogleeraar bevorderd in 1827, gaf hij zijne lessen over de kanselwelsprekendheid aan studenten van onderscheidene kerkgenootschappen. Niemand verzuimde ze lichtvaardig; het was een genot — neen, een voorrecht ze te mogen hooren. Velen smaakten het, tot de dag zijn doods, 29 Juli 1855, aanbrak.

Het niet geletterde publiek heeft aan geschriften als dat van V. D. HOEVEN meer dan aan de vertalingen van het door de *Patres* geschrevene.

De Waalsche predikant P. J. L. HUET legde den lezers van het „Nieuw Christelijk Maandschrift" 1^e^ d. eene vertaling voor der 17^e^ homilie over de standbeelden en een jaar

later eene overzetting van des kerkvaders betoog, dat niemand dengene schade berokkenen kan, die tegen zich zelven niet misdoet. Ook BILDERDIJK (1832) en een ongenoemde (1834) hielden door vertalingen van enkele homiliën den naam van CHRYSOSTOMUS bij het publiek levende.

Maar al zijn ze met zorg bewerkt, gelijk die van den Leidschen hoogleeraar J. M. SCHRANT, (geboren 24 Maart 1783, overleden 5 April 1866) uitgegeven onder den titel *bloemlezing uit de Christelijke oudheid* (1836), de wereld, waarin de lezers worden verplaatst, is hun te vreemd, zoodat zij niet licht zich te huis gevoelen in de denkbeelden of denkvormen dier lang vervlogene eeuwen.

De prijsvraag der Leidsche faculteit, door IMMINK beantwoord, vestigde te goeder ure de aandacht op hetgeen in de werken van CHRYSOSTOMUS voor den Evangeliedienaar de belangrijkste wenken bevat.

De nagedachtenis van des kerkvaders vriendin *Olympias* werd geëerd in het „Maands. voor Christenen" XVII. Zoo leefde hij en het zijne voort bij de nakomelingschap.

NONNUS PANOPOLITANUS.

Op de waardeering van den dichterlijken arbeid dezes begaafden mans hebben twee Nederlandsche geleerden grooten invloed geoefend.

Toen de Dordrechtsche Rector FRANCISCUS NANSIUS (geboren in 1513, overleden in 1595) door den druk algemeen maakte *Nonni Panop. Graeca paraphrasis sancti Evangelii secundum* JOANNEM, *cum interpretatione Latina et ipso D. Joannis Euangelio Graeco*, deelde hij daarin de versus mede, welke hij zelf vervaardigd had ter aanvulling van den onvolledig tot ons gekomen tekst van *Nonnus*. Deze hulde, den dichter bewezen, werkte gunstig bij allen, voor wien het oordeel van NANSIUS groote beteekenis had.

DANIEL HEINSIUS liet later woorden van tegenspraak hooren; hij bestreed zijner tijdgenooten ingenomenheid

met *Nonnus*; bij de door hem in 1627 ter perse gelegde uitgaaf werd opgenomen: HEINSII *Aristarchus, sive exercitationes sacrae, quarum priori parte interpres examinatur, posteriori interpretatio ejus cum sacro scriptore confertur, in utraque S. Evangelistae plurimi illustrantur loci.* Herhaald werd de uitgaaf van dezen bundel in 1639 en hoewel het ongunstig oordeel, dat HEINSIUS over *Nonnus* geveld heeft, bestreden is, heeft het toch zooveel indruk gemaakt, dat een tweetal eeuwen lang geen nieuwe uitgaaf van *Nonnus* verschenen is.

ANICIUS MANLIUS TORQUATUS SEVERINUS BOËTHIUS.

Des wijsgeers *libri V de consolatione philosophiae* waren de geliefkoosde lectuur der godgeleerden in vroegere eeuwen. WILLEM MOLL, de Amsterdamsche hoogleeraar, de man van smaak en kunstzin, over wiens meesterschap op het gebied der Nederlandsche kerkgeschiedenis slechts één gevoelen heerscht, die aan dit deel der wetenschap zijn leven — hij was geboren 28 Februari 1812 en overleed 16 Augustus 1879 — onverpoosd heeft toegewijd, deelde uit een handschrift van de bibliotheek te *Parijs* een Commentaar op eene plaats uit *Boëthius* mede, opgesteld door *Utrecht's Adelbold* „Kerk. archief III". In de meeste kloosterbibliotheken, zooals te *Egmond*, werden de *libri* V in afschrift gevonden. Reeds in 1497 zag bij den boekdrukker JACOBUS DE BREDA te *Deventer* eene uitgaaf het licht *cum commentario Thomae Aquinatis.* Ter zelfder stede vonden zij in MURMELLIUS, dien wij een druk van 1511 danken, den schrijver der *Commentarii*, waarmede de uitgaaf van 1514, in 1516 en 1535 herhaald, voorzien was.

COORNHERT liet in 1585 de vertaling ter perse gaan, welke hij reeds dertig jaar geleden vervaardigd had. Zelfs worden overzettingen van 1557 en eene van 1563 genoemd. De eerwaarde TH. VAN HOOGSTRATEN verdedigde ten onzent de Christelijkheid van den wijsgeer in „de Katholiek", deel LXXII en III.

THEODORUS STUDITES.

Van des ballings *testamentum ad discipulos suos* deelde TOLLIUS den Griekschen en Latijnschen tekst mede, „Insignia" p. 178, sq. Hij deed het naar eene bewerking van JACOBUS SIRMONDUS (geboren 12 October 1559, overleden 7 October 1651), maar toen alles afgedrukt was, kreeg hij de overtuiging, „SIRMONDUM *nec Graeca intellexisse nec Latina.*"

MAGNUS AURELIUS CASSIODORUS.

In 1813 plaatste P. CHEVALLIER (geboren 22 November 1760, overleden 16 Augustus 1825) eene verhandeling over dezen *staatsdienaar* in de „Vad. Lett." Aan den *Senator en zijne eeuw* wijdde Dr. P. P. M. ALBERDINGK THYM in 1870 een geschrift, dat zeer bescheidenlijk als een *iets over* ons is aangeboden. Die verdienste van dit *iets* ligt gewis in de den schrijver gelukte poging, om een einde te maken aan de verwarring, waaraan vele schrijvers zich hebben schuldig gemaakt ten aanzien van den Senator en diens vader.

BEDA VENERABILIS.

De leerling der Leidsche hoogeschool, H. GEHLE (geboren 2 Januari 1806, overleden 19 December 1880), koos diens leven en werken tot het onderwerp zijner Dissertatie, verdedigd in 1838, acht jaar nadat de schrijver in *Beda's* vaderland de Evangeliebediening aanvaard had.

JOANNES DAMASCENUS.

De laatste der *Patres*, van wien een geleerd man getuigde: „Eliëzer de Damascener heeft meer dienst gedaan „aan Abraham's huis, dan deze Damascener aan de kerke „Gods en Christi", werd ons naar zijn leven en werkzaamheid geschetst door Dr. F. H. J. GRUNDLEHNER in eene Dissertatie, te *Utrecht* 1876 verdedigd. De schrijver heeft

gepoogd, den veel gevierden en veel verguisden man recht te laten wedervaren en zeker overvloedige stof geleverd, waaruit eene revisie van het door NIEUWLAND geslagen vonnis kan worden opgemaakt.

§ 2. *Kerkelijk leven.*

Aan het hoofd van het vele goede, dat de letterkunde hier te lande op dat gebied heeft voortgebracht, reken ik te moeten plaatsen de *disputatio theologica de primi temporis ecclesiae statu et fatis*, door LAURENTIUS LE BRUN in 1698 te *Franeker* verdedigd. Te *Keulen* geboren 9 September 1673, studeerde hij te *Utrecht* en te *Franeker;* als predikant te *Zutphen* overleed hij 25 Augustus 1736. Genoemde Disputatie werd zoo al niet vergeten, toch in de schaduw gesteld door het werk, dat de geleerde wereld in 1716 van de drukpers ontving. Eene omvangrijke taak ondernam JOANNES CLERICUS met de uitgave zijner *Historia ecclesiastica duorum primorum a Christo nato saeculorum e veteribus monumentis depromta.* Het voornemen dat hij koesterde, om dit werk tot de 6e eeuw voort te zetten, is niet vervuld, gewis tot schade der wetenschap, indien althans het vervolg aan het geleverde gelijk zou geweest zijn. Immers, de schrijver volgt getrouw den door hem gestelden regel: „in antiquis quaerimus tantum „quod in iis est, non quod partibus, quos sequimur, „expedit iis inesse videri." De uitvoerige *prolegomena* geven even als de tekst, blijken van zijn kritisch vernuft. Hij heeft getracht, den arbeid zijner voorgangers te verbeteren, „innumere dissimulata aut falsibus coloribus picta." De noten, aan den voet der bladzijden geplaatst, spreken luide van de bekende belezenheid des auteurs. Jammer dat de geschiedenis des N. V. zoo uitvoerig behandeld is; zij onderscheidt zich echter door de loffelijke eigenschap, dat ze besproken wordt zooveel mogelijk in verband met de profane historie.

Hoeveel lofs er te geven zij aan het werk van den hoogleeraar C. SCHOTANUS STERRINGA (geboren 16 Augustus 1603, overleden 12 November 1671) *Continuatio historiae sacrae Sulpicii Severi* (1656) en aan de zes jaar vroeger verschenen, door den Leidschen hoogleeraar M. Z. BOXHORN (geboren 25 September 1612, overleden 3 October 1653) bezorgde uitgaaf van *Haymonis Halberstatensis episcopi Historiae Ecclesiasticae breviarium*, behoudt de opmerking haar volle recht, dat in beide werken slechts een klein gedeelte van den strijd der kerk behandeld is geworden.

De taal der geleerden was niet het eenige voertuig, waarvan het wetenschappelijk onderzoek zich bediende.

JAN WAGENAAR (geboren 28 October 1709, overleden 1 Maart 1773) schreef in zijne moedertaal het degelijk boek *geschiedenissen der Christelijke Kerke in de eerste eeuwen beschouwd als bewijzende de waarheid van den Christelijken godsdienst* (1773).

Een overzicht van de lotgevallen der kerk in de drie eerste eeuwen bewerkte J. A. STRESO (geboren in 1767, overleden 5 Juni 1842) in zijn, weleer zeer gezocht, werk *over den vroegeren staat van het Christendom* (1828), proef van den ijver, waarmede deze rustende predikant zijn tijd aan de geschiedenis wijdde.

Zonder degelijke studie houdt men geene *Voorlezing* als die van W. FRANCKEN AZ., *een blik op den wereldtoestand gedurende de eerste drie eeuwen der Kerkgeschiedenis* „Geloof en vrijheid" 14e jaarg. Ook in zijn naam zij hulde gebracht aan de voorgangers op dit gebied, op de meest onbekrompene wijze aan den auteur der in 1706 verschenen *Annales politico-ecclesiastici annorum* 645 *a Caesare Augusto ad Phocam usque*, van den Waalschen predikant van *Zutphen*, SAMUEL BASNAGE, geboren in 1638, overleden 1721. Slechts twee deelen dezer *Annales* hebben het licht gezien. Geldelijke bezwaren hielden den boekhandelaar terug, om ook de drie volgende deelen het publiek te leve-

ren. Onze DELPRAT, die het handschrift bezat, roemt den inhoud van het niet gedrukte in de „Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde" 3[e] deel.

Voor zoo ver deze *Annales* verschenen zijn, brengen zij even als het bovengenoemde boek van CLERICUS belangrijke stof voor de kennis der wereldlijke en der kerkelijke geschiedenis.

Een kwartijn van veel minder omvang *Exercitationes historicae criticae de rebus sacris et ecclesiasticis, in quibus Cardinalis Baronii annales, ab anno Christi XXXV, in quo Casaubonus desiit, expenduntur: tum et multa adversus Bellarminum, Lightfootum, Pagium et alios discutiuntur, plurimique Historiae et Chronologiae errores emendantur* (1692. 1717) getuigt van 's mans ongewone kennis en scherpzinnigheid. Uit de opdracht aan de regeering van *Zutphen* spreekt een dankbaar hart en eene warme liefde tot de wetenschap. „Scholam illustrem," luidt het daar, „ut Historiae „Sacrae Philosophiaeque cupidi suum explerent animum, „anno Christi 1686 instituistis." Zijn boek waarborgt hem eene eereplaats onder de beoefenaars van de kerkelijke geschiedenis, bepaaldelijk van het patristische tijdvak. Oom en neef beiden toonden op dit gebied volkomen te huis te wezen. Onze landgenoot, HENDRIK DE HONDT, in de geleerde wereld bekend als HENRICUS CANISIUS, neef van PETRUS CANISIUS, (geboren te *Nijmegen* 1548 en gestorven als hoogleeraar in het Kanoniek recht te *Ingolstadt* 1610) is aan JACQUES BASNAGE de beste uitgaaf verschuldigd van den door hem bijeengebrachten *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicorum, sive lectiones antiquae ad saeculorum ordinem digestae variisque opusculis auctae, quibus praefationes historicas, animadversiones criticas et notas in singulos auctores adjecit J. B., cum indicibus locupletissimis.* De vier deelen in folio, de vroeger uitgegeven zeven stukken bevattende, zagen het licht te *Amsterdam* bij de WETSTEINS, alle vier het jaartal 1725 op den titel dragende. Met druk

en correctie waren voorzeker jaren verloopen, zoodat wij het mogen betreuren, dat BASNAGE, bij zijn overlijden 22 Dec. 1723, de uitgaaf niet beleefde van het werk, waaraan hij een deel zijner laatste levensjaren gewijd had. De dedicatie en voorrede verkondigen terecht zijn lof. Wien het voorrecht ontzegd is met het werk zelf kennis te maken, raadplege de uitvoerige inhoudsopgave, die gevonden wordt in de *Nachrichten von einer Hallischen Bibliothek* VI, S. 233 flg. om zich een juist denkbeeld te kunnen vormen van den rijken inhoud. Wanneer wij nagaan, wat BASNAGE als bezorger van dezen druk heeft gedaan, terwijl een door hem op grootschen voet voorgenomen herdruk niet tot stand kwam, staan wij terecht verbaasd over de uitgebreidheid en de grondigheid zijner kennis. De uit zijne pen gevloeide inleidingen op de in den *Thesaurus* geplaatste *fragmenta* leveren het bewijs van het gemak, waarmede hij zich in het tijdvak der patristiek bewoog en rechtvaardigen zijne aanspraak op eene plaats in den kring der mannen, aan wie de wetenschap dure verplichtingen heeft.

Ik ontken geen oogenblik, dat de afstand tusschen den *Thesaurus* van CANISIUS en de *lectiones* van NIEUWLAND groot is, dat de Waalsche predikant ver boven zijnen ambtgenoot bij de Hollandsche gemeente van *'s Hage* stond, doch daar is voldoende reden om hetgeen laatstbedoelde verricht heeft, met waardeering te gedenken, gelijk hij bij velen zijner tijdgenooten zeer hoog was aangeschreven.

PETRUS NIEUWLAND (geboren 16 September 1722, overleden 30 September 1795) onderscheidde zich door eene belezenheid zoo groot, als zij zelden gevonden wordt. Wij wijzen hier slechts op hetgeen den beoefenaar der kerkelijke geschiedenis belang inboezemt, namelijk de vier deelen zijner *Letter- en oudheidkundige verlustigingen* (1765 — 1769) en vooral op zijne *Lectiones Hist. Ecclesiasticae ofte vermakelijkheden uit de Kerkgeschiedenis*, in 1779 het

publiek aangeboden. Wie den schrijver meer van nabij wenscht te leeren kennen, leze de opdracht en de voorrede van het 1e deel der *Letter- en oudheidkundige verlustigingen.* De uitvoerige inhoudsopgave maakt het overzien van het geleverde gemakkelijk en lokt tot raadpleging van menige mededeeling uit. Uitgewerkt of bewerkt is nauwlijks een der vele behandelde onderwerpen. Als gedrukte *adversaria* waardeere men deze belangrijke bundels. Zijn ongunstig getuigenis aangaande *Joannes Damascenus* deelde ik u reeds mede. Veel valt er te leeren. Ik althans erken gaarne een en ander daarin gevonden te hebben, dat ik bij andere schrijvers niet heb aangetroffen. En ik ben niet de eenige, die de aandacht mijner landgenooten op dit werk vestig. KIST beval ten sterkste het gebruik aan („Arch. voor kerk. gesch." II bl. 14). Ook MOLL toonde het te kennen door het bij herhaling aan te halen in zijne *geschiedenis van het kerkelijk leven der Christenen gedurende de zes eerste eeuwen*, twee deelen 1844 en 1846; 2e druk 1854—1857. NIEUWLAND gaf aanteekeningen; MOLL een afgewerkt geheel. Prof. ACQUOY heeft de geschiedenis van dit fraai geschreven boek verhaald in het levensbericht van zijnen leermeester, „Studiën en bijdragen op 't gebied der hist. Theol." IV, bl. 494 volg. De geëerde voorganger van MOLL, ROOYENS, behoefde slechts met een klein deel van de kopij des werks bekend te worden, om profetisch te getuigen: „daar zult gij Gods zegen op hebben." Na MOLL's arbeid blijft er op dit gebied weinig te doen over. Van toen af wendde MOLL al zijne aandacht aan een later tijdperk der kerkelijke geschiedenis, om op dit gedeelte den naam van baanbreker te verdienen. Niemand meer dan MOLL zelf zou het mij ten kwade duiden, indien ik de opmerking verzweeg, dat hij bij het beschrijven van het kerkelijk leven der eerste eeuwen voorgangers gehad heeft. Doch, en daarin ligt dunkt mij de groote verdienste van zijn werk, hij heeft alles blijkbaar vannieuws

onderzocht. Vrucht van degelijk onderzoek over *de inrichting der Christelijke gemeenten vóór het ontstaan der Katholieke kerk* bood J. H. MARONIER ons aan in zijne door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling (1874). De lezers van zijn boek hebben gewis eene begeerige hand uitgestoken naar STRAATMAN's historische studie, getiteld *de gemeente van Rome tijdens en onmiddellijk na het leven der Apostelen* (1878). De stoutheid, welke doorgaande de kritiek van STRAATMAN kenmerkt, doe ons het oog niet sluiten voor de fijnheid van menige opmerking. Wat verschilde de methode, waarnaar hij isagogische vragen behandelde van de vroeger gevolgde. Vergelijkt de zijne met de in 1825 door J. HOOG (geboren 6 December 1799, overleden 25 Juli 1827) toegepaste in zijne Disputatie *de coetus Christianorum Philippensium conditione primaeva*, en met die van J. J. BURGERHOUDT, handelende *de coetus Christianae Thessalonicensis ortu fatisque.*

Ook bij de belangrijke onderdeelen van een groot geheel werd de aandacht bepaald. Laat mij u allereerst wijzen op Dr. J. TICHLER's (geboren 4 October 1804, overleden 7 Augustus 1865) verhandeling over *de beelden en benamingen, waaronder de Christenen en de Ch. gemeenten in het N. T. worden voorgesteld,* „Godg. Bijdr." (1832), en daarmede vergelijken, hetgeen Dr. G. A. VAN LIMBURG BROUWER in het „Maandschrift voor Christenen" VIII en X, schreef over *de verschillende betrekkingen des Christens naar aanleiding der benamingen, door welke de belijders des Heeren in de dagen der Apostelen werden aangeduid.* De lectuur stemt u tot het aandachtig bestudeeren van de Latijnsche Dissertatie door J. BORSIUS (geboren 5 Januari 1802, overleden 20 October 1857) in 1825 geschreven *de primorum hominum Christianorum vita privata.* Wilt gij vooral het gemeentelijk en kerkelijk leven leeren kennen? Welnu — uwe weetgierigheid wordt voldaan.

De plaats, waar de gemeente of een deel der gemeente

bijeenkwam, werd, wat de *huisgemeenten* betreft, behandeld door *Franeker's* hoogleeraar VITRINGA SR. *de Synag. vetere* I cap. XIV 257 sq: door NIEUWLAND, „Lett. en Oudh. Verl." IV bl. 655 v.; door KIST „Ned. Archief" II bl. 13 v.; door de hoogleeraren DOEDES en A. NIERMEYER (geboren 2 September 1814, overleden 20 April 1855) „Jaarb. v. wet. Th." II. 337 v. V. 88 v. Was het gemeenschappelijk bidden een voornaam bestanddeel van het samenzijn der geloovigen, de *disputatio theologica de precibus*, verdeeld in V partes onder voorzitting van J. HOORNBEEK (geboren 4 November 1617, overleden 11 September 1666) te *Utrecht* in 1649 verdedigd, beantwoordt menige vraag. Legt daarnaast de Dissertatie van J. W. SURINGAR, waarop deze, weinig weken na den dood van zijnen vader, den Leidschen hoogleeraar LUCAS SURINGAR (geboren 22 December 1770, overleden 23 Augustus 1833) den doctoralen titel behaalde, en gij verklaart u dankbaar en voldaan. WILLEM MOLL bepaalde onze aandacht bij het gezang der gemeente in zijne door de Leidsche faculteit bekroonde *Commentatio* ter beantwoording der vraag: *quaeritur num ex iis quae certo vel probabiliter innotuerunt de modo laudes Divinas Hymnorum cantu praedicandi, qui in primitiva Ecclesia valuit, tum ex iis, quae postea vel addita, vel mutata, vel adeo post sacrorum instaurationem, Scotorumque praecipue exemplo et suasu, demta sunt, aliquid emendationis accedere possit hodiernae apud Protestantes cultus divini sacro cantu celebrandi rationi?*

De organisatie der gemeente trok evenzeer de aandacht onzer geleerden, getuige de Dissertatie van J. J. STRONCK, *de Matthia in Apostolorum ordine sorte cooptato* (1852). Met een vernieuwd onderzoek van deze mededeeling uit de *Handelingen der Apostelen* opende NANNING TYDEMAN (geboren 5 September 1844, overleden 4 September 1882) zijne doctorale verhandeling over het *stemrecht der gemeente*, (1870) waarin het aandeel dat de gemeente des Heeren

van oudsher gehad heeft aan de verkiezing der geestelijkheid bepaald werd. De lezers, die met den inhoud van dit proefschrift kennis maken, zullen gewis even als ik zich beklagen, dat het onderzoek slechts loopt tot de hervorming en de schrijver in gebreke gebleven is, het beloofde vervolg te leveren. Van de apostolische eeuw uitgaande handelde C. J. VAN KETWICH *de Simonia* (1845).

Het opkomen van het hiërarchisch gezag werd door degelijke onderzoekingen toegelicht en zóó de polemiek tegen het oppergezag van *Rome's* bisschop voorbereid.

Die polemiek ving in ons vaderland op waardige wijze aan. De Leidsche hoogleeraar BONAVENTURA VULCANIUS (geboren 30 Juni 1538, overleden 9 October 1614) gaf in 1595 een herdruk van NILI *archiepiscopi Thessalonicensis de primatu papae Romani libri duo et de igne purgatorio liber siugularis, Graece et Latine.* SALMASIUS liet in 1608 en 1645 het werk nog eens ter perse leggen, nu met zijne aanteekeningen verrijkt; schreef in 1641 onder den pseudoniem WALLONIS MESSALINI *de episcopis et presbyteris contra Petavium Loyolitam dissertatio prima*, echter niet door twee toegezegde Dissertationes gevolgd, terwijl vijf jaar daarna BLONDEL's *apologia pro sententia Hieronymi de episcopis et presbyteris* verscheen.

De letterkundige beteekenis van laatstgenoemde geschriften wees KIST aan, toen hij „Archief van k. g. II" *den oorsprong van het bisschoppelijk gezag in de Christelijke kerk* onderzocht. Welke uitlegging gegeven is aan de bepaling te *Nicea* gemaakt betreffende de jurisdictie van den bisschop te *Rome*, werd aangewezen door SALMASIUS in eene *amici ad amicum de suburbicariis regionibus et ecclesiis suburbicariis epistola* (1619).

Dat ook andere banden dan die van eerbied voor het gezag waren geknoopt, is uitvoerig en grondig aangewezen. *De hooge feesten der Christelijke kerk in derzelver oorsprong en bestemming* werden door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS

beschreven, nog eer hij door de gemeente erkend was als de uitnemende voorganger bij hare godsdienstoefeningen. Door zijn plotselingen dood, 28 April 1869, is aan het Seminarium der Lutherschen een zware slag toegebracht want de een en zestig jarige — hij was geboren 3 Mei 1808 — stond nog vol ijver op zijn post. Op de prijsvraag der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen leverden JESAIAS WILDSCHUT (geboren 21 Augustus 1810, overleden 4 Januari 1879) en A. H. V. D. HOEVE antwoorden in, die de bekroning erlangden, en eene geschiedenis der viering van den dag des Heeren ons schonken. VAN HENGEL wijdde zijne aandacht aan den oorsprong *van het St. Nicolaasfeest* „Archief voor kerkg." III; EELCO VERWIJS (geboren 17 Juli 1830, overleden 28 Maart 1880) leverde in zijn *Sinterclaes* eene bijdrage tot de kennis der Germaansche Mythologie, als eerste stuk eener door hem toegezegde beschouwing der Christelijke feesten (1863); J. H. MARONIER gaf onderzoekingen over het *kerstfeest* (1872), op wier voortzetting wij tot heden wachten.

Dr. G. D. J. SCHOTEL's oudheidkundige toelichtingen betreffende het *St. Nicolaasfeest*, *den Driekoningendag* en *de Pinksterbloemen* „Gesch.-, letter- en oudheidk. Uitsp." (1840 werden door dergelijke geschriften opnieuw in herinnering gebracht, even als J. H. HALBERTSMA's (geboren 23 October 1789, overleden 27 Februari 1869) verhandeling over de *paascheijeren* „Overijss. Almanak" 1840.

De plechtigheden van den doop en het avondmaal als naar het oogmerk van JEZUS' instelling door alle tijden dezer wereld te vieren, werden als zoodanig door VAN HENGEL aangeprezen in eene door het Haagsch genootschap bekroonde verhandeling, 1812. Een even gunstig gevolg onderscheidde de poging van den Utrechtschen candidaat C. HOOYER (geboren 8 November 1802, overleden 18 Juli 1873) in de beantwoording van de prijsvraag *quibusnam*

partibus sibi invicem similes sunt sacri lavationis et coenae ritus a Christo instituti?

Wat de plechtigheid des avondmaals bepaaldelijk betreft, behaalde de in 1819 verdedigde Dissertatie van H. J. TOL (geboren 8 Januari 1796, overleden 25 Juli 1863) waarin *Evangelistarum et Pauli de instituto ab Jesu Christo epulo sacro inter se comparatae, illustrantur narrationes* algemeenen lof. MENSINGA's verhandeling over *de leer des avondmaals in het N. T. benevens aanteekeningen over de merkwaardigste avondmaalspraktijken en theoriën in de kerk en hare verhouding tot die des N. V* „Jaarb. van wet. Theol." VII en VIII deed den vernuftigen schrijver veler lezers dank inoogsten.

Ook de hoogleeraren DOEDES, *de leer des avondmaals op nieuw onderzocht* (1850) en J. J. PRINS, *de maaltijd des Heeren in de Korinthische gemeente ten tijde van Paulus* 1868) vestigden hunne aandacht op de plechtigheid in verhandelingen, die algemeene opmerkzaamheid trokken; hun rustende ambtgenoot V. HENGEL leverde een even boeiend als helder betoog over *het verband tusschen den liefdemaaltijd en het avondmaal bij de oudste Christenen* „Jaarb. v. wet. Theol." IV. Dergelijke epitheta durf ik niet toekennen aan de *Bijdrage tot de geschiedenis van den oud-apostolischen tijd*, aangeboden door Dr. J. G. BOEKENOOGEN in eene Dissertatie over den *oorsprong des avondmaals* (1883), daar ik ten volle beäam de door Dr. H. P. BERLAGE ingebrachte bedenkingen „Theol. tijdschrift" XVIII.

Voor de geschiedenis van den Christelijken doop blijft steeds van groote beteekenis het door G. J. VOSSIUS (geboren in 1577, overleden 17 Maart 1649) opgeteekende in de XX *disputationes de baptismo et una de sacramentorum vi et efficacia.* De prijsvraag der Groninger theologische faculteit: *quaenam fuerit seculis post Christum natum tribus prioribus Christianorum de Sacro Baptismo sententia adductis scriptorum ejus aevi testimoniis* werd door

L. P. SURINGAR (geboren 11 April 1802, overleden 6 Juni 1842) op gelukkige wijze beantwoord. Door de „Annales Acad. Groning." van 1825 kreeg het publiek inzage van een arbeid, den familienaam des auteurs waardig. Zijn oudste broeder F. W. N. SURINGAR (geboren 29 Juli 1800, overleden 1 Januari 1821) behaalde tweemaal het eermetaal, de laatste medaille kende de Leidsche faculteit den schrijver toe 2 Januari, een dag na zijn ontslapen.

De Doopsgezinde hoogleeraar J. G. DE HOOP SCHEFFER verrijkte de letterkunde over de plechtigheden met een *overzicht der geschiedenis van den doop bij onderdompeling* „Koninkl. Acad. van Wetensch. afd. Letterk." 2e Reeks XII. Ik moet mij hier bepalen bij geschriften van geschiedkundigen inhoud. Zij, die de dogmatische quaestie hebben toegelicht, vallen buiten mijn bestek. Aan dien regel mij streng gebonden rekenende, wijs ik alleen op twee Dissertatiën, waarvan ik reeds één genoemd heb, namelijk die van H. ROST *Thascius Caecilius Cyprianus* (1870), waarin de schrijver uitvoerig den *strijd over den ketterdoop* behandelde, bl. 132 volg., doch niet zoo uitvoerig, of hij liet voor een ander kweekeling der Leidsche en Utrechtsche school, G. VAN GOOR J. L.Z. (1872) de stof over voor eene verhandeling, wier titel luidt *de strijd over den ketterdoop.* Het onderwerp ontleende actueel belang door het kort te voren op de Synode der Ned. Hervormde kerk bepaalde over de Doopsformule als verplichtend, dat tot inleiding door den schrijver met opgaaf van de literatuur vermeld is.

Ik noem slechts kortelijk de polemiek over het al of niet geoorloofde van den *kinderdoop;* de „Jaarb. v. wet. Th." VIII bewaren de gedachten van den Doopsgezinden predikant J. VISSCHER (geboren 15 April 1801, overleden 14 Augustus 1882), die in 1851 J. L. F. LANGE's (geboren 26 September 1798, overleden 21 November 1852) geschrift *de kinderdoop in de Prot. Kerk* vertaalde en met een uit-

voerigen brief aan zijnen vroegeren ambtgenoot S. BLAUPOT TEN CATE (geboren 29 Januari 1807, overleden 9 September 1884) het publiek ter lezing gaf. Meer belangstelling vragen en verdienen de geschriften van Dr. J. A. BINNEWEG *de leer van Paulus aangaande den doop* (1874) en Dr. D. C. THYM *de beteekenis van den Chr. doop volgens de Schriften des N. V. en het goed recht van den kinderdoop* (1884); zij zullen gezocht worden door allen, die de geschiedenis der instelling tot het onderwerp van wetenschappelijk onderzoek kiezen. Ik aarzel geen oogenblik om aan het eerstgenoemde den voorrang te geven.

Samenkomsten, feestdagen, plechtigheden vereenigden de leden der gemeente; nog één zaak trekt onze aandacht, de gemeenschappelijke rustplaats der ontslapenen. MOLL beantwoordde de vraag: *wat leeren ons de zinnebeelden die de oude Christenen op hunne graven plaatsten aangaande de wijze, waarop zij den dood beschouwden?* in het „Maandschrift van den ring van Amsterdam" 1854. De Conservator van het Leidsch *Museum* L. J. F. JANSSEN die, al verliet hij den dienst der kerk, om zijne beste levensjaren — 23 December 1806 tot 22 Juli 1869 — aan de beoefening der oudheden te wijden, zijne eerste liefde nooit ontrouw geworden is, verplichtte allen, wien het niet vergund werd *Rome's* Catacomben te bezoeken door eene lezenswaardige verhandeling over dit onderwerp „Jaarb. van wet. Theol." XII. De meening kon ontstaan, dat die onderaardsche gangen reeds veel vroeger hier te lande de aandacht getrokken hadden, dewijl het groote werk van PAULUS ARINGHI (overleden in 1676) *Roma subterranea novissima* dikwerf aangehaald wordt, als ware het uitgegeven *Hagae Comitum* 1716. Doch de titel met dat onderschrift is slechts een nieuw geplaatste voor de Parijsche uitgaaf van 1659, gelijk de geplaatdrukte duidelijk aanwijst. Eene compendieuse uitgaaf van het groote werk heeft, naar enkele opgaven luiden, te *Arnhem* in 1671 het licht gezien.

Daar is wel niemand, die voor de geschiedenis van het leerbegrip aandacht ten beste heeft, of hij raadpleegt het onderzoek, dat G. J. VOSSIUS ons naliet in de *dissertationes tres de tribus symbolis, Apostolico, Athanasiano et Constantinopolitano*, in 1672 openbaar gemaakt en later in de *Opera omnia* herdrukt. Naast zulken klassieken arbeid voegt eene plaats aan JEAN BARBEYRAC'S, (geboren 15 Maart 1674, overleden 3 Mei 1744) *traité de la morale des Pères de l'Église* (1728). Wat verloor de godgeleerdheid veel, toen deze groote geest zich aan de studie der rechtsgeleerdheid wijdde. Ter verdediging van zijn ongunstig gevoelen over de opvatting der moraal bij de *Patres*, gelijk hij die uitgesproken had in het voorbericht der door hem bezorgde uitgaaf van S. VON PUFENDORFF'S, (geboren 8 Januari 1632, overleden 26 October 1694) *droit de la nature et des gens*, schreef hij het *Traité*, om ook daardoor de lofspraken der Roomsche kerk over het zedelijk gehalte der zes eerste eeuwen, kon het zijn, tot zwijgen te brengen. Bewondering voor zijn werk mag ons de waarde niet doen voorbijzien, die aan de inspanning van jeugdiger krachten toekomt. De faculteit der Leidsche hoogeschool stelde deze prijsvraag voor: *cum antiquissima illa veteris Ecclesiae scripta, quae Patrum nomine apostolicorum hodie supersunt, Clementis Romani Epistolae duae, Ignatii Epistolae septem e breviore recensione, Polycarpi Epistola, Barnabae Epistola et Hermae liber Pastor inscriptus, argumenti sint maxime moralis et practici, expositio quaeritur et censura principiorum praeceptorumque moralium, quae scriptis hisce continentur.* De drie bekroonde antwoorden van V. GILSE, HEYNS en JUNIUS (1833) beloofden een rijken oogst, waar zulke degelijke grondslagen bleken gelegd te zijn.

Dat het ideaal der kerk niet ligt in het verleden; dat eenheid van geloofsovertuiging ook daar niet gevonden wordt en welke pogingen aangewend zijn, om dergelijke eenheid tot stand te brengen, is door meer dan één ge-

leerd onderzoek aangetoond. De strijd der oude kerk tusschen Christenen uit de Joden en Christenen uit de Heidenen leverde aan D. V. HEYST in 1828 de stof voor eene *Dissertatio de Judaeo-Christianismo ejusque vi et efficacitate, quam exercuit in rem Christianam*; tien jaar later gaf J. P. V. D. MEER DE WIJS (geboren 26 Mei 1810, overleden 31 Juli 1875) een gedeelte ter perse van zijn onderzoek *de sectis Christianorum Corinthiensium*, 1 *Cor.* 1. 12 *memoratis*, en handhaafde daarmede den goeden naam van het onderwijs van ROOYENS. Ik noem het een gelukkig verschijnsel, dat de dogmatische verschillen der eerste eeuwen door onze geleerden gewaardeerd zijn als uitvloeisels van den diepen ernst, waarmede vragen van leerstelligen aard werden behandeld, voor het minst bewijs van de waarheid, dat onverschilligheid een ondeugd was, welke de Christelijke oudheid weinig kende. Ten bewijze beroep ik mij op G. W. STEMLER's verhandeling *de leer der Kerk tegenover de afwijkende meeningen* „Godg. Bijdragen" 1857, bl. 625 volg. In hetzelfde tijdschrift, jaargang 1856, bl. 97 vlg. plaatste de Leidsche hoogleeraar SCHOLTEN een onderzoek naar den *sterfdag van* JEZUS *volgens het* 4^e^ *Evangelie en den Paschastrijd tusschen Klein-Azië en Rome*. Een leerling der Utrechtsche hoogeschool A. H. C. VAN LEEUWEN behaalde in 1860 met een specimen *de Sacris Paschalibus in ecclesia Christiana seculo primo et secundo*, den doctoralen graad. De twistvraag trok later ook de aandacht van STRAATMAN. In het „Theologisch tijdschrift" XIII en XIV behandelde hij de stof met groote scherpzinnigheid en overtuigde ons van haar belang voor de theologie in het algemeen.

Het *Arianismus* werd door den hoogleeraar J. CRAMER in zijne reeds genoemde doctorale Dissertatie (1858) behandeld, terwijl dit stelsel en in het algemeen de Christologie der zes eerste eeuwen grondig onderzocht werd in het bekende boek van Dr. J. P. MÜLLER (1865). Een leerling

der Utrechtsche school, die eerst kweekeling van het Athenaeum zijner vaderstad *Deventer* geweest was, SIMON DE VRIES, een man wiens naam in hooge eer was aangeschreven bij zijne tijdgenooten, wiens geboortejaar wij niet kennen, terwijl wij alleen weten, dat hij in April 1793 overleden is, gaf als proef zijner bekwaamheid ten jare 1745 een *Dissertatio critica de Priscillianistis eorumque fatis, doctrina et moribus.* Een jaar later verdedigde ter zelfder plaatse, den 5en en den 12en October, PETRUS NIEUWLAND eene *Disputatio theol. ecclesiastica prior et posterior, qua Speciminis loco quaedam Theologoumena Gnosticorum ad fixum systema veteris sapientiae revocantur.* Onze landgenoot TOLLIUS deelde in de „Insignia Itinerarii Italici", als vrucht van zijne wetenschappelijke nasporingen in buitenlandsche bibliotheken den Griekschen tekst mede eener *formula recepiundi eorum, qui a Manichaeorum et Paulicianorum haeresi ad puram et veram nostram fidem Christianam convertantur.* Bij eene latijnsche overzetting voegde hij toelichtende noten (pag. 126 sq.) die van groote belezenheid in de literatuur der *patres* getuigen. Den hoogleeraar JOH. WESSELIUS (geboren 20 October 1671, overleden 16 Januari 1745) dankte men in 1727 het werk *Nestorianismus et Adoptianismus redivivus, confutatus.*

Eene schoone proeve van kerkhistorische studie over het Donatisme liet MELCHIOR LEYDEKKER na in zijn uitvoerig werk *Historia ecclesiae Africanae*, waarvan ik den geheelen titel bl. 77 reeds uitschreef, doch dat ik hier op nieuw ter spraak breng als behoedmiddel tegen het gevaar, dat later vervaardigde en beter bewerkte geschriften oudere geheel zouden doen vergeten.

Een overzicht der aangewende pogingen om eenheid te bevorderen, bevat niet veel; toch eene verhandeling die lof verdient, M. VAN STAVEREN's *commentatio de Concilio, quod habuerunt Apostoli et Presbyteri Hierosolymitani* (1840); zij behandelde ook de overige voornaamste kerkvergaderingen

der Christenen, gedurende de vier eerste eeuwen; de laatste met de eerst gehoudene vergelijkende. Voor dergelijke wijze van onderzoek heb ik niets dan lof; zij toonde de belangrijkheid van het *Hand.* XV te boek gestelde aan, als historisch feit verdedigd door Dr. T. K. M. VON BAUMHAUER in de Disputatie *de fide historica Lucae referentis Apostolorum conventum Act. XV* (1848).

De *Dissertatio hist.-eccl. de Synodo Ephesina* van J. BRILL, in 1801 als predikant te *Rijswijk* overleden, werd in 1760 verdedigd.

Kennis nemende van den arbeid der Synoden, worden wij uitgenoodigd ook aan de kerken van het Oosten te denken, met name aan de Syrische. De predikant te *Minnertsga* G. OUTHUYS (geboren 23 Augustus 1778, overleden 30 Januari 1835) leverde in de „Bijdr. tot beoef. en gesch. der godg. Wet" 1819, de vertaling uit het Syrisch van een *brief van den zaligen heer Simeon, bisschop van Beth-Arsam, dien hij geschreven heeft over Barsaumas, bisschop van Nisibis en de ketterij der Nestorianen.* Dr. LAND schetste ons het leven van *Johannes van Ephesos* in de Duitsche taal (1856), waardoor wij den auteur eener Syrische kerkgeschiedenis van meer nabij dan weleer leerden kennen, dezelfde geleerde gaf in zijne *Anecdota Syriaca* meer dan éene gewichtige bijdrage, even als hij de „Godg. Bijdr." van 1856 en 1857 verrijkte met zijne *bijdragen tot de Patristiek* aan de Syrische literatuur ontleend. De twee doctorale Dissertaties van H. G. KLEYN, de een aan *Jacobus Baradaeus stichter der Syrische monophysietische Kerk* gewijd, de andere het leven van *Johannes van Tella* bevattende (1882), versterken onze overtuiging, dat geest en leven niet ver over de grenzen der Westersche beschaving mogen gezocht worden.

Tot de beoefening der kerkelijke toestanden behoort ook een onderzoek naar de verhouding van den staat tot de

kerk en moet een blik geslagen worden op de betrekking van het Christendom tot andere, niet-Christelijke godsdienstvormen.

Wat het laatstgenoemde aangaat, zal ik niet dan op enkele geschriften wijzen, daar het onderwerp eigenlijk behoort tot de godsdienstwetenschap en dus niet tot het door mij ter behandeling gekozene.

Zeer te waardeeren acht ik door allen, die op de verhouding van den staat tot de kerk hunne aandacht vestigen, het geschrevene door HERMANNUS WITSIUS (geboren 12 Februari 1636, overleden 22 October 1708); deze gaf in 1683 eene geleerde verhandeling over de verhalen *de legione fulminatrice Christianorum sub imperatore Marco Aurelio*, opgenomen in den bundel van zijne hand, die den titel draagt „Aegyptiaca".

De tijden der vervolging hebben, en te recht, de gedachten der nakomelingschap bezig gehouden. De Groninger hoogleeraar P. ABRESCH (geboren 26 Januari 1736, overleden 11 December 1812) schreef in 1776 *de vexationibus Christianorum sub imperatoribus*. De *Annales Rheno Traj. Univ.* van 1818 legden ons de bekroonde verhandeling van P. H. HUGENHOLTZ, later *Rotterdam's* hooggeachten predikant (geboren 25 Juni 1796, overleden 7 Mei 1871) voor, *de vexationibus quas passi sunt Christiani ante Constantinum Magnum, maxime de decem quae feruntur persecutionibus.* Zij verdient de eerste genoemd te worden onder vele andere. De *twee brieven van keizer Trajanus en zijn stedehouder Plinius* werden besproken in het „Maandschr. voor Christenen" XXI, waar voor een kritisch onderzoek natuurlijk geene plaats was. Misschien wel heeft het velen, der Latijnsche taal machtig, opgewekt, om de kennis te hernieuwen met den *Commentarius in epistolam Plinii de Christianis et edicto Caesarum Romanorum adversus Christianos* van VOSSIUS.

De vervolging der gemeente ondernomen door *Decius* werd afzonderlijk beschouwd door T. H. V. D. HONERT (1838).

De Utrechtsche hoogleeraar F. BURMAN (geboren 15 Mei 1671, overleden 22 September 1719) handelde ten jare 1719 *de persecutione Diocletiana ejusque exitio gloriosissimo;* N. C. KIST bij zijne bevordering tot doctor in de godgeleerdheid in 1817 *de Commutatione, quam Constantino auctore Societas Christiana subiit*; een onderwerp, waarover J. M. KEMPER (geboren 26 April 1776, overleden 20 Juli 1824) in het „Vaderlandsch Magazijn van wet. kunst en „smaak", deel III schoone bladzijden geschreven had, wijzende op *de gevolgen der omwenteling, door de vestiging van den Christelijken godsdienst onder de regeering van Constantijn den groote in den Romeinschen staat veroorzaakt*, terwijl hij het oog had vooral op de politieke gevolgen. Op dezen keizer was reeds door den hoogleeraar NICOLAAS VEDELIUS (geboren in 1596, overleden 26 September 1642) de aandacht gevestigd. Diens *Dissertatio de episcopatu Constantini M. seu de potestate magistratuum R. circa res ecclesiasticas*, geschreven ter toelichting van des keizers gezegde, *ego episcopus extra Ecclesiam a Deo constitutus*, vond veel tegenspraak, doch bij enkele godgeleerden algeheele sympathie.

De merkwaardige persoonlijkheid van keizer *Julianus* boeide veler aandacht.

In 1720 aanvaardde JOHANNES ENS, na de school van *Lingen* gediend te hebben, het hoogleeraarsambt te *Utrecht* met eene rede *de persecutione Juliani;* D. VAN DER KEMP (geboren 14 December 1730, overleden 4 Augustus 1780) verdedigde in 1752 eene *Disputatio pro Cornelio Centurione et Sergio Paullo proconsule in Julianum imperatorem;* A. KLUIT (geboren 9 Februari 1735, overleden 12 Jannuari 1807) betrad in 1769 den katheder der doorluchtige school te *Middelburg* met eene *oratio pro imperatore Juliano apostata.* Met dit alles vormt de verhandeling van SPIJKER over *eenige voorname bestrijders van het Christendom in de drie eerste eeuwen* „Maandschr. voor Christenen" XXI een schoon

geheel. Zijn vriend SAMUEL MULLER, toen nog predikant bij de Doopsgezinde gemeente te *Amsterdam*, wiens langgerekt leven — hij werd geboren 18 Januari 1785 en overleed 25 Februari 1875 — in den dienst der kerk en der school velen ten zegen geweest is, schonk aan het „Magazijn voor wet. kunsten en letteren" deel I eene verhandeling *over den laatsten strijd van het Christendom met den geest der heidensche wereld onder de regeering van Julianus*. Vijf jaar later in 1827 gaf C. H. VAN HERWERDEN (geboren 1 Juli 1802, overleden 31 Juli 1882) zijne Dissertatie *de Juliano imperatore religionis Ch. hoste eodemque vindice*. Een ongenoemde deelde in de „Vad. Lett." van 1780 *aanmerkingen* mede *over hetgeen keizer Juliaan maar al te veel aanleiding gaf om den eerdienst der heidenen den voorrang te geven boven den Christelijken godsdienst*. STUFFKEN toonde wat de wetenschap van hem verwachten mocht door zijne doctorale Dissertatie, verdedigd in 1828 *de Theodosii Magni in rem Christianam meritis*. Over *Aurelius Cassiodorus en zijn tijd* schreef P. P. M. ALBERDINGK THIJM (1858), en G. E. W. DE WIJS (geboren 14 Mei 1814, overleden 18 November 1863) bepaalde onze aandacht bij het gezantschap door *Leo den grooten* naar *Attila* afgevaardigd, in het „Alg. letterl. maandschrift" 1854.

Boven alles trok de grootsche figuur van *Karel den grooten* veler oog. Reeds had de Leidsche faculteit in 1824 als prijsstof opgegeven een onderzoek, *qua quae a* CAROLO MAGNO *tum ad propagandam Religionem Christianam tum ad emendandam ejusdem docendae rationem, acta sunt, exponantur et quid illius res gestae atque institutio Ecclesiae Christianae profuerint, indicatur* en het genoegen gesmaakt de antwoorden van C. H. VAN HERWERDEN en J. TICHLER te bekronen, van beiden de eerstelingen eens rijk gezegenden arbeids voor de wetenschap en de gemeente. In 1826 bracht „Mnemosyne, mengelingen voor geschied- en letterkunde," deel XVIII de *proeve eener lofrede* op *Karel*

den groote van G. W. VREEDE (geboren 14 April 1809, overleden 29 Juni 1880) ter kennis van het publiek.

In 1836 trad STRESO op met eene monographie *Constantijn de Groote en Charlemagne of Karel de Groote.* Het gunstig oordeel, door hem over beiden uitgebracht, mocht later veel tegenspraak vinden; in het waardeeren van zijnen arbeid stemden alle bevoegden overeen, op wier aandacht Dr. P. P. M. ALBERDINGK THIJM, de auteur van *Karel de Groote en zijne eeuw*, geen vergeefsch beroep deed.

Tweeërlei macht kantte zich in dit tijdvak met nadruk tegen het Christendom, die van het Heidendom en die van het Islamisme. Van het Jodendom kan men zwijgen; de wil moge bestaan hebben, de kracht heeft ontbroken, om het Christendom te bestrijden. Wat is er gedaan, om den tegenstand, dien het Christendom te bekampen had, van nabij te leeren kennen? en langs den weg der verdediging en aanbeveling het zoo mogelijk te verbreiden.

Na den dood van VOSSIUS ontving de geleerde wereld zijn boek *de theologia Gentili et physiologia Christiana seu de origine et progressu Idololatriae*, *deque naturae mirandis*, *quibus homo adducitur ad Deum.* Deze schets van het godsdienstig bestaan der Heiden-wereld zette ook een andere pen aan het werk, die van den geleerden Doopsgezinden geneesheer te *Haarlem*, A. VAN DALE (geboren 8 November 1638, overleden 28 December 1708) wiens *dissertationes duae de oraculis Ethnicorum*, in onze taal overgezet als *verhandeling van de oude orakelen der heidenen* (1687, 2e druk 1718) afdoende proeven mogen geacht worden van de aandacht, die men en te recht schonk aan de godsdiensten, welke naast den Christelijken eene plaats hadden behouden. De zelfde geleerde had reeds in 1696 een onderzoek ingesteld *de origine et progressu idololatriae ac superstitionum*, op dit

gebied gevolgd door G. BONNET (geboren 2 December 1723, overleden 3 Februari 1805) schrijver der Disputatie *de caussis superstitionum inter Christianos*, in 1753 verschenen. Onze leeftijd heeft het voetspoor der vaderen gedrukt, door op de niet-christelijke godsdiensten al het licht te laten vallen, dat hij geven kon. Dankbaar herinnere hij zich, bij het betreden van het veld der godsdienstwetenschap, dat reeds in 1669 een bundel verhandelingen verscheen uit de nalatenschap van JOH. HOORNBEEK, den Leidschen hoogleeraar, onder den titel *de Conversione Indorum et Gentium libri duo*, welks inhoud op de lessen den studeerenden was meegedeeld. Deze bundel maakte het vervolg uit der in 1655 van dezelfde hand verschenen *pro convincendis et convertendis Judaeis libri octo*, beide getuigende van liefde voor de wetenschap en liefde voor de kerk.

De Utrechtsche hoogleeraar H. C. MILLIES (geboren 15 October 1810, overleden 16 November 1868) sprak met goed recht *de exterarum religionum comparatione theologo Christiano valde commendanda*, en de Leidsche predikant Dr. W. SCHEFFER stelde *de meeningen des heidendoms tegenover de leer des Christendoms* in zijne *historisch-literarische proeve ter handhaving van den hoofdinhoud onzer Christelijke belijdenis als de vrucht eener geheel bijzondere goddelijke openbaring*. (1853).

De geschriften der *Patres* antwoorden op de vraag, met welke wapenen en met welk gevolg de macht van het Heidendom bestreden is. Het bekende werk van G. H. VAN SENDEN (geboren 23 December 1793, overleden 20 October 1851) *geschiedenis der bijbelbestrijding en bijbelverdediging* is wel onvoltooid gebleven, doch geeft te veel voortreffelijks, dat men het om den wille van onvolkomenheden en eenzijdigheden zou ter zijde leggen. De referaten die het bevat en die er mijns achtens grootendeels de waarde van uitmaken, stempelen het tot een

hoogst nuttigen arbeid, waarover ik ook nu nog een woord van aanbeveling hier zeer gepast reken.

Indien ik met het oog op dit tijdvak over zendingsarbeid spreken mag, huiverig om den wille der legenden, die betreffende de werkzaamheid der Apostelen werden verhaald, moet ik melding maken van des reeds genoemden SIMON DE VRIES' *Dissertatio de origine et progressu religionis Christianae in veteri Persarum regno*, te *Utrecht* in 1744 onder P. WESSELING (geboren 7 Januari 1692, overleden 9 November 1764) verdedigd en dus ook als proef van de denkbeelden des hoogleeraars te waardeeren. Ik zal niet beweren, dat zijne geoefende hand op iedere bladzijde te herkennen is; wel, dat zijne grondigheid en zucht naar volledigheid zich ook hier niet verloochenen. Aan dezelfde hoogeschool verwierf in 1825 J. F. BERGSMA (geboren 10 Maart 1800, overleden 3 September 1834) den doctoralen graad in de godgeleerdheid na verdediging eener *Dissertatio de Zoroastris quibusdam placitis cum doctrina Christiana comparatis*, waarbij de vertaling der *Zend-Avesta* van J. F. KLEUKER (geboren 24 October 1749, overleden 1 Juni 1827 gebruikt is.

Tegenover het Christendom verhief zich de veel vermogende macht van MOHAMMED en zijn *Koran.*

Eene wetenschappelijk bewerkte vertaling van den *Koran* bezitten wij niet. Ik meen, dat de eerste, die in onze taal verscheen, ten jare 1641 het licht zag; zij heette gedrukt te *Hamburg*, waarschijnlijk dewijl de uitgever alle spoor, om ontdekt te worden', wenschte af te snijden. Over de geschiedenis van het boek geven D. CLEMENT (geboren 16 Juni 1701, overleden 10 Januari 1760) „Bi-„blioth. curieuse" I. en S. J. BAUMGARTEN „Nachrichten von „merkw. Büchern" III, enkele bijzonderheden. Wij volstaan met de herinnering, dat deze uitgave van 1641 evenals die in 1649 door H. J. GLAZEMAKER, die in 1861 met eene voorrede van den Delftschen hoogleeraar S. KEYZER

(geboren 24 Januari 1824, overleden 25 Februari 1868) het Nederlandsch publiek aangebodene, naar Fransche en Hoogduitsche overzettingen gevolgd waren. Toch had reeds J. GOLIUS (geboren in 1596, overleden 28 September 1667) in 1653 een *Lexicon Arabico Latinum in Coranum* het licht doen zien, door kenners geëerd als een gedenkteeken van grondige taalstudie. De Utrechtsche hoogleeraar S. J. SWYGHUIZEN GROENEWOUD (geboren 30 November 1784, overleden 14 Juni 1859) schreef in 1843 *de Corano.* Wetenschap had ruimschoots het haar toekomende deel aan A. MEURSINGE's *Specimen exhibens Sojutii librum de interpretibus Corani* en aan de juridische Dissertatie van den leerling der Leidsche hoogeschool, den in *Constantinopel* geboren Nederlander A. F. E. TESTA, *de conjugiis e jure Moslemico.*

Tot dergelijke speciale onderzoekingen was de weg bereid geworden door en in de geschriften der theologen van vroegere eeuwen. HUGO GROTIUS wijdde aan het Mohammedanisme het 9 boek van zijn beroemd pleidooi *de veritate Religionis Christianae.* JOH. HOORNBEEK, de Leidsche hoogleeraar, maakte er eervolle melding van in den *liber tertius* zijner *Summa controversiarum religionis*, een vrucht van ongewone bekwaamheid, waarvan ik hier liefst melding maak wegens den degelijken inhoud van hetgeen hij daarin *de Mohammedanismo* te lezen gaf. Trouwens in *Leiden* had de studie van het *Mohamedanisme* een warmen vriend gevonden in LEVINUS WARNER, den auteur van het *Compendium historicum eorum quae Mohammedani de Christo aliisque capitibus religionis Christianae tradiderunt* (1643), na wiens overlijden de Leidsche hoogeschool in 1668 de erfgename werd der door hem nagelaten Oostersche handschriften en boeken, een schat lang verwaarloosd, eindelijk onderzocht en blootgelegd. Des erflaters verdiensten jegens het Vaderland en de letteren zijn door Dr. W. N. DU RIEU gehuldigd in en door de uitgaaf van *Levini Warneri, de rebus Turcicis, epistolae ineditae* (1883).

De Franeker hoogleeraar C. SCHOTANUS STERRINGA wijdde eenige bladzijden zijner *tetralogia s. quatuor dissertationes* aan een onderzoek naar den oorsprong van het Mohammedanisme *de Origine Muh.* (1662). Boven allen zij ADRIANUS RELARD, *Utrecht's* geleerde en smaakvolle hoogleeraar, (geboren 17 Juli 1676, overleden 5 Februari 1718) herdacht. Bij herhaling werden zijne *libri duo de religione Mohammedana* herdrukt. Te meer waarde moeten wij aan deze toekennen, dewijl hun schrijver vervuld was van de overtuiging aangaande het hooggewichtige van MOHAMMED's werk en hij, volkomen vertrouwd met hetgeen de *Koran* bevat, daardoor juist in staat was, menige verkeerde voorstelling te weerleggen. Zijn werk is ook in onze (1718) en in de Fransche taal (1721) overgezet en langs dien weg voor zeer wijden kring toegankelijk geworden. Zijn opvolger, DAVID MILL (geboren 13 April 1692, overleden 22 Mei 1756) *de Mohammedanismo ante Mohammedem* schrijvende (*Diss. select X*), trachtte het bewijs te leveren van den invloed, dien Joden en Christenen op de godsdienstige begrippen van den profeet hadden geoefend. Zou men inderdaad de beteekenis van MOHAMMED's optreden erkennen, dan moest de macht, die hij op zijn eigen volk had, aangetoond worden. Het is geschied in de *oratio de causis fundatae et stabilitae inter Arabes religionis Mohammedanae*, door den Groninger hoogleeraar N. W. SCHROEDER, (geboren 22 Augustus 1721, overleden 30 Mei 1798) 3 Sept. 1767 uitgesproken en in het „Nederl. Archief" deel IX voor de vergetelheid bewaard. Prof. HAMAKER, dat sieraad der Leidsche school, aan welke hij in de kracht der jaren op 7 October 1835 ontviel — geboren 25 Februari 1789 — deed in een bepaald opzicht den invloed van het Mohammedanisme kennen in zijne oratie *de religione Muhamedana, magno virtutis bellicae apud Orientales incitamento.* HAMAKER's geest bleef leven en spreken.

Aan het Amsterdamsch Athenaeum aanvaardde P. J. VETH

het hoogleeraarsambt met eene oratie *de religionis Islamiticae ejusque historiae studio a theologis Christianis minime negligendo* (1843), terwijl hij in „de Gids" van 1845, 2e deel 297 volg. van haren inhoud een verslag mededeelde, waardoor zij een grooter publiek bekend werd, welks belangstelling in zoo merkwaardige verschijnselen als de profeet en de godsdienst van *Mekka* door de verhandelingen van P. HOFSTEDE DE GROOT *de Mahomedaansche godsdienst uit een Christelijk oogpunt beschouwd* „Waarheid in Liefde" 1838, en A. KUENEN in „de Tijdspiegel" 1860, I, bl. 101 volg. gevoed werd. Volle verzadiging onzer begeerte naar licht schonk R. P. A. DOZY in zijn binnen- en buitenlands veel genoemd boek *het Islamisme*, een der vruchten van zijn diepe en heldere wetenschap, eerst in 1863, weder in 1880 door de pers verspreid en het bewijs leverende, even als zijne overige geschriften, van een meesterschap, dat zelden zoo eenparig wordt toegekend. Op drieenzestig jarigen leeftijd, 29 April 1883 ontslapen — 10 September 1820 was zijn geboortedag — mocht van hem gezegd worden, gewerkt te hebben zoolang hij krachten had.

De bestrijding van MOHAMMED en den *Koran* in dit tijdvak was gering en onmethodisch. De oudheid zag in hem alleen den bedrieger niet den bedrogene; JOHANNES DAMASCENUS mag de eerste heeten, die wetenschappelijk zich tegen hem aankantte. Een meer degelijk strijdschrift werd door onzen landgenoot LE MOYNE aan het licht gebracht. Uit de schatten der Leidsche bibliotheek, bepaaldelijk die van SCALIGER, gaf hij in de „Varia sacra", pag. 302 sq. de *ἔλεγχος ἀγαρήνου*, dus eens afstammelings van HAGAR, een Saraceen, ter perse, den arbeid van BARTHOLOMEUS van *Edessa*, die niet zonder gelukkigen tact den *Koran* bestreed en de aanmatigende eischen van den profeet afwees. Indien het LE MOYNE had mogen gebeuren, de „notae" op zijne „Varia" voort te zetten en tot een gewenscht einde te brengen, hij zou ons de vragen beant-

woord hebben, die de tekst dezer *admonitio* en van het daarop volgend opstel *contra Muhammedem* den lezer op de lippen legt. Den wetenschappelijken zin van hem en zijn geleerde tijdgenooten zij rechtmatige hulde gebracht, dewijl zij van het Islamisme het hoog belang toonden begrepen te hebben.

Doch ik mag op dit gebied der geschiedenis niet verder gaan. Het weinige volsta. De godsdienstwetenschap is een afzonderlijk deel der godgeleerdheid geworden. Door vaderlandsche geleerden werd het bewijs geleverd, dat ook op dit veld de hand aan den ploeg geslagen is met eene vaardigheid en vastheid, die ten volle de belangstelling verklaart door het buitenland geschonken aan de geschriften der hoogleeraren A. KUENEN, C. P. TIELE, P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DZ. en hunne leerlingen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET TIJDVAK VAN DE BEVESTIGING DER HIERARCHIE DOOR LEO III TOT HET SCHISMA IN 1378.

De gekozene indeeling van dit tijdvak opent de gelegenheid, om aan de groote beteekenis van het pausdom in deze eeuwen volle recht te laten wedervaren. Zijne macht is in menig opzicht eene weldaad te noemen voor den tijd, waarop thans onze blik rust. Goede en groote dingen heeft de Christelijke kerk te danken aan eene instelling, die gediend heeft om de zegeningen van het Christendom te verbreiden.

Maar ook aan haar is het gebleken, dat alle instellingen haren tijd hebben, en wat door menschen in het leven geroepen is niet voor ontaarding en verval bewaard kan worden. Want dit alles dient slechts voor een tijd, de kiem des doods heeft het bij zijne geboorte in zich. De samenvoeging van geestelijk en wereldlijk gezag heeft in het grootste gedeelte dezer periode het pausdom verheven tot een zegen voor de menschheid; tegenover den veranderden staatkundigen toestand van *Europa* bleek bij het einde dezer periode dit wereldlijk gezag zich in een schaduwbeeld te hebben opgelost en voor de uitoefening van het geestelijk gezag bepaald overbodig, ja hinderlijk te zijn. Gelijk het pausdom eeuwen bestaan heeft zonder eenig wereldlijk gebied te bezitten, kan het blijven be-

staan ten beste der Roomsche kerk. Want de stelling, nog in onze dagen vernomen, dat de paus geens vorsten onderdaan wezen kan, behoort tot de „magne sonantia „verba", die geuit worden, omdat men het boek der geschiedenis ongeraadpleegd laat.

Ik behoef den lezer slechts naar MOLL's *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, 2e deel, 1ste stuk, bl. 161 volg. te verwijzen, om hem te herinneren, welken invloed het schisma op het lot der kerk ook in ons vaderland heeft geoefend. De Roomsche kerk was toch in werkelijkheid één lichaam, waarvan één lid niet lijden kon, ten zij dat lijden ook door de overige deelen gevoeld werd.

§ 1. *De vertegenwoordigers der Hiërarchie.*

PIETER JANSZ. TWISCK, de Doopsgezinde leeraar te *Hoorn*, onderscheidde zich onder zijne tijdgenooten door wetenschappelijken arbeid. Zijne *corte beschrijvinge van* 80 *pausen*, *haar leven*, *doen*, *daden*, *successie*, *ende eenighe instellinghen so haer eygen schrijvers en de Chroniken getuigen*, zag tweemaal het licht, voor het eerst in 1616, daarna in 1654. De polemiek tegen Rome had voor hem veel aantrekkelijks; zoo schreef hij in 1624 de *ontdekkinge des Pausdoms* en verdedigde in 1626 den inhoud van dit *Boecxken*, terwijl hij in 1636 nog eens *tegen de Pauselijke successie een cortschriftelijck bewijs opstelde*, *dat de Apostel Petrus geen Paus te Rome geweest is.* Doch de eischen der historiek waren niet hoog gesteld in dien tijd en onpartijdigheid geen deugd, die veel navolgers vond. Of zoudt gij ze toekennen aan het boek van JACOBUS REVIUS (geboren in 1586, overleden 15 November 1658) *Historia pontificum Romanorum contracta et compendio perducta usque ad annum aerae Ch.* 1632? Het bekende werk van R. B. PLATINA (geboren in 1421, overleden in 1481) *Vitae pontificum* werd alhier in 1640, 1645 en 1664, zonder opgaaf van den naam

des drukkers of der plaats van uitgaaf door de pers verspreid. Ik heb die drukken niet kunnen raadplegen en ben dus niet in staat op te geven, in hoeverre zij met de vroeger plaats gegrepen uitgaven overeenstemmen of verschillen, wellicht slechts nieuw zijn alleen wat den titel betreft. Doch ik maak hier melding van het werk ten bewijze, dat het boek ook hier te lande algemeen is verbreid geworden en gewaardeerd als eene voorname bron voor de kennis van de lotgevallen des pausdoms. Wie den grondslag dezer macht wil leeren kennen, raadplege *Ueber die Vereinigung der geistlichen und weltlichen Obergewalt im Römischen Kirchenstaate;* deze beantwoording der door TEYLER's tweede genootschap voorgestelde prijsvraag danken wij aan den Duitschen geleerde H. G. HASSE. Te *Haarlem* zag deze voortreffelijke arbeid in 1852 het licht, die door V. GILSE in „de Gids" 1852—1853 („Verspreide opstellen" I, bl. 76 volg.) met welverdienden lof werd aangekondigd. Ik maak van deze beoordeeling melding, dewijl zij enkele gewichtige opmerkingen bevat, waarvan de kennisneming hun zij aanbevolen, die aan het onderwerp hunne aandacht wijden.

De Kerk en het patriarchaat van Aquileja, aldus heet een historische studie van KIST „Archief" I, II „Kerkh. Archief" I die voor de geschiedenis der hiërarchie veel wetenswaardigs bevat.

De geschiedenis van pausin *Johanna* heeft vroeg en lang de aandacht onzer geleerde landgenooten bezig gehouden. De Amsterdamsche hoogleeraar DAVID BLONDEL heeft voor dit onderwerp veel gedaan; van hem verscheen in 1647 een *familier éclaircissement de la question, si une femme a esté assise au siège Papal entre Leon IV et Benoit III*, dat in 1649 eene tweede uitgaaf „plus correcte, que la première" beleefde. Zelfs werd zijn oorspronkelijk opstel, in het Latijn vertaald, in 1657 aan het publiek medegedeeld. De ontkenning der gestelde vraag

lokte tegenspraak van den Groninger hoogleeraar SAMUEL MARESIUS (geboren 9 Augustus 1599, overleden 18 Mei 1673), getuige zijn *Johanna Papissa restituta, sive animadversiones et adnotationes historicae ad* D. BLONDELLI *librum de Johanna Papissa*, en van den Leidschen F. SPANHEIM, den zoon, in eene *disquisitio historica, qua adversus Papissam praesidia excutiuntur* (1691). Een jaar te voren had de Leidsche student HERMANN HOEGGER, als „Helvetius Sangallensis" ingeschreven 3 December 1689, het eerste gedeelte eener Dissertatie *de Papa foemina* verdedigd en 1722 beschreef een ongenoemde *'t leven van Johanna, paus van Rome onder den naam van Johannes VIII.* In 1826 leverden G. H. M. DELPRAT (geboren 2 November 1791, overleden 4 Januari 1871) en een ongenoemde *bedenkingen omtrent het bestaan der pausin Johanna* aan het „Mengelwerk" der „Vaderl. Letteroefeningen." Prof. KIST liet daarop in 1843 volgen eene zeer grondig bewerkte *aanwijzing dat het onderzoek van de geschiedenis der Pausin Johanna nog niet gesloten is* in „Ned. Archief" deel III; D. J. VAN LENNEP (geboren 15 Juli 1774, overleden 11 Februari 1853) vestigde t. a. p. de aandacht op MAERLANT's getuigenis. De polemiek van Roomsche zijde tegen KIST gevoerd met de pen van den hoogleeraar aan het *Seminarie* te *Warmond* J. H. WENSING (geboren 17 September 1807, overleden 2 Februari 1880), waarin de *verhandeling van* KIST werd *nagelezen en beoordeeld*, zal wel bij geen onpartijdige den lof van grondig onderzoek wegdragen, vooral niet, als hij kennis genomen heeft van hetgeen KIST tegen hem schreef in „Nederl. Archief" V; dezelfde hand schonk in het „Nieuw Archief" II *een nog onvermeld getuigenis van Philippus Bergomas* aangaande de pausin en H. Q. JANSSEN (geboren 9 November 1812, overleden 12 Mei 1880) verrijkte het „Kerkhistorisch archief" deel II met eene belangrijke *bijdrage tot de kennis der wijze, waarop de geschiedenis dezer pausin behandeld is.*

Bij alle hulde, gaarne toegebracht aan de zorg waar-

mede dit onderwerp behandeld is, zij toch de klacht niet verzwegen, dat andere en wel grootscher figuren uit den kring der pausen de oogen onzer geleerden niet getrokken hebben. Het feit is wellicht te verklaren uit de eeuwen geheerscht hebbende overlevering, dat de geschiedenis der pausen rijke stof oplevert voornamelijk voor der Protestanten polemiek.

Het weinige, dat verricht is, zij echter niet vergeten. De verhouding tusschen den staat en de kerk hier te lande ontvangt licht uit het door H. VAN WIJN (geboren 20 Juni 1740, overleden 27 September 1831) afgedrukt *Charter van Koning Lodewijk aan den Utrechtschen bisschop Hungerus*, „Verh. Zeeuwsch genootschap" III.

Wil men de macht leeren kennen, die in de XIe eeuw de Duitsche keizer over het pauselijk hof bezat en gelden deed, men raadplege VAN HENGEL's monographie *Keizer Hendrik III, een tafereel van 's mans leven, deugden en verdiensten* (1844), blijkens de daaraan toegevoegde noten, vrucht van grondige studie.

Met goud bekroond, werd L. F. VERENET's *commentatio de commutatione, quam subiit Hierarchia Romana auctore Gregorio VII*, in 1832 het eigendom van het geleerde publiek, dat weldra den vroegen dood van dezen veelbelovenden kweekeling der Utrechtsche school betreuren moest. De ontwikkeling van den invloed der hiërarchie schetste KIST in zijn *onderzoek naar het vorstelijk regt van Placet* „Nederl. Archief" deel I., waardoor historisch de oorsprong van dit recht en zijne toepassing verklaard werd, eene verhandeling, nader toegelicht door J. A. NIJHOFF's (geboren 20 Juli 1795, overleden 20 Juni 1863) *bijdrage tot de geschiedenis van het regt van placet*, „Bijdr. — vaderl. gesch." VI.

Wat MOLL gedaan heeft ten behoeve onzer kennis van het leven en de werkzaamheden der Utrechtsche bisschoppen in zijne „Kerkg. vóór de Hervorming" leverde eene rijke nalezing bij het werk van A. MATTHAEUS, den klein-

zoon, (geboren 18 December 1635, overleden 15 Augustus 1710), *fundationes et fata ecclesiarum Ultrajecti et in ejusdem suburbiis* (1703). Eene opgaaf der door MATTHAEUS nagelatene manuscripten is opgenomen in de „Kronijk „van het hist. Genootsch." 3e jaarg. 1847, bl 203 volg.

Ook het geringe ontging den blik onzer geleerden niet. *Over het sterfuur van Godebold XXIV Biss. van Utrecht* deelde J. VAN HARDERWIJK (geboren 4 October 1790, overleden 27 December 1858) iets mede in zijne „Gesch. en Lett. Bijdragen" 1837, waartegen KIST bedenkingen in het midden bracht, „Ned. Arch." IX. SONSTRAL (geboren 29 April 1800, overleden 25 Maart 1872), sloeg in 1836 een blik op *Hendrik IV te Canozza* „Algem. letterl. Maands." en leverde later een uitvoerig onderzoek over *Gregoor VII of de strijd tusschen Kerk en Staat in de XIe eeuw* (1838). Het laatstgenoemd werk moge al geene vrucht zijn van nieuwe nasporingen, het boek leverde in boeienden vorm een beeld van den paus en diens tijd, het laat hem volle recht wedervaren en is als zoodanig bewijs van onpartijdigheid. Hooger lof komt NICOLAAS BEETS toe, wiens *Dissertatio de Aeneae Sylvii, qui postea Pius papa secundus, morum mentisque mutationis rationibus* (1839) dezen paus kennen deed als „virum praestantem et eximium non omni quidem levitatis et inconstantiae culpa, sed hypocriseos, tyrannnidis ambitiosae et sordidi egoismi crimine absolutum." De Dissertatie genoot later de lofspraak van den Duitschen geschiedschrijver G. VOIGT, des pausen jongsten biograaf, naar wiens oordeel BEETS wel te veel geloof slaat aan des Pausen *retractationes* doch toont met een onhistorisch anti-catholicisme gebroken te hebben. Gewichtige bijdragen tot de kennis van den invloed der Roomsche hiërarchie leverde E. B. SWALUE (geboren 8 Januari 1806, overleden 12 Maart 1865) in zijne Dissertatie *de dissidio ecclesiae Ch. in Graecam et Latinam, Photii auctoritate maturato* (1829). Met frissche krachten is deze arbeid

door den schrijver volbracht; hij neemt in de rij zijner geschriften de eerste plaats in niet slechts in chronologische orde. Wie kennis namen van eens ongenoemden verhandeling over *Coenraad van Marburg*, *den biechtvader der heilige Elisabeth* in het „Nieuw algemeen Magazijn van wet. kunst en smaak" IV deel leerden huiveren voor de macht van het geestlijk gezag. Misschien heeft het zich hier te lande zoo sterk in dien vorm niet doen gelden, hoewel het er zijn woord luide hooren liet. De „Bijdragen en „mededeelingen van het hist. Genootsch. te Utrecht," I bl. 287 volg" bewaren ons de verordeningen van paus *Gregorius X*, volgens welke in 1290 de orde der *fratres Saccitae* werd opgeheven; de in de „Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel" II. afgedrukte lastbrief van *Gregorius XI aan den thesaurier der Kerk te Oldenzaal in* 1372 spreekt de klinkende taal van het gezag. Dat ook ten onzent de *Clerus* zijne rechten te verdedigen wist, bewijzen de *twee bescheiden op het klooster Albergen* betrekking hebbende, in genoemde „Bijdragen" I. Een krachtig representant der hiërarchie *Adelbold*, *bisschop van Utrecht* treedt voor onze oogen in de monographie van P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA (1862). *Adelbold's* en *Radbouds* letterkundigen arbeid wees MOLL ons aan „Kerk. Arch." III, en *Ansfried*, *de man der ijzeren eeuw*, werd door denzelfden herdacht in „Kalender voor de Prot." 1859. Bisschop *Balderik* had B. J. LINTELO DE GEER tot lofredenaar in „Kronyk — hist. Gen." 1868.

Betreffende de wijze der inhuldiging lichtte P. C. MOLHUYSEN (geboren 2 November 1793, overleden 5 April 1865) ons voor, in „Overijsselsche Almanak" 1848 de *huldiging van Frederik*, *bisschop van Baden te Deventer* beschrijvende.

§ 2. *De middelen ter handhaving der Hiërarchie.*

Een woord vooraf, een woord ter verontschuldiging. Wegens den inhoud dezer § laad ik den schijn op mij, als wierp ik een schaduw op het werken der hiërarchie,

als stelde ik haar voor, in alles alleen zich zelve zoekende. Verre van mij die gedachte, de hiërarchie is, naar mijne overtuiging, in deze periode ten zegen geweest voor het Christendom en wat zij gedaan heeft, mag zoolang daarvan niet uitdrukkelijk het tegendeel blijkt, aan geene onedele oogmerken toegeschreven worden.

A. DE VERBREIDING DES CHRISTENDOMS.

De lezer verblijde zich in de zekerheid, dat het belangrijk onderwerp veler pen in beweging gebracht heeft. Met mij roeme hij U. P. OKKEN's Dissertatie *de priva religionis Christianae medio aevo inter Neerlandos progressae natura* (1846). De lezing zal hem de beste voorbereiding zijn, om dankbaar te genieten wat ons aangeboden is in het meesterlijk boek van WILLEM MOLL, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, vijf banden en een register (1864—1871). Met veel zachtmoedigheid, ik erken het, toch op zeer beslisten toon, heeft MOLL de geringe waarde van het werk zijner voorgangers beoordeeld en veroordeeld. Alleen over G. VAN LOON's (geboren 17 Januari 1683, overleden 29 Augustus 1758) *Aloude hollandsche historie*, drie deelen, 1734, zwijgt hij, hoe wel in dit werk mede een poging gewaagd is, om uit de bronnen de vestiging van het Christendom hier te lande toe te lichten.

Om die voorgangers naar waarde te schatten, worde niet alleen MOLL's *Inleiding* geraadpleegd, maar ook die welke Mr. S. DE WIND aan zijne *Bibliotheek der Nederl. Geschiedschrijvers* 1e deel (1835) liet voorafgaan, en het daar op volgende 1 boek van gezegd werk. De *lijst van Noord-Nederlandsche Kronijken, met opgave van bestaande handschriften en literatuur* door Mr. S. MULLER FZ. „Werken van het hist. Genootsch." 1880 komt ons zeer ten goede.

Bovenaan staat het *Chronicon Episcoporum Trajectensium* van JOANNES DE BECA, naar wiens geboorteplaats en sterfjaar Dr. C. H. HERMANS (geboren 22 Februari 1805, over-

leden 14 December 1869) een onderzoek instelde „Gesch. Meng. voor de Prov. Noord Braband", 1e deel. De tot heden meest geroemde uitgaaf van het „Chronicon" is die van A. BUCHELIUS (geboren 17 Maart 1565, overleden 15 Juli 1641), in het jaar 1643 door den druk bekend geworden. DODT VAN FLENSBURG (geboren te *Flensburg* overleden 25 Augustus 1847 te *Utrecht*) gaf in het tijdschrift „de Vriend des Vaderlands" deel VIII kritische beschouwingen over de ongedrukte en gedrukte uitgaven van deze *Chroniek*. BUCHELIUS bewerkte ook de *historia Episcoporum Ultrajectensium* die in 1642, dus na zijn dood, het licht zag.

De *Sulpitius Belgicus sive historia religionis instauratae, corruptae et reformatae in Belgio et a Belgis a nato Christo ad annum* 1500 van den predikant J. BASELIUS (geboren 8 December 1623, overleden in 1661), den jongsten der gelijknamige predikanten van dat geslacht, over wier personen en werken „de Navorscher" XX, XXI en XXII gewenscht licht verbreidt, uitgegeven in 1656, in 1709 vertaald in één bundel met M. Z. VAN BOXHORN, *Nederlandsche historie behelzende den staat van de Ned. Kerk vóór de hervorming* (tot 1597), beantwoordt, volgens MOLL, niet aan den veel belovenden titel.

Naar zijn oordeel werd al het door den druk verspreide op dit gebied ter zijde geschoven door het werk van F. G. VAN HEUSSEN (geboren 26 Januari 1654, overleden 14 Februari 1719), toen deze in 1713 zijn *Batavia sacra sive res gestae apostolicorum virorum, qui fidem Bataviae intulerunt*, ter perse gaf, gevolgd in 1719 door de *Historia episcopatuum foederati Belgii*. Andermaal hoore men MOLL over de beteekenis van de overzetting dezer werken in onze moedertaal door H. VAN RIJN (geboren te *Naaldwijk*, overleden 28 April 1732), eerst in achttien deelen 8°, daarna in zes deelen f° aan het publiek medegedeeld.

Op gezag van dien betrouwbaren gids spreek ik met

prijzenden woorden over het door den Utrechtschen hoogleeraar ARNOLD DRAKENBORCH (geboren 31 December 1684, overleden 16 Januari 1748) in 1744 naamloos uitgegeven *Aenhangsel op de Kerckelijke oudheden van Nederland*, en beroep mij nogmaals op hem, waar ik den lezer denken doe aan J. KNIPPENBERGH'S — wiens levensgeschiedenis onbekend schijnt — *historia ecclesiastica ducatus Gelriae* (1719), J. LINDEBORN'S (geboren in 1630, overleden 5 Augustus 1696) *historia Episcopatus Daventriensis*, waarmede ik als in één adem noem REVIUS' *Daventria illustrata* en DUMBAR'S *Kerkelyk en wereltlyk Deventer* (1732—1788), evenzeer diens *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita* (1719—1722). Wat er over eenig bepaald onderwerp in de onderscheidene „Analecta", vroeger uitgegeven, voorkomt, hoop ik ter passende plaats te vermelden. De *Stedebeschrijvingen* zijn, voor zoover zij kerkhistorische bijdragen bevatten, door MOLL genoemd.

De beschrijving van de lotgevallen des Christendoms in ons vaderland door B. GLASIUS, *Geschiedenis der Christelijke kerk en godsdienst in de Nederlanden vóór het vestigen der hervorming*, drie deelen 1833—1836; E. J. DIEST LORGION, *geschiedenis van de invoering des Christendoms* 1842; H. J. ROYAARDS, *geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom* 1841, 1844, gevolgd van dezelfde hand door eene *geschiedenis van het gevestigde Christendom, en de Christelijke Kerk in Nederland gedurende de middeleeuwen*, twee deelen 1849, 1853; ze zijn alle overschaduwd door den klassieken arbeid van MOLL, waaraan niet slechts door bevoegde beoordeelaars onder Protestanten, maar evenzeer onder Roomschen welverdiende hulde werd gebracht. De eerw. BOTTEMANNE leverde in de „Katholiek" LXIX en LXX eene beschouwing van het 1e deel, waarin enkele bedenkingen te hooger waarde aan de geuite lofspraak bijzetteden.

Over andere geschriften, die de geschiedenis der Chris-

telijke kerk in *Nederland* behandelen, spreek ik liever bij een volgend tijdperk, waarin zij niet staan naast zulk een meesterstuk; want ik herhaal nog eens, dat door niemand iets geleverd is wat de tijden vóór de Hervorming betreft, hetwelk naast MOLL's onderzoekingen mag genoemd worden.

Ter verkenning van den bodem, waarin het zaad des Evangelies werd gestrooid, is naar eisch acht geslagen op de godsdienstige gesteldheid van ons vaderland en op het daar heerschend bijgeloof. Zoodra er spraak is van de invoering en vestiging des Christendoms hier te lande mag de arbeid van een jeugdig geleerde, vroeg aan de wetenschap ontrukt, niet onvermeld blijven. De *proeve van onderzoek naar de voorvaderlijke godsdienst hier te lande vóór de invoering van het Christendom, hare overblijfselen en verwantschap met de mythologie van Grieken, Romeinen, Germaansche en Noordsche volken* door E. ROELANTS (1839) leverde het bewijs, dat in den kring van *Groningen's* studenten warme zucht voor onderzoek blaakte. Want de auteur behoorde nog tot hunnen kring, toen hij 29 Maart 1837 ontsliep, diep betreurd door verwanten, vrienden en leermeesters, wien zijne jonkheid — hij was geboren 30 Maart 1815 — zooveel beloofd had. Dr. AB UTRECHT DRESSELHUYS (geboren 30 September 1789, overleden 23 Augustus 1861) handelde over *de godsdienstleer der aloude Zeelanders*, „Nieuwe werken van het Zeeuwsch genootsch." (1845) en over andere onderwerpen, hiermede in verband staande in tijdschriften en almanakken, naar de nauwkeurige optelling zijner geschriften in deel V van het „Archief, vroe„gere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland". Behalve *Zeeland* leverde vooral *Drenthe* stof tot onderzoek. De academievriend van ROELANTS, JAN DE WAL, in latere jaren als hoogleeraar een sieraad van *Leiden's* school, schonk *bijdragen tot de oudheden in Drenthe*; Mr. PAN (geboren 21 Mei 1785, overleden 25 September 1871) *op-*

stellen over de geschiedenis, oudheden en het bijgeloof in Drenthe (1862).

Dergelijke speciale onderzoekingen hebben de aandacht niet afgetrokken van het meer algemeene. In 1840 schreef A. NIERMEIJER eene *verhandeling over het booze wezen in het bijgeloof onzer natie;* eersteling van geletterden arbeid, waarvan het godgeleerde deel hem aanspraak gaf op het hoogleeraarsambt te *Leiden*, waardiglijk door hem gedurende zijn kortstondig leven, aangevangen 2 September 1814 geëindigd 10 April 1855, volbracht. Mr. L. P. C. V D. BERGH's *proeve van een kritiesch woordenboek der Mythologie* (1846) en zijn vroeger gegeven onderzoek naar *Nederlandsche volksoverleveringen en godenleer* (1836), op welk laatstgenoemd opstel AB UTRECHT DRESSELHUYS volgen liet eene verhandeling over *oude Godenleer en hedendaagsche volksgebruiken*, voorkomende in den „Zeeuwsche Volksalmanak" van 1837, behoef ik slechts te noemen, om den lezer met mij te doen instemmen in dankzegging voor hetgeen daaruit te leeren viel. Aan dergelijke dankzegging wordt niet te kort gedaan door den glimlach, dien enkele bladzijden van het gedrukte bij ons doen geboren worden. De naïviteit van een onkritische periode valt bij herhaling waar te nemen. De zucht om te verheerlijken brengt vreemde dingen voort. Hoe uit een heidensche godin geworden is eene koningsdochter van *Portugal*, een martelaresse voor het Chistelijk geloof, toonde Mr. L. A. J. W. SLOET in de monographie aan, die den titel heeft *de heilige ontkommer of Wilgeforthes* (1884), welke stof ons verplaatste in de omstreken van *Steenbergen*.

Bij dit gedeelte der literatuur worde vooral het meer genoemde „Repertorium" geraadpleegd, dat rijk is aan bijdragen ter kenschetsing van het godsdienstig leven onzer voorvaderen.

Het werk van den hoogleeraar MOLL licht ons in aangaande de personen en werkzaamheden der eerste Evan-

geliepredikers en aangaande de Evangelieprediking hier te lande. DELPRAT verrijkte de „Bijdragen — vad. Gesch." II met een onderzoek *over den voorgenomen doop van koning Radboud door Wulfram*, waarbij hij uitvoerig verslag gaf van de over dit onderwerp gewisselde stukken en onze belangstelling wekte voor de verhandeling van A. WINKLER PRINS, *Radboud de eerste in zijne afkeerigheid van het Christendom beschouwd als vertegenwoordiger van het Friesche volk* „de vrije Fries" V

Eligius vond den beschrijver van zijn leven en werken in I. DU MARCHIE SARVAAS, auteur der *Disquisitio de vita et scriptis Eligii* (1859), eene verhandeling waarvan het tweede gedeelte over de schriften van *Eligius* meer lofs inoogstte dan het eerste.

Willebrord werd als *de Apostel der Nederlanden* ons voorgesteld door P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA, „Kalender voor de Prot." 1856 zeer verdienstelijk vooral door P. P. M. ALBERDINGK THYM (1861).

Behalve in een geschrift van DIEST LORGION (1855) werd de nagedachtenis van *Bonifatius* gehuldigd door ROGGE, die ons verhaalde in het „Bijblad van de Referent voor „de theol. Wet." bl. 145, hoe Protestanten en Roomschen in *Duitschland* den 5en Juni 1855 hem eere bewezen hebben. Waardiger hulde zou hem ten deel gevallen zijn, indien DE WAL zijne toegezegde en naar ik meen, aangevangene uitgaaf der *Epistolae* van *Bonifatius* aan de geleerde wereld geschonken had. Toch trad uit ons midden de man op, die een goed werk op dit gebied heeft volvoerd, namelijk Dr. J. P. MÜLLER, door zijne monographie over *Bonifatius* in twee deelen (1869, 1870), een boek, waarmede Duitsche schrijvers over *Bonifatius* niet verzuimd hebben rekening te houden, 't zij ze in des schrijvers gevoelen deelden, dat het een anachronisme is, *Bonifatius* te maken tot een voorstander van de oppermacht van den paus, 't zij ze daartegen bezwaren koesteren.

Gregorius van Utrecht trok de aandacht van J. C. DE MEIJERE „Kalender voor Prot." 1857, *Lebuinus* die van P. C. MOLHUYSEN „Overijs. Almanak" 1836. „De vrije Fries" VI bevatte de verhandeling van J. H. VAN IJSSEL over *Ludger en zijne verdiensten met betrekking tot de vestiging en uitbreiding des Christensdoms in Friesland.* G. PARIS verdedigde in 1859 eene Dissertatie *de Ludgero Frisiorum Saxonumque apostolo*; de „Kalender voor Prot." 1860 bevatte een overzicht van den inhoud, „de Katholiek XXXVII" eene belangrijke beoordeeling. In „de vrije Fries XIV" gaf P. FEENSTRA een verhaal aangaande den apostel der Friesen *Willehad*, later in 1886 ons voorgesteld als *de eerste prediker van het Christendom in Drenthe*, door Mr. L. OLDENHUIS GRATAMA in een verhandeling, „Nieuwe Drentsche Volksalm." waarin ook naar andere bronnen voor diens geschiedenis verwezen werd.

Severinus, een apostel der liefde, werkzaam in de 5e eeuw onzer jaartelling, werd geteekend door Dr. JOANNES TIDEMAN, „Geloof en Vrijheid" 16e jaarg. De Apostel van het Noorden *Ansger* erlangde de rechtmatige hulde door de pen eens ongenoemden in het „Nieuw Christ. Maandschr." VI en door die van W. F. WESSELINK „Kalender" 1865, gelijk *Columbanus* de Apostel der Alemanen die reeds vroeger ontvangen had in de doctorale Dissertatie van W. C. KNOTTENBELT (geboren 19 Juni 1823, overleden 12 October 1875), door dezen verdedigd ten jare 1839 en nog in 1881 herdacht werd door den hoogleeraar E. H. LASONDER „Geloof en Vrijheid" 15e jaarg., terwijl zijn ouder tijd- en naamgenoot, de stichter van het *Coenobium* op *Jona*, voor ons oog herleefde door de fraaie schets van NICOLAAS BEETS „Christelijke stemmen" 1860.

De Kathedraal scholen te York, Utrecht en Munster werden ons ontsloten door PARIS „Kalender" 1860; MOLL wees ons op de *kathedraalschool te Luik* als op eene der be-

roemdste inrichtingen van onderwijs in die dagen, „Ned. Archief” III. *Verordeningen van het domkapittel te Utrecht betreffende geestelijken, die ter generale studie gingen* gaf dezelfde geleerde te lezen in zijne „Kerkgesch. van Nederl. II 2, bl. 422 vlg. *Bruno I Aartsbisschop* van *Keulen* vond een biograaph in H. C. LOHR in het jaarboekje „Kalender” 1860. Hebben wij geen oorzaak van tevredenheid, bij het beantwoorden der vraag: wat hebben Nederlandsche schrijvers gedaan, om de verbreiding des Christendoms in ons land te doen kennen?

B. KRUISTOCHTEN EN BEDEVAARTEN.

Toen in 1806 het Nationale Instituut van *Frankrijk* de geleerden opwekte tot een veel omvattend onderzoek naar den invloed der kruistochten, beproefde ook de Franeker hoogleeraar J. H. REGENBOGEN (geboren 9 December 1769, overleden 22 Februari 1814) zijne krachten aan dezen arbeid. Het stuk kwam te laat ter plaatse zijner bestemming en zag eerst in 1809 het licht onder den titel *commentatio de fructibus, quos humanitas, libertas, mercatura, industriae artes atque disciplinae per cunctas Europae partes perciperint e bellis sacris.*

De invloed der kruistochten op den toestand van de burgerlijke maatschappij in ons vaderland werd door R. W. J. V. PABST VAN BINGERDEN (geboren 20 Maart 1775, overleden 1 April 1841) aangewezen in de „Verhand. van het prov. „Utrechtsch Genootschap” 1814.

De *geschiedenis der Kruistochten* in vier deelen, tusschen de jaren 1824 tot 1826 door de pen van den arbeidzamen geleerde NICOLAAS GODFRIED VAN KAMPEN (geboren 15 Mei 1776, overleden 15 Maart 1839) geleverd, verrijkte onze letterkunde met een levendig en voor dien tijd vrij nauwkeurig verhaal van die tochten en behoorde naar het oordeel van deskundigen tot het beste van de historische schriften des toen nog in *Leiden* wonenden en werkenden.

Onder den indruk van dezen arbeid schreef de Utrechtsche hoogeschool eene prijsvraag uit over hetzelfde onderwerp, waarop haar kweekeling WILLEM MUURLING (geboren 27 April 1805, overleden 9 December 1882) het eermetaal behaalde, *de Causis bellorum sacrorum* „Annales Acad. Rh. Trajectinae" 1825—1826. Boven alles zij het tafereel geroemd, waarin H. C. ROGGE de kruistochten teekende, „Geschiedenis der Christelijke kerk in tafereelen" I, zeker een der best gelukte van dien bundel. De Christenheld, wiens woord duizenden ten kruistocht wist te bezielen, maar van wiens geest zeer weinigen, die ter heirvaart togen, vervuld waren, *Bernard van Clairvaux*, werd geteekend door JOANNES CLARISSE in eene verhandeling, te vinden in het vierde deel van het tijdschr. „de Fakkel" en door een ongenoemden auteur in de „Nederlandsche stemmen voor „godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde" VI.

Noord-Nederland en de Kruistochten; schetsen van het aandeel der Noord-Nederlanders en in het bijzonder Friezen aan dezelven, volgens berichten van getuigen en tijdgenooten, door Mr. J. DIRKS, vonden eene plaats in „de vrije Fries" deel II (1842), door den auteur nader toegelicht in datzelfde tijdschrift 3e reeks, 4e deel (1883). In „de Dietsche Wa„rande" 1872 verplaatste ons J. C. A. HEZEMANS door het medegedeelde *reisverhaal van een kruisvaarder uit de XIIIe eeuw* in het midden dier tijden, en in 1847 schonk G. H. M. DELPRAT eene *bijdrage tot de geschiedenis van het innemen van Damiate* door het schetsen van *Johannes Aegidius van Zierikzee*, „Bijdragen — vad. gesch. en oudheidk." deel V. Bij het vermelden van dit heldenfeit herinneren mijne lezers zich JOHAN MEERMAN's (geboren 1 November 1753, overleden 19 Augustus 1815) *geschiedenis van Graaf Willem van Holland* (1783). Een der zeer vreedzame tochten naar het heilige land, door drie Friesche edelen in 1517 ondernomen, werd naar den oorspronkelijken tekst verhaald door den oudheidkundige J. VAN

LEEUWEN (geboren 20 April 1789, overleden 12 Juli 1857) in „de vrije Fries" deel IV. Eene *bedevaart naar Jeruzalem in* 1525 werd toegelicht door C. J. GONNET, „Bijdragen — „Haarlem XI." De namen van elf Jeruzalemgangers, die tusschen 1525 en 1563 derwaarts zijn getoogen, leest gij in „Aemstels oudheid" VII bl. 6. De reize naar *Jeruzalem* van *Geert Kuynretorff* en opsomming van de reliquien vandaar naar *Kampen* medegebracht, verschaften aan de „Bijdragen — Overijssel" deel II en III lezenswaardige bladzijden. Van den diepen ernst, waarmede dergelijke tochten ondernomen werden, getuigt een in „de Navorscher" 1882, bl. 489 afgedrukt testament ten behoeve der achterblijvende echtgenoote.

De strijd tegen de *Stedingers* voert ook den naam van heiligen oorlog; hunne laatste dagen gaven aan J. H. C. HEYSE de stof voor eene schets in den „Kalender voor Prot." 1865.

Over de tochten naar *Rome*, de *scola Frisiorum, quae vocatur ecclesia S. Michaelis* bevat „de vrije Fries" bijdragen van J. H. HALBERTSMA deel V en Mr. W. B. S. BOELES, in hetzelfde tijdschrift, derde reeks I.

Vrij of verplicht door gelofte, gaarne toog men ter heiligen stede. De tocht van den Utrechtschen bisschop *Radboud* naar *Rome* in 900 werd uit authentieke stukken voor het eerst ter spraak gebracht door C. J. M. BOTTEMANNE, thans bisschop te *Haarlem*, in „de Katholiek" LXXXIV, bl. 160 vlg.

Dr. J. C. POOL danken wij een overzicht van de plaatsen, werwaarts men ter bedevaart toog en van de bewijzen der waarde, aan dergelijke reizen toegekend. Men zie bl. 91 en volg. zijner Dissertatie over *Frederik van Heilo en zijne schriften* (1866). Uitvoerig teekende A. C. J. VAN DER KEMP *de bedevaarten onzer landgenooten*, in deel IV der „Studiën en bijdragen op 't gebied der hist. Theol." en wees daarbij de geschriften aan, die aan onderdeelen van dit on-

derwerp gewijd zijn. Dat een rechterlijk vonnis tot eene bedevaart verplichten kon, bewees RÖMER uit een Poortersboek van *Schoonhoven* beginnende met 1386, in „de Navorscher", jaarg. 1854, bl. 129 en V. D. V.B. in denzelfden jaarg. bl. 353; W. J. C. RAMMELMAN ELZEVIER (geboren 24 November 1810, overleden 28 Maart 1885) legde in „de Navorscher," jaarg. 1862, bl. 161 het bewijs over, dat de geestelijke der plaats, werwaarts de bedevaart gericht was, een getuigschrift den boeteling medegaf, waarin het volbracht zijn van de straf verzekerd werd. Om te weten, hoe de reuk der heiligheid een en ander aantrekkingskracht bijzette, leze men hetgeen geschreven is over *de Kunera-legende*, door KIST, MOLL en R. BENNINK JANSSONIUS (geboren 19 April 1817, overleden 9 December 1872) in „Kerkhist. Archief," deel II, III en IV.

C. KLOOSTERS EN GEESTELIJKE VEREENIGINGEN.

Ook deze hebben aan eene rijke literatuur in ons vaderland het aanzijn geschonken. Ik moet mij hier bepalen tot het noemen der hoofdbronnen, namelijk der geschriften, waarin de bijzondere titels van afzonderlijke verhandelingen voorkomen en daaraan toevoegen zulke, die van latere dagteekening zijn.

De Luthersche predikant J. C. A. SANDER (geboren 7 September 1776, overleden 16 April 1838) schreef in 1822 eene *Geschiedenis der Monniken en Monniken-orden*, die zeer de aandacht trok en in zeker opzicht den weg bereidde voor meer wetenschappelijk onderzoek op dit gebied.

Dr. R. C. H. RÖMER'S *geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, twee deelen 1854, door de Maatschappij der Ned. Letterkunde met goud bekroond, neme de eereplaats in naast het met veel zorg bewerkte en met toejuiching ontvangen boek van J. S. MAGNIN, *voormalige Kloosters in*

Drenthe (1846). Aan beider arbeid was voorafgegaan DE WAL's *iets over de heilige plaatsen in Drenthe vóór de invoering des Christendoms* „Bijdragen tot de gesch. en oudh. v. Drenthe" 1842. De aanteekeningen en bijlagen van RÖMER's werk bevatten gewenschte opgaaf betreffende de in ons land gestichte kloosters. Met voorliefde heeft de schrijver aan het onderwerp de hand gehouden. Nog in 1883 plaatste hij in „de Tijdspiegel" eene schets van het onderling verkeer der Premonstratensers hier te lande. Wat de onderscheidene kloosters en geestelijke instellingen in ons vaderland betreft mogen de registers op het „Archief" en „Nederlandsch Archief" den des begeerige verder den weg wijzen, met name het register dat geplaatst is achter het vierde deel van „Kerkhistorisch Archief" (1866). Niemand verzuime wijders het register op MOLL's „Kerk- „geschiedenis van Nederland" (1871) bl. 95 vlg. in te zien, de aangehaalde plaatsen te vergelijken en met mij den tol der bewondering aan dit veel omvattend onderzoek te betalen. Wie kan van mij den nutteloozen arbeid verlangen, om al deze titels hier over te nemen? Alleen voor de kennis der kloosters, welke binnen *Amsterdam* gevestigd waren, wil ik dankbaar gewag maken van de mededeelingen over dit onderwerp', door Dr. P. SCHELTEMA (geboren 5 Juli 1812, overleden 30 Januari 1885) geplaatst in de zes deelen van zijn belangwekkend boek „Aemstels Oudheid" (1855—1872), alsmede in het zevende, door de hand eens vriends na den dood des schrijvers ons aangeboden, 1885. De ijverige Archivaris heeft daarin menig stuk, tot heden onbekend of over het hoofd gezien, aan de vergetelheid ontrukt. Evenmin laat ik onvermeld SCHOTEL's *de abdij van Rijnsburg* (1851), niet slechts dewijl ik de vraag des twijfels, door ROYAARDS aan SCHOTEL gesteld: *zijn de Cluniacencers ook naar Nederland verplaatst?* „Nieuw Archief" I op gezag van MOLL „Kerkgesch. vóór de Herv." II bl. 9 ontkennend moet beantwoorden, maar dewijl ook

de Nederlandsche dichtkunst door hare bijdragen aan dit werk deel heeft genomen, al ben ik niet vergeten, dat MOLL dergelijke opsiering eener zuiver historische stof niet goedkeurde in de „Bijdragen voor vad. gesch." enz. VIII. Om de lichtzijde van het kloosterleven te doen kennen, legde W. BROUWER (geboren 22 Januari 1845, overleden 10 October 1884) ons eenige bladzijden voor *uit de kloostergeschiedenis van Nederland* „de Katholiek" LXXXI.

Kennis en smaak vereenigen zich in HOFDIJK's en V. D. KELLEN's prachtig uitgevoerd *historisch onderzoek en schets van de kloosterorden in Nederland* (1865). Eene schets van de orde der *Karthuizers* en der Karthuizer monniken plaatste L. E. BOSCH in den „Utrechtsche Volksalmanak" 1853.

De jongste jaren hebben over de geschiedenis der kloosters nieuw licht doen opgaan. *De oudste oorkonde der abdij van Oostbroek* door KIST medegedeeld in „Ned. Archief" IX werd verduidelijkt door hetgeen te lezen staat in „de Katholiek" XLVI, bl. 226 volg. over *eene sequentia van den H. Willebrordus. Het observanten-klooster te Sluis*, eens door *Joh. Brugman* bestuurd, werd door H. Q. JANSSEN in de door hem en J. H. VAN DALE (geboren 15 Februari 1828, overleden 18 Mei 1872) geredigeerde „Bijdragen" I geteekend; dat *der zakbroeders* binnen *Utrecht*, door J. J. DE GEER VAN OUDEGEIN „Bijdragen en meded. van het hist. Genootsch. te Utrecht," I. SCHOTEL beschreef *het klooster, het hof en de kerk der Augustijnen te Dordrecht* (1861).

Geen dier instellingen is duidelijker van alle zijden voor onze oogen geplaatst geworden, zoodat wij in haar midden leven en ons bewegen, dan *de Kloostervereeniging van Windesheim*, eene filiaal-stichting van de broeders van het gemeene leven. In 1874 leverde J. C. VAN SLEE eene kerkhistorische studie over dit onderwerp en van 1875 tot 1880 in drie deelen ACQUOY zijn „epochenmachendes" werk, gelijk Dr. HIRSCHE, bevoegd beoordeelaar bij uitnemend-

heid, in zijne *Krit. exeg. Einleitung in die Werke des Thomas von Kempen* (II S. XXVIII) zich uitdrukt.

„Eene monographie over het klooster en de congre- „gatie van *Windesheim*, op eenigszins breede schaal aan- „gelegd en behoorlijk uit de bronnen opgemaakt, zou, „voor de historie van onze kerk en beschaving en ook „van die van naburige landen, eene groote weldaad zijn." Zoo schreef MOLL „Kerkgesch. van Nederl." II, 2, bl. 205 en zijn leerling ACQUOY schonk die gave aan de geleerde wereld. Dat zij welkom was aan alle liefhebbers der kerkelijke geschiedenis, behoeft geen betoog; ook het „Ar- „chief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht" deel II en V vestigde, door de uitgaaf van oorspronkelijke stukken, wier afdruk wij danken aan de zorg van J. H. HOFMAN, de aandacht op de *broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche kloostervereeniging*. ACQUOY vond lezers en bewonderaars.

Om de waarde van dit klassieke boek eenigszins te kunnen bepalen, moet men onderling vergelijken de eerste uitgaaf van G. H. M. DELPRAT's *verhandeling over de broederschap van G. Groot en over den invloed der fraterhuizen op den wetenschappelijken en godsdienstigen toestand voornamelijk van de Nederlanden na de XIVe eeuw*, in 1830 gedrukt als bekroond antwoord op de prijsvraag voorgesteld door het Provinciaal Utrechtsche genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en de tweede, in 1856 verschenen, met den arbeid van ACQUOY; vermeerderd is de bouwstof, gezuiverd de voorraad, opgetrokken een gebouw dat ronding en fraaie vormen verkregen heeft. De eerw. BROUWER, die in het tijdschrift „de Katholiek" LXXIX en LXXX het werk aankondigde en naar verdienste prees, had alleen geen vrede met ACQUOY's beschouwing en waardeering van het kloosterleven.

Wat *Gerrit de Groot* zelven betreft, deelt ACQUOY deel I bl. 15 volg., een overzicht der literatuur van diens ge-

schiedenis mede, waaraan ik niets weet toe te voegen, dan hetgeen het licht heeft gezien, nadat mijn geachte vriend het derde deel van zijn werk in handen van het publiek gegeven had. Ik bedoel *Geert Groote's raadgevingen aan eene Kluizenaarster, volgens een H. S. van de eerste helft der* 15^{e} *eeuw* te vinden in de „Studiën en Bijdragen," III en vooral de na den dood van MOLL door de Academie van Wetenschappen te *Amsterdam* in het licht gegevene *Dietsche vertalingen van Geert Groote* (1880), alsmede Mr. DOORNINCK'S „mededeeling uit Overijssels verleden" IV in „de Overrijsselsche en Zwolsche Courant." Even dankbaar aanvaarden wij hetgeen V. BECKER ons schonk in zijne *eenige meditaties uit den Windesheimer kring* „de Katholiek" LXXXV

Het *specimen* van F. KOPPIUS (geboren 30 Mei 1809, overleden 4 December 1851), *continens vitas ac gesta abbatum Adiverdensium* (1850) verspreidde gewenscht licht over deze beroemde abdij. Gevormd in de school van MOLL toonde AEM. W. WYBRANDS zich dezen leermeester waardig in zijne ten jare 1883 door de Koninkl. Academie van Wetenschappen openbaar gemaakte verhandeling over *de abdij Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw*, waardoor wij nieuwe bijdragen ontvingen voor de geschiedenis van de kerk en beschaving in ons vaderland. Naar het oordeel van den Roomschen geleerde C. J. M. BOTTEMANNE had hij de kroniek, niet boeiend in het oorspronkelijke, verwerkt tot een aangenaam boek en ondanks gemaakte opmerkingen zich aanspraak verworven op den dank van de beminnaars der historie en historische kritiek, „de Katholiek" deel LXXXIII.

In 1879 had hetzelfde wetenschappelijke lichaam in druk verbreid een verhandeling over *het hoogadelijk vrije wereldlijk stift te Bedbur bij Kleef en zijne Juffers*, bewerkt door L. A. J. W. SLOET. Dergelijk onderzoek sloot zich aan het vroeger door KIST geschrevene *het necrologium en het tijns-*

boek van het adelijk Jufferen-Stift te Hoog-Elten „Nieuw Archief" II, vgl. „Bijdragen — vad. gesch." N. R. II en deed met belangstelling kennis nemen van den bijzonderen toestand, waarin lange jaren *het voormalig Jufferenstift te Eijmeren* gehandhaafd werd „de Navorscher" 1883. Ten jare 1870 verhaalde Mr. J. NANNINGA UITTERDIJK de *geschiedenis der voormalige abdij der Bernhardijnen te Aduard* en *stukken betrekkelijk het klooster te Albergen* werden in 1878 door den druk verspreid. VERWIJS schreef over *de abdij van Corvei* (1864) en de *notice sur l'abbaye de Rolduc* van J. P. NEUJEAN (1868) was ons eene welkome gave. De jongste vrucht van onderzoek op dit gebied danken wij aan Dr. REITSMA, die de *stichting van Buweklooster* in 1240, waar de abt van Mariëngaarde als geestelijke overheid werd erkend, beschreven heeft in „Friesche Volksalmanak" 1884. ACQUOY schonk ons in de *Kroniek van het fraterhuis te Zwolle* „Versl. en meded. der kon. Acad." een proef van het eigenaardig leven dier instellingen. Den eerwaarden JOS. HABETS danken wij belangwekkende nasporingen betreffende *Kluizen en Kluizenaars in Limburg* 1870. MOLL had reeds in „Kalender voor de Prot." 1863 eene bijdrage doen opnemen over *Zuster Bertke, de Kluizenaarster*, die ik liefst hier vermeld, dewijl zij eene beknopte geschiedenis van het kluizenaarsleven van het midden der XIIe eeuw af, levert. *De geschiedenis van een Delftsch Begijntje uit de* 14^e *eeuw* is ons verhaald door J. A. ALBERDINGK THYM. Het *Begijnenhof te Amsterdam* werd beschreven in „de Katholiek", deel LVIII, van zijn rijk archief getuigd in „de Navorscher" 1883, bl. 125 en merkwaardige bijzonderheden over zijn beheer medegedeeld door B. H. KLÖNNE „Marius en Vondel" (1885) bl. 151; dat te *Haarlem* en de *commanderij van St. Jan* in dezelfde stad door C. J. GONNET; *de vrouwenkloosters en Bagijnenhoven te 's Gravenhage* in het 2^e deel der „Mededeelingen van de vereeniging ter beoefening der gesch. „van 's Gravenhage" (1876), door eene afbeelding toege-

licht. De meergenoemde „Kalender" jaarg. 1857 bevatte F. W. G. KEMMANN's schets van *de Begijnen in Nederland.*

Aan het hoofd van het volgend overzicht der literatuur over weldadigheid en liefdewerken in de middeleeuwen prijke het bekroonde werk van den Leuvenschen hoogleeraar Dr. P. P. M. ALBERDINGK THYM, *de gestichten van liefdadigheid in België van Karel den groote tot aan de XVIe eeuw* (1884). Naast het daar vermelde verdienen de broeder- en zusterschappen of de instellingen geplaatst te worden, welke te *Kampen* bestonden onder den naam van *Memoriën*, uitvoerig geteekend door E. MOULIN (geboren 8 April 1768, overleden 27 November 1842) in „Overijs. Almanak" 1839 en volgende jaargangen. Mr. R. K. DRIESSEN's (geboren 7 Mei 1759, overleden 25 October 1831), *monumenta Groning. veter. aevi. med.* III en de verhandeling van Mr. J. P. TRESLING „Groninger Volksalmanak" 1838 moeten over die in *Groningen* geraadpleegd worden, evenzeer als *de stukken betreffende de groote en kleine kalenden-broederschappen te Utrecht*, medegedeeld door Mr. S. MULLER FZ. in de „Bijdr. en meded. van het hist. genootschap" VIII. Onopgemerkt blijve niet het over dit onderwerp voorkomende in „de Navorscher" 1883, bl. 364 volg. en bl. 490 volg. Genoemd en geroemd zij het onderzoek van Mr. F. A. VAN RAPPARD (geboren 24 April 1793, overleden 19 Februari 1867) over *de fundatie der Zielbroeders te Utrecht*, in „Tijdsch. voor gesch. oudh. en stat. van Utrecht," Ve deel en van denzelfde *de rekeningen der Zielbroeders te Utrecht* en die van *de broederschap der ellendige zielen* aldaar „Archief „voor de gesch. van het Aartsb. Utrecht" VII, VIII, IX.

Getuigen deze stichtingen van den zin der weldadigheid, die alhier heerschte, zeer luide wordt deze verkondigd door de uitgaaf van de *Oorkonden der geschiedenis van het St. Anthony gasthuis te Leeuwarden uit de* 15e *en* 16e *eeuw*, twee deelen in 1876. DELPRAT had in „de Gids" I 1853 gehandeld over de *geschiedenis der armenverzorging*

bij de Christenvolken gedurende de middeleeuwen en helder laten uitkomen het onderscheid tusschen *geven* en *weldoen*. De bijdrage van Dr. M. F. A. G. CAMPBELL *tot de kennis van hetgeen door de Christelijke liefde gedaan is tot zedelijke verbetering van gevallene vrouwen* „Kerk. Arch." I was eene winst zoowel voor philantropen als bibliophilen en gepaste aanvullung van het vroeger door den hoogleeraar L. G. VISSCHER (geboren 1 Maart 1797, overleden 26 Januari 1859) medegedeelde over de *Cellebroers*, „Utrechtsche Volksalm." 1851 en het door F. W. G. KEMMANN ingestelde *onderzoek naar de krankenverpleging in de Christelijke Kerk* „Kal. voor Prot." 1858 Aan de kranken deed DELPRAT met deelneming ons denken door zijne verhandeling over de merkwaardige *Cholera of Pestziekte van de XIVe eeuw* „Vad. Lett. Mengelw." 1832.

Betreffende *de Flagellanten* in ons vaderland deelde de hoogleeraar A. H. ISRAËLS (geboren 27 Maart 1822, overleden 26 Januari 1883) veel merkwaardigs mede in de door hem beschrevene *twee epidemiën in Nederland* „Ned. Weekb. voor geneeskunde" 1852; dezelfde schetste *de danswoede in de Nederlanden* (t. a. p. jaargang 1853). *De geestelijke ridderorden* herdachten S. DE WIND in de „Mnemosyne" XVI, schrijvende *over de vernietiging van de orde der tempelieren met betrekking tot ons vaderland;* naamloos AB UTRECHT DRESSELHUYS in „Vriend des Vaderlands" III; terwijl later de Amsterdamsche hoogleeraar ROOIJENS een onderzoek instelde *naar de beschuldigingen tegen de ten jare* 1312 *opgeheven tempelorde*, „Ned. Archief" VII. Terecht rekende KIST, door wiens tusschenkomst aan deze opstellen van ROOIJENS eene plaats in het „Archief" waren ingeruimd, dat de auteur op een ander deel van het theologisch gebied grooter meester was; althans het onderzoek van den Eerw. S. VAN DEN ANKER over *de opheffing der Tempelieren* „Studiën op godsd. wet. lett. gebied," deel I gaat, mijns achtens, dieper en levert het bewijs, dat het aan *Philips den Schoone*

P. E. SANDIFORT te *Leiden* eene Disputatie verdedigd *de judiciis Dei, sive de experimentis, quibus utebantur veteres ad indagandam reorum innocentiam eorumve culpam probandam.*

De beoefening van het kanonieke recht werd ruim een eeuw geleden (1763) aanbevolen in de Dissertatie van A. VAN DER HOOP *de necessario Romani Juris et subinde quoque Canonici Juris in Hollandia studio.* Eene geschiedenis van het kanonieke recht hier te lande schreef N. J. VAN IJSSELSTEYN in zijn academiesch proefschrift *over den invloed van de kerkelijke Wetgeving der middeleeuwen op den regtstoestand van Nederland* (1853). De wording en toepassing van het *jus canonicum* werd voor het oog der lezers in den *Codex canonum Ecclesiae primitivae vindicatus ac illustratus* (1697) blootgelegd, nadat een jaar te voren A. MATTHAEUS eene *manuducatio ad jus canonicum* wereldkundig had gemaakt. De *Compendia varia juris ecclesiastici primaevi et antiq. eccl.* bracht J. D. VAN HOVEN (1766) aan het licht.

De kerkelijke rechtstoestand in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen wordt verduidelijkt door hetgeen de Leidsche hoogleeraar R. FRUIN mededeelde uit en betreffende den *tractatus de cura rei publicae et sorte principitatis*, door *Philips van Leyden*, den vicaris van den bisschop van *Utrecht* en overleden 9 Juni 1382. De voorrechten der geestelijkheid schetst hij ons even als hunne onderwerping aan het staatsbelang, zoodat zij belastingschuldig worden, zoodra de nood van den staat dit eischt. De „Verslagen en mededeelingen der kon. Acad. van wetenschappen, afd. Letterk.", deel VIII bewaren deze proeve van onderzoek.

Naar *Utrecht* keeren wij den blik, den hoofdzetel van het clericaal gezag in Nederland. Wij herinneren eerst aan de in de „Bijdragen — Overijssel" VI medegedeelde Charters, en maken dan melding van het *liber* MARTINI SCHOOCKII *Vltrajectini* (geboren 1 April 1614, overleden in 1669), *de bonis vulgo ecclesiasticis dictis, item de Canonicis Vltrajec-*

tinis, horumque occasione, de officio ministrorum Ecclesiae erga Magistratus (1651) en de naar aanleiding van dit geschrift en het daarin behandelde onderwerp gedrukte polemische voortbrengselen van den Groninger hoogleeraar MARESIUS en eens ongenoemden scherp opstel *de bonis ecclesiasticis, cum theses tum hypotheses extravagantes notatae, confutatae, autore* S. C. Wat zou de geestelijkheid beteekend hebben zonder genot van ruime inkomsten? Een geschiedkundig onderzoek naar *de geestelijke goederen in de provincie Groningen, van de vroegste tijden tot op heden* (1860), bewerkt door W. H. S. BOELES en de bijdrage tot de geschiedenis der *geestelijke goederen in Holland*, onder den titel van *het geestelijk kantoor van Delft* door W. VAN BEUNINGEN tien jaar later openbaar gemaakt, putten het onderwerp goeddeels uit. Wat het gezag der geestelijkheid aangaat, werd in 1760 het onderwerp op nieuw bewerkt door C. LIESVELDT in eene *Dissert. de Canonicis Vltrajectinis;* J. G. VAN DER SCHAAF, leerling van *Leiden's* hoogeschool, achtte het der moeite waardig opnieuw een specimen *de Canonicis Rheno-Trajectinis* te schrijven (1825), voornamelijk *de Canonicis imprimis recentiore aetate*, nadat de eerste deelen van het specimen *de Canonicis in genere* en *de Canonicis Trajectinis in universum* gehandeld hadden. Eene historische schets van T. T. H. BEELEN hield zich bezig met de bisschoppen van *Utrecht* en hun politiek, dus met een onderwerp, waardoor ook de aandacht van Protestantsche geleerden zeer aangetrokken werd. Over een punt der wetgeving schreef H. VAN ALPHEN (geboren 8 Augustus 1746, overleden 2 April 1803) eene verhandeling met het opschrift *den eed der Utrechtsche bisschoppen* „Werken van de Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden," II. De hooge beteekenis van het Utrechtsche Episcopaat werd aangewezen in de verhandeling van den jeugdigen geleerde E. ROELANTS *de geschiedenis van de kerkelijke scheuring in het bisdom Utrecht* 1423—1457, oorspronkelijk in het Latijn gesteld, en in onze

in dit feit toegedachte deel vergroot en alles, wat paus *Clemens V* en de Kerkvergadering van *Vienne* in deze verricht hebben, verkleind, ja goeddeels weggecijferd is.

G. D'ABLAING VAN GIESENBURG gaf in zijn werk *de Duitsche Orde* (1857) plaats aan eene oude Nederlandsche vertaling van de statuten en regels dezer orde en P. KROEF uitte *twijfel over een punt in de geschiedenis der tempelheeren in de Nederlanden* „Bijdragen tot boeken- en menschenkennis," 1e deel. Over de *broederschap onzer lieve vrouw te 's Hertogenbosch* en die der *Kalenden te Groningen*, beide in 1318 opgericht, evenals over de in *Twente* gevestigde, raadplege men J. R. HOPMAN'S *iets over de instelling van onze lieve Vrouwe broederschap te 's Hertogenbosch*, 1818, even als „Overijss. Almanak," 1848, bl. 247 volg., waar tevens nadere bronnen van inlichting genoemd worden.

De machtige en uitgebreide Duitsche orde mag wat ons vaderland betreft op een prachtwerk roemen, dat naar het in- en uitwendige met het onderwerp in overeenstemming is. De *Archieven der ridderlijke Duitsche Orde, balie van Utrecht, met medewerking* van Mr. P. VERLOREN VAN THEMAAT (geboren 8 Januari 1830, overleden 19 Februari 1885) *in orde gebracht, uitgegeven en geschiedkundig toegelicht door* Jhr. J. J. DE GEER VAN OUDEGEIN, *Utrecht* 1871, verhalen in druk- en plaatwerk de lotgevallen der orde in hare baliën hier te lande.

D. DE KERKELIJKE WETGEVING.

Haar invloed op het leven der kerk valt duidelijk in het oog. Van het wereldlijk gebied verplaatste zich het gezag op dat des geestelijken levens. Men vindt het aangewezen door hetgeen M. DE HAAN HETTEMA (geboren 28 Januari 1796, overleden 18 December 1873) over de *godsoordeelen in Friesland*, „de vrije Fries" IV en J°. DE VRIES *over de godsgerigten in de Nederlanden* te lezen gaf, „Kerkh. Jaarboekje" 1864. Een halve eeuw vóór hen had

moedertaal overgezet door Dr. L. S. P. MEYBOOM (geboren 2 April 1817, overleden 13 November 1874); getuige de Dissertatie van Mr. M. DE KOCK *de potestatis civilis episcop. Traj. initiis atque incrementis* (1838), een onderzoek dat aan het vroeger geleverde van A. VAN DER CAPPELLEN *de auctoritate et imperatorum jure in episcopos et Trajectinos imprimis* (1753) en van J. VAN DER DOES *de vinculo, quod olim inter diocoesum Traject. et regnum Francicum ac imperatorem R. intercesserit* (1775) zich aansloot.

Over *interdicten* in het algemeen en over hunne vroegste toepassing voornamelijk in *Nederland* handelde KIST, *iets over den oorsprong van het kerkelijk interdict* „Archief" VIII, H. U. MEYBOOM „Kalender voor Prot." 1864, DELPRAT toen hij *Dordrecht onder kerkelijk interdict van* 1352—1356 voorstelde in „Kerkel. Arch." III. Door dezen arbeid zag hij zich den weg ontsloten tot nieuwe mededeelingen op dit gebied; t. a. p. schreef hij over *het bisdom Utrecht, en het graafschap Holland onder kerkelijken ban ten jare* 1280—1283. Eene verhandeling in de werken der koninklijke Academie te Amsterdam (1872) van Mr. L. A. J. W. SLOET beschreef een *Actio spolii* volgens het kanonieke recht in 1229.

De verhouding van wereldlijke en geestelijke macht op het gebied des kerkelijken levens wordt toegelicht door den afdruk van *een grafelijken collatie-brief* van het jaar 1450, opgenomen in „Studien en Bijdragen" IV.

Van de inspanning waarmede de hiërarchie hare plaats zocht te bewaren leverde de Remonstrantsche hoogleeraar PH. VAN LIMBORCH (geboren 19 Juni 1633, overleden 30 April 1712) een proef door het openbaar maken eener *historia inquisitionis cui subjungitur liber sententiarum Inquisitionis Tolosanae ab anno Christi* 1307 *ad annum* 1322. In 1692 ontving het publiek deze lettervrucht, over wier geschiedenis en waarde A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN J[r] in zijne *Dissertatio de P. à Limborch* pag. 73 veel wetenswaardigs mededeelt. Hoogelijk verplichtte ACQUOY het geletterd

publiek door in zijne Dissertatie *Gerardi Magni epistolae XIV* (1857) een excursus te wijden aan de werkzaamheid der inquisitie hier te lande, pag. 44 sq. en in druk te geven Hertog ALBRECHT's schrijven aan den inquisiteur *Eylaert Schonevelt*. SONSTRAL's *primaat en vorst of Thomas Becket en Hendrik II* (1855) teekende de macht eener kerk, die tot hare leus koos *ecclesia non sitit sanguinem*. Met recht of in welken zin, onderzocht de Dissertatie van J. W. H. RUTGERS VAN ROZENBURG (1854).

E. KUNST, WETENSCHAP, STICHTELIJKE LECTUUR.

De Leidsche hoogleeraar C. C. A. REUVENS (geboren 22 Januari 1793, overleden 26 Juli 1833), de vader der archaeologische studie hier te lande, wekte bij enkelen den lust voor dit vak door zijne *oratio de archaeologiae cum artibus recentioribus conjunctione*, waaruit, even als uit de *Bijdrage tot de geschiedenis der Beeldhouwkunst in Noord-Nederland* van zijnen leerling C. LEEMANS „de Gids" 1839, en „Bijdragen voor vaderl. gesch." IV voor de geschiedenis van den kerkbouw hier te lande veel te leeren valt; niet minder uit het *Kort overzicht van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland* door Mr. F. N. M. EYCK VAN ZUYLICHEM (geboren 26 Augustus 1806, overleden 1 Januari 1876) in de „Kronijk van het hist. genoots. te Utrecht" VII (1851) bl. 24 volg., die vroeger in het „Tijdschrift voor Utrecht" 2e Serie, 2e jaargang, door welks redactie en uitgave N. VAN DER MONDE, (geboren 27 Januari 1799, overleden 3 December 1847) zich verdienstelijk maakte, een *kort overzicht der Middeleeuwsche Kerkbouwkunst, inzonderheid in het Sticht van Utrecht* ten druk gegeven had. Dezelfde kunstkenner beschreef *les Eglises romanes des Pays-Bas* (1858), gaf *notices sur quelques eglises romanes à Maestricht, Liège* etc. (1867), en handelde opzettelijk over *le style ogilval des églises des Pays-Bas* (1863). Welke plaats een parochiekerk in het maatschap-

pelijk leven onzer vaderen heeft ingenomen, werd nauwkeurig en uitvoerig aangewezen in het kostbaar werk, door Jhr. Mr. TH. H. T. VAN RIEMSDIJK, met ondersteuning van het Provinciaal Utrechtsch genootschap, in 1883 het publiek aangeboden, *geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht.* Dr. WILLEM PLEYTE had reeds in 1874 op diezelfde kerk het oog der oudheid-minnaars gevestigd, *peintures murales découverts dans l'eglise paroissiale de St. Jacques à Utrecht*, waaraan het *iets over de Domkerk te Utrecht* in zeer bescheiden vorm was voorafgegaan „Utr. Volksalm." 1844.

Over het uit- en inwendige der kerken vóór de hervorming schreef SCHOTEL, *de openbare eeredienst der Ned. Hervormde Kerk in de* 16e, 17e *en* 18e *eeuw* (1870), waar de rijke literatuur der aanteekeningen in menig punt gewenscht licht aanbrengt. Dat de geëerde schrijver menige bijzonderheid uit het tijdvak, dat ons bezig houdt, voorbijgaat, laat zich volkomen begrijpen.

De *Klokken*, die boden der kerk, werden reeds voor lang een voorwerp van onderzoek. DIRK BURGER, Chirurgijn in de Zijpe, vergaderde bijeen de *opschriften der klokken in Noord-Holland* en beschreef ze; later werden ze door J. DE VRIES behandeld in „Kerk-hist. jaarb." 1865; afzonderlijk in „Archief" X, het *opschrift der klok* te *Ter Aa;* in „Ned. Archief" VII heeft L. J. F. JANSSEN een *merkwanrdig opschrift op een oude kerkklok te Ootmaarsum* bewaard. Dat van de kerkklok te *Oldenzaal* werd medegedeeld in „Bijdrag. — Overijssel" I. Wilt gij nog andere opschriften van klokken leeren kennen, raadpleegt „de Navorscher" 1879 bl. 203, waar u de weg gewezen wordt tot bevrediging van uw verlangen, mits ge daarbij voegt het in den jaarg. 1881 opgenomene, bl. 389 en 566; 1882, bl. 335; 1883, bl. 220 en hetgeen voorkomt in de „Bijdragen — Overijssel" II, bl. 979. Lof zij gebracht aan de door het Friesch genootschap in druk gegevene verhandeling

van G. H. VAN BORSSUM WAALKES, *Friesche klokke-opschriften, met andere van elders vergeleken en met aanteekeningen, vertaling, registers en platen voorzien*, „de vrije Fries" 1885. Een contract van overeenkomst bij het gieten der klokken voor de kerk te *Genemuiden* vinden we in de „Bijdragen — Overijssel" I; een dergelijk betreffende de klokken der *St. Janskerk te Gouda* plaatste M. A. G. VORSTMAN in de „Bijdr. tot de oudh. en gesch. inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen" IV. Over de middeleeuwsche klokken en andere oudheidkundige onderwerpen schenkt HABETS ons inlichtingen in de *Monographies d'histoire eccless. et artistique en Limbourg* (1868 en volgende jaren). De uitnoodiging ter viering van een klokkendoop, door de burgemeesters van *Groenloo* gericht aan die van *Doetichem*, („Bijdragen — vaderl. geschiedenis" I bl. 74) spreekt van de waarde aan dergelijke gebeurtenis toegekend.

De Germaansche architectuur in haar humoristisch en reformatorisch karakter, door KIST besproken in „Ned. Arch." VI, was een onderwerp dat hem reeds vroeger had bezig gehouden. Hetgeen de hoogleeraar schreef over *het humoristiesch karakter der Christelijke kunst* „Ned. Arch." IV werd beoordeeld en toegelicht in eene naamlooze recensie in „de Gids" jaarg. 1846. De verhandeling van KIST spoorde den Lutherschen predikant J. C. SCHULTZ JACOBI aan tot het schrijven van een opstel, uitgegeven met den titel *de Nederlandsche doodendans* (1849), waartoe „de Navorscher" (1853) bijvoegsels leverde en tevens het weinig gunstig oordeel van KIST over het door JACOBI beweerde. Ik ben volstrekt niet van plan, om tegen KIST de partij van SCHULTZ JACOBI op te nemen, maar ik beweer, dat deze beleefder bejegening verdiend had. Geboren 3 October 1806, opgebracht in liefde tot zijn kerkgenootschap, heeft hij, tot het einde zijns levens, 10 September 1865, het zijne gedaan, om de lotgevallen der Luthersche kerk uiteen te zetten en toe te lichten, nadat zijne antiqua-

rische richting zich in eene meer streng historische had opgelost. In 1842 was door hem in de „Vaderlandsche Letteroefeningen" gehandeld over *de afbeelding van den duivel met een staart*, en dit onderwerp nader toegelicht in „de Navorscher" (1854). Nauwkeurig teekende MOLL „Kalender voor Prot." 1861 *de heiligenbeelden op het koorgestoelte der Collegiaalkerk te Zalt-Bommel*, nadat KIST *de Muurschilderijen in de Pieterskerk te Leiden* „Ned. Archief" VI en te *Amerongen* „Kerk. Archief" I; L. J. F. JANSSEN in den 3^{en} jaargang der nieuwe Serie van V D. MONDE's Tijdschrift verspreid onder den titel *Utrecht, voorheen en thans*, eene muurschildering in de Buurkerk te *Utrecht*, bekend onder den naam *de boom van Jesse* en *de Gorinchemsche muurschilderijen* beschreven had, voorzien van afbeeldingen in „de verhand. der K. A. v. Wet. afd. Letterk. I (1858), waar hij de literatuur over dit onderwerp en de plaatsen, waar muurschilderijen in ons vaderland ontdekt zijn, vermeldt. In het 2^{e} deel dier „Verhandelingen" werd het onderwerp ook door Dr. C. LEEMANS ter spraak gebracht; hij trachtte de ontdekte muurschilderingen te doen waardeeren als bijdragen tot de vaderlandsche kunst. Eene zeer geoefende hand beantwoordde in het tijdschrift „de Katholiek" XLVIII de vraag: *hoe werden in de middeleeuwen de kolossale beelden van den H. Christophorus beschouwd, welke men alom binnen of buiten de kerken ontmoette en dat wel ter plaatse, waar zij den binnentredenden terstond in 't oog vielen?* Bij de verhandeling was eene fraaie afbeelding gevoegd. In 1865 verscheen een afzonderlijk onderzoek van G. W. VAN HEUKELUM, *van Sinte Christoffelsbeelden.* Reeds in 1552 had een ongenoemde *een uytlegginge van de glasen binnen de St. Jans Kerk te Gouda* vervaardigd, die in 1787 opnieuw verscheen. Dat de *Dom te Keulen* hare schoonste vensterglazen aan Nederlanders te danken heeft, werd voor het eerst door J. A. ALBERDINGK THIJM ter onzer kennis gebracht in „de Dietsche

Warande" II 80. Doch nu wij over kerkelijke versierselen spreken, willen wij stilstaan bij de voornaamste geschriften die over afzonderlijke kerken handelen.

Het werk van Mr. F. N. M. EYCK VAN ZUYLICHEM, *les Eglises romanes du Royaume des Pays-Bas* worde hierbij vooral nageslagen en vergeleken met de opmerkingen over *de Romaansche kunst in ons vaderland* door J. A. ALBERDINGK THYM geplaatst in „de Gids" 1859, II. Beide geschriften zullen met vrucht geraadpleegd worden door hen, die een aandachtig oog op *Kerk-* en *Kloostergebouwen* slaan.

Over afzonderlijke kerkgebouwen verschenen onderscheidene monographieën. Het tweede deel van de „Verhandelin-„gen der tweede klasse van het Kon. Ned. Instituut" bevatte het verslag van de volbrachte onderzoekingen betreffende den oorsprong en den inhoud der *ijzeren kapel in de Oude Kerk te Amsterdam*, versierd met eene afbeelding van deze en van *St. Nicolaas*, den patroon dier kerk; Dr. P. SCHELTEMA „Oud „en Nieuw uit de vaderl. Gesch. en Lett." II knoopte daaraan zijne verdere nasporingen vast en deelde deze mede in twee afzonderlijke geschriften over *de Kapel* (1848) en haar *Archief* (1850). J. F. OLTMANS (geboren 1 September 1806, overleden 29 Januari 1854) gaf eene *description des chapelles à Nimègue* (1844), de „Bijdragen voor de gesch. van het Bisdom van Haarlem" bewaren *eene beschrijving der wapens in de groote of St. Bavo's Kerk* door J. A. ALBERDINGK THYM, H. GERLINGS en A. J. ENSCHEDÉ, t. a. p. II. Eene uitvoerige *plaatsbeschrijving* dier kerk leverde J. J. GRAAFF t. a. p. IV. De *dom te Utrecht* was het onderwerp eener voorlezing van Dr. LINTELO DE GEER, in 1861 in het licht gezonden met aanteekeningen en drie photographieën; *de oude Kerk te Zeist* werd door KIST beschreven „Ned. Arch." II; door HEZEMANS de *St. Jans-kerk van 's Hertogenbosch; onuitgegevene stukken betreffende de St. Janskerk te Gouda* deelde M. A. G. VORSTMAN mede in „Ned. Arch." VIII, 1866. De *Plechelmikerk* te *Oldenzaal* werd geschetst

in „Overijs. Almanak" van 1839 door J. WEELING; later door Mr. J. NANNINGA UITERDIJK „Bijdragen — „Overijs- „sel" I, door O. A. SPITZEN en J. HOFMAN t. a. p. II, III. *De krocht in de groote Kerk te Deventer* beschreven P. C. MOLHUYZEN „Overijss. Alm." 1839, 1844 en MOLL in „Ka- „lender voor de Prot." 1857. De *bouwtrant* dezer *krocht* werd ook door D. D. BUCHLER (geboren 3 Februari 1787, overleden 22 December 1871) behandeld in „het Instituut" 1843, bl. 46; de *krochtkapelle der abdij van Rolduc* afgebeeld in „de Dietsche Warande" I. Getal en ouderdom der *Crypten* werden door VICTOR DE STEURS beschouwd in „de Navorscher" 1844, bl. 281 en 290 volg. De „Bijdra- „gen — Overijs." V wezen nogmaals op *de Lebuinus Kerk* te *Deventer* boven de krocht gebouwd. LEEMANS leidde ons rond in de *kerk* van *Zalt-Bommel*, „Verslag. konink. „Acad. afd. Lett." II. *Dordrecht's koorbanken* vindt gij beschreven in deel V en VIII der „Bijdr. — bisdom Haarlem"; die van *Bolsward* werden afgebeeld voor rekening van het Friesch genootschap, nadat M. DE HAAN HETTEMA in „de vrije Fries" V bericht had medegedeeld betreffende eene muurschildering in de kerk aldaar. De *Wandelingen door de Kerken van over- en middel-Veluwe* van H. G. HAASLOOP WERNER (geboren 16 April 1792, overleden 29 September 1864) zijn verhaald in „Nieuw Archief" I. *De catacomben te Houthem onder Berg-Terblyt* werden ons ontsloten door H. J. ALLARD, „Volks-alm. voor Ned. Kath." 1877. De krachtige opwekking om niet meer de kerkgebouwen tot begraafplaatsen in te richten ging uit van den jeugdigen R. M. VAN GOENS (geboren 12 Mei 1748, overleden 25 Juni 1810), die in 1763 ter perse gaf eene *diatriba de Cepothaphiis*, voorafgegaan in 1748 door de Dissertatie *de Sepultura in Urbe et Templis prohibenda* van A. PERREMOT (geboren in 1726, overleden in 1783), vooral door de verhandelingen van J. D. VAN LEEUWEN en C. TERNE over het schadelijke dier gewoonte, haren duur en de beste middelen, om

haar te doen ophouden, bekroond door het Zeeuwsch genootschap en uitgegeven in zijne „Werken" XII, en door een vertoog van J. W. TE WATER, deel IV, in 1775 bij tweeden druk verbreid. In het 1e deel van „Ned. „Archief" bewees KIST, dat reeds in de Xe eeuw het begraven in de kerken verboden werd. Naar *de oude grafheuvels*, bepaaldelijk die onder *Alphen in Noord-Brabant* leidde PROSPER CUYPERS onzen blik „Bijdragen — vaderl. Gesch." IV en V, in een bericht, dat tegelijk ons de literatuur over dit onderwerp kennen doet.

Naast het uitwendige der kerkgebouwen trekt dat der *kloosters* onze aandacht. Eene rijke opgaaf der daarvan bestaande *afbeeldingen* van de hand van Mr. J. T. BODEL NYENHUIS (geboren 23 November 1797, overleden 8 Januari 1872), gevoegd bij het tweede deel van RÖMER's „Overzicht", verdient als eenig in zijn soort herdacht en geëerd te worden.

Wat kunstzin vermag, toont MOLL in de fijn bewerkte studie over *Nederlandsche miniaturen*, een sieraad van het schoone werk *de Christelijke kunst in Holland en Vlaanderen*, twee deelen 1881. Is er spraak van kunstbeoefening, kunstbeschrijving, kunstbeoordeeling, dan zij de man genoemd, die overvloediger dan anderen op dit veld gearbeid heeft. Reeds noemt gij hem: hij is de voormalige predikant van *Sybekarspel*, J. A. M. MENSINGA, later voorganger der Remonstrantsche gemeente te *Friedrichstadt*, wiens *Studiën over de heilige kunst* „de Gids" 1847 van onderscheidene zijden de aandacht bepaalden bij een te lang verwaarloosd onderwerp. In het waardeeren van het door hem geschreven boek *de vereering van Maria, de moeder onzes Heeren, geschiedkundig nagespoord en beoordeeld*, in drie stukken ten jare 1846 gedrukt, stemden allerlei beoefenaren van wetenschap en kunst overeen. Het is en blijft eens meesters product, als zoodanig begroot vooral door hen, die in staat waren om daaraan toevoegselen en verbeteringen bij te brengen, gelijk de ongenoemde schrijver

der bladzijden in het „Mengelwerk der Vad. Lett." 1847 gewijd aan de *Maria-vereering in Zeeland.* En wie mijner belangstellende lezers heeft zijn keurig opstel over *de Maria der kerk en de Maria der kunst* „de Gids" 1845 vergeten? RÖMER herdacht *de processiën ter eere der lieve Vrouw en des H. Sacraments te Goes.* „Ned. Archief" VII. Voegt men daarbij de *twee bladzijden uit de geschiedenis der Mariadienst* van den vroeg ontslapen F. C. DOMELA NIEUWENHUIS (geboren 2 September 1839, overleden 24 Juni 1868) „Kalender voor Prot. 1863" en de Dissertatie van Dr. H. G. HAGEN *de dogmate immaculatae conceptionis* (1856), dan is wel het voornaamste gemeld, dat over *Maria* door onze geleerden geschreven is, en zijn wij in staat gesteld antwoord te geven op de vraag door ISAÄC PRINS gedaan „Maandschr. voor Chris- „tenen van den beschaafden stand" IV: *heeft de Hervorming te veel vernield, toen zij de vereering van de jonkvrouwelijke moeder Maria heeft doen ophouden? Is het te betreuren, dat men onder Protestanten de moeder des Heeren zoo volkomen vergeet?*

Ik mag dezen uitstap op het gebied der kunst niet staken, zonder den lezer herinnerd te hebben wat Mr. C. VOSMAER schreef *over godsdienstige kunst* „de Gids" 1857. Dat woord was ontboezemd onder den indruk van hetgeen W. FRANCKEN A.Z. met veler instemming getuigd had aangaande *Ary Scheffer's Christus Remunerator als type van de verheerlijking des Christendoms door de kunst* (1856). De vraag naar de eigenaardige verhouding van het Katholicisme en Protestantisme tot de kunst werd in het openbaar behandeld door C. LEEMANS „de Gids" 1854 II en J. A. ALBERDINGK THYM „de Dietsche Warande" 1855.

Het kerkelijk drama der middeleeuwen vond eenen bekwamen geschiedschrijver in AEM. W. WYBRANDS, getuige hetgeen zijne hand daarover plaatste in „Kal. voor Prot." 1861 en „Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische „Th." III, IV; waarmede vergeleken moeten worden J. H.

GALLEE's *bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen* (1873) en Dr. SCHOTEL's berichten over *de geschiedenis van het tooneel*, die, al heeten zij ook beperkt tot *Dordrecht*, vele bijzonderheden bevatten betreffende het geestelijk-, school- en wereldlijk drama in het algemeen, „Tilburgsche Avondstonden" bl. 99 volg. Dat de leden der Rederijk-kamers verplicht waren aan processiën deel te nemen, blijkt uit het Brielsche Archief, waarvan de stukken zijn overgenomen in „de Navorscher" 1880, waar H. DE JAGER ons bepaalt bij *de Kamers der Rhetorica.* Door het „Antwerpsch Ar- „chievenblad" I 228 weten wij, dat de overheid premiën aan die kamers toekende, welke op stellages de fraaiste bijbelsche voorstellingen gaven. Vooral lette men op hetgeen Dr. C. H. HERMANS „Bijdrag. tot de gesch. oudh. letteren in Noord-Braband" 1843, aanvoerde tot aanscherping van het door hem beweerde: „de Kamers der Rederijkers „zijn haren oorsprong verschuldigd aan de godsdienst. Eer „de Nederlanden door het Evangelie beschenen werden, „bestonden deze vereenigingen reeds".

Mr. J. H. VAN DER SCHAAFF schreef eene verhandeling over den *oorsprong en de geschiedenis* der voormalige Rederijkers in ons vaderland, te lezen in het „Mengelwerk der „Vaderl. Letteroef." 1848; over die der Rederijkers te *Goes* handelden RÖMER en H. M. C. VAN OOSTERZEE in den „Zeeuwschen Volksalm." 1844 en in het jaarboekje „Zee- „land" 1855. Andere schrijvers over de Rederijkers noemt SCHOTEL ons in zijne *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, 2e druk, twee deelen, 1871.

Van de *kunst* gaan wij over tot de *wetenschap.*

Het wetenschappelijk leven, gelijk het zich in dit tijdperk openbaarde, ging niet onopgemerkt voor onze landgenooten voorbij.

Euthymii Zigabeni victoria et triumphus werd in Griek-

schen en Latijnschen tekst door TOLLIUS in druk gegeven in zijne „Insignia Itinerarii Italici" (1696).

Ook de *scholastiek* vond hare beoefenaars ten onzent. Ik beroep mij op de Dissertaties van W. R. VEDER (geboren 9 Augustus 1808, overleden 12 Juni 1882) *de Anselmo Cantuariensi;* op die van F. P. J. SIBMACHER ZIJNEN, waarin *Anselmi et Calvini placita de redemtione* vergeleken werden; op die van J. OFFERHAUS, thans kerkelijk hoogleeraar te *Leiden*, *exhibens Abaelardi theologi methodum*. Boven alles maak ik melding van Dr. A. PIERSON's *disquisitio de realismo et nominalismo*, *quatenus vim habuerint in praecipuis placitis theologiae scholasticae inde ab Anselmo usque ad Guilielmum ab Occamo*, te *Utrecht* verdedigd in 1854. Later stelde dezelfde den grooten scholasticus voor als bestrijder van de leer der transsubstantiatie, in de aankondiging eener nieuwe uitgaaf van het *Monologium* en *proslogium*, die het XIIIe deel van de „Jaarboeken veor wetenschaplijke „Theologie" versierde en ons het bewijs leverde, dat de schrijver, ook na de uitgave zijner Dissertatie, zijne belangstelling aan deze studie niet onttrokken had. Een verblijdend en niet alledaagsch verschijnsel.

Een ander kweekeling der Utrechtsche school, JESAIAS WILDSCHUT, had in vroegere jaren, en wel in 1832, zijn antwoord op de prijsvraag, waarbij verlangd werd aanwijzing van *L. Vallae merita in historiam Eccles. et in theologiam Christianam imprimis N. T interpretationem pro aetatis suae ratione* met goud bekroond gezien. Doch niet alleen in de taal der geleerden werden proeven geleverd van de beoefening der scholastiek. Ik noem MOLL's verhandeling over *Bisschop's Adelbolds commentaar*, *op een metrum van Boëthius en Bisschop's Radbouds officie voor St. Maartens translatie*, als bijdrage tot de kennis van den vroegsten letterarbeid onzer vaderen uit handschriften van de elfde en twaalfde eeuw opgemaakt „Kerk-hist. archief" III.

Mocht in *Duitschland Caesarius van Heisterbach* bevoegde

biografen vinden, geen van hen kon ons leveren wat AEM. W. WYBRANDS over dezen edelen zoon der Roomsche kerk ons te lezen gaf in „Studiën en Bijdragen" II. Hij beschouwde den *Dialogus miraculorum als bijdrage tot de kennis van het godsdienstig leven in Nederland in den aanvang der dertiende eeuw*, en plaatste daardoor het genoemde geschrift in een hoogst belangrijk licht.

De lijn tusschen wetenschappelijke en stichtelijke lectuur werd in de middeleeuwen niet scherp getrokken; de beroemd gewordene verhandeling van MOLL over *de boekerij van het St. Barbara klooster te Delft in de tweede helft der* 15^e^ *eeuw* „Kerk. Archief" IV, van groot belang voor de kennis van de bijbel-overzettingen in de middeleeuwen, leert het ons, even als de beschrijving der *Bibliotheek van de kapel op het hof in den Haag* „Mededee-„lingen betreffende de geschiedenis van 's Gravenhage" II. Den lof der *boekerij van St. Michel* te *Zwolle* verkondigt het „Archief — Aartsb. Utrecht" IV.

Rijke stof van onderzoek leverden de stichtelijke voortbrengselen dier tijden. KIST schreef *iets over den hymnus Stabat mater dolorosa* „Archief" III, waarin veel belangrijks over den vermoedelijken auteur werd medegedeeld. ACQUOY opende den eersten jaargang van het mede door hem geredigeerde „Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis" met een onderzoek over *het oude Paaschlied: Christus is opgestaan* en gaf in datzelfde 1^e^ deel *een weinig bekend gedicht van Hendrik van Kalkar* te lezen. *Hymnen* en *sequentiën* verzamelde MOLL uit handschriften „Studiën en Bijdra-„gen" I; hij en enkelen zijner leerlingen boden in onderscheidene jaargangen van den „Kalender voor de Prot." proeven van *stichtelijke lectuur van het voorgeslacht*. Wel mocht Dr. H. U. MEYBOOM „Nieuwe Drentsche Volksalmanak" 1884 de aandacht bepalen bij den vorm en den inhoud

van het *gebedenboek*, dat op het *Drentsch Museum* te *Assen* bewaard wordt en reeds in 1880 door den Eerw. H. D. BRENNINCKNEGEN beschreven is in „de Tijd".

Al de rijkdom van stichtelijke lectuur waarop de middeleeuwen bogen mogen, werd ons aangewezen door Dr. A. A. VAN OTTERLOO; diens academisch proefschrift *Johannes Ruysbroeck, eene bijdrage tot de kennis van den ontwikkelingsgang der mystiek* is de school van MOLL waardig. Belangwekkende onderzoekingen leiden den lezer tot het onderwerp in. De lezing versterkt de overtuiging, dat de mystiek, zoowel de spekulative als de contemplative, tot geene reformatie der kerk voeren kon; zelve was zij van zulke noodzakelijkheid niet doordrongen, al heeft zij hare rechtmatige bedenkingen op het leven en gedrag der geestelijken, leerbegrippen, inrichtingen, ceremoniën der kerk zijn in den grond der zaak haar te onverschillig, te weinig hinderlijk voor hare bespiegelingen, dat zij zich in de oppositie zou plaatsen. Bij die studie over *Ruysbroek* voege men de mededeeling over *een brief van Johannes van Schoonhoven*, een kloosterling van *Groenendaal*, opgenomen in „de „Katholiek", LXXXVI.

De uitgaaf eener *Dietsche bewerking van Rulman Merswin's boek von den neun Felsen*, het merkwaardig geschrift van een leek uit 1332, bewerkt door G. H. VAN BORSSUM WAALKES, zag op kosten van het Friesch Genootschap in 1882 het licht „de vrije Fries" 3e reeks, 3e deel, zeer gewaardeerd bij allen, die door A. C. J. VAN DER KEMP's onderzoek naar *de Duitsche Gottesfreunde en de Ned. devoten* „Studiën en Bijdragen" I de beteekenis van dit geschrift hadden leeren kennen en ook daarom gaarne aandacht schonken aan hetgeen Dr. H. U. MEYBOOM over *Suso's honderd artikelen in Nederland* „Arch. voor Ned. kerkg." I. en S. A. J. DE RUEVER GRONEMAN (geboren 12 December 1810, overleden 14 Juni 1873) over *de Duitsche mystiek in de XIVe eeuw*, „Vad. Letteroef." 1873 schreven. Even verras-

send als belangwekkend was de gave, die het publiek in 1835 uit de handen des Groningers hoogleeraars G. J. MEYER (geboren 15 Augustus 1781, overleden 22 November 1848) ontving: *het leven van Jezus, naar een handschrift uit de 13e eeuw, met taalkundige aanteekeningen*, waarop Dr. P. J. VERMEULEN (geboren 2 September 1809, overleden 17 Januari 1878) in 1843 *van den levenen onses Heeren*, een *rijmwerk uit de middeleeuwen* volgen liet. Lichtgeloovigheid heeft in 1850 het *Lievelingsbeeld der vromen of bespiegelingen van Willem II*, eene door G. VAN NOUHUYS geleverde vertaling van *Guilielmi II, Hollandiae comitis, meditationes circa mysteria passionis Domini* gepoogd te laten doorgaan voor een geschrift van den bekenden Roomsch-koning, dat in het Latijn te *Keulen* in 1610 voor het eerst het licht zag en zeker niet door, maar wellicht ten behoeve van dezen vorst is opgesteld geworden.

Reeds sprak ik over *Geert Groote's* stichtingen en geschriften. Ik verwijs nogmaals naar het werk van prof. ACQUOY. Met ingenomenheid vermeld ik ook W. A. KONING's *specimen de Gerardi Zutphaniensis vita, scriptis et meritis*, in *Utrecht* 1858 verdedigd. Dr. VOS teekende *Gerhard Zerboldt* in „Kerkhistorisch Jaarb." 1864, nadat het van *Gerhard's* hand afkomstige opstel *de Bijbel aan allen ter lezing aanbevolen door een R. C. geestelijke in Nederland uit de* 14e *eeuw* in 1861 herdrukt was en een onuitgegeven brief van *Gerard* eene plaats gevonden had in „de Katholiek" XLI. Het leven en werken van dezen waardigen man schonken nog in 1879 aan Dr. G. H. J. W. J. GEESINK het onderwerp voor een academisch proefschrift, dat, naar wij hopen, door andere vruchten van studie gevolgd zal worden.

§ 3. *Verzet tegen de hiërarchie.*

Hoewel ik het onbewezen acht, dat in deze jaren Waldensen in *Nederland* geweest zijn, moet ik over hen spreken als in dit tijdvak opgestaan en sedert veelvuldig genoemd.

Het „Nederl. Archief voor Kerkg." VIe deel bevat de door KIST bewerkte *Literatuur betreffende de Waldensen*, waaraan ik niets heb toe te voegen dan de vermelding eener verhandeling van Dr. A. T. REITSMA (geboren 16 December 1806, overleden 1 April 1880) over *het wezen der kerkelijke oppositie in de middeleeuwen in 't algemeen en over de secte der Waldensen in 't bijzonder* „Jaarb. v. wet. „Th." XI. In een volgenden jaarg. van dit tijdschrift schetste J. H. SONSTRAL *Petrus Waldus* als *een beeld uit de geschiedenis der oppositie in de Chr. kerk*, t. a. p. XIII; in de „Godgel. Bijdragen" 1853 en 1854 had hij *het Katharismus en de Katharen* als zoodanig voorgesteld; vroeger in 1852 „Vad. Lett. Mengelw." den *Albigensenstrijd* beschreven. Een goed werk verrichtte A. T. REITSMA door beoordeelende overzichten te schrijven in „Waarheid in „Liefde" jaarg. 1852 van A. W. DIECKHOFF's *die Waldensen im Mittelalter*, in de „Jaarb. v. wet. Theol." XII van J. J. HERZOG's *die Romanischen Waldenser* en van een onderzoek naar de *velerlei oppositie tegen de Roomsch-Catholieke kerk kort vóór den tijd der Hervorming* „Waarh. in Liefde" 1860. De kennismaking met *Robert Grosthead als een waardig bisschop van Lincoln en een fier tegenstander der pauselijke hierarchie*, danken wij aan J. BRAVE's verhandeling, geplaatst in „Maandschr. voor Christenen" XIX.

Al zijn hier geene Waldensen geweest, het vaderland bleef in dezen tijd niet gesloten voor de doordringende kracht der oppositie. Wat *Bloemandine*, eene vlaamsche hervormster der XIV[e] eeuw, eigenlijk verrichtte, valt moeielijk in bijzonderheden te bepalen; vgl. „de Katholiek" XXV. Beter zijn wij ingelicht ten aanzien van een man, in wien de geest van verzet geleefd en door wien deze zich geopenbaard heeft. De Nederlandsche ketter der middeleeuwen, de bestrijder van het clericaal gezag, de prediker eener nieuwe geestelijke gemeenschap, *Tanchelin*, vond zijne biografen. De hoogleeraar H. W. TYDEMAN plaatste in de „Bijdragen tot de beoef.

„en gesch. der godgel. wet" 1814 eene *verhandeling over den Ned. aartsketter* en de geschiedenis van dezen man is in duidelijker trekken later door onzen bekwamen landgenoot H. Q. JANSSEN voorgesteld, wiens antwoord op de prijsvraag der Academie d'archaeologie de Belgique in 1867 bekroond werd. Reeds vroeger in 1862 had J^{o}. DE VRIES, een leerling van MOLL, op *Tanchelin* gewezen, als den verbreider der ketterij op vaderlandschen bodem „Kal. voor „Prot." Ook door zijn leermeester „Kerkgesch. van Ned." II, 3, bl. 42 vlg. was over *Tanchelin* gehandeld en de vroeger verschenen literatuur over hem besproken.

Tanchelin's werk is weldra vergeten: de velden waren hier te lande nog niet wit om te oogsten.

Ontstaan in de nabijheid van den zetel der pausen — immers *Italië* is de bakermat der ketterij en van het verzet tegen de hiërarchie — breidde de oppositie langzamerhand naar het Noorden zich uit. De geschiedenis van de werkzaamheid der Inquisitie in ons vaderland in den tijd, aan de regeering van *Karel V* voorafgegaan, moet nog beschreven worden; daarom waardeeren wij te hooger, wat MOLL over dit onderwerp te boek stelde in zijne „Kerkgesch. van Nederland" II, derde gedeelte, bl. 111 volg.

DERDE HOOFDSTUK.

HET TIJDVAK VAN HET SCHISMA IN 1378 TOT HET EERSTE PLAKKAAT VAN KEIZER KAREL V TEGEN DE HERVORMING HIER TE LANDE.

§ 1. *De verdeeldheden in de kerk, binnen en buiten onze grenzen.*

De godgeleerde faculteit van de hoogeschool te *Utrecht* in 1834 de vraag stellende naar de oorzaken en gevolgen der scheuring, die in de 15e eeuw in het bisdom van *Utrecht* heeft plaats gehad, mocht het daarop ingezonden antwoord niet kunnen bekronen, een eervolle vermelding achtte zij het waardig. Uit de pen van den Groninger student ROELANTS gevloeid, werd het na des schrijvers vroegtijdigen dood afgedrukt in diens *twee verhandelingen* (1839). Al heeft de arbeid van MOLL, „Kerkgesch. v. d. Herv." II, 1e stuk, het werk van alle voorgangers in de schaduw geplaatst, toch zij rechtmatige hulde aan dien jeugdigen schrijver gebracht, die op een weinig betreden veld den voet durfde wagen en wel met zulk eene uitkomst.

MOLL's welversneden pen verplaatst ons als in het midden der gebeurtenissen, en het gelukt haar onze aandacht geboeid te houden, hoe weinig aantrekkelijk de stof van het verhaalde voor ons zij. Eene nadere toelichting van het in „Kerkgesch. vóór de Herv." geschrevene leverde MOLL in de „Studiën en Bijdragen" III, waar hij de *uiterste wils-*

beschikking van Bisschop Zweder van Kuilenburg ter lezing gaf. Van de drie Conciliën gedurende dit tijdvak gehouden, had dat van *Constanz* voor onze landgenooten het meeste belang; ACQUOY beschreef de houding der Windesheimer congregatie aldaar, naar de door hem aangewezene bronnen „het klooster te Windesheim" II, en MOLL teekende ons *Johannes van Alkmaar voor het kettergericht* dierzelfde kerkvergadering, „Stud. en Bijdrag." III. Wilt ge een bewijs van den ernst, waarmede de steden tegenover het gezag van den bisschop hare waardigheid en privilegiën handhaafde, leest dan het *memoriaal van de reis eener commissie van ridderschap en steden naar Heidelberg, naar den elect Frederik van Baden in* 1496, door Mr. J. NANNINGA UITTERDIJK in de „Bijdr. — Overijssel" VIII, opgenomen. *De herstelling van David van Bourgondië in zijn wereldlijk en geestelijk gezag als bisschop van Utrecht*, 21 *April* 1483, door A. M. C. VAN ASCH VAN WIJK verhaald in jaarg. I der nieuwe serie van V. D. MONDE's Tijdschrift, verschenen onder den titel: „Utrecht, voorheen en thans", maakt ons dien ernst volkomen verklaarbaar. De door Mr. S. MULLER F.Z. in druk gegevene *stukken betreffende den strijd der bisschoppen van Utrecht met de stad Utrecht over het bezit van heerlijke rechten* „Bijdr. en Meded. van het „Hist. Genootsch. te Utrecht" 1886, spreken duidelijk van het hoog gevoelen, door de geestelijkheid op het stuk van hare waardigheid gekoesterd.

§ 2. *Letterkundig en kerkelijk leven.*

Opmerkenswaardig is de vruchtbaarheid der vaderlandsche pers op dit gebied. Het beroemde werk van CAMPBELL *Annales de la typographie Neêrlandaise au XVe siècle* (1874, 1878, 1884) bewijst zulks. Reeds deelde REVIUS in zijn *Daventriae illustratae historia* (1651) pag. 114 sq. eene lijst alleen van Deventersche uitgaven mede, door Dr. A. M. LEDEBOER aangevuld in *notices bibliographiques des livres impri-*

més avant 1525 (1867). Wat in de middeleeuwen op godgeleerd, wijsgeerig en kerkelijk gebied aanspraak verwierf op de waardeering der nakomelingschap, verscheen bij onze drukkers in nieuwe uitgaven, die nu slechts historisch-letterkundige waarde mogen hebben, doch gunstig getuigenis afleggen van liefde voor godsdienst en wetenschap. Aanvraag houdt de pers bezig; hare vruchtbaarheid onderstelt begeerte naar kennis en voorlichting.

Den lezers van MOLL's keurige monographie *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de* 15e *eeuw* (twee deelen 1854) wordt een blik vergund op den rijken schat der levensbeschrijvingen onzes Heeren en andere ascetische voortbrengselen; elders „Kerkgesch. voor de Herv. II 2e stuk" heeft hij de literatuur dier tijden mede herdacht. Ik zal de daar genoemde titels niet herhalen, op het hoofdstuk over de *boekerijen* vestig ik vooral de aandacht. Dat ik toch afzonderlijk melding maak van des hoogleeraars verhandeling over *Gerlach Peters en zijne schriften*, eene *bijdrage tot de kennis van den letterkundigen arbeid der school van Geert Groote en Florens Radewijns* „Kerk. Arch. II" en daarbij in één adem noem de bladzijden, welke dezelfde hand in het „Maandschr. voor Christ." XXIV schreef over *de leeringen van Gerlach Peters*, *den tweeden Thomas a Kempis*, keurt ieder goed, die den inhoud van deze stukken kent. MOLL's leerling, AEM. W. WYBRANDS mocht na den dood zijns meesters aan diens werk over *Brugman* eene bijdrage toevoegen door den afdruk te bezorgen van *een onuitgegeven sermoen*, „Arch. voor Ned. „Kerkgesch." I. VAN ITERSON's (geboren 9 Juli 1804, overleden 25 October 1884) *Stemmen uit den voortijd*, *die wel verdienen nog eens gehoord te worden* (1857) en de *acht collatiën van Johannes Brinckerink*, door MOLL opgenomen in „Kerk. Archief" IV, gunnen ons eenen blik in het gemoedsleven der middeleeuwen. Bij de Nederlandsche au-

teurs over de *quatuor novissima* bepaalde Dr. C. M. VOS de aandacht in zijne Dissertatie over *de leer der vier uitersten* (1866), terwijl in datzelfde jaar zijn commilito J. C. POOL eene doctorale verhandeling in het licht zond over *Frederik van Heilo en zijne schriften*, een stuk waaraan ik veel waarde toeken, dewijl daarin met omzichtigheid de plaats is bepaald, die aan *Frederik's* inzichten bij het vraagstuk van den aflaat toekomt.

Zoo ergens, hier is het onsterfelijk boek van *Thomas à Kempis* naar eisch gewaardeerd. Laat mij eerst spreken over de doctorale dissertatie van J. G. J. SCHOLTZ, *qua Thomae a Kempis sententia de re Christiana exponitur et cum Gerardi Magni et Wesseli Gansfortii sententiis comparatur* (1839), daarna van de hier te lande vervaardigde *vertalingen*, waarvan de voornaamste zijn opgeteld in de *Inleiding* tot de beste, die van J. P. HASEBROEK (1844; 1858, 1875 en ten vierdenmale in 1885), eindelijk van den strijd over het auteurschap van *Thomas* gevoerd, welks bijzonheden vermeld zijn door prof. ACQUOY „het klooster te Windesheim" 2e deel, bl. 225 volg., waar de Nederlandsche schrijvers genoemd worden, die aan dit onderwerp hunne scherpzinnigheid gewijd hebben. Mij rest niets anders, dan melding te maken van de geschriften uit den jongsten tijd, die de *imitatio Christi* behandelen; O. A. SPITZEN, thans pastoor te *Zwolle*, vroeger hoogleeraar in de godgeleerdheid, handhaafde in 1880 *Thomas a Kempis als schrijver der navolging van Christus*, gaf eene *nalezing* benevens *tien nog onbekende cantica spiritualia van Thomas.* Hij vond steun bij VICTOR BECKER, den schrijver van *eenige bijdragen tot de Thomas à Kempis literatuur* „Onze Wach-„ter" 1881, '82, alsmede van *een voorlooper van Thomas à Kempis*, in hetzelfde tijdschrift, 1882; en van studiën over het *Chronicon Windesheimse* t. a. p. 1881, 1882; maar vooral van *l'auteur de l'imitation et les documents Neërlandais* (1882). De druk van *eenige ascetische tractaten*, *afkomstig van de*

Deventersche broederschap, in verband gebragt met het boek van Thomas à Kempis, door J. F. VREGT afgestaan aan het tijdschrift „Archief — Aartsbisdom Utrecht" X, vermeerderde de stof van onderzoek, voor welke ook door H. J. ALLARD en V. BECKER in de „Studiën op godsd. wet. en lett. „gebied," XIV onder het opschrift: *Kempensia et Gersoniana* gearbeid was. De geleerde SPITZEN, antwoordende op hetgeen buitenlandsche auteurs tegen de door hem verdedigde stelling hadden ingebracht, voegde in 1884 nieuwe bewijzen bij de vroeger geleverde in zijn geschrift *les Hollandismes de l'imitation de Jesu Christ et trois anciennes versions du livre*, en liet daarop volgen eene *nouvelle defense de Thomas à Kempis specialement en réponse du R. P. Denifle, sous-archiviste du Vatican.*

Over het veel gelezen en vaak herdrukt tractaat *Stella Clericorum* genaamd, poogde ik eenig licht te verspreiden, „Bibliographische Mededeelingen" 1883.

Velen mijner lezers herinneren zich, dat van meer dan ééne zijde de *Kardinaal Nicolaas van Cusa* is voorgesteld als een man van grooten invloed hier te lande. SWALUE en KIST herriepen zijn persoon en zijne werkzaamheden voor onzen geest „Archief" IX, X; „Ned. Arch." I, III; „Nieuw Archief" II en „Kerkh. Arch." I, II. Ik meende te mogen beweren, „Kerkhistorische Studiën" bl. 205 volg., dat de voorstelling betreffende dien invloed overdreven is.

Een ander merkwaardig dienaar der Roomsche kerk *Kardinaal Willem van Enckevoort, dataris van Paus Adriaan VI en bisschop van Tortosa en van Utrecht* werd in het „Arch." IX door H. J. ROYAARDS geschetst. Verhoogd belang erlangde, mijns achtens, dit *levensbericht* door het daarbij opgenomen *testament*, waaraan de Utrechtsche hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid, A. C. HOLTIUS (geboren 13 October 1786, overleden 29 Maart 1856) ophelderende aanteekeningen toevoegde, waardoor hij den lezer inderdaad verplichtte.

Van den *dataris* wendt zich de blik onwillekeurig tot den paus zelven, tot onzen landgenoot *Adriaan*. Zou ik werkelijk recht hebben tot de stelling, die ik hier voordraag, dat de sterkste lofrede op dezen paus door geene later levenden is herhaald? Ik bedoel die van FRANCISCUS SONNIUS (geboren in 1516, overleden 30 Juni 1576) voorkomende in lib. III zijner *Demonstrationes religionis Christianae ex verbo Dei*, overgenomen door J. J. DODT VAN PLENSBURG in meergenoemd „Tijdschrift voor — Utrecht" IX, bl. 166 volg.

CASPAR BURMAN'S (geboren in 1696, overleden in 1755) *Analecta historica de Hadriano Trajectino, Papa Romano* — zij werden gedrukt in 1727 — zijn en blijven het hoofdwerk. Als zoodanig zijn ze erkend en beschreven door Dr. F. NIPPOLD, toen nog *Bern's* thans *Jena's* hoogleeraar, in zijn welbekend onderzoek naar *die Reformbestrebungen Papst Hadrian's VI und die Ursachen ihres Scheiterns*. De verhandeling met hare rijke literatuur, waarop ik vooral de aandacht vestig, komt voor in het „Hist. Taschen„buch" 1875. Te liever maak ik met volle vrijmoedigheid van deze Hoogduitsche pennevrucht melding, dewijl zij vóór hare openbare uitgaaf door den schrijver zelven te *Leiden* in tegenwoordigheid van een zeer belangstellend gehoor op eene samenkomst van het Leidsche Studentengezelschap *Doctrina*, gedurende de jubelfeesten gehouden, is voorgedragen. Het beknopte opstel van L. E. BOSCH (geboren 27 April 1792, overleden 1 April 1837), *iets over paus Adriaan VI* — alleen het eerste stuk zag het licht — wordt niet door hem vermeld, evenmin als de door E. VAN EVEN medegedeelde *bijzonderheden over het verblijf van paus Adriaan binnen Leuven* „Volksalm. voor Ned. Kath." 1858 of de Dissertatie van A. F. CHRISTOFFELS over dezen paus, in 1871 gedrukt.

Nadere aanwijzing van bronnen betreffende *Adriaan's* leven vindt gij in het „Repertorium" bl. 307 volg. en het

„Supplement" bl. 216 Aan de pen van KIST zijn wij veel wetenswaardigs over *Adriaan* verschuldigd. Hij wees op hem als den *pauselijken nuntius en commissaris tot den aflaathandel* „Archief" VIII, nadat hij in het 1e deel van genoemd tijdschrift het oog gevestigd had op een geschreven aflaatsbrief door *Adriaan* uitgevaardigd. Zoo stond *Adriaan* voor ons in betrekking tot het kerkelijk leven dier dagen. Dat de hervorming der kerkelijke leer niets van hem te hopen had, weten allen, die bekend werden met den brief, dien hij, nog kardinaal van *Tortosa*, aan de theologische faculteit te *Leuven* zond, welks tekst en inhoud behandeld werd door C. J. M. BOTTEMANNE in „de „Katholiek" LXXXII.

Onder den indruk van het jubilé van 1740 door *Benedictus XIV* uitgeschreven, gaf de Waalsche predikant van *'s Gravenhage* C. CHAIS (geboren 3 Januari 1701, overleden October 1785) in het licht *lettres historiques et dogmatiques sur les jubilées et les indulgences*, in drie deelen, 1751. Breede geschiedkundige onderzoekingen over den aflaathandel in ons vaderland danken wij aan R. K. DRIESSEN in de door hem uitgegevene „Monumenta Groning. vet. „Aevi" I; aan KIST en Mr. W. C. ACKERSDYCK (geboren 12 December 1760, overleden 7 Februari 1843) „Archief" I, III, door beiden met bijlagen verrijkt, wier waarde wij gaarne hoog aanslaan. Dr. J. J. DIEST LORGION (geboren 3 April 1838, overleden 17 Juli 1869) poogde het ontstaan, de ontwikkeling en het wezen van den aflaat toe te lichten in eene verhandeling, opgenomen in zijne *Letterkundige Nalatenschap* (1871). Een te *'s Hertogenbosch* afgegeven *Paspoort naar den hemel* staat afgedrukt in „Bijdragen — „Vad. gesch." II, 79 vlg.; de keurig uitgevoerde *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle*, door J. W. HOLTROP (geboren 20 Juni 1806, overleden 13 Februari 1870) aan de vrienden der Bibliographie, van 1857 tot 1868, geschonken, geeft ons in fac-similé een aflaatbrief

van 1480 te aanschouwen; „de Navorscher", jaarg. 1858, bl. 165 berichtte, dat in het Archief van het Cecilia-gasthuis te *Leiden* een tweetal gedrukte uit de jaren 1480 en 1481 worden gevonden. Dr. SCHOTEL beschreef de *gracien* of *aflaten aan de groote of O. L. Vrouwe kerk te Dordrecht verleend*, „Archief voor Ned. Kerkgesch." I. DODT VAN FLENSBURG deelde in zijn „Archief" VII uit de helft der 16ᵉ eeuw de *aflaten der Domkerk te Utrecht* mede, nadat hij in het VIIIᵉ deel van „*v. d. Monde's* Tijdschrift" te lezen gegeven had eene uitnoodiging tot eene loterij, uitgevaardigd op St. Luciëndag van 1518, waarin behalve „kostelyke prysen" ook vele aflaten waren opgenomen. Over die *der 7 kerken van Rome* handelde het „Archief" IX; over *valsche aflaatbrieven* de „Bijdragen — Overijssel" VII. Nog een droevig teeken van het ontaarden der kerkelijke instellingen; nog een bewijs, dat het heilige verlaagd was tot een opus operatum, brengt ons het „Vaderl. „Magazijn van wetenschap, kunst en smaak" in het *historisch gedenkstuk van de waarde der gebeden in de XVᵉ eeuw*.

De door Mr. F. A. VAN RAPPARD in druk gegevene *rekeningen van de kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht in de* 15ᵉ *eeuw* „Bijdr. en meded. van het Hist. genootsch. te „Utrecht" III, en de door WYBRANDS afgedrukte *preek voor geestelijken*, gehouden in de eerste helft der 15ᵉ eeuw „Stu-„diën en Bijdr." IV, vergunnen ons een blik in hetgeen er binnen de muren plaats greep. Vaak waren zij de stomme getuigen van ongerechtigheden.

De *ongebondene levenswijze der geestelijken* werd gestaafd door berichten in het 3ᵉ deel van het „Ned. Archief". BURMAN had (1727) in de „Analecta de Hadriano VI" de *apocalypses* van *Cornelius Aurelius* ter perse gegeven en daardoor de *abominationes et insolentiae Ecclesiasticae* als voor onze oogen geschilderd. Helaas! de natuur ging boven de leer. Dat zegt u het *testament van den priester en pastoor Goessen van Heuclum*, die aan zijn bijzit en de bij haar

verwekte of nog te verwekken kinderen zijne goederen vermaakte, „Nieuw Archief" II. Tegen het door *Aeneas Sylvius* beweerde, dat in zijn tijd de priesters in *Friesland* gehuwd waren, en het volk zelfs geene anderen begeerde, stelde Mr. H. O. FEITH (geboren 19 November 1778, overleden 27 Maart 1849) een *letterkundig betoog*, *dat de priesters reeds vóór de* 15ᵉ *eeuw in de Vriesche landen tusschen het Vlie en de Weser zoo als overal elders in den ongehuwden staat leefden*, daarom echter geene toonbeelden van kuischheid waren, in „Verhand. ter naspor. van de wetten en „gesteldheid onzes vaderl. door een genootsch. pro excolendo „jure patrio" VI. Het tijdschrift „de Katholiek" XI en XII gaf van dit betoog eene zeer waardeerende beoordeeling.

Kon bij het volk de achting voor het geestelijke en de geestelijkheid toenemen, kon zij zelfs blijven bestaan?

Een merkwaardig bewijs van den weinigen eerbied, waarmede de kloosters bejegend werden, brengt ons de *Sententie ende remissie voer die van den Bryelee van sekere overdaet by den Schutters gedaen an 't convent van Sinte Catherinen* in H. DE JAGER's „het Brielsche Archief" I.

Doch keeren wij ons tot een aantrekkelijker onderwerp. Laat ons het bewijs geven, dat ook in deze dagen het woord Gods bleek niet gebonden te zijn.

Evenals in *Duitschland* vóór het gewichtig jaar, waarin *Luther's* bijbelvertaling verscheen, vele uitgaven des bijbels verspreid zijn, bleef ook ons vaderland in de waardeering der heilige Schriften niet ten achter. De geëerde Delftenaar, *Willem Heerman*, die in 1462 een eigenhandig vervaardigd afschrift van den Nederduitschen bijbel ten algemeen gebruik — eere zij der goede bedoeling des mans — in de *Pieterskerk* te *Leiden* plaatste, een feit door KIST vermeld, „Nieuw Archief" II, was een zoon van Rome's kerk, een van de vele vrienden van Gods woord, die niet vergeefs gezocht worden in een tijd, zoo rijk aan levensbeschrijvingen des Heeren, stichtelijke geschriften

en vrome Refereinen. Zóó werden de harten voorbereid op en ontvankelijk gemaakt voor de prediking van het zuivere Evangelie. Ook te midden van de heerschende duisternis zette het Evangelie zijn loop voort, en werd de Schrift gelezen. Want men heeft geen grond voor de stelling, dat eerst door de Hervorming de bijbel bekend is geworden. De Hervorming gaf woorden aan hetgeen in veler binnenste, meer of min-bewust, leefde. De opgang, dien zij onder alle standen maakte, bewijst, dat zij sprak naar het hart van vermoeiden en beladenen, van zoekenden en zuchtenden.

De toepassing der geliefkoosde voorstelling van Hervormers vóór de Hervorming eischt echter omzichtigheid, zal men voor onbillijkheid bewaard blijven, even als het plicht is, wel te onderscheiden tusschen Renaissance en Reformatie.

Een geleerd kenner der oudheid was daarom nog geen wegbereider tot de Hervorming. Ik gedenk hier het geschrift van T. P. TRESLING (geboren 11 Januari 1809, overleden 12 Juli 1844) *vita et merita Rudolphi Agricolae* (1830) en herinner u, dat Dr. G. ACKER STRATINGH (geboren 25 Maart 1804, overleden 22 October 1877) over diens lot en afkomst veel licht deed opgaan „Bijdr. tot de gesch. en oudh. van Groningen" I. Maar ik noem hem geen Reformator vóór de Hervorming. Even omzichtig zij men, waar spraak is van den invloed der Rhetorijkers. Aan de lange lijst van geschriften over dit onderwerp, in het „Repertorium" bl. 184, en „Supplement" bl. 146 te vinden, voeg ik alleen toe SCHOTEL's verhandeling *over den invloed der Rederijkers op de Hervorming*, opgenomen onder de „Volksblaadjes ter herinnering van de schoonste bladzij- „den uit onze geschiedenis" uitgegeven onder den algemeenen titel van *Voor driehonderd jaar* (1870). De rijke literatuur der rederijkersspelen, in de „Bibliotheca Belgica" uitgegeven door de bibliophilen FERDINAND VAN DER HAEGHEN,

TH. J. I. ARNOLD en R. VAN DEN BERGHE zal den lezer wel niet onbekend gebleven zijn. Hij doe daarbij winst met de scherpzinnige opmerkingen van C. BUSKEN HUET over dit onderwerp, opgeteekend in diens aantrekkelijk boek „het land van Rembrand" I (1883) bl. 666 volg.

Wie van tooneelmatige voorstellingen iets hoogers verwacht dan aesthetisch genot, misleidt zichzelven. Zedelijke invloed zal daarvan alleen in zoover uitgaan, als ieder kunstgenot veredelend werken kan.

De rederijkers en hunne spelen mogen door het tentoonstellen van de gebreken der geestelijkheid den eerbied en het gezag voor dezen stand ondermijnd hebben: die hen toejuichten werden langs dien weg niet gebracht tot de vraag: *wat moet ik doen, om zalig te worden?* Lachende gaat men het Godsrijk niet binnen.

§ 3. *Teekenen van Reformatorische beweging.*

Ter inleiding van de volgende bladzijden rust op mij de verplichting, de kenmerken der beweging te bepalen, aan welke ik den naam van reformatorisch meen te mogen en te moeten toekennen. Op literarisch en humanistisch streven, hoe groote beteekenis het hebbe, mag de stempel van reformatorisch niet worden gedrukt.

Bestrijding van de leer der kerk, die zich de alleenzaligmakende noemt, is de voorwaarde om tot de wegbereiders en voorstanders der Hervorming geteld te mogen worden.

Gehoorzaamheid aan het leerstelsel waardeert de kerk boven alles, deze is als de mantel, die allerlei zonden bedekt. Bestrijdt gij haar Papaal-systeem met de werken van hen, die door handel en wandel den Pauselijken stoel ontsierd hebben, zij voert u tegen, dat zij niets tegen de leer der kerk hebben ondernomen. Zonden tegen de tucht vergeeft zij lichtelijk; onverbiddelijk is zij tegenover vergrijpen jegens de leer.

Wie hebben het in dit tijdperk sterker ondervonden, dan *Wiclif* en *Hus*?

Des eerstgenoemden aandenken werd onder ons vernieuwd door de *Diatribe in Joh. Wicliffi vitam, ingenium, scripta* van DE REUVER GRONEMAN (1837), met lofspraak vermeld door *Wiclif's* biograaph bij uitnemendheid, prof. LECHLER, boven anderen op dit gebied tot oordeelen en prijzen bevoegd.

In hetzelfde jaar schreef D. G. VAN DER HORST (geboren 10 September 1813, overleden 23 November 1864) zijne doctorale Dissertatie *de Hussi vita praesertimque illius condemnati causis*. De beschaafde lezer, die *Hus* als *martelaar der waarheid* wilde leeren kennen, werd voorgelicht door J. P. SPRENGER VAN EIJK, den redacteur van den meergenoemden „Fakkel" deel IV, schrijver van andere, later te noemen geschriften, weleer zeer geëerd predikant te *Rotterdam*, geboren 8 November 1777, overleden 4 Augustus 1859. Zijn opstel was lang te voren voorafgegaan door eens onbekenden lofrede op *de standvastigheid en welsprekendheid van Hiëronymus van Praag, bij zijn verhoor en marteldood*, „Nieuw Algemeen Magazijn van wet. kunst en „smaak" III. In het midden der kerkvergadering, die deze edele getuigen veroordeelde, verplaatste ons het fraaie opstel van WILLEM MOLL, *Johannes van Alkmaar voor het kettergericht der kerkvergadering van Constanz*, „Studiën en „Bijdragen" IV. *Johannes Huss en zijne lotgevallen* werden in het „Nieuw Christelijk Maandschrift" IV beschouwd, als ter nadere toelichting en beantwoording der vraag, in datzelfde tijdschrift, deel III, gedaan: *hoe kwam het, dat het Protestantisme in Boheme geen stand gehouden heeft*? SONSTRAL's zeer vruchtbare pen schonk niet slechts populaire schetsen over *het Protestantismus vóór de Hervorming* (1857) en over *Wycliffe en de Lolharden*, maar ook een uitvoerig onderzoek betrekkelijk de *geschiedenis van het Hussitismus van zijnen oorsprong af in de* 14^e^ *eeuw totdat het bij den*

majesteitsbrief van Keizer Rudolph als eene Protestantsche kerk werd erkend (twee deelen, drie stukken 1882). Over enkele bijzonderheden, de kerk van *Boheme* betreffende, viel begeerlijk licht door de *brieven*, uit en naar *Boheme* gezonden, en vertaald afgedrukt door J. G. VERHOEFF in „de Ver„eeniging, Christelijke Stemmen" 1868.

Wat zouden wij niet geven, indien eene bevoegde hand ons geschonken had eene levensschets van *Erasmus*, dien merkwaardigen man; hare *disjecta membra* zijn vele en velerlei, zie het „Repertorium" N°. 6679 tot 6706, waaraan het „Supplement" eene nalezing knoopt, bl 228. Over de *apologia* van *Erasmus* door den Franeker hoogleeraar LYDIUS schreef ik eenige opmerkingen „het godg. onderw. „in Ned." I. Zijne oudste biographie, in 1607 door P. MERULA (geboren 19 Augustus 1558, overleden 19 Juli 1607) ter perse gelegd, werd kritisch beschouwd door Dr. R. FRUIN „Bijdragen — Vad. gesch." Nieuwe Reeks X; door Dr. J. B. KAN in eenige artikelen in de „Rotterdam„mer Courant" van Febr. 1878, die in het Duitsch en Fransch vertaald zijn en daarna verbreid in een bundeltje *Erasmiana*, waarbij ook een facsimilé van des Rotterdammers *Testament* is gevoegd „Programma van het Erasm. „Gymnasium" 1881—82, doch tegen wiens beweringen Dr. FRUIN nogmaals de stem verhief, t. a. p. derde reeks I.

Des grooten mans schriften bleken niet in vergetelheid geraakt te zijn. Om er u van te overtuigen, zij u de kennismaking aanbevolen met JAC. SCHELTEMA's *redevoering over den lof der zotheid*, gedrukt in 1819 „Gesch. en lett. „Mengelw. 2e deel 3e stuk" en gevolgd door C. A. ABBING's (geboren 11 October 1800, overleden 26 Juni 1872) keurige uitgaaf der *Stultitiae laus ad fidem editionis antiquae Frobenii figuris Holbenianis ornata, cum duabus Erasmi epistolis ad Martinum Dorpium et ad Thomam Morum, accessit dialogus Epicureus*, (1839 en 1851 met nieuw titelblad).

Op deze uitgaaf maakte „Waarheid in Liefde" (1845) zijne lezers opmerkzaam, en, met haar in handen, vervaardigde Dr. J. P. STRICKER eene verhandeling over dit *hekelschrift* van *Erasmus* „Maandschr. voor Christenen" XXIV. In 1840 was *de zedeleer des Christendoms volgens Erasmus* in „Waarheid in Liefde" besproken.

Het klassieke boek van Dr. W. H. D. SURINGAR, *Erasmus, over nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke gezegden van zijn tijd uit 's mans Adagia opgezameld* (1873) vond bewonderaars ook buiten de grenzen van ons vaderland. Een jonger ambtgenoot van den Leidschen rector, de in *Rotterdam* 18 Juli 1839 als hoofd der Erasmiaansche school overleden W. TERPSTRA, had in 1820 aangewezen, welken grooten dienst aan de jongelingschap *Erasmus* bewezen heeft door het opstellen der *Adagia* „Mnemosyne" deel VIII.

Onder onze Nederlandsche godgeleerden heerschte hooge ingenomenheid met *Erasmus*. Hield ze altijd maat? J. TEISSÈDRE L'ANGE (geboren 26 April 1771, overleden 9 Februari 1853) sprak in zijne *rede over de beginselen en den voortgang der Hervorming* „*Leerr. bij het* 3e *eeuwfeest*" de stelling uit: „aan Erasmus is het, dat de Protestantsche „kerk haren oorsprong te danken heeft." Deze meening was in ons vaderland van het eene geslacht der geleerden op het andere overgegaan.

PETRUS SCRIVERIUS (geboren 12 Januari 1576, overleden 30 April 1660) bezorgde in 1642 den druk van *Magni Desiderii Erasmi Roterodami vita partim ab ipsomet Erasmo, partim ab amicis aequalibus fideliter descripta; accedunt epistolae illustres, plus quam septuaginta, quae aetate provectiore scripsit nec inter vulgatas in magno volumine comparant.*

CLERICUS belastte zich met de uitgaaf in X folio deelen der *Desiderii Erasmi Roterodami Opera omnia*, waarvan het eerste in 1703, het laatste in 1706 het eigendom van het publiek werd. De editie hebbe hare gebreken; vooral die der *Epistolae*; de correctie zij slordig; de behoefte aan een

nieuwen druk algemeen erkend — waar is de boekhandelaar te vinden, die evenknie zou wezen van den Leidschen PETRUS VAN DER AA, den uitgever der *Opera Erasmi?*

Uit den kring der vrijzinnige theologen was reeds vóór de uitgave der *Opera* een beknopt geschrift te voorschijn gekomen, waarin de denkbeelden van *Erasmus* over de waarheden der Christelijke openbaring werden uitgesproken. De bekende DANIEL DE BREEN (geboren in 1594, overleden in 1664) had het in het Latijn opgesteld ten behoeve van het onderwijs, dat hij privatim aan enkelen gaf; na zijn dood zag eene vertaling van het oorspronkelijke het licht door de zorg van den Remonstrant F. DE HAES (1679) onder den titel *kort begrip van Erasmus' godtgeleertheyt.* Tot schade van de waarde van dit *kort begrip* heeft de opsteller verzuimd, de plaatsen der geschriften van *Erasmus* op te geven, uit welke dit godgeleerd systeem is saamgesteld.

Telkens liet zich de stem der waardeering hooren. Van het hooge leergestoelte te *Deventer* verkondigde C. FRANSEN VAN ECK (geboren 2 April 1764, overleden 11 Mei 1830) bij het nederleggen van het rectoraat in 1816 den lof van *Erasmus* ten opzichte van zijne verdiensten voor de Christelijke zedeleer. Hij drukte de voetstappen van Mr. R. W. J. VAN PABST TOT BINGERDEN, wiens bekroonde *lofrede op Erasmus* (1812), naar ik meen, de verdiensten van *Erasmus* ten opzichte der Hervorming veel te hoog plaatste. Niemand echter was in het prijzen van onzen landgenoot overvloediger dan ANNAEUS YPEIJ, vooral in het 1e deel der *aanteekeningen* op zijne en DERMOUT's „geschiede„nis der Ned. Herv. kerk" (1819). Trouwens. de Groningensche hoogleeraar had *Erasmus* geroemd als den grootsten hervormer in eene *Leerrede*, uitgesproken op het jubilé der Hervorming in 1817. De ongenoemde, die in de „Vaderlandsche Letteroefeningen" van 1817 tegen zulke vereering van *Erasmus* de stem verhief, vond bondgenoo-

ten in de schrijvers der verhandelingen, die het „Mengelwerk der vaderl. Lett." van 1820 en 1821 versierden: *Kan Erasmus terecht de eerste en grootste hervormer der kerk genoemd worden* en op stelliger toon: *Erasmus geenszins de eerste en grootste Hervormer der Christelijke kerk volgens zijne eigene schriften.*

Nadat de door het Haagsche genootschap bekroonde verhandeling van B. GLASIUS over *Erasmus als Nederlandsch kerkhervormer* in 1850 het licht had gezien, heeft schrijver dezes zijne bedenkingen tegen den inhoud en de strekking van dit betoog ingebracht „Godg. Bijdr." 1851. Gaarne bekent hij sedert niet van zienswijze veranderd te zijn. Wat hij tot lof van *Erasmus*' voortreffelijk geschrift *Vidua Christiana* in zijne „Bibliographische mededeelingen" bl. 153 volg. op papier bracht, strijdt niet met het vroeger door hem beweerde. Naar zijne innige overtuiging zou men aan *Erasmus* in het voorportaal van de heroên der Hervorming eene plaats kunnen toekennen, indien niet het begrip van wegbereiding der Hervorming uit zijn aard moeilijk te bepalen viel, geenszins wegens hetgeen hij tegen de geestelijkheid der Roomsche kerk geschreven of voor de letterkunde gedaan heeft, maar uitsluitend wegens zijne uitgave van het Nieuwe Testament in de oorspronkelijke taal, met de door hem vervaardigde aanteekeningen, 1 Febr. 1516 aan paus *Leo X* opgedragen. Gaarne wek ik u op daarbij het door Dr. A. PIERSON geschrevene over *Erasmus' vertaling en kommentaar op het N. Testament* „Nieuwe studiën over Joh. Kalvyn" 1883, in overweging te nemen en gij zult beter begrijpen, hoe het komt, dat voor dit werk, of beter gezegd, voor deze daad van *Erasmus* de Ultramontaansche geschiedschrijver weinig aandacht over heeft. Om u daarvan te overtuigen zij u de lezing aanbevolen eener verhandeling in „de Katholiek" LXV, geplaatst door W. J. VAN CAMPEN (geboren 1 Augustus 1827, overleden 3 Februari 1881), waarin gesproken

wordt over de vertaling des N Verbonds door *Erasmus* aan *Leo X* opgedragen, als ware de vertaling, en niet de uitgaaf van den oorspronkelijken tekst hoofdzaak bij dezen arbeid van *Erasmus.* Doch het kan niet ontkend worden, dat *Erasmus* door Protestanten gunstiger beoordeeld wordt, dan door Roomschen. Ik beroep mij op H. J. ALLARD's *een portret van Erasmus* „Studiën op godsd. wet. en letterk. „gebied" XIV 2, die er gulweg voor uitkomt, dat het beeld hem niet aantrekt; evenzeer op de bijdrage van denzelfden in den „Volksalm. voor Ned. Kath." 1883 getiteld: *het sterfbed van Erasmus.* Men zou met vrijmoedigheid kunnen beweren, dat er nog oorzaak is voor het pauselijk hof, om de in October 1525 aan de godgeleerden te *Leuven* gegevene vermaning te herhalen: „silentium „et abstinentiam ab *Erasmi* obtrectationibus morsibusque „imponere."

Zorge de Protestantsche historieschrijver dat de waardeering niet buiten hare mate ga. De kunst van prijzen zij hier met groote zorg beoefend. Men overschrijdt mijns achtens de maat, als men hem den naam toekent van „Nederlandsch Hervormer", een naam aan welks duidelijkheid allerlei ontbreekt. Toen WILHELM BROES in 1856 een *woord over Hervorming der Roomsch-katholieke kerk, eene Erasmiaansche, als lectuur zamen voor Roomsch-katholieken en Protestanten* door den druk verspreid en daarin deze zoogenaamde Erasmiaansche Hervorming, als bij uitnemendheid voor de Roomsche kerk in ons vaderland geschikt, aangeprezen had, schreef ALBERT VAN TOORENENBERGEN een *openbaren brief aan den werkzaam-rustenden — Wilhelm Broes* „Godg. Bijdragen" 1857, waarin hij te recht opmerkte, dat het begrip van Erasmiaansche kerkhervorming, die nooit in de werkelijkheid getreden is, even algemeen als onbestemd heeten moet.

Of het voegzaam is *Erasmus* den *Voltaire* der 16ᵉ eeuw te noemen, gelijk C. BUSKEN HUET heeft gedaan „het land

„van Rembrand, Studiën over de Noord-Nederlandsche „beschaving in de zeventiende eeuw", 1e deel, bl. 378 volg., meen ik in twijfel te mogen trekken, in weerwil van het door den schrijver ter verdediging dier stelling bijgebrachte. Nochtans zij het door BUSKEN HUET geschrevene, vooral hetgeen bl 359 volg. voorkomt ter richtige beoordeeling van *Erasmus* ieder aanbevolen, die zich een bepaald oordeel over dien moeilijk te beoordeelen man vormen wil. Niemand echter vergete, dat waardeering en oordeelvelling in vele opzichten geheel afhangen van de geschriften, die men van hem gelezen heeft, naar aard en strekking sterk uiteen loopende.

De vriend van *Erasmus*, *Johannes Ludovicus Vives*, werd ons in *zijn leven als merkwaardig christelijk theoloog en philanthroop der* 16e *eeuw* geteekend door W. FRANCKEN AZ. (1853), terwijl in dat zelfde jaar H. G. BRAAM een *Dissertatio exhibens J. L. Vivis theologiam Christianam* door den druk verbreid had, waarvan Dr. J. P. ESCHER (geboren 29 November 1817, overleden 25 December 1879) een lezenswaardig verslag plaatste in het tijdschrift „Wessel Gans- „foort" 1e deel (1854). Eene *bibliographische aanteekening* betreffende zijne schriften vindt gij in deel II der „Bijdr. — Zeeuwsch Vlaanderen." Noch *Erasmus*, noch zijn vriend *Vives*, veel minder *Herman Rijswijck*, wiens sententie door ROODHUYZEN is afgedrukt achter zijne doctorale Dissertatie en wiens geschiedenis door MOLL „Kerkgesch. v. Ned." II 3e ged. bl. 104 volg. en DE HOOP SCHEFFER „Gesch. der „Kerkh." bl. 27 volg. is toegelicht, noch *Regnerus Praedinius*, wiens beeld naar het uit- en inwendige met flinke trekken ons geteekend werd in de *Verhandeling* van J. J. DIEST LORGION (1862), hebben aanspraak op de eereplaats, die ik van goeder harte eenen anderen toeken, namelijk aan *Johan Wessel Ganzevoort*; deze is, mijns achtens, de Reformator vóór de Reformatie.

WILLEM MUURLING komt de eer toe, op hem in de *Com-*

mentatio de Wesseli vita, 1831, de aandacht gevestigd te hebben, als op den *lux mundi*, en bij vernieuwing in zijne *Oratio de Wesseli Gansfortii principiis atque virtutibus etiam nunc probandis et sequendis* (1840).

De arbeid van MUURLING wekte navolging; ik beroep mij op de verhandeling van Dr. J. P. ESCHER over *Gansfoort*, als *een echt Nederlandsch Godgeleerde*, geplaatst in de wetenschappelijke bijdragen ter bevordering van den opbouw der Evangelische Kerk, die onder den titel van „Wessel Gans-„foort" in 1854 het licht zagen, en het opstel van J. H. C. HEYSE over *Wessel Gansvoort* in het „Kerkhistorisch „Jaarboekje" 1867. Vooral zijn wij den hoogleeraar DOEDES verplicht voor zijne nasporingen betreffende de *Opera Wesseli* „Godg. Bijdragen" 1869 bl. 98 volg. met name de oudste uitgaaf van *Wesseli de sacramento Eucharistiae et audienda missa* (t. a. p. bl. 201 vgl.), en maken dankbaar gebruik van het van zijne hand geplaatste *Historisch literarisches zur Biographie Johann Wessels* in de „Theol. Stu-„diën und Kritiken" 1870. Een jaar later herdacht P. HOFSTEDE DE GROOT den beroemden man, *op het negende halve eeuwfeest zijner geboorte*. Beide hoogleeraren, de Utrechtsche zoowel als de Groningensche, toonden saam te stemmen in het waardeeren van de verdiensten dezes landgenoots.

Naast dezen voorlooper der Hervorming stonden anderen, stond een *Nikolaas Peeters*, Minnebroeder en Gardiaan. Over zijne sermoenen en hunne onderscheiden uitgaven handelde prof. ACQUOY „Hand. en Meded. der Maatsch. v. Ned. „Letterk." 1883 bl. 79, nadat prof. DE HOOP SCHEFFER ons proeven had medegedeeld van 's mans vrijzinnige prediking. De laatste deed het in de door hem bewerkte *geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531, eerst geplaatst in de „Studiën en Bijdragen op 't gebied „der historische theologie", deel I en II, daarna afzonderlijk in 1873 met een register uitgegeven. De auteur

is de eerste die gedaan heeft, wat door alle schrijvers over de lotgevallen der Hervorming verzuimd is, namelijk het beschrijven van de vroegste levensjaren der Reformatie. Geen ander heeft met zooveel grondigheid den loop dier eerste jaren nagegaan. Met dezen arbeid ingenomen, hebben wij gaarne lof over voor elke bijdrage, die onze kennis van dit tijdvak bevordert. In 1838 schreef J. H. HALBERTSMA „Overijs. Almanak" over de *oudste vertaling der Psalmen in het Nederlandsch*; DE HOOP SCHEFFER gaf in zijn genoemd werk een overzicht van de oudste bijbeluitgaven; hij bewees, dat het *N. T uit Nederland in Engeland is ingevoerd* „Bijdragen tot de gesch. v. d. Ned. Boekh." 1884 1e deel, en wekte daardoor belangstelling voor de *bijzonderheden omtrent de oudste drukken van Williams Tyndale's vertaling van 't Nieuwe Testament* „Studiën en Bijdragen" II deel. Hoe *Adriaan van Bergen*, de uitgever van den Antwerpenschen bijbel van 1524, zijn ijver met den marteldood heeft geboet, verhaalt DE HOOP SCHEFFER met de woorden der Crimineele Sententie in „Geloof en Vrijheid" 15e jaarg. bl. 307 volg.

Prof. DOEDES ging evenzeer ons voor bij dergelijke bijbelstudiën; hij schreef in 1869 „Voor drie honderd jaren" een lezenswaardig opstel *over Nederlandsche Bijbeluitgaven, in het midden der 16e eeuw ten dienste der hervormingsgezinden*; en gaf in 1872 in eene *geschiedenis van de eerste uitgaven der schriften des N. Verbonds in de Nederlandsche taal* (1522—1523) de uitkomsten van zijn scherpzinnig onderzoek van onlangs door hem ontdekte exemplaren. Een aandachtig gehoor luisterde naar de rede, waarmede hij 31 October 1872 na 350 jaren het feit herdacht, dat *de Schriften des Nieuwen Verbonds voor het eerst in de Nederlandsche taal gedrukt* werden „Stemmen voor Waarheid „en Vrede" 1872. Vier jaar daarna volgden van dezelfde hand *nieuwe bibliographisch-historische ontdekkingen*, goeddeels gewijd aan de oudste vertalingen van het N. Testament,

een onderwerp waarop de hoogleeraar tot winst der bibliographie voortdurend het oog hield, blijkens hetgeen hij daarover plaatsen liet in de „Bibliographische adver- „saria" IV en V. Hij en zijn vriend J. J. VAN TOORENENBERGEN herdachten opzettelijk het jaar 1477, waarin men begon den bijbel althans gedeeltelijk in de landstaal te drukken, de eerste in „Stemmen voor Waarheid en Vrede" 1877, de laatste in eene rede, *Nederland, het klassieke land der Bijbelverspreiding.* Dr. H. G. KLEYN voegde aan een onderzoek betreffende *de Nederl. Bijbels in het Britsch Museum* een tabel der van 1477—1637 uitgegevene bijbels toe „Arch. voor Ned. Kerkgesch." I. MOLL deed ons ook op dit gebied de vruchten genieten van hetgeen hij in zijne boekverzameling bezat of leerde kennen door eene *bijdrage tot de geschiedenis der middel. Nederl. Bijbelvertaling* „Stu- „diën en Bijdragen" IV Al het genoemde strekt ter aanbeveling en verbetering van ISAäC LE LONG's *Boekzael der Nederduytsche Bijbels*, in 1731 door de pers algemeen gemaakt en goeddeels beschreven naar exemplaren, die de verzamelaar in zijne eigene bibliotheek bezat. Geboren 19 April 1683, had hij een merkwaardigen boekenschat bijeengebracht, dien hij vóór zijn vertrek naar het buitenland, waar hij in of omstreeks 1760 een graf vond, voor spotprijzen van de hand deed. Meer dan één merkwaardig exemplaar bezit de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te *Leiden*, getuige haar „Catalogus" bewerkt door LOUIS D. PETIT, tweede gedeelte 1e deel, bl. 579 volg. Op de goede diensten der pers wezen ons MOLHUYZEN, toen hij schreef over *de eerste drukkerijen en de Donatus* „Overijs. Almanak" 1844, VAN ITERSON, die over *drukken van Corn. Braams* en *Th. Mertens* „Ned. Arch." VIII en J. A. ALBERDINGK THYM, die naar aanleiding der *Biblia pauperum* in de „Dietsche Warande" VII, VIII handelde over de *harmonieën van het O. en N. Testament in de beeldende kunst.*

Ik sprak over bibliographische onderzoekingen; legt uw oor te luisteren, waar de bibliographie het woord voert bij monde van den hoogleeraar GEEL naar aanleiding van hetgeen W. H. J. BARON VAN WESTREENEN VAN TIELLANDT (geboren 2 October 1783, overleden 22 November 1848) in het midden bracht nopens zekeren *Codex Psalmorum*, in de Utrechtsche Bibliotheek berustende „Arch. v. K. G." IV Laat mij u doen denken aan den schat op genoemde Bibliotheek gevonden en beschreven als *bijdrage tot de kennis van oude drukken en handschriften*, zooals van *Augustinus* en *Bernardus* door J. J. DODT VAN FLENSBURG „Arch. voor K. „G." III. Ook het door KIST gegeven bericht nopens de *oudste uitgave der schriften van Johannes Gerson* „Arch. v. „K. G." V en het *Verslag omtrent eenige handschriften in de koninklijke boekerij berustende, meest betrekkelijk de Fraterhuizen en derzelver stichters*, van de hand van G. H. M. DELPRAT „Arch. v. K. G" VI zij der aandacht van bibliophilen aanbevolen.

VIERDE HOOFDSTUK.

HET TIJDVAK VAN HET EERSTE PLAKKAAT VAN KEIZER KAREL V TEGEN DE HERVORMING HIER TE LANDE TOT DE VESTIGING DER HERVORMDE KERK DOOR DE SYNODE VAN DORDRECHT.

Het vaststellen der gebeurtenissen, die een tijdperk bepalen, eischt opgave van feiten en dagteekening. *Karel's* verzet tegen de Hervorming is uitgesproken in zijn eerste plakkaat, uitgevaardigd — naar een te *Mons* in *Henegouwen* berustend afschrift, mij vriendelijk door prof. PAUL FREDERICQ medegedeeld — „en nostre ville de „Malines, le XXIIe jour de Mars, l'an de grâce mil cincq „cens et vingt avant Pâques", naar den nieuwen stijl in 1521. Van dat tijdstip vangt dit vierde hoofdstuk aan.

Ik geloof deze bepaling even weinig te moeten verdedigen, als de volgende stelling. Onder de langen tijd bestaan hebbende dwalingen en de door groot en klein begane wetenschappelijke zonden behoort de in *Nederland* tot voor korte jaren heerschende gewoonte, om Hervorming en Hervormde kerk in die mate te vereenzelvigen, dat de opkomst van laatstgenoemde beschouwd werd als de geboortedag der eerste binnen onze grenzen. Werd er van Hervorming in ons vaderland gesproken, men begon hare lotgevallen te dagteekenen van het jaar 1566; al ontkende men niet, dat er vroeger hier en daar een poging tot Hervorming gedaan was, 't zij door mondelinge,

'tzij door schriftelijke prediking. Voor de groote Anabaptistische beweging had men geen oog en loochende, dat op weinig uitzondering na de geschiedenis van het Anabaptisme de geschiedenis der Nederlandsche Kerkhervorming is van 1530 tot 1566.

De tijd moet leeren, of DE HOOP SCHEFFER voor een later levend geslacht deze waarheid te vergeefs of met goede vrucht heeft verkondigd.

§ 1. *Wijsgeerige en geschiedkundige beschouwing van de Hervorming en de Hervormers der XVIe eeuw.*

Ik durf het groote woord wijsgeerige beschouwing der Hervorming nauwelijks gebruiken, dewijl ik door dat woord verwachtingen opwek, welke niet bevredigd zullen worden. Ik beken dus eerlijk, dat ik onder dien term wensch bijeen te voegen alle geschriften, welke zich met de beschouwing der Hervorming hebben bezig gehouden. De *prolusio*, door den rector van het gymnasium te *Zaltbommel* Dr. E. C. D'ENGELBRONNER voorgedragen en in 1808 gedrukt, *de caussis quibusdam emendatorum per Lutherum aliosque seculo XVI sacrorum, vulgo parum cognitis, vel certe parum memoratis* wees met nadruk op de waarde der herleefde beoefening van het Romeinsche recht. Hij werd gevolgd door anderen, die de aandacht bepaalden bij het wezen en het beginsel der Hervorming. Of moet ik schrijven: beginselen? Ik laat het na, dewijl ik hier aan geen meervoud geloof, niet overtuigd door hetgeen over dit vraagstuk geschreven is.

De prijs der eere komt mijns achtens toe aan KIST. Op den 8^en^ Febr. 1837 hield hij, bij het nederleggen van het rectoraat der Leidsche Academie, zijne beroemde rede *de inchoata necdum perfecta sacrorum emendatione*, eerst uitgegeven in de „Annales", toen vertaald door den auteur zelven „Ned. Archief" I, en wel met bijvoeging van dat gedeelte van den Latijnschen tekst, hetwelk bij

de voordracht niet was uitgesproken; daarna in des hoogleeraars *quatuor orationes quae ecclesiae reique Christianae spectant historiam* (1853).

In het genoemde deel van het „Archief" heeft KIST de vertaling zijner *Oratio* verrijkt met aanteekeningen, van welke die, waarin een historisch overzicht der onderzoekingen naar het grondbeginsel der Hervorming gegeven wordt, vooral aandacht verdient. Achtereenvolgens behandelt hij het door het Haagsche genootschap bekroond betoog van den Waalschen predikant van *Rotterdam* D. T. HUET (geboren 16 Aug. 1790, overleden 15 Febr. 1874), *dat het verschil van gevoelens, hetwelk onder de Protestanten plaats heeft, geen grond oplevert om vast te stellen, dat het Protestantisme zelf niet kan blijven bestaan, maar uit zijn aard vervallen moet* (1834); de op de door *Teyler's* godgeleerd genootschap gestelde vraag, waarbij verlangd werd *eene ontwikkeling van het eigenlijk beginsel, waarvan de Hervorming der Christelijke kerk in de XVIe eeuw begonnen, is uitgegaan*, goedgekeurde antwoorden van L. WEYDMANN (geboren 15 Maart 1793, overleden 13 April 1868) en MENNO SCHAAF GRATAMA (geboren 13 Mei 1801, overleden 16 October 1858); HOFSTEDE DE GROOT'S *geschiedkundige nasporingen, of de Kerkhervorming in de zestiende eeuw uitgegaan is van het vrije onderzoek des Evangelies* „Waarheid „in Liefde" 1840; de *Dissertatio theologica de duplice principio unde in ecclesia emendanda exierunt saeculi XVI Reformatores* van ABRAHAM BOON (geboren 28 Februari 1813, overleden 2 October 1869) verdedigd in 1839; en de reeds in 1829 door W. BROES geleverde beantwoording der vraag: *door welke beweegredenen, onder meer andere beweegredenen, de Kerkhervorming van Luther voornamelijk aangedrongen is?* „Nieuw Christelijk Maandschrift" deel III. De „Evange„lische Kerkbode", jaargang 1842 bracht ter algemeene kennis, waaraan SCHULTZ JACOBI het toeschreef, dat *de kerkhervorming, die aanvankelijk zulke groote vorderingen maakte*,

later zoo geringen, althans uitwendigen en zichtbaren voortgang heeft gehad. Of de gewichtige punten, in deze verhandelingen besproken, veel licht erlangen door hetgeen ROYAARDS schreef *over begrip en omvang van de Kerkhervorming der zestiende eeuw in vergelijking met de hervorming in de middeleeuwen volgens de geschiedenis*, „Ned. Archief" I, laat ik onbeslist. Het onderwerp is, ook nadat KIST het vroeger genoemde geleverd had, aan de orde gebleven. Bij de door BOON aanbevolene materieëele en formeele beginselen wenschte S. BLAUPOT TEN CATE een derde, een materieel-moreel gevoegd te zien, „geschiedkundig onder„zoek naar den Waldensischen oorsprong van de Neder„landsche Doopsgezinden", 1844. MUURLING prees „Waar„heid in Liefde" 1849 *de echt Christelijke beginselen der oorspronkelijke Nederlandsche Hervormde kerk*, eene verhandeling, waarin anti-dogmatische en anti-Calvinistische begrippen de bij uitnemendheid Nederlandsche genoemd en de individuëele zienswijzen van enkele uitstekenden voorgesteld worden als uitdrukking van het gevoelen der kerk.

Meer dan éene bedenking komt bij mij op tegen de *aanwijzing, dat men onder de Protestanten sedert Luther's dood tot de Dordsche Synode in* 1618 *in menig opzicht van de goede beginselen der Hervormers is afgeweken*, door E. J. DIEST LORGION afgestaan aan den jaargang 1858 van „Waar„heid in Liefde". De schrijver vergeet, dat bij langer leven *Luther* zich tegen de door LORGION genoemde afwijkingen niet zou verzet hebben en beoordeelt te veel de gesteldheid der dingen in de XVIe eeuw naar den geest onzer dagen. Het welbekende werk van den Leidschen hoogleeraar L. W. E. RAUWENHOFF, *geschiedenis van het Protestantisme*, drie stukken 1865—1871, beoogde het Protestantisme te leeren kennen in zijn eigenaardigheid als vorm van godsdienstig leven. Het doel van den auteur dezer fraai geschreven studie doet hem nadruk leggen op éene

zijde van het menschelijk denken en streven, dat ook bij de Reformatie haar aanwezen en recht van bestaan heeft getoond: de zucht naar onafhankelijkheid en zelfstandigheid, van zijn standpunt is het wel gezien, in deze geschiedenis ook plaats te geven aan MENDELSSOHN en ROUSSEAU, en eene zeer breede aan LESSING; toch gaf hij zoo schrijvende grond voor de bedenking, dat zijn werk in de serie, waartoe het behoort, *de voornaamste godsdiensten*, niet zuiver gecoördineerd is met de geschiedenis van den Israelitischen, Mahomedaanschen godsdienst enz., daar hij, mijns achtens, slechts bij ééne zijde van het Protestantisme stil staat en het kennen doet als de vrijheid voorstaande, maar het niet teekent als verbreidende het Evangelie van Gods vrije genade, waardoor het op den schoonen naam van Evangelische kerk volle recht heeft.

Onze voortzetting van de Hervorming na drie honderd vijftig jaren van 1517—1867 luidde het thema eener academische rede, door den hoogleeraar DOEDES in het laatstgenoemd jaar te *Utrecht* gehouden. Vooruitgang wil de redenaar, vooruitgang der gemeente, maar in de richting der historische lijn. Uitgaande van de supranaturalistische wereldbeschouwing met erkenning van de geheel eenige waarde van *Jezus* als van den volmaakten Godsgezant; alzoo protesteerende niet minder tegen alle naturalistische aanmatiging dan tegen alle menschelijk gezag in zake des geloofs, wenscht de spreker, dat de Hervorming hare taak voortzette door de volledige prediking der Evangelische waarheid, beschenen door het volle licht der wetenschap. Wie wacht er met hem geen heil van het vasthouden aan dit beginsel? Verplichting tot voortgezet onderzoek rust op hem, die der Hervorming heet toegedaan; vooruitgaan met terugblik op haren oorsprong zij en blijve de leus van hare zonen.

In 1883 ontvingen wij uit de hand van den hoogleeraar

ABRAHAM KUYPER het *tractaat van de Reformatie der kerken, aan de zonen der Reformatie op Luther's vierde eeuwfeest aangeboden.* Ik was niet de eenige, die zich door den inhoud teleurgesteld vond. Van hem had ik onder dien titel een historisch wijsgeerig onderzoek naar het wezen en den gang der Reformatie verwacht, gansch iets anders wordt ons geleverd, eigenlijk eene kerkrechterlijke verhandeling. Van de eerste tot de laatste bladzijde worden de ideeën *Godsrijk* en *Kerk* verwisseld; aandacht wordt niet geschonken aan de denkbeelden betreffende de *kerk*, die bij de Anabaptisten, *Sebastiaan Franck* en diens geestverwanten heerschten. Noode missen wij nauwkeurige navorsching der beteekenis van het woord *ἐκκλησία* in de Schriften des N. V., die promiscue aangehaald worden, zonder dat op tijd en plaats van vervaardiging wordt gelet. Ik ben niet voornemens den auteur de doŏr hem openlijk beledene heterodoxie ten aanzien van art. XXXVI der *Nederl. geloofsbelijdenis* te verwijten, maar ik mag verlangen, dat hij grondiger argumenten bijbrengt dan een der door hem geleverde, bl. 187: „dat de Heer en „de Apostelen nergens de hulp der overheid inroepen, om „met den zwaarde te slaan wie afweek van de waarheid. „Zelfs bij zoo gruwelijke ketters, als in *Corinthe* de ge„meente bezoedelden, meldt *Paulus* hiervan niets." Ik vraag: tot welke overheid had de Heer, had zijn Apostel zich moeten wenden? voor welke rechtbank hun aanklacht bepleiten? Dergelijke fouten schrijf ik toe aan den in het stuk heerschenden toon, welke den lezer vermoeit, zonder dat de inspanning vergoed wordt, eene inspanning, die wij gaarne ten beste hebben voor hetgeen Dr. KUYPER ons te lezen geeft als de vrucht zijner historische onderzoekingen.

Tenzelfden tijde bepaalde Dr. J. KNAPPERT onze aandacht bij het beginsel van het Protestantisme, toen hij, 19 December 1882, als kerkelijk hoogleeraar zijne intreerede te *Amsterdam* uitsprak, en *de Nederlandsche Hervormde kerk*

in het licht van haar Protestantsch karakter voorstelde. De hoogleeraar het pleit voor vroomheid, die vrijheid behoeft, voerende, moge al niet de toestemming van al zijne hoorders gewonnen hebben, hij heeft hen zeker vervuld met diepen eerbied voor den rijkdom van *Luther's* geest en gemoed. Maar hij heeft, mijns achtens, te uitsluitend het oog gehad op ééne periode in *Luther's* leven, en te weinig rekening gehouden met de later ontstane zienswijze en richting des Hervormers, die, zij ze ook al uit en door den loop der zaken te verklaren — daarom niet te verontschuldigen — hem niet van de vroomheid, wel van de vrijheid afkeerig heeft gemaakt. Geen hoorder of lezer heeft overigens getwijfeld aan des sprekers bevoegdheid, om een eigen gevoelen te mogen uiten. De rede vond eene waardeerende beoordeeling in het „Theol. Tijdschrift" 1883 van de hand van Dr. S. CRAMER, eene beoordeeling, die verdient geraadpleegd te worden ook wegens hare kritische opmerkingen betreffende het door anderen geprezen beginsel. Met eere gedenkt CRAMER de beantwoording der vraag: *waarom Protestantsch?* waarmede Dr. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE den eersten jaargang van het door hem geredigeerde tijdschrift „Protestantsche „Bijdragen" opende, doch beklaagt zich te recht, dat het historisch bewijs voor het beweerde niet geleverd is, eene klacht, die meermalen bij de geschriften van dezen godgeleerde herhaald is.

En daarop komt het aan; de historie is dan alleen bij wijsgeerige beschouwing gebaat, wanneer en zoolang de laatste den voet blijft houden op het veld van het werkelijk gebeurde en niet de vleugelen aanschiet, om in de spheren der phantasie zich te bewegen. Jaartallen en gebeurtenissen zijn bij haar hoofdzaak.

De geschiedkundige behandeling der Reformatie mag in ons vaderland op een rijken oogst bogen.

Stemmen uit de Roomsch-katholieke kerk van dezen tijd over den toestand dier kerk gedurende de eeuwen, die aan de hervorming het naast vooraf zijn gegaan, lieten zich hooren door tusschenkomst van Dr. D. HARTING „Jaarb. v. wet. „Theol." XII, waaronder die van den Roomschen godgeleerde J. A. HELFERT veel diepte van toon openbaarden. Dergelijke lectuur voert ons op het tooneel der handeling.

Het Haagsche genootschap verlangde een onderzoek naar *het zedelijk karakter der voornaamste Hervormers in de zestiende eeuw en den invloed, welken derzelver grondbeginsels op hetgeen zij ondernomen en verricht hebben, hebben uitgeoefend?* Dr. B. R. DE GEER (geboren 22 Mei 1791, overleden 1 Mei 1840), hoogleeraar te *Franeker*, gelukte het, een dragelijken zin aan de weinig verstaanbare vraag te hechten; hij schreef een zeer lijvige verhandeling als apologie van der Hervormers karakter.

Ik noem het boek als ter inleiding van het overzicht, dat volgt.

De Luthersche predikant J. H. MANNE (geboren 1679, overleden 1732) heeft weinig smaak aan den dag gelegd, toen hij in den vorm eener *samenspraak tusschen een weetgierig lidmaat en een onderwijzend leeraar* de geschiedenis der Hervorming en met name die van *Luther* behandelde in *so theologische als historische aanmerkingen over het werk der Reformatie* (1719); maar hij heeft voor zijn tijd ongetwijfeld een nuttig werk geleverd. Verbeterd is dat werk door ANDRIES PAUW in de *omstandige levensbeschrijving van den groten kerkenleeraar Martinus Lutherus* (1756). Hooger lof verdient B. T. LUBLINK WEDDIK (geboren 18 September 1801, overleden 7 November 1862), de auteur van *het leven en bedrijf van M. Luther* (twee deelen 1838 en 1839). Wel onderschrijf ik menige bedenking door den beoordeelaar van dat boek gemaakt in „Waarheid in Liefde" 1841, doch ik wensch niet te vergeten, dat de schrijver zijnen arbeid voor het beschaafd publiek bestemde. Geef

ik gereedelijk toe, dat J. P. G. WESTHOFF's *leven van Maarten Luther* (1884) beter aan dit oogmerk voldoet, de auteur zelf zal erkennen, dat hij in J. KÖSTLIN een voorganger had, dien anderen gemist hebben.

Wie eene even grondig als aangenaam geschrevene beschrijving van *de Wartburg* wil leeren kennen, neme J. P. DE KEYSER's bij herhaling herdrukte monographie ter hand (1862, twee deelen). Derwaarts verplaatst men zich niet, of men denkt met eerbied aan het daar aangevangen werk der *bijbelvertaling*, gaarne beamende wat over haar belangrijks geschreven is door den hoogleeraar MARTENS· „Stemmen voor waarheid en vrede" 1883, 1884.

Eene *bloemlezing uit Luther's geschriften* danken wij aan LUBLINK WEDDIK, en aan zijn ambtgenoot J. G. H. REUDLER (geboren 21 Maart 1796, overleden 20 Februari 1841) eene verzameling der *Liederen en brieven van Luther betreffende zijne volgers in de Nederlanden* „Bijdr. tot de ge- „schiedenis der Ev. Luth. kerk in de Nederlanden" 1e stuk.

Het 400jarig jubilé van *Luther's* geboorte ging ook hier niet onopgemerkt voorbij. Wij vierden feest, altijd op onze wijze. Vele zijn de pennen, daardoor tot schrijven opgewekt. Alles vermelden kan ik niet. Eene bijzondere plaats vraag ik voor hetgeen prof. J. H. SCHOLTEN, toen genaderd tot het einde van zijn nuttig leven, ons in „de Tijdspiegel" van 1885 te lezen gaf. Zijn hart trok hem tot *Luther*, zijn verstand tot *Calvijn*. Evenmin als *Luther* deinsde hij voor een paradox of een hard woord terug, even als voor *Calvijn* was hem het naspeuren van de diepten Gods inspanning en ontspanning tevens. Wat hem waarheid geworden was heeft hij beleden en verdedigd tot den laatsten zijner dagen. Bij zijn dood (10 April 1885) getuigden voor- en tegenstanders, dat de geleerde was heengegaan, die ons voor dogmatische studiën hart heeft doen krijgen en wiens leven — 17 Augustus 1811 was het aangevangen — door éene zucht, het zoeken naar waar-

heid is bezield geweest. Eene school, geene partij heeft hij gevormd. Door mij te beroepen op hetgeen hij en zijne ambtgenooten A. D. LOMAN „de Gids" 1885, J. D. G. MARTENS in een opstel over *de hoofdtrekken van Luther's theologie* en J. J. VAN TOORENENBERGEN in eene rede over *Luther en de hoogeschool* het publiek te lezen gaven, heb ik het bewijs geleverd, dat de meest uiteenloopende richtingen zich aangetrokken gevoelen tot den man, van wien een invloed uitging, die door geen verloop van tijd vernietigd werd. Doch men neme dien man in zijn geheel; nadruk te leggen op de vrijheid zijner Schriftbeschouwing, die hem den „brief van Jacobus" en de „openbaring van Johannes" deed kleinachten en niet aan te wijzen, dat dezelfde man met woorden en daden den stelregel heeft verdedigd: *das Wort sollen Sie stehen lassen*, getuigt van laakbare eenzijdigheid. Als proef van billijke waardeering en bekendheid met de schriften van *Luther* beroep ik mij op *iets over Luther en Erasmus in wederzijdsche betrekking en in hunnen strijd omtrent den vrijen wil*, door W. FRANCKEN A.Z. afgestaan aan de „Jaarb. v. wet. „Theol." V. Prof. P. HOFSTEDE DE GROOT teekende ons *Luther in zijn studeervertrek met het N. T. van Erasmus* „Geloof en Vrijheid" 1883, en gaf wel te waardeeren inlichtingen betreffende de literatuur der folio-uitgaaf van *Erasmus*' werk. Daarnaast legge men hetgeen voorkomt over dit onderwerp in „de Navorscher" 1884 en leere een en ander schatten als bewijs van ingenomenheid met den Hervormer.

Daarvan kennis nemende zullen wij ons niet ergeren aan het *schimpdicht op Luther*, afgedrukt in deel III van het „Nederl. Archief".

De Muze der historie heeft ook aan *Luther's* kampgenooten recht laten wedervaren. Wie denkt niet terstond aan het gunstig bekende geschrift van H. Q. JANSSEN, waarin

Jacobus Praepositus, Luther's leerling en vriend geschetst werd *in zijn lijden en strijden voor de Hervormingszaak* (1862). JANSSEN volgde het voetspoor van C. H. VAN HERWERDEN, door wien *het aandenken van Hendrik van Zutphen onder zijne landgenooten* vernieuwd is (1840, 2e druk 1864), eene monographie, naar welke H. HEIJEN zijn opstel over *Hendrik* ontwierp in den „Kalender voor de Prot." 1857 en J. C. SCHULTZ JACOBI een onderzoek instelde naar de door dezen martelaar gedichte *Liederen* „Bijdr. tot de gesch. „der Ev. Luth. Kerk in de Nederl." VIe stuk, daarbij tevens de *Liederen van Willem van Zwolle* gedenkende. Uit den schat der Leidsche Universiteits-Bibliotheek kwam een *brief van Luther aan Hendrik van Zutphen* voor den dag, die te recht eene plaats vond in prof. TH. KOLDE's „Analecta Lutherana" (1882). De druk van dezen brief gaf prof. ACQUOY aanleiding tot het openbaar maken van bijzonderheden betreffende enkele geschriften van *Hendrik van Zutphen* „Handel. en mededeel. der Maatschappij van „Ned. Letterk." 1883, bl. 80.

In het tijdschrift „onze Wachter" jaarg. 1884 behandelde G. A. MEYER het leven en werken van *Johan Tetzel, aflaatprediker en Inquisiteur.* De schrijver zelf erkende, dat de ter verdediging van *Tetzel* bijgebrachte argumenten niet alle gelijke bewijskracht bezaten en meende, zeker te recht, dat het laatste woord in deze quaestie nog niet gesproken is.

Wat overigens *Tetzel* en de voor- en de tegenstanders der Hervorming aangaat, beroep ik mij op de rijke verzameling van vlugschriften, na den dood des verzamelaars I. MEULMAN (geboren 16 April 1807, overleden 9 Juli 1868) overgegaan in het bezit der Evangelische Luthersche gemeente van *Amsterdam.*

De monographieën, hier te lande over *Melanchton* openbaar gemaakt, zijn niet vele in getal. Ruim twee eeuwen geleden verscheen de eerste levensbeschrijving van dezen trouwen vriend van *Luther*. Wij zijn haar verschuldigd aan ABRAHAM VAN DE CORPUT, predikant bij de Hervormde gemeente te *Giessen* — *Nieuwkerk* (geboren 7 Januari 1599, overleden 30 October 1670). Hij beschreef in 1662 het *leven van Melanchton*, een boek, ten tweedenmale gedrukt in 1728 en met een nieuwen titel in 1764 nog eens het publiek aangeboden. Door een ongenoemde werd *Melanchton als mensch voornamelijk beschouwd* in het „Christelijk Maandschrift van den ring van Amsterdam" II. Van de hand des Amsterdamschen predikants H. RIETVELD, die naar het getuigenis zijner vrienden in zijn lang leven — 10 November 1760 tot 10 Januari 1832 — veel te spaarzaam is geweest met het drukken zijner pennevruchten, ontving het „Maandschr. voor Ch." VI eene levensschets van *Philip Melanchton*. E. J. DIEST LORGION legde, gebruik makende van des Hervormers schriften, in 1860 een werkje ter perse onder den titel *het beeld van Melanchton als den meest Evangelischen der kerkhervormers*. Enkele afzonderlijke bijdragen waren hun, die den Hervormer hoogschatten, zeer welkom, b. v. des oud hoogleeraars J. NIEUWENHUIS (geboren 26 October 1777, overleden 11 April 1857) *iets over M. als wijsgeer beschouwd* „Jaarb. v. „wet. Theol." V. De deelneming van *Melanchton* en van onzen landgenoot *Praepositus* aan de zoogenaamde maçonnieke samenkomst te *Keulen* in 1535 werd getoetst en bestreden door G. H. M. DELPRAT „Bijdr. — Vad. gesch." N. Reeks III. En E. B. SWALUE, de nagedachtenis van *Katharina Crapp, de gade van Melanchton* huldigende, „Maandschr. voor Ch." XXIII, handelde zekerlijk in den geest des Hervormers.

Op een anderen trouwen vriend van *Luther*, *Johannes Bugenhagen* vestigde P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA ons oog

door het geschrevene in „Kalender voor de Protest.” jaarg. 1857. Een albumblad van *Bugenhagen* en van *Melanchton*, geschreven ten behoeve van beider vriend *Steven van Remen*, legde MOLL ons voor, „Kerk. Archief” I. Het weleer zeer gezochte, ja in 14 drukken verbreide *ein Mandat Jesu Christi*, door *Nicolaas Herman*, *Luther's* vriend en geestverwant, werd door prof. DOEDES beschreven in eene Duitsche verhandeling „Studiën und Kritiken” 1878. Over de beteekenis voor den gang der Hervorming van *de brieven der duisterlingen*; alsmede over hun schrijver en schrijvers, inhoud en vorm, liet zich Mr. H. G. RÖMER hooren in het „algemeen letterl. Maandschr.” 1847, dezelfde die later, in 1851 t. a. p. *Ulrich van Hutten* beschouwde als *medearbeider aan de kerkhervorming der* 16e *eeuw*.

Zoo de latere geschiedenis der Luthersche kerk in *Duitschland* alhier weinig in geschriften behandeld is, wijt het aan de antipathie onzer meeste historici voor hetgeen het merk van het ultra draagt. Nochtans zijn de beide gebeurtenissen, die getoond hebben, hoeveel en hoe weinig de staatkunde tegen haar vermocht, besproken; in het „Christelijk Maandschr.” II is *de geschiedenis en de invoering van het Interim*, *te Augsburg in* 1548 *uitgevaardigd*, verhaald; in het „Maands. voor Christ.” XIX door SPIJKER geschreven over den *Augsburger godsdienstvrede* van 25 September 1555, de gewichtige gebeurtenis, waarover vroeger een ongenoemde in het „Nieuw Magazijn voor wetensch. kunst „en smaak” V zijne opmerkingen ter algemeene kennis bracht.

Uit den aard der zaak laat zich verklaren, dat de geschiedenis der Zwitsersche hervorming meer aandacht getrokken en pennen in beweging gebracht heeft binnen ons vaderland, dan de Luthersche. Een groot man, niemand minder dan de geëerde hoogleeraar GERDES, richtte

zijne studiën naar die zijde heen, en zijn voorbeeld vond van onderscheidene zijden navolging.

Reeds loopen de gedachten der lezers mij vooruit en spelt hun mond den naam van den eerwaardigen man, die op dit gebied met uitnemende vrucht gearbeid heeft, JACOB TICHLER, als predikant bij de Nederduitsche Hervormde gemeente te *Leiden* ontslapen. Persoonlijk bevriend geweest met dezen trouwen Evangeliedienaar, waardeer ik zijne geschriften als de zuiverste uitdrukking van zijn innerlijk wezen. Conscientieus in alles, was hij het vooral op het veld der wetenschap en drukte daardoor op hetgeen hij in het licht zond het merk van soliditeit.

Ik beroep mij op de godgeleerde Dissertatie, door hem te *Utrecht* verdedigd, ten jare 1827. Zij voerde den navolgenden titel: *de indole sacrorum emendationis, a Zwinglio institutae, rite dijudicanda.* Hoezeer het onderwerp den schrijver bij voortduring belang is blijven inboezemen, bleek niet slechts uit zijn opstel over *de stellingen van Ulrich Zwingli en derzelver uitlegging* „Godg. Bijdr." 1852 en zijne stichtelijke gedachten bij *Zwingli's krankheid* „Chris- „telijk Album" 1852, maar vooral toen hij in 1857 en 1858 eene *biographie* van *Huldrich Zwingli* het licht deed zien, die binnen- en buitenslands veel waardeering genoot als de vrucht van nauwkeurige bestudeering der werken van den Hervormer zelven. Ook door jeugdiger geleerden zijn ze later niet te vergeefs geraadpleegd. De Doopsgezinde predikant SAMUEL CRAMER behaalde de doctorale waardigheid op een onderzoek naar *Zwingli's leer van het godsdienstig geloof*, eene bijdrage tot de geschiedenis van den strijd tusschen weten en gelooven (1866); de tegenwoordige hoogleeraar aan de school te *Kampen* HERMAN BAVINCK onderzocht *de ethiek* van *Zwingli* (1880) in eene verhandeling, die aan Dr. S. CRAMER in het „Theol. Tijdschr." 1881 aanleiding gaf tot het leveren van eene beoordeeling, waardoor de beteekenis van Dr. BAVINCK's arbeid helder

is aangetoond. Om den invloed, dien de Zwingliaansche denkbeelden hier te lande geoefend hebben te waardeeren, lette men op de vroege en veelvuldige verspreiding van *Bullinger's* „Huysboek", gelijk ze ons uiteen gezet is door B. TIDEMAN in den „Kalender voor de Prot. in Ned." 1861. De hoogleeraar C. P. TIELE herdacht de verdiensten van *Zwingli* bij gelegenheid des vierhonderdsten jaardags zijner geboorte in eene *rede*; tenzelfden tijde als Dr. P. J. MULLER, predikant te *Wolsum*, over de *Godsleer van Zwingli en Calvijn* eene vergelijkende studie ons ter lezing schonk. Zij lokte eene beoordeeling uit van A. S. L. TALMA „Stemmen voor „Waarheid en Vrede" 1884, waarvan wij te eer melding maken, dewijl zij de bekende uitspraak van *Calvijn*: „naturam pie dici posse Deum" in helder licht plaatst. Met een enkel woord doe ik denken aan de waarschuwing, die mijn ambtgenoot Dr. J. HARTOG „Geloof en vrijheid" 11e jaarg. tegen een lofredenaar van *Zwingli* liet uitgaan, en maak ik opmerkzaam op hetgeen hij in het zelfde tijdschrift jaarg. 12 ons te lezen gaf naar aanleiding van de vraag des twijfels door prof. C. P. HOFSTEDE DE GROOT t. a. p. geuit: *is, qui iterum mergit, mergatur, van Zwingli?*

Wie verklaart het feit dat geen Nederlandsche pen het leven van *Calvijn* beschreven heeft? Wel zijn wij dankbaar voor het *iets over Calvijn*, waaraan de Amsterdamsche predikant P. J. L. HUET (geboren 26 November 1799, overleden 12 November 1846) in het „Nieuw Chr. Maandschr." V, VI, VII en X eene plaats gaf, doch dit lezende betreuren wij het, dat deze bekwame man ons niet een meer uitvoerig verhaal geschonken heeft, hetwelk wij zoo gaarne van hem hadden ontvangen.

Trok het systeem van *Calvijn* meer aan, dan de loop van zijn leven? Heeft de heugenis van zijn gedrag tegenover *Servet* voedsel gegeven aan bewuste antipathie? Wie zal het beslissen?

Ten behoeve van den toekomstigen biograaph van *Cal-*

vijn verzekerde ALLARD PIERSON, thans hoogleeraar te *Amsterdam*, geschreven te hebben zijne *Studiën over Johannes Kalvijn* (1527—1536) in 1881, een jaar later gevolgd door *Nieuwe studiën*, die het tijdvak 1536—1541 omvatten. RAUWENHOFF oordeelde dat in deze *Studiën* aan de grootheid van *Calvijn* geen recht is gedaan „de Gids" 1881, IIe deel. Men zal gaarne erkennen, dat de lofredenaar andere punten van beschouwing zou gekozen hebben, dan de kriticus. Doch de vraag mag alleen zijn, of deze voorarbeid van PIERSON den toekomstigen biograaph van *Calvijn* ten goede zal komen? En daarop moet toestemmend geantwoord worden, ook nadat men zich bekend heeft gemaakt met de uitvoerige beoordeelingen, geleverd door I. VAN DEN BERGH J[r]. in „de Tijdspiegel" 1882, I, 1884, III en door C. P. HOFSTEDE DE GROOT in „Geloof en Vrijheid" 15[e] jaarg. Want deze *Studiën* zijn vrucht van grondige beoefening der bronnen eerst thans in werkelijkheid ontsloten geworden, niet slechts door de uitgaaf van het 2e gedeelte van het *Corpus Reformatorum*, maar vooral door den boven allen lof verheven arbeid van A. L. HERMINJARD, *Correspondance des Réformateurs dans les Pays de langue Française.* Deze *Studiën* richten uw oordeel, zonder het te beheerschen, tot aandachtige overweging van hetgeen door den hoogleeraar J. H. GUNNING in de voorlezing *van Calvin tot Rousseau* beweerd is. De traditioneele voorstelling van den Kerkhervormer werd ten onzent in 1881 herhaald door den Dordrechtschen predikant JACOB EIGEMAN, auteur van *Jan Calvijn, zijn leven, lotgevallen en dood, naar de beste bronnen beschreven.*

Van den ijver, waarmede de schriften van *Calvijn* in ons vaderland beoefend, vertaald en verspreid zijn, leverde ik eenige proeven onder den titel *voor de letterkundige geschiedenis van Calvin's Institutio* in de „Bibliographische „Mededeelingen," 1883.

De exegetiek van *Calvijn* bepaalde het onderwerp der

Dissertatie, in 1840 te *Utrecht* verdedigd, *de Calvino librorum N. T. historicorum interprete* door D. G. ESCHER geboren 10 April 1814, overleden 1 April 1876. *Calvijn's* dogmatische inzichten werden op enkele punten onderzocht, zooals door F. P. J. SIBMACHER ZIJNEN, *Anselmi et Calvini placita de redemtione* (1853), door W. VAN DEN BERGH in eene Dissertatie *Calvyn over het genadeverbond* (1879); door A. S. E. TALMA, *de Anthropologie van Calvin* (1882). Het laatst zij vermeld, waaraan zeker de eerste rang toekomt, Dr. ABRAHAM KUYPER'S *disquisitio exhibens Joannes Calvini et Joannis à Lasco de Ecclesia sententiarum inter se compositionem*, eene verhandeling, welke den schrijver het eermetaal der Groninger hoogeschool en bij de verdediging (1862) te *Leiden* den lof van bevoegden verschafte. Het uitschrijven dezer prijsvraag had een ander leerling der eerstgenoemde hoogeschool tot den wedstrijd opgewekt, die echter zijn voornemen niet volbracht. Toch namen wij met genoegen inzage van den arbeid diens students, toen wij in de „letterkundige „nalatenschap" van Dr. J. J. DIEST LORGION, in leven predikant te *Padang* (1871), het opstel lazen, *eenige bijzonderheden aangaande Johannes à Lasko.* Van *Groningen* ging de herleefde belangstelling in *à Lasko's* persoon en werkzaamheden uit. Den hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT komt de eer toe, dat hij bij gelegenheid der gedachtenisviering van het 300 jarig afsterven van dezen Hervormer, diens geloofsbelijdenis als *de eerste geloofsbelijdenis der Nederlandsche Hervormde kerk*, naar den in HERINGA'S „Kerk.-raadvrager „en raadgever" IV, 2e stuk opgenomen tekst liet herdrukken (1860).

KUYPER sliep niet in op de welverdiende lauweren. Voorbereid door eene dergelijke studie, was hij gewis de man, in staat om ons te verschaffen, wat tot heden onder de *desiderata* behoorde, eene volledige uitgaaf der werken van *à Lasko* en eene volledige beschrijving van diens leven. Hij beloofde ons beide; als biograaph van *à Lasko*

heeft hij zijn woord niet gehouden; als uitgever van diens werken zich op het loffelijkst gekweten. In 1866 verschenen de twee lijvige octavo-deelen onder den titel *Joannis à Lasco opera tam edita quam inedita*, voorzien van inleidingen en aanteekeningen. Niemand heeft ze zeker hooger gewaardeerd dan H. DALTON, de auteur eener levensbeschrijving van *à Lasko*, die ten jare 1881 in de hoogduitsche taal het licht zag, aan onzen landgenoot opgedragen.

Zoude de vriend van *Calvijn*, *Theodore de Bèze*, ten onzent vergeten zijn? Dr. A. PIERSON waarschuwde bij herhaling de lezers van zijn geschrift „Studiën over J. Kalvyn", om aan *Beza* als levensbeschrijver van *Calvijn* te groot vertrouwen te schenken. *Beza's kritiek van het N. Testament* werd het onderwerp eener studie van den onder de vrienden der wetenschap hoog aangeschreven predikant van *Oosterlittens*, MARTINUS THEODORUS LAURMAN, geboren 21 Juli 1788, overleden 11 Juli 1868. Zij vond hare plaats in de „Godg. Bijdr." 1840. Een brief handelende over *Beza's* verblijf in *Frankrijk* na het godsdienstgesprek te *Poissy*, bracht KIST ter algemeene kennis in „Ned. Archief" IX. S. A. GABBEMA (geboren in 1628, overleden in 1688) had vroeger, *Epistolarum ab illustribus et claris viris scriptarum centuriae tres* 1664, een drietal medegedeeld uit de rijke verzameling handschriften, die te zijner beschikking was en ons beschreven is door W. EEKHOFF „geschied- en letter- „kundige nalatenschap van S. A. Gabbema, historieschrij- „ver van Friesland" 1869.

De lotgevallen der hervorming in *Groot-Brittannië* gaven stof tot lezenswaardige opstellen; zooals aan dat van H. C. ROGGE over *Thomas Cranmer* „Kalender" 1856 en dat van B. TIDEMAN over *Patrick Hamilton*, den eersten prediker en martelaar der Hervorming in *Schotland*, t. a. p. 1863.

In de taal der geleerden werd ten jare 1728 de wetenschap verrijkt met een stevigen kwartijn; LAMPE, toen reeds naar *Bremen* verplaatst, bewerkte eene *Historia ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania, inter perpetua certamina et afflictiones a primordiis praecipue repurgatorum sacrorum ad recentiora tempora per Dei gratiam conservatae; et monumentis fide dignissimis a viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupleta et hoc ordine concinnata.* Grootendeels hadden de handschriften van den Hongaar PAULUS EMBERUS den tekst geleverd van een boek, dat voor de geschiedenis der Hervorming van groote beteekenis heeten mag.

In dezelfde taal schreef R. C. H. RÖMER eene doctorale Dissertatie *de Gustavo I, rerum sacrarum in Suecia seculo XVI restauratore* (1840), de eersteling van het vele goede, dat hij den vrienden der kerkelijke geschiedenis aangeboden heeft. Wat een ongenoemde in het „Nieuw algemeen „Magazijn van wetenschap, kunst en smaak'' II over den persoon van *Gustavus Adolphus en van zijne deelneming aan den Duitschen oorlog* verhaalde, heeft aanspraak op eene bescheidene plaats naast het statig Latijn.

Aan de vaste hand van DANIËL GERDES, wiens werkzaam leven — het ving aan 19 April 1698 en eindigde 2 Februari 1765 — ons zooveel voortreffelijks geschonken heeft, volgen wij den loop der hervorming in *Italië*. Het *Specimen Italiae Reformatae sive observata quaedam ad historiam renati in Italia tempore Reformationis Euangelii una cum syllabo Reformatorum Italorum* (1765) is en blijft een „monumentum aere perennius''. Wie herhaalt dergelijke lofspraak niet, als hij het oog slaat in de vier lijvige kwartijnen, bevattende *Historia Euangelii renovati sive Reformationis* met de daarbij opgenomene *varia monumenta pietatis et rei literariae* (1744—1752). Die de acht deelen of zestien stukken van zijn *Scrinium antiquarium sive miscellanea ad historiam reformationis nova* (1748—1765) mogen raadple-

gen, waarin de bewijzen rijkelijk voorhanden zijn, dat de verzamelaar met de meeste vrucht „in integrum triennium", het Archief der Hollandsche kerk van *Londen* in zijne woning heeft mogen doorzien en gebruiken, daar de omstandigheden hem niet veroorloofden naar *Londen* te reizen, noemen hem den leermeester, wien ze zich voor hunne studiën oneindig veel verschuldigd rekenen.

De grootsche figuur van *Savonarola* trok niet alleen SONSTRAL's bewondering „Algem. letterl. maandschrift" 1846, maar vuurde dichterlijke geesten aan, als dien van A. J. DE BULL, *de profeet van Florence* „Aurora", jaarboekje voor 1852 en van ELIZE VAN CALCAR, *een ster in den nacht*, (1852, 53). Zij wekte ook een wijsgeerig denker als P. A. S. VAN LIMBURG BROUWER (geboren in 1829, overleden 13 Februari 1873) op tot het schrijven eener studie „de Gids" 1852 en werd het onderwerp eener belangwekkende lezing van den hoogleeraar J. VAN DIJK, afgedrukt in „Stemmen voor „waarh. en vrede" 1885, onder het opschrift *Savonarola en de Florentijnsche Republiek.* Dr. J. HERDERSCHEE legde den inhoud van prof. K. BENRATH's grondige monographie over *Bernardino Ochino* (Hoogd. 1875, Engelsch 1876) bloot in de „Bibliotheek van moderne theologie en letterkunde" IV, waar hij handelde over het leven en werken van *Ochino.* Een ander niet minder beroemd Italiaan *Coelio Secundo Curione* werd ons voorgesteld op *eene bladzijde uit de geschiedenis der Hervorming in Italië* beschreven in het „Maandschr. voor Christenen" XX door J. BRAVE en J. MUNTENDAM, toenmaals ambtgenooten in den dienst der Hervormde gemeente van *Amsterdam*, in hetzelfde jaar 1859 ontrukt aan dien werkkring, MUNTENDAM 25 Februari, BRAVE 29 September; de eerste geboren 14 November 1796, de laatste 7 October 1793.

Toejuiching viel aan het door het Haagsche genootschap bekroonde geschrift van B. TER HAAR, *Geschiedenis der kerkhervorming in tafereelen* (1844, 1845, 1846, 1848, 1854)

ten deel. Naar aard en bestemming kon het in den strengsten zin des woords de wetenschap niet verrijken, maar wel tot beoefening der wetenschap opwekken. Het beschaafd publiek is den schrijver oprechten dank schuldig.

Te weinig is nog de aandacht gevestigd geworden op den invloed, dien de omstandigheden des tijds, geographische ligging, regeeringsvorm, persoonlijkheid van vorsten, behartiging van volksonderwijs enz. op den gang der Hervorming geoefend hebben. SONSTRAL's *Vorstengalerij uit den tijd der Hervorming* (1859), hoewel niet het werk van een fijn penseel, voorziet toch eenigermate in eene behoefte. Nochtans verlangen wij meer dan alleen rondgeleid te worden in eene galerij van hooggeplaatsten. Andere factoren hadden ook eene taak te volbrengen. Het rijk van God en al de dingen dezer wereld oefenen op elkander invloed uit. De vormen, waarin het eerste zich openbaart, worden door de gesteldheid der laatste bepaald. De kerkelijke geschiedenis is dientengevolge eng met die der wereld verbonden. Het voorbijgaande en afwisselende doet ons het blijvende en onveranderlijke te hooger schatten.

§ 2. *De Hervorming en de Hervormde kerk in ons vaderland.*

De voornaamste bron, waaruit haar geschiedschrijver putten kan en putten moet, is het 3e deel van het pas genoemde werk van GERDES, *Hist. Euang. renovati*, in 1749 gedrukt. Wie het kent, bewondert het vele wetenswaardige, dat daarin bijeengebracht is, vooral in de medegedeelde *Epistolae*, geschreven door of gericht aan de eerste dienaren van het Evangelie in de Nederlandsche kerk. Zij strekken mede ter kennismaking met het lot van den oudsten Nederlandschen kerkgeschiedschrijver, ADRIAAN CORN. VAN HAEMSTEDE.

Hetgeen J. AB UTRECHT DRESSELHUYS belangrijks over *v. Haemstede* te lezen gaf in het „Archief” VI wordt in menig opzicht aangevuld door hetgeen afgedrukt is in de „Werken der Marnix-vereeniging”, Serie I, deel I, Serie III, deel I en II. Over zijne *Geschiedenisse der martelaren* gaf ik eenige onderzoekingen in het 2e stuk der „Geschiedk. „Naspor.” waarbij ik echter tot mijn spijt niet gelet heb op hetgeen KIST over de literatuur der *Martelaarsboeken* heeft opgeteekend „Ned. Archief” II bl. 8 volg. De jongste uitgaaf van het „Martelaarsboek”, die van 1883, naar den druk van 1671, verscheen in 21 afl., voorzien van 80 platen, in gr. 8° 976 bladzijden tellende.

Reeds in 1559 ontving het publiek den 1en druk dezer galerij van geloofshelden, weldra in 1562 gevolgd door die der Doopsgezinden.

Wat men weten wil betreffende deze Doopsgezinde Martelaarsboeken, werd goeddeels verhaald door de hoogleeraren SAMUEL MULLER „Jaarb. voor de Doopsg. Gemeenten „in de Nederl.” 1840 bl. 102 volg; J. G. DE HOOP SCHEFFER „Doopsgezinde Bijdragen” 1870 en J. I. DOEDES, „nieuwe „bibliog.-hist. ontdekkingen”, 1876, goeddeels, want nog wachten wij op de door DE HOOP SCHEFFER beloofde geschiedenis van het welbekende werk van TIELEMAN JANSZ. VAN BRACHT, den geachten predikant van *Dordrecht* (geboren 20 Januari 1625, overleden 7 October 1684), voor 't eerst in 1660, daarna veel verbeterd in 1685 verspreid en in de schatting der kenners niet verdrongen door het daarvan gemaakte uittreksel: *Merg van de Historie der Martelaren door* JOOST BOOT.

VAN BRACHT is door de zucht beheerscht om den oorsprong der Doopsgezinden terug te leiden tot de dagen der Apostelen; niemand echter zal lof onthouden aan den ijver, waarmede de schrijver zijne moeilijke taak volbracht heeft. Werkelijk beslaat de achtbare foliant eene waardige plaats naast het werk van V. HAEMSTEDE en de bui-

tenlandsche Martyrologieën. De inhoud dezer werken vermeerdert niet slechts onze kennis: hij sterkt ook de zwakke zijden van ons geloof.

Eene opgaaf van martelaars-namen danken wij aan Dr. J. REITSMA, die in zijne „honderd jaren uit de geschied. „der Hervorming in Friesland" bl. 63 volg., eene lijst van Doopsgezinde martelaren gaf, uitgebreider dan eenige, tot op dien tijd geleverde; DE HOOP SCHEFFER sloeg een blik op de reeks der Doopsgezinde martelaren in *Engeland* „Verslagen en meded. der Kon. Acad. van Wetensch. afd. „Letterk." 2e Reeks, en in het „Antwerpsch Archievenblad" werden van den 7en jaarg. af de processtukken afgedrukt der binnen *Antwerpen* voor het „feit van religie" gerechtelijk vervolgden, wier volledige *naamlijst* aan het XIVe deel onschatbare waarde verzekert. Wil men wat de martelaren der noordelijke Nederlanden betreft meer weten dan hunne namen, wil men bekend worden met hun maatschappelijk en geestelijk leven; hunne godsdienstige richting; de rechtsvervolging tegen hen, hunne geschriften en den van hen uitgeganen invloed, rijke voldoening zal de weetlust vinden in het academisch proefschrift van Dr. I. M. J. HOOG, dat onder den titel *de Martelaren der Hervorming in Nederland tot* 1566, te *Leiden* in 1885 verschenen, op een breeden kring van lezers rechtmatige aanspraak heeft. Van de geschriften der martelaren bevat de „Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij „der Nederlandsche Letterkunde", welken wij aan de geoefende hand van LOUIS D. PETIT danken, in zijn 2e gedeelte, 4e afl. (1886) bl. 346, menigen titel die opmerkzaamheid verdient.

Bij de bronnen, waaruit wij onze kennis van de martelaren putten, behooren nog andere gevoegd te worden, namelijk de berichten van hen, wier harde hand zooveel ellende over deze belijders des Evangelies gebracht heeft. Ik bedoel de door JACOB MARCUS verzamelde *Sententiën en*

indagingen van den Hertog van Alba, uitgesproken en geslagen in zijnen bloedtraadt: mitsgaders die van bijzondere Steden — van den jare 1567 *tot* 1572, in 1735 gedrukt, alsmede G. VAN HASSELT, *Stukken voor de vaderlandsche historie*, vier deelen, 1792—1793.

Deze verzamelaar, (geboren 27 Augustus 1751, overleden 16 December 1825), onder de beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis hoog aangeschreven, had in het voorbericht van het 1e deel beloofd, dat het laatste voldoende bladwijzers van zaken en personen zou bevatten. Deze belofte is niet vervuld. Volgaarne kom ik hier eenigszins aan dit gebrek tegemoet, door de plaatsen aan te wijzen, die voor de geschiedenis der martelaren van gewicht zijn. — Deel I N°. 42. 45. 46. 54. 58. 82. 97. 103. 104. 117. 118. 125. 129. 144. 154. 164. 165. 170. tot 178. 182 tot 184. Deel II N° 1. 4. 9. 20. 21. 24. 39 met de belangrijke bijvoegsels over de ketterjacht en de ketterblaam van *Karel van Egmond*, *graaf van Gelder*; de medegedeelde uittreksels uit het handschrift *advisen ende anders betreffende die Geuserie*, door VAN HASSELT afgedrukt deel II bl. 87 volg. Verder in datzelfde deel N°. 141, alle betrekking hebbende op de martelaars; die tegen de beeldstormers heb ik ter zijde gelaten.

De koude hand der vervolgers heeft deze verhalen te boek gesteld; ze zijn onopgesierd. Gelijken karaktertrek merkt gij op in de oude Martelaarsboeken, b.v. in het verhaalde betreffende het lijden van *Jan de Bakker*. Daaraan ligt ten grondslag de schets van zijn medegevangene CORNELIS GNAPHEUS, in het Latijn te *Straatsburg* in 1546, daarna door REVIUS in 1649 gedrukt, in het Nederlandsch door J. VERWEY, 1652. Met gebruikmaking van deze geschriften stelde J. G. H. REUDLER in 1841 zijne *Geschiedenis van Johannes Pistorius* „Bijdr. tot de gesch. der Ev. „Luth. Kerk in de Ned.” III. Ook in de *Galerij der Nederlandsche geloofshelden* door B. GLASIUS en H. M. C. VAN

OOSTERZEE (geboren 29 Augustus 1806, overleden 8 November 1877) vond zij eene plaats in 1853. Na het verschijnen der 2e afl. van deze *Galerij* werd de uitgaaf gestaakt, niet tot mijn leedwezen, daar ik meen, dat de geschiedenis der martelaren het leerzaamst en stichtelijkst klinkt in de taalvormen van hunnen tijd. Ten volle vereenig ik mij op dien grond met het ongunstig oordeel, door Dr. I. M. J. HOOG „de Martelaren der hervorming in Nederland tot „1566" bl. 225 volg. over herdrukken, bloemlezingen en navolgingen van V. HAEMSTEDE's „Martelaarsboek" uitgebracht en met bewijzen gestaafd. Gesticht door de bladzijden van *de geschiedenisse ende den dood der vromen Martelaren*, verleenen wij oor en hart aan LUTHER's zang op den marteldood van *Hendrik Voes* en *Johannes van Essen*, keurig door J. J. L. TEN KATE vertaald en opgenomen in H. Q. JANSSEN's monographie over *Jacobus Praepositus* (bl. 110 volg.). Het valt ligt de sympathie te verklaren, welke dit lied van LUTHER hier te lande genoten heeft (JANSSEN t. a. p. bl 282 v); eene sympathie, die Dr. W. B. J. VAN EYK aanspoorde aan de nagedachtenis van *Hendrik Voes* een breeden en liefelijken zang te wijden (1854). Evenzoo worden wij nog verkwikt door de woorden van opwekking, welke LUTHER in den loop van 1523 aan de verdrukte Christenen in *Holland*, *Brabant* en *Vlaanderen* richtte, afgedrukt door DE WETTE, *Luther's Briefe* u. s. w. II S. 362 flg. „Archief" V bl. 461 volg.

Behalve door deze geschriften stichten wij ons met de beschrijving van het uiteinde der Evangelie-getuigen, die daarin geene plaats vonden; b.v. dat van *Augustino de Cazalla op het autodafé te Valladolid*, door Mr. W B. S. BOELES medegedeeld in „Kerk. Arch." IV. Prof. DE HOOP SCHEFFER leerde ons in *Cornelis Woutersz van Dordrecht* een martelaar kennen, wiens naam en werk vergeten was „Kerk. „Archief" IV; dezelfde lichtte de verhooren toe, door geestelijken van ketterij verdacht bij het hof van *Holland* on-

dergaan, t. a. p. bl. 187 volg. en 401 volg. Laat ons hunner gedenken; het noemen van hun naam dringt te vragen naar de offers, die zij voor de zaak des Heeren gebracht hebben.

Met voorliefde werd de Martyrologie ook door Roomsche landgenooten beoefend. Wie noemt niet terstond het werk van PIETER VAN OPMEER (geboren 13 September 1526, overleden 9 November 1595), *de Historie der Hollantsche Martelaren, welken om het Christen Catholijk geloof en godsdienst, so ten tijde van de woeste heidenen, als der Hervormden Nieugesinden seer wreed zijn omgebragt* (twee deelen 1700, 1701). Het boek is eene vertaling van den in 1625 na den dood des schrijvers gedrukten Latijnschen tekst. De auteur, levende in de rampzalige dagen der vervolging om des geloofs wille, verzuimde niets, om de nagedachtenis van de martelaren zijner kerk in eere te brengen.

Onder deze de eerste plaats aan *Cornelius Musius*. Leze men met belangstelling de stukken betreffende het *Martyrium Musii* en den druk van diens *Monachus* in „Kerkelijk „Nederlandsch jaarboek voor Katholieken", door J. H. WENSING (1854), neme men vooral kennis van de *Archiefstukken betreffende de nalatenschap van Musius* door A. VAN LOMMEL ten druk afgestaan aan „de Dietsche Warande" Nieuwe Reeks I en van den *Excursus* G. LAPPII *à* WAVEREN *ad vitam et martyrium B. M. Cornelii Musii*.

Ten aanzien der Gorkumsche martelaren, offers eener vloekwaardige wreedheid, luisteren wij naar het aandoenlijk verhaal, dat WILLEM VAN EST daarvan leverde, *novorum in Hollandia constantissimorum martyrum historia passionis*, volgens de oorspronkelijke uitgaaf van 1572 herdrukt in „de „Katholiek" deel XLV. Te recht keerde genoemd tijdschrift scherpe wapenen (deel XXXV; XXXVII, XXXVIII en XL) tegen de pogingen van R. H. VAN SOMEREN's (geboren 26 Maart 1787, overleden 11 Mei 1851), „Nagelatene en ver„spreide dicht- en proza-stukken", twee deelen 1854, om

Lumey's wreedheid te vergoelijken; dergelijke apologetiek zij streng veroordeeld. De vrome getuigen, die hun bloed voor hun geloof gegeven hebben, maken aanspraak op onzen eerbied, al knielden zij niet bij het altaar, waarbij wij ons buigen. De Protestantsche geschiedschrijver, wien het om waarheid te doen was, heeft ze niet vergeten. Wat de hoogleeraar R. FRUIN over deze Gorkumsche martelaren te boek stelde „de Gids" 1865 II, heeft aanspraak op de erkentelijkheid van allen, die elke vervolging als een gruwel voor God verafschuwen. ALBERT VAN TOORENENBERGEN herdacht hunner in een opstel, ten jare 1865 verschenen. Is het wonder, dat de kerk van Rome hier te lande hen in eere hield? Betreffende een hunner, *Jacobus Lacops* zijn *nadere bijzonderheden* te lezen in de „Bij„dragen tot de gesch. van het Bisdom te Haarlem" II door H. J. ALLARD opgeteekend, verder nog toegelicht door het van dezelfde hand geschrevene in „Studiën op godsd. „wet. en lett. gebied" IV Zijn ambtgenoot JOS. HABETS gedacht een ander uit hun kring, *Govert van Mervel* „Ar„chief voor het Aartsb. Utrecht" IX. Allen begroeten wij als martelaren, een anderen maatstaf toepassende dan PETRUS HOFSTEDE (geboren in 1716, overleden 27 November 1803), schrijver der verhandeling *over het kleine getal der egte Martelaars* „Bijzonderheden over de Heilige Schrift", 2e deel, in die waardeering ons niet gebonden achtende aan eenige confessie of eenige dogmatiek.

De oudste beschrijving van den loop, dien de Hervorming in ons vaderland nam, vloeide niet uit de pen van een godgeleerde. PIETER BOR, CHRISTIAANSZOON (geboren in 1559 overleden 16 Mei 1635) schonk ze ons in den *Oorsprong der Nederlandsche beroertens, oorlogen en burgelijke oneenigheden.* In 1595 verschenen de drie eerste, in 1601 de drie volgende boeken, terwijl in 1621 van dit laatste gedeelte eene verbeterde uitgaaf het licht zag, die later

bijgewerkt tot 1600 in den fraaien foliodruk van vier deelen met vier deelen *Bijvoegsels* van authentieke stukken ten jare 1679 de pers verliet, een onschatbaar boek, door den schrijver zelven in een brief aan J. ARMINIUS „Kronyk „van het hist. Genootsch." 3e jaarg. 1847, bl. 87 v., verdedigd als de vrucht van grondig en onpartijdig onderzoek. Wie de deugden van deze uitgaaf wil leeren schatten gelijk zij de voorkeur verdient boven die van 1621, en de waarde der platen, in die van 1621 voorkomende, raadplege D. MULDER BOSGOED in de „Bibliogr. adversaria" III. PETRUS SCRIVERIUS heeft tal van lofgedichten in den bundel der door hem vervaardigde *Poezy* op het werk van BOR geplaatst; wij herhalen die verzen niet, maar van heeler harte de lofspraken van DE WIND, t. a. p. bl. 241 geuit. Wel is waar mag het verhaal van de lotgevallen der Hervorming geen hoofdzaak heeten in het werk van BOR, niemand echter zal het tot dit doel gebruiken, of daaruit veel opzamelen, dat elders niet of niet zoo nauwkeurig is opgeteekend. Het register, door den Med. Dr. A. VAN POOT vervaardigd, begunstigt het gebruik van het werk in hooge mate.

Omstreeks Nieuwjaar 1599 zag EMANUEL VAN METEREN'S *Historie* het licht. De schrijver was geboren 9 Juli 1535 en overleed 8 April 1612. Aan vele predikanten mishaagde de vrijheid, waarmede hij over enkele personen en zaken geoordeeld had. Misschien is het aan dit misnoegen toe te schrijven, dat dit werk altijd beneden dat van BOR en anderen is geschat. Ook de veranderingen, in de onderscheidene uitgaven gebracht, werkten niet gunstig. Prof. FRUIN stelde de betrekkelijke waarde dier uitgaven in het licht „Bijdragen — vaderl. Gesch." nieuwe reeks, IV

Bij deze schrijvers worde de naam eens godgeleerden gevoegd, des hoogleeraars HENRICUS ANTONIDES, naar zijne geboorteplaats *Naarden* NERDENUS geheeten (geboren

13 Februari 1546, overleden 14 Maart 1614), wiens door ons bedoeld geschrift, waarvan dankbaarheid voor het vele wetenswaardige, dat medegedeeld wordt het veelszins onvolledige over het hoofd leert zien, den titel draagt van *Systema-theologicum* 1611. Aan dat *Systema* gaat vooraf eene *praefatio dedicatoria in qua et purioris religionis per Belgium instauratae historia, et ejus retinendae necessitas exponitur.* Het zeldzame boek is in weinig handen, daarom deed GERDES een goed werk, toen hij deze *praefatio* afzonderlijk liet afdrukken in de „Miscellanea Groningana" III, en de ongenoemde (het was DE HOOP SCHEFFER) die haar vertaalde en toelichtte in de „Navorscher" 1867 bl. 353 volg. heeft aanspraak op nog grooter dank. Voor de geschiedenis van dit *Systema* zij het oor geleend aan prof. DOEDES „Godgel. Bijdr." 1869, en „Bibl. adversaria" I; voor die van den auteur aan Mr. W. B. S. BOELES, „Fries„lands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker", tweede deel, 1e Helft.

De chronologische orde volgende ontmoeten wij op onzen weg den Zutphenschen predikant WILLEM BAUDART, geboren 13 Februari 1565, overleden 15 December 1640. Bij hetgeen DE WIND over hem en zijne geschriften in het midden brengt, worde vergeleken de bijlage van P. A. TIELE achter het 1e deel der „Bibliotheek van Nederlandsche „Pamfletten" en R. FRUIN's *opmerkingen* in de „Bibliogr. ad„versaria" II, bl. 118. Des schrijvers autobiographie gaf P. C. MOLHUYZEN te lezen in „Kronyk van het hist. Ge„nootschap te Utrecht", 1849 bl. 226 vlg. terwijl over de werken van BAUDART, met name over hetgeen hier onze aandacht vraagt, velerlei bijzonderheden geboekt staan in de „Bibl. Belgica" s. v. In medias res grijpt BAUDART bij het schrijven zijner *Memoriën oft cort verhael der gedenkweerdighste so kerckelicke als wereltlicke gheschiedenissen van den jaere* 1603 *tot in het jaer* 1624. Twee deelen in folio bevatten deze *Memoriën*, die zeere vele authentieke

stukken onder de oogen van het publiek brachten, zonder eenigen smaak tusschen den tekst gevoegd. Des schrijvers onverdachte rechtzinnigheid geeft aan zijn werk klem en waarde; het doet ons het ontstaan en den loop der geschillen van een bepaald gereformeerd standpunt kennen en is mijns achtens van meer belang voor de dogma's dan voor de kerkgeschiedenis, hoewel de laatste den schrijver dankbaar moet zijn voor vele biographische bijzonderheden betreffende meer dan één zijner tijdgenooten.

'tIs of men een andere lucht inademt, wanneer men BAUDART's *Memoriën* uit de handen legt om het werk op te nemen, dat in 1642 het eigendom van het publiek werd. Ik bedoel de twintig boeken der *Nederlandsche Historiën*, loopende tot 1584. Twaalf jaar later zag het vervolg het licht, dat den loop der gebeurtenissen tot 1587 verhaalde. PIETER CORNELISZOON HOOFT (geboren 16 Maart 1581, overleden 10 Mei 1647) heeft er zich als historicus en als stylist een onverwelkbaren roem door verworven. Velen hebben in dit opzicht zijn lof verkondigd, vooral Mr. H. J. KOENEN (geboren 11 Januari 1809, overleden 13 October 1874) de waarde van *Hooft* als historieschrijver onderzoekende, in het aanhangsel van zijn geschrift *Adriaan Paauw* bl. 173 vlg. Voor de kerkgeschiedenis hebben HOOFT's *Historiën* veel dat aantrekt; beschrijvingen van personen en gebeurtenissen zoo dat men ze voor zich ziet en er als bij tegenwoordig is en eene onafhankelijkheid van oordeel, die in zijn geslacht niet ongewoon, ook in dien tijd tot het zeldzaam voorkomende behoorde.

Wat deed de kerk zelve voor het te boek stellen van hare lotgevallen? Zij is er, 't zij tot hare eere gezegd, vroeg op bedacht geweest. Op de Synode, in 1571 te *Emden* gehouden, werd het besluit genomen, den heer P. ALDEGONDE uit te noodigen, eene historie te beschrijven der dingen, die sedert eenige jaren waren voorgevallen betreffende de oprichting en bestrijding van de kerk, den

beeldenstorm, de trouw der martelaren, de verandering in het staatkundige, enz. Bovendien werden alle desbevoegden opgeroepen, om bijdragen te leveren tot het bedoelde werk en zelfs predikanten, die buitenlandsche gemeenten dienden, voor dien arbeid in commissie gekozen „Kerkelijk Handboekje" 1738, bl. 85 vlg. Het gewenschte doel werd niet bereikt.

TILMANNUS CUPUS, die in 1612 op zijne standplaats *Nieuwpoort* overleed, na vroeger in *West-Vlaanderen* het Evangelie verkondigd te hebben, liet een handschrift na, ongeveer vier vingeren dik, waarin acten van verscheidene Classen en Synoden bewaard werden en dat door 's mans zoon was voortgezet. De belangrijkheid en de lotgevallen van dit handschrift, thans berustende op de koninklijke Bibliotheek te *Brussel*, zijn ons verhaald door H. Q. JANSSEN in de voorrede van het bekende werk „de Kerkhervorming „in Vlaanderen", I[e] deel, 1868. Het blijkt ons, dat CUPUS een rijk materiaal had verzameld, dat veel te lang in het duister verborgen bleef.

Het scheen wel, als wachtte de verwezenlijking van het plan, om eene geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk te schrijven, op een krachtigen stoot van buiten. Die stoot werd gegeven door JOHAN WTENBOGAERT'S *Kerkelicke Historie.*

Hoewel de schrijver (geboren 11 Februari 1557, overleden 4 September 1644) de na zijn dood in 1646 uitgegevene *Kerckelicke Historie*, *vervattende verscheyden gedenkwaerdige saecken in de Christenheyt voorgevallen van het jaar* 400 *af tot in het jaar* 1619 *voornamentlick in deze geunieerde Provintiën* op breede schaal heeft aangelegd, doet men hem geen onrecht, wanneer men zijn arbeid waardeert als eene apologie van het Remonstrantisme. Tegen de verbreiding van het werk spande de Zuid-Hollandsche Synode alle krachten in, doch zij kon de eerste uitgaaf in 1646, zonder naam des drukkers verschenen, niet keeren en

evenmin haren wensch verkrijgen, dat de hooge regeering dit boek verbieden zou. Een verhaal van het daarover gesprokene en beslotene bewaart het „Archief" VII bl. 262 vlg. De tegenkanting bevorderde het debiet, zoodat reeds in 1647 te *Rotterdam* een tweede druk het licht mocht zien.

De broederschap der Remonstranten achtte het werk van zooveel belang, dat zij in 1648 het besluit nam om het door de predikanten JOANNES NAERANUS en DANIËL JOANNES SNECANUS in het Latijn te doen vertalen. Den 6en Augustus 1652 kon laatstgenoemde, aan wien NAERANUS zijn deel van den arbeid had overgedragen, berichten, dat de kopij voor den druk gereed lag. Doch de uitgaaf had om ons onbekende redenen geen voortgang; zelfs is het handschrift verloren gegaan volgens den biograaph van *Snecanus*, Dr. J. REITSMA, „de vrije Fries", derde serie, vierde deel (1883).

De Contra-Remonstranten hoopten alles van het door den Leidschen hoogleeraar JACOB TRIGLAND SENIOR (geboren 22 Juli 1583, overleden 11 April 1654) bearbeide, uitvoerige geschrift, *Kerckelycke geschiedenissen begrypende de Swaere en Bekommerlycke geschillen, in de vereenigde Nederlanden voorgevallen met derselver Beslissinge*, *ende aenmerckingen op de Kerckelycke Historie van Iohannes Wtenbogaert. Uyt authentycke stucken getrouwelyck vergadert ende op begeerte der Zuid- en Noord-Hollandsche Synoden uytgegeven tot nodige onderrichtinge* in 1651. Alles wat strekken kan om ons dezen geoefenden theoloog te doen kennen, stellen wij op prijs. Daarom zijn wij Dr. ROGGE dankbaar voor *een viertal brieven van Trigland* „Archief voor Ned. „Kerkgesch." I, even als voor de lofspraak, welke hij dezen Contra-Remonstrant toekent. Ook ik breng hulde aan den ijver, waarmede TRIGLAND voor de vaderlandsche kerkgeschiedenis is werkzaam geweest en beklaag zijn wedervaren op de Statenvergadering van 8 Maart 1650, waarover A. STOLKER, geboren in 1751, als emeritus pre-

dikant der Remonstrantsche gemeente van *Rotterdam* overleden 2 Mei 1835, ons inlichtte „Vad. Lett." 1825. Weigerden de Staten des Lands de opdracht, de tijdgenooten des schrijvers zullen hem door hunne hooggestemde lofspraken deze teleurstelling vergoed hebben, gelijk hij de ondersteuning en den dank der Zuid-Hollandsche Synode erlangen mocht „Archief" VII, bl. 263 vlg. Trouwens jaren lang hadden de Synoden dezer provincie geijverd voor het erlangen van „twee historiën, de eene van „het beginsel der Reformatie af; de andere alleen van de „onrusten door de Remonstranten verwekt." Hare beraadslagingen en opwekkingen zijn geboekt in het genoemde zevende deel van het „Archief" bl. 107. 135. 150. 159. 166. 179. 189. 211. 229 volg. 235, haar besluit, in 1632 genomen, om „het daarbij te laten" t. a. p. bl. 240. Met blijdschap had zij in 1647, t. a. p. bl. 263, het plan van TRIGLAND vernomen, om eene „waerachtige Historie" te schrijven. De nakomelingschap, die billijk wil oordeelen, zal meenen, dat beider werken, die van TRIGLAND en WTENBOGAERT, met voorzichtigheid moeten gebruikt worden, daar der schrijvers dogmatiek hunne pen heeft beheerscht.

Ternauwernood was dit lijvige boek in handen van belangstellenden, of de pers leverde een verhaal van de Hervorming in ons vaderland, gelijk er nog geen was verbreid geworden. De Groninger hoogleeraar MARTINUS SCHOOCK gaf zijn *liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis: item de Canonicis, atque Speciatim de Canonicis Ultrajectinis; horumque occasione de Officio ministrorum Ecclesiae erga Magistratus. Amplius partim Sect. I, partim Sect. III breviter proponitur Successio Ecclesiae in Belgio, simulque specimen majoris operis, quod prolixe exhibebit Historiam Reformationis Ecclesiasticae per provincias Belgicas*, 1651. Het *majus opus*, op den titel en ook in den tekst toegezegd, is helaas! nooit verschenen! Hoevele zijner talrijke geschriften zouden wij daarvoor hem niet hebben geschonken! Want waarlijk de

inhoud van *Caput Septimum*, waarin *pertexitur breviter historia Reformationis, prout ab exorto Luthero per omnes Belgii provincias, vicinasque regiones instituta est*, pag. 437—529 doet ons dit gemis in hooge mate bejammeren. In genoemd *Caput* belooft hij op enkele mededeelingen terug te komen, hetgeen hij verzuimt, en uitvoeriger berichten te geven, die wij niet ontvangen. Evenmin heeft hij voor den druk gegeven, het boek, dat hij pag. 50 van dit werk aldus beschrijft, „(liber) quo de antiquorum Belgarum religione agimus."

De ongunstig bekende naam van den weinig geachten schrijver heeft stellig op de verbreiding en waardeering van zijn geestesvoortbrengsel nadeelig gewerkt, terwijl de aard van het hoofdonderwerp des geschrifts, waarin dit *Caput Septimum* voorkomt, niet geschikt was vele lezers te trekken. Boven de berichten van NERDENUS staan zonder twijfel de door SCHOOCK opgeteekende. Als bron onzer kennis en grondstof voor onze nasporingen behouden zij blijvende waarde, zoodat niets natuurlijker is dan dat het zeldzaam geworden boek, waarin zulk een schat besloten is, met hoogen prijs moet betaald worden door de liefhebbers van historisch onderzoek.

Ver boven alle voorgangers verheft zich G. BRANDT'S *Historie der Reformatie en andere Kerkelijke geschiedenissen in en omtrent de Nederlanden*, waarvan de schrijver zelf (geboren 25 Juli 1626, overleden 12 October 1685) de twee eerste deelen in 1671 en 1674 en na diens dood zijn zoon de twee laatste deelen in 1704 algemeen maakte. Zoo eenig boek, dit heeft zijne geschiedenis, ze is ons uitvoerig beschreven door Dr. G. M. C. LOEFF in het academisch proefschrift *de Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraerdt Brandt* 1864, waarbij men voege de mededeelingen van Dr. G. PENON in de „Bijdragen tot de geschiedenis der „Nederl. Letterkunde" opgenomen, deel II (1881) *Brandt en de Historie der Reformatie*, deel III (1884) *Brieven van en aan Geeraerdt Brandt*. De monographie van Dr. LOEFF

verwijlt ook uitvoerig bij de historische werken van BRANDT, die aan zijne *Geschiedenis der Reformatie* zijn voorafgegaan. Ik stem ten volle met Dr. LOEFF overeen in het prijzen van BRANDT's ijver, blijkbaar in het bijeenbrengen en gebruiken van allerlei tot op dien tijd weinig gebezigde of onbekende stukken. Door kwaad en goed gerucht heen heeft die *Historie* zich een weg gebaand en tot heden zich op hare eereplaats gehandhaafd. Met voorliefde heeft BRANDT blijkbaar de spaarzaam voorkomende proeven van irenische theologie en het beeld van irenische theologen geschilderd en met onmiskenbaren onwil de gerezen twisten van Remonstranten en Contra-Remonstranten verhaald. Zijn boek is er velen niet minder om, die bedenken dat zekere eenzijdigheid onafscheidelijk verbonden is aan een sterk sprekende individualiteit. In hooge mate heeft het mijne aandacht getrokken, dat BRANDT, bij herhaling de *praefatio* van NERDENUS citeerende, ganschelijk zwijgt over het *Caput Septimum* van SCHOOCK, en dit — zoo ik wel gezien heb — zelfs niet één enkele maal noemt. Te zonderlinger, dewijl hij daaruit een groot getal van bijzonderheden betreffende de opkomst en de ontwikkeling der Hervorming had kunnen putten, die door niemand anders dan door SCHOOCK zijn geboekt. Ik vind in deze opmerking een bewijs voor mijne overtuiging, dat SCHOOCK's *liber* bij zijne tijdgenooten weinig of geen aandacht getrokken heeft, en dat de belangrijkheid van den arbeid niet is gewaardeerd onder de vele pennevruchten, waarmede SCHOOCK de letterkunde wel wat rijkelijk voorzag.

Toch stond eindelijk een historicus op en wel een meester in het vak, die toonde SCHOOCK's werk naar waarde te schatten. GERDES, bedoel ik, over wiens *Historia Reformationis* ik reeds sprak, doch van welk werk ik het derde deel hier afzonderlijk ter spraak breng, dewijl het *Reformationem Belgii usque ad A.* 1558 *complectitur* en als zoodanig vaak op zich zelf wordt aangehaald.

Dit derde deel, in 1749 uitgegeven, bevat vele aanhalingen uit en verwijzingen naar „Liber SCHOOCKII de bonis „ecclesiasticis”, die recht geven tot de stelling, dat de hoogleeraar zijne hoorders even als zijne lezers op dezen voorganger gewezen heeft.

Andermaal keert zich onze blik naar den katheder te *Groningen*, indien wij het verder verloop der historische studiën willen kennen. In 1799 nam ANNAEUS YPEY daarop plaats, de man, aan wien de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde kerk duurzame verplichtingen heeft. Slechts in het voorbijgaan vermeld ik zijne *Beknopte geschiedenis van de hervorming der Christelijke kerk in de zestiende eeuw* 1817, uitvoeriger wil ik stilstaan bij de door hem en den Haagschen predikant J. J. DERMOUT (geboren 31 Januari 1777, overleden 22 October 1867) geleverde *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk*, vier deelen, met aanteekeningen, 1819—1827. Al wat ten nadeele van den bouw en den vorm van dit werk gezegd is laat ik gelden; maar ik blijf het roemen om den rijkdom der zaken, die, van YPEY's hand, in de aanteekeningen gevonden worden. Eene belezenheid als de zijne was gewis zonder voorbeeld, en is der behandelde stof zeer ten goede gekomen.

Hem het leeuwendeel van den arbeid toekennende, volg ik niet slechts het gerucht, maar ook de aanwijzingen, die hij zelf geeft; terwijl DERMOUT gezegd wordt alleen aan het laatste deel te hebben medegewerkt. Op tal van bijzonderheden zal men het medegedeelde kunnen verbeteren; men mag echter niet nalaten, dankbaar het geschrevene te roemen. YPEY's overdrevene ingenomenheid met *Erasmus* kon niet nalaten haren, mijns achtens, nadeeligen invloed te oefenen op zijne voorstelling van de ontwikkeling der Reformatie. Wie *Erasmus* den grootsten Hervormer noemt, kan zich niet tot *Calvijn* en diens dogmatiek aangetrokken gevoelen, maar moet veel meer

sympathie voor *Zwingli* en diens richting koesteren. Dat Erasmianisme openbaart natuurlijk grooter genegenheid jegens de Remonstranten dan jegens de Contra-Remonstranten en deinst voor alles terug, wat naar Confessionalisme zweemt.

DERMOUT, die dertig jaar zijnen mederedacteur overleefde — YPEY stierf in 1837 — sprak bij het klimmen zijns leeftijds niet gaarne over dezen letterkundigen arbeid, waarschijnlijk dewijl hij zich met den daarin heerschenden geest niet langer vereenigen kon, sedert hij veel meer dan vroeger een man van de Confessie geworden was.

Het Calvinisme richtte zijn aanvallen tegen dezen arbeid van het jaar 1830 af, toen Mr. C. M. VAN DER KEMP (geboren 18 Juni 1799, overleden 17 September 1861) de uitgaaf begon van zijn boek *De eere der Nederlandsche Hervormde kerk gehandhaafd tegen Ypey en Dermout*, dat in drie deelen verscheen 1830—1833 en bewerkt was met „gevoelens van „verontwaardiging en minachting; van verontwaardiging „wegens den vuigen laster, dien men op de Nederl. Herv. „kerk heeft gelieven te werpen, van minachting voor eene „geestelijkheid, welke zich dien hoon en smaad tegen haar „eigen kerkgenootschap veroorlooft of met welgevallen „aanziet." Laffe eenzijdigheid alleen kan de waarde van V. D. KEMP's tegenschrift miskennen, met name, waar het geldt de dogmatiek der Hervormde kerk. Wie voor deze geen hart heeft, mist ook belangstelling in de, vaak kleingeestige, onderzoekingen des schrijvers. Het exemplaar, dat ik gebruik, behoorde weleer tot de boekverzameling van V. D. PALM, waaruit het overging in die van BODEL NYENHUIS en uit deze in de mijne. Het tweede deel kwam onopengesneden in mijne handen, blijkbaar had zijn inhoud voor V. D. PALM niets aantrekkelijks gehad, daar zeker de scherpe toon hem tegenstond; BODEL, hoe bevriend ook met V. D. KEMP en de mannen dezer richting, liet zich niet in met dogmatische onderzoekingen. Gewis was

v. d. palm wel niet de eenige, wien de lust ontbrak, om opnieuw het schuldregister van *Duifhuis*, *Coolhaes*, *Herberts* en *Arminius* zich te laten voorleggen en oor te leenen aan het pleidooi van den schrijver, waardoor hij trigland's trouw boven die van wtenbogaert zoekt te verheffen. De vaak herhaalde beschuldiging, dat het gedeelte van ypey en dermout's werk, hetwelk over de Remonstranten handelt, vóór de uitgaaf aan leden van dit kerkgenootschap ter beoordeeling was voorgelegd, werd toegelicht door a. stolker „Vad. Lett." 1825. Voegt het mij den beoefenaren der Nederlandsche kerkgeschiedenis raad te geven, ik zou hun het gebruik ook van het geschrift des tegenstanders aanbevelen, terwijl ik mij met nadruk verzet tegen den toon der minachting, waarop over ypey's en dermout's *Geschiedenis* vaak gesproken wordt.

Vergete men nooit dat zij de eersten geweest zijn, die de grootsche poging ondernomen hebben pragmatisch het verloop der dingen te verhalen. Zij vonden navolgers; barend glasius gaf in 1836 het derde en laatste deel zijner *Geschiedenis der Christelijke kerk en godsdienst in de Nederlanden vóór het vestigen der Hervorming*, dat, in strijd met den titel, geheel gewijd was aan eene schets van het begin, den voortgang en de zegepraal der Hervorming en dus de jaren 1521—1579 behandelde. Voor zoover glasius het tijdperk der Hervorming reeds van 1521 dagteekent, verdient hij lof, die hem in menigerlei opzicht worde toegekend, hoewel zijn boek, wat literatuur betreft, ver bij dat van ypey en dermout achterstaat. Doch hij heeft zich blijkbaar gericht naar de behoeften van wat men noemt het ontwikkeld publiek en kwam daarvoor openlijk uit, toen hij het vervolg van zijn genoemd werk als leesboek den beschaafden stand aanbood onder den titel van *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdienst in Nederland, na het vestigen der Hervorming tot den troonsafstand van koning Willem I*, drie deelen, 1842—1844.

De schrijver is voor zijn arbeid waarschijnlijk het minst geprezen door hen, ten wier gevalle hij de pen heeft opgenomen; slechts met mate door hen, die ook aan een leesboek hooge eischen van wetenschappelijk onderzoek stellen en onverbiddelijk zijn ten aanzien van schoonheid en aantrekkelijkheid van vorm. Ik ben gewis de eenige of de eerste niet, die boven het door GLASIUS geschrevene de pennevrucht van den Utrechtschen predikant C. G. MONTIJN (geboren 29 Augustus 1803, overleden 13 November 1864) plaats, *Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden*, eerst in 1858—1864 in vijf, daarna in 1868 in twee deelen uitgegeven en met een levensbericht van den inmiddels ontslapen auteur voorzien door B. TER HAAR.

Dr. MONTIJN heeft blijkbaar veel studie aan zijn werk ten koste gelegd en in waardigen vorm het onderwerp behandeld. Toch twijfel ik, of het publiek, voor hetwelk deze arbeid ondernomen is, genoegzaam ontwikkeld mag heeten om dien te waardeeren. De overigens loffelijke zucht om volledig te zijn doet aan dergelijke geschriften schade; het *multum* is genoeg, waar de *multa* niet verwerkt kunnen worden. Tegenover het groote publiek rust op de wetenschap de plicht der zelfverloochening; treedt zij buiten haar heiligdom, zij ga te rade niet met hetgeen zij zou kunnen geven, neen, met hetgeen voor hoorders of lezers voldoende is.

Aan dien eisch beantwoordt, naar mijne overtuiging, in alle opzichten de *Geschiedenis der Christelijke Kerk in Nederland, in tafereelen* onder redactie van B. TER HAAR, W. MOLL en E. B. SWALUE, twee deelen 1864—1869. Geen deskundige zal alle tafereelen op één lijn plaatsen, of aan alle toekennen het praedicaat van welgelukt. Doch daar zijn er onder, die zóó ontworpen konden worden alleen door de hand van hem, die het onderwerp ten volle meester was. Populair mag het werk heeten en eene aanbevelenswaardige propaedeuse voor breeder beoefening

der kerkelijke geschiedenis van ons vaderland; een boek met één woord, waarvan menige bladzijde uitlokt tot het vervaardigen van een nieuw geschrift over personen en feiten, daar slechts — en te recht — met enkele woorden vermeld. In een werk, als het genoemde, moet het meesterschap der historische kunst zich openbaren in de mate van meerder of minder uitvoerigheid en komt het aan den dag in den tact, waardoor het licht valt op hetgeen in het gegeven verband en naar het beoogde doel licht vereischt.

Aangaande de onvoltooid geblevene *Kerkgeschiedenis van Nederland* door E. J. DIEST LORGION mag de vraag gedaan worden, voor welke lezers eigenlijk het werk bestemd is? en de twijfel geopperd, of er aan het vervaardigen van zulk een populair geschrift wel behoefte bestond.

Van anderen aard en degelijker inhoud is het boek, dat den titel voert *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk door* G. J. VOS, A.Z., *Th. Dr. en Pred. der Amsterdamsche gemeente*, twee deelen 1881, 1882. *Vaderlandsche kerk* beteekent *Gereformeerde kerk*. Ik heb vollen vrede met dit uitgangspunt en trek het goed recht van den auteur, om zulk een werk aan zijne leerlingen en tijdgenooten te leveren, geen oogenblik in twijfel. Ik prijs het boek, dewijl het meer en beter dan één zijner voorgangers welverdiende aandacht geschonken heeft aan het inwendig bestaan der kerk en in het teekenen daarvan ongewone bekwaamheid ten toon spreidt. Ik verblijd mij, dat de auteur bepaaldelijk de tijden der Hervorming met warmte beschreven heeft. Doch ik mag de bedenking niet verzwijgen, dat het Confessionalisme des auteurs hem onbillijk en hard maakt tegenover mannen, die sieraden zijn geweest van zijn genootschap; dat hij niet heeft weten te waardeeren het Confessionalisme van andersdenkenden, b. v. der Doopsgezinden, van wie hij schrijft (I bl. 68): „na

„de reiniging droegen zij veel vrucht in uitwendige deug-„den. In dat praktisch Christendom ging van lieverlede „hun gansche leven op; onder hen werd het steeds meer: „het komt op de leer niet aan!" Grondiger onderzoek zou den auteur bewaard hebben voor het schrijven van regels als die op bl. 71 voorkomen: *„Adrianus Cornelis van „Haemstede*, getrouw en ijverig Evangelieprediker onder „het kruis en vervolgd om des geloofs wille"; zij brengen dezen vriend der Anabaptisten een lof, die mij goed in de ooren klinkt, maar die kwalijk voegt in de pen van Dr. VOS. Het is hem mijns achtens niet gelukt, bij eigene, positieve overtuiging, die ik eerbiedig, andersdenkenden recht te laten wedervaren en zich te hoeden voor de klippen der eenzijdigheid, waarop toch de Christen niet behoeft te stranden, de Christen, die gelooft en belijdt, dat slechts Één de waarheid bezeten heeft en dat al diens belijders ten deele kennen en ten deele profeteeren.

Wat M. A. PERK in zijne *Beknopte geschiedenis van het Protestantisme, een huis- en handboek* (1861) en F. D. J. MOORREES, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Noord-Nederland*, een door de Evangelische Maatschappij bekroond volksgeschrift (1880) over de geschiedenis van het Protestantisme gaven, is eene vrucht der gelukkige poging om de resultaten van wetenschappelijk onderzoek tot het eigendom der niet geleerden te maken. Hooger staat echter de arbeid van den Groninger hoogleeraar, den vroeg ontslapen C. P. HOFSTEDE DE GROOT, die in *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden* (1518—1619) eene verbeterde bewerking gaf van het gedeelte der door hem bezorgde vertaling van WYLIE's *Geschiedenis van het Protestantisme*, dat bepaaldelijk over ons vaderland handelt. Wie dit geschrift of dat van anderen gelezen heeft, zal op hoogen prijs schatten prof. P. HOFSTEDE DE GROOT's *Bijdrage tot de innerlijke geschiedenis der Kerkhervorming in de*

zestiende eeuw in Nederland „de Tijdspiegel" 1882, 1883; hem zal het goed doen op geloofshelden gewezen te worden, die Gods vrije genade in CHRISTUS hebben verkondigd, zonder dat zij den vorm hunner prediking aan een schoolsch stelsel verbonden.

In de schatting mijner lezers zou ik mij aan een groot vergrijp schuldig maken, indien ik zweeg van het meesterstuk, waarin de Hervorming, wat haren invloed betreft op het persoonlijk en huiselijk leven, voorgesteld is in den meest boeienden vorm. Het jaar 1840 verrijkte onze letterkunde door mejuffrouw A. L. G. TOUSSAINT's *het huis Lauernesse*. Met de begaafde schrijfster danken wij hare vrienden, wier hulp haar de beste bronnen ontsloot. Vijf en veertig jaar later begeerde het publiek den negenden druk van het werk. De bede in het voorbericht dier jongste uitgaaf geuit: „moge *Lauernesse* mijnen toe- „komstigen lezers meer geven, dan ik zelve er in heb „kunnen leggen, want zij de gave zwak, de Gever is „groot, Hem de eer; met den Psalmdichter zal ik mogen „zeggen: *ik zal niet sterven maar leven en ik zal de werken „des Heeren vertellen*" — die bede herinnert ons, dat de vruchten van wetenschap, kunst en smaak tot volle rijpheid komen, gekoesterd door de zon des geloofs. Geve God, dat haar licht elken dag vriendelijk schijnsel verspreide binnen de wanden onzer studeerkamers.

Ten slotte een woord over een boek, dat nog niet verschenen maar ons beloofd is. Dr. ACQUOY hield bij de aanvaarding van het kerkelijk hoogleeraarsambt te *Leiden*, 28 Mei 1878, eene rede over het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde kerk in *Nederland*. Het geleidelijk en grondig betoog hield aller ooren gekluisterd. Vooral werden de beoefenaars der vaderlandsche kerkgeschiedenis verblijd door het vooruitzicht, hun in de volgende woorden des sprekers geopend: „zal ik, thans in „gunstiger omstandigheden geplaatst, mijn vroeger plan

„mogen volbrengen, zoo al niet eene geschiedenis der „Christelijke kerk in *Nederland* na de Hervorming, dan „toch eene geschiedenis der Hervormde kerk in *Nederland* „te schrijven?" Geen onder hen, of hij nam akte van de belofte des redenaars: „eene Historie der Hervormde kerk „in *Nederland* te schrijven, dat zal mijn streven, dat op „wetenschappelijk gebied mijn levenstaak zijn." Wij houden hem aan zijn woord en wachten met ongeduld.

§ 3. *De Hervorming en de Hervormde kerk in de Noordelijke Nederlanden.*

De beoefenaar der geschiedenis zal het mij dank weten, als ik allereerst zijne aandacht vestig op geschriften, aan wier samenstelling de wetenschap schijnbaar weinig deel heeft, en die haar toch goede diensten bewijzen; ik bedoel de *naamlijsten* van de Evangeliedienaren, die in de onderscheiden Provinciën gearbeid hebben.

Daarom noem ik aan het hoofd van dit overzicht het *Vernieuwt Kerkelyk Alphabeth van de namen aller Leeraren, die onder het Synodus van Noord-Holland zedert de Reformatie van het jaar* 1566 *tot het eynde van het jaar* 1749 *den kerkdienst bekleed hebben. Ingestelt door* MELCHIOR VEERIS (geboren in 1643, overleden 2 April 1721) *en agtervolgt door* FRANCISCUS DE PAAUW (geboren in 1696, overleden 4 September 1750), uitgegeven in 1750. Opgeslagen laat het u niet verlegen staan, hoewel het uwen leerlust slechts matiglijk voldoet. De *Kerkelijke registers der predikanten*, die sedert de Hervorming de gemeente van *Amsterdam* bediend hebben, van HENDRIK CROESE tot het jaar 1792, vervolgd door een ongenoemde tot 1818 en door den geëerden predikant ISAÄC PRINS bijgewerkt tot 1860, bevatten meer dan alleen opgaaf van naam en jaartal van diensttijd; zij behelzen ook een kort overzicht van studie-gang en letterkundige werkzaamheden, welke aandacht verdienen. Bij het ver-

melden van deze *kerkelijke Registers* is het de gepaste plaats om den lezer te herinneren, dat ten aanzien van *Noord-Holland* en van de overige Provinciën het tijdschrift „de Navorscher" menige nalezing bevat, bestaande uit de opgaaf van lijsten of levensberichten van predikanten. Het raadplegen der algemeene registers op dat tijdschrift, uitgegeven in 1860, 1871 en 1884 zij daarom aanbevolen, hoewel ik het meest belangrijke in mijn verslag heb aangewezen. Stedebeschrijvingen moeten evenzeer ingezien worden, daar zij, vooral de oudere, ook over kerkelijke gemeenten handelen, men denke aan WAGENAAR's arbeid en dergelijke werken.

ISAÄC LE LONG schonk ons in 1729 de *Historische beschrijvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam, behelsende na eene korte aanwijsinge van d'opkomst en voortgang der Roomschgezinde Bijgelovigheiden in 't algemeen, hoedaanig deselve in 't bijzonder tot Amsterdam zijn ingevoert, allengskens vermeerdert en eyndelijk door de Reformatie A°.* 1578 *wederom afgeschaft. Doormengt met veele weetenswaardighe Oudheeden van dese Landen en in 't byzonder van d'eerste beginselen van Amsterdam, ook hoedanig dese Stadt allengskens is groot geworden; met aanwijsinge van de stichtingen en afbeeldingen van alle de Kerken, Kapellen, Kloosters, Gasthuizen en andere soogenaamde Geestelijke Gebouwen, die hier eertijds geweest hebben; en hoedanig deselve eyndelijk met de Reformatie meest zijn vertimmert, of tot een ander en beter gebruyk geschikt. Alles wyt geloofwaardige Historie-schrijvers versaamelt, en met oorspronkelijke Stukken, Brieven en Bewijsen, daarvan veele nooyt voor desen het licht hebben gesien, gestaaft en opgeheldert. Met meer dan* 70 *koopere Plaaten verciert.*

't Misbruyk in Godes Kerk, allengskens bijgebragt.
Is hier weer afgedaan 't jaar zeventig en acht.

Dit werk van den zoon van ouders, die, om des geloofs wille gevlucht, een zwervend leven geleid hebben, heeft, naar men zegt „de Navorscher" V bl. 135, den schrijver

moeielijkheden veroorzaakt en wel van dien aard, dat zij hem bewogen hebben ons vaderland voorgoed te verlaten en zich te *Hanau* te vestigen. Ik ken de geschiedenis van dit boek niet, en kan dus dit bericht niet toelichten, maar ik weet wel, dat de breedvoerige titel den lezer niet te veel belooft. Wij ruimen aan deze historische beschrijving de eerste plaats in met het oog op het veel omvattende van haren inhoud en de stad, wier lotgevallen zij teekent.

Toen in 1778 het tweede eeuwgetijde van de invoering der Hervorming binnen *Amsterdam* werd herdacht, vervaardigde een ongenoemde een geschrift van 130 bladzijden, waarin het gebeurde in 1578 behoorlijk toegelicht en de lidmaten der Evangelische kerk bij hunne voorrechten bepaald werden, *de Hervorming van Amsterdam*.

Over den man, die in het *Kerkelijk register* van CROESE het eerst vermeld wordt, *Petrus Gabriel Schagius*, bijgenaamd de „Vlaming", raadplege men, vooral ter waardeering van zijne werkzaamheid te *Amsterdam*, de „Berich„ten van het hist. Genootsch. te Utrecht", deel IV (1851). H. C. ROGGE plaatste in den „Kalender voor de Protestan„ten" 1857 een levensbericht van een der eerstgeordende predikanten van *Amsterdam*, die later uit den dienst der kerk in dien der school overging, *Martinus Lydius*. Het door den archivaris Dr. P. SCHELTEMA gemaakte uittreksel van de Resolutiën der Amsterdamsche Vroedschap over *den aanvang van de openbare prediking der Hervormden te Amsterdam in* 1566 *en* 1567, opgenomen in „Aemstel's „oudheid, gedenkwaardigheden van Amsterdam", derde deel 1859, trok in hooge mate veler aandacht. Dat de omkeering in den kerkstaat te *Amsterdam* van 1578 door den Prins van Oranje veroordeeld werd, bewees prof. VAN TOORENENBERGEN met authentieke stukken in „Oud-Holland, „Nieuwe bijdr. voor de gesch. der Ned. kunst" III. Scheen de stof uitgeput, de oudheidkundige D. C. MEIJER Jr. schetste, naar aanleiding van J. TER GOUW's *Nacht en Morgenrood* (1877),

de zegepraal der Hervorming te Amsterdam „de Gids" 1878 II. Voor de geschiedenis der letterkunde heeft deze verhandeling groote waarde, daar zij ons een overzicht levert van hetgeen door enkelen vroeger over dit onderwerp in druk gegeven is; vooral zij ze geroemd, dewijl zij als van dag tot dag den loop der zaken mededeelt, ja u dien voor oogen schildert. Het kerkelijk leven des Amsterdamschen kerkeraads in den aanvang der 17e eeuw werd uit actestukken en vele belangrijke mededeelingen toegelicht door Dr. F. L. RUTGERS in zijne rede over het *Kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde kerken* (1882), eene rede, wier beteekenis voor den geschiedvorscher vooral in de rijke aanteekeningen en bijlagen gelegen is. Niet uit kerkelijke acten, maar uit *Vondel's* gedichten ontwierp R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK (geboren 28 Februari 1809, overleden 15 Juli 1865) „de Gids" I, herdrukt in „Studiën" en in 1886 afzonderlijk in het licht gezonden, zijn meesterlijke schets *Vondel met Roskam en Rommelpot*, een gelijkend, maar niet aantrekkelijk beeld van het kerkelijk leven dier tijden. *Jan Arentszoon en de prediking der Hervorming in Noord-Holland, inzonderheid buiten en in Amsterdam*, door H. C. ROGGE „Kalender" 1859, voorafgegaan in den jaargang 1858 door J. M. ASSINK CALKOEN's schets *van de openbare prediking der Hervorming in het jaar* 1566, voldoen onze weetgierigheid betreffende een onderwerp, dat geen belijder des Evangelies onverschillig kan laten. Leefde in *Amsterdam* de heugenis der prediking van *Jan Arentszoon*, vooral was dit het geval daar, waar de eerste openbare prediking gehouden is, namelijk in de stad *Hoorn;* J. A. SNELLEBRAND beschreef *de geschiedenis der Kerkhervorming* binnen die stad, in 1866. In eene *beknopte geschiedenis der stad Hoorn* gaf C. A. ABBING plaats aan het *Verhaal van de stichting, voltooiing en verfraaiing van de Groote Kerk* aldaar (1839), waarbij vele aanteekeningen aangaande het merkwaardige, in dit gebouw aan-

wezig. Dr. W. J. F. NUYENS teekende *de invoering der Hervorming in West-Friesland* „Volksalm. voor Ned. Kath." 1864, zijne liefde voor de Roomsche Kerk ons niet verbergende. J. O. VAN TRICHT bewerkte een *overzicht der kerkhervorming te Enkhuizen* (1849).

De Hervorming binnen *Alkmaar* leeren wij kennen uit het door G. PARIS „Kalender voor de Prot." 1859 geschrevene over *Cornelis Cooltuyn*, als getrouwen bedienaar van het Evangelie te *Emden* ontslapen, en Dr. J. HARTOG's *iets over Pieter Cornelisz., van* 1564—1608 *dienaar des goddelijken woords te Alkmaar en eersten predikant van de Hervormde gemeente in die stad*, over wiens predikgaven wij naar den zeldzaam geworden bundel predikatiën *een gulden Cleynoot en de Cieragie des Bruyts Christi* nu kunnen oordeelen „Geloof en Vrijheid" 1884. Eene kleine bijdrage tot de geschiedenis van *Aartswoud* vindt gij in „de Navorscher" 1881 bl. 262.

Onder de bronnen, waaruit wij onze kennis van de geschiedenis der Hervorming in de Provincie *Zuid-Holland* putten, verwijzen wij 't eerst naar de *Kerkelijke registers* der predikanten, welke in de XI Classen der Synodus dier Provincie dienst gedaan hebben. Dat van MARTINUS SOERMANS loopende tot 1702 gaat niet alleen in tijd van uitgaaf, maar ook in rijkdom van inhoud aan het in 1802 uitgegevene van J. HENRICUS BRANS voor. Zeer waardeeren wij later gedrukte bijvoegselen en nalezingen op het door SOERMANS en BRANS geschrevene, onder anderen door E. C. GROENEVELD, geboren 13 April 1808, als rustend predikant overleden op zijnen jaardag in 1878, betreffende de gemeente van *Noordwijk aan Zee* „Kerk. Arch." I, door M. LOTZ over de gemeente van *Pijnacker* „Kerk. Archief" III, en door H. Q. JANSSEN aangaande *de Hervormde Gemeente te Woerden aan het einde der zestiende eeuw* „Godg. Bijdr." 1838. JANS-

SEN's arbeid behoort tot de monographieën over afzonderlijke gemeenten, die al zijn ze ook klein van omvang, gelijk die van Dr. J. VAN VLOTEN (geboren 18 Januari 1818, overleden 21 September 1883) over de *eerste aanstalten tot vestiging der hervormde kerk te Naaldwijk* „Kerk. „Archief" II, zeer belangrijk mogen heeten. Aan den onvermoeiden ijver, waarmede de aldaar in 1598 ontslapen Evangelie-prediker *Pieter Hasaert* gearbeid heeft, is rechtmatige hulde gebracht in de „Bijdragen tot Oudheidk. en „Geschiedenis — Zeeuwsch Vlaanderen" II. Op welke wijze in 1524 „de Luthersche leer" uit *Voorburg* geweerd werd, is ons door een stuk uit het rijke archief van *Delft* verhaald in „Kerk. Archief" III. *Het leven van Guilhelmus Gnapheus, een der eerste hervormers in Nederland*, werd door H. ROODHUYZEN JR. in eene doctorale Dissertatie behandeld (1858). Doch ik ben wel niet de eenige, die het geschrift uit de hand legt met de verzuchting: „dankbaar maar „niet voldaan". Immers, verlangende naar kennismaking met de schriften van *Gnapheus* ontvangen wij van den schrijver de belofte, dat hij ze later bespreken zal. Later! Het is hem gegaan als menigen doctor, voor wien dat later nooit is aangebroken. Nochtans zijn wij dankbaar. ROODHUYZEN heeft te recht geoordeeld, dat het tijd werd, den biograaph van onzen martelaar *Jan de Bakker* in algemeener kring bekend te doen worden. In 1857 had hij in den „Kalender voor de Prot.", over *Pistorius* gehandeld en reeds iets bijgedragen tot de letterkundige geschiedenis van het *Martyrium Joh. Pistorii.* Het genoemde, en het door KIST geschrevene over den *Nederlandschen oorsprong der Zwingliaansche avondmaalsleer* „Ned. Archief" II, vooral de berichten van DE HOOP SCHEFFER en DOEDES over *Cornelis Hendrik Hoen* „Gesch. der Kerkh. in *Neder-„land*", bl. 86 vlg. en „Godgel. Bijdr." 1869 bl. 201 bevatten de bouwstoffen voor eene beschrijving van de hervorming in *'s-Gravenhage. De eerste openbare prediking*,

daar in Augustus 1566 gehouden, werd herdacht door R. BENNINK JANSSONIUS in eene *leerrede met geschiedkundige aanteekeningen*, 1866. Het „Kerk. Archief" I en II bevat brieven van den te *'s Hage* geboren JOH. GEROBULUS. Extracten uit de *akten* der kerkeraadsvergaderingen leiden ons in tot de kennis van het inwendig leven dier gemeente, „de Navorscher" 1883, bl. 302 volg. t. a. p. bl. 319, 348, en Dr. L. R. BEYNEN, het gedrag van den Haagschen kerkeraad in 1885 vergelijkende met dat in 1617 „Stemmen „voor waarh. en vrede" 1885, wist ons te verplaatsen als in het midden dier dagen.

Naar *Delft* ons keerende en kennis gemaakt hebbende met Mr. J. SOUTENDAM's bericht betreffende *de beeldstormerij te Delft in* 1566 „Bijdragen — vad. Gesch." N. R. IX bl. 1730, ontmoeten wij onder de eerste en invloedrijkste predikanten van deze stad *Arent Cornelisz.* of *Arnoldus Cornelii*, brieven aan, van en over hem versieren de „werken der Marnix-vereeniging," III serie. Onze grondige geschiedkenner J. G. FREDERIKS bewees in „de Nederl. „Spectator" van 1880, dat de eigenlijke naam van den predikant was *Arnoldus Croesius* of *Arent Croese*. De zijner waardige ambtgenoot *Thomas van Thielt* of *Tilius* wordt evenzoo uit de genoemde briefwisseling in de „Marnix-„vereeniging" opgenomen, gekend, nadat reeds WILLEM TE WATER (geboren 25 Juni 1698, overleden 26 Maart 1764) „Histor. der Herv. kerk te Gent" (1756), hem op passende wijze herdacht had. De te *Delft* in 1573 plaats gehad hebbende beeldenstorm, een wraakoefening van teleurgestelde geuzen, werd door Dr. J. VAN VLOTEN besproken, „Studiën op 't gebied der hist. Theol." III. Dezelfde plaatste in het „Kerk. Arch." III *Authentieke stukken aangaande de Delftsche Geuzery, het verhoor van Arent D. Vos* en *Adr. Jans van Berckou*. Van den bloei dier gemeente spreekt de instelling harer *gasthuis-predikanten*, over welke een der laatste, W. SCHOLTEN (geboren 8 Mei 1785, over-

leden 5 December 1856) in 1853 eene monographie schreef onder den titel *Gasthuiskerk en Gasthuispredikanten te Delft, kort geschiedkundig overzicht*. Prof. H. J. ROYAARDS knoopte daaraan zijne verhandeling over *de gasthuis-predikanten in de Nederlandsche hervormde kerk* „Nieuw Archief" II, en de Delftsche predikant Dr. W. H. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK verbeterde in zijne *Geschiedenis van de Gasthuiskerk en van den Gasthuispredikant te Delft* (1864) de dwalingen zijner voorgangers.

Het beeld en de geschriften van *Petrus Bloccius*, den Leidschen rector scholarum, door KIST en DOEDES geschetst en ontleed, „Ned. arch." II en III. „Studiën op 't gebied „der hist." IV. „Bibliog. adversaria" II en V verplaatsen onze gedachten naar de stad *Leiden*, over wier hervormingsgeschiedenis, in weerwil van het in het IIIe deel van het „Kerk. Archief" afgedrukte, nog meer licht gevraagd wordt.

Mededeelingen betreffende de Hervormde gemeente van *Rotterdam* danken wij aan K. J. R. VAN HARDERWIJK, die eene *Naamlijst en levensbijzonderheden der Predikanten, die sedert de Kerkhervorming in de Nederduitsche Hervormde en Waalsche gemeenten te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst geweest zijn* (1850) aan het publiek gaf, door hem bewerkt naar de kerkelijke acten. Wat AB UTRECHT DRESSELHUYS „Nehalennia" 1850, „Nieuw Archief" II en Dr. RÖMER „Nieuw Archief" I over *Bertius*, die ook te *Rotterdam* dienst deed, opteekenden, zie men niet voorbij. De *brieven van aanbeveling* door prins *Maurits* aan den kerkeraad te *Gouda* gericht, „Vad. Lett. M." 1851, spreken van zorg voor het handhaven der rechtzinnigheid.

Het oude *Dordrecht* vond in Dr. SCHOTEL den bevoegden auteur, die met voorliefde jegens de stad zijner geboorte in 1841 en 1845 in „Kerkelijk Dordrecht", *eene bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk sedert het jaar* 1572 leverde, waarbij hij niet verzuimde te let-

ten op de jaren, die aan het op den titel genoemde zijn voorafgegaan. Het groot aantal biographische en bibliographische mededeelingen in zijn boek vervat, maakt het tot eene onmisbare bron voor de studie der vaderlandsche kerkgeschiedenis, terwijl de bijdrage, welke hij in 1857 schonk aan de geschiedenis van het schoolwezen in ons vaderland, onder den titel *de illustre school te Dordrecht*, onderscheidene bladzijden telt, die voor de kennis van de gesteldheid der gemeente zeer belangrijk zijn. De beschrijving der *Groote kerk* (1858), der *Nieuwe kerk* (Tijdschrift „Europa" 1859) en die der *Augustijnen* (1861) getuigen van des schrijvers ingenomenheid met dergelijke onderwerpen.

Over een der eerste predikanten *Ch. Sinapius Venlo* schonk RÖMER oorspronkelijke bescheiden in „Kerk. Arch." III.

De beoefenaar van de geschiedenis der Hervorming denkt nooit aan het Brielsche eiland, of het beeld van *Angelus Merula* staat voor hem. *De Hervormer en martelaar des geloofs* 1540—1557 werd door MOLL geschetst (1851, 1855) en door de lezers van dit aantrekkelijk boek geëerd. Op hunne belangstelling rekende Dr. W. FRANCKEN A.Z. toen hij zijne bijdrage over *Angelus Merula* in het tijdschrift „Geloof „en Vrijheid" 6e jaarg. algemeen maakte en H. DE JAGER, toen hij in „Het Brielsche Archief" door hem geredigeerd, stuk II *de eerste predikanten te Heenvliet* ons voorstelde. Dezelfde verrijkte het tijdschrift „de Navorscher" 1879 met eene zeer gewichtige bijdrage voor de geschiedenis der Hervorming, onder den titel *de voormalige Kerk van het Zuideindsche Gasthuis te Brielle, in* 1528 *eene kweekplaats van de „nyeuwe religie" aldaar*, en bepaalde later, t. a. p. 1880, de aandacht der lezers bij hetgeen *F. Hemony voor het Klokkenspel in den Briel* gedaan heeft. In den genoemden 30sten jaarg. van „de Navorscher" stelde genoemde ijverige onderzoeker ons in staat een blik te slaan in de akten van den kerkeraad dier gemeente, bl. 285 volg.

Eindelijk herinner ik u, dat de lotgevallen der gemeente van *Goedereede* door F. CALAND in „de Navorscher" 1881 werden verhaald.

Keeren wij ons naar de Provincie *Gelderland.* Eene geoefende hand, die van I. A. NIJHOFF, ontwierp ons een duidelijk overzicht van den staatkundigen toestand in de jaren 1529 tot 1538 in de „Gedenkwaardigheden uit de geschie„denis van Gelderland" VIe deel, 3^e stuk. Welken gang de Reformatie genomen heeft, kan in bijzonderheden worden nagegaan, dank zij den afdruk van *Onuitgegeven stukken betrekkelijk de geschiedenis der Spaansche heerschappij en die van den opstand tegen Spanje, bijzonder in Gelderland*, door dezen geplaatst in de „Bijdrag. voor vad. Gesch. „en Oudh." III en volgende deelen. In het IIe deel stond dezelfde stil bij *de vervolgingen der Hervormden*, gelijk die uit de rekeningen der stad *Arnhem* werden toegelicht, Dr. RÖMER gaf onder het opschrift *een en ander uit de vroegste jaren* bijzonderheden uit de Hervormingsgeschiedenis van 1579 tot 1586 te lezen in de „Godgeleerde Bijdra„gen" 1867.

Bepaalde berichten over groote en kleine gemeenten vermelden wij liefst naar alphabetische orde.

Veel zorg is besteed aan de teekening van *Arnhem's* beroemden predikant *Johannes Fontanus* door J. ANSPACH „de Navorscher" 1881 en Mr. J. W. STAATS EVERS in eene monographie 1882, eerstgenoemde had vroeger, „de Na„vorscher" 1880, ons kennis doen maken met den schoonzoon van *Fontanus*, *Elhard van Mehem.*

Deel VI der „Bijdragen voor vaderl. Gesch. en Oudh." legde ons door tusschenkomst van P. C. G. GUYOT (geboren 30 Mei 1810, overleden 22 Februari 1861) afgedrukte *Aanmaningsbrieven gericht tot Nijmegen, om tot den koning weder te keeren* voor.

Het optreden van *Gerard Geldenhauer* te *Tiel* wekt onze sympathie voor het door L. J. F. JANSSEN medegedeelde *Itinerarium Geldenhaurii Antverpia Vitebergam* „Archief" IX en voor de levensschets door J. C. SCHULTZ JACOBI geschonken aan „Kalender" 1862. Wie *Geldenhauer* als „haud „ignobilem poëtam" wenscht te begroeten, sla *Worp van Thabors* „Chronicorum Frisiae libri" III op, in 1847 door Dr. J. G. OTTEMA uitgegeven en leze de daar in het 3e boek voorkomende dichtregelen. In den jongsten tijd verplichtte ons prof. LINTELO DE GEER door eene uitvoerige schets van *Geldenhauer's* leven en geschriften opgenomen in „Wer„ken van het hist. Genootschap", N. Reeks N°. 28 (1878).

Zalt-Bommel mag zich gelukkig noemen wegens de zorg aan hare geschiedenis besteed, Dr. ACQUOY's monographie, *Jan van Venray* (*Johannes Ceporinus*) (1873), de wording en vestiging der hervormde gemeente te *Zalt-Bommel* teekenende, zij in de eerste plaats genoemd. Indien de auteur ons den beloofden bundel „Bomeliana" schenkt, zal hij onzen weetlust betreffende *Henricus Bomelius* bevredigen. Langen tijd wisten wij betreffende dezen Bommelaar niets meer dan hetgeen SCHOOCK „de bonis eccl." pag. 451 mededeelt. Maar het vinden van de *Summa der godlicker schrifturen* door den Bonner hoogleeraar K. BENRATH; de nieuwe uitgaaf van *Bellum Trajectinum Henrico Bomelio autore* door professor DE GEER in de „Werken van het „hist. Genootschap" 1878, vestigden de aandacht op dezen prediker der Hervorming. Ik verwijs naar de genoemde uitgaven, van belangrijke inleidingen voorzien; naar P. A. TIELE's opmerkingen in de „Bibl. adversaria" 1880, naar mijn opstel in de bijdragen tot de geschiedenis der „Ire„nische en polemische Theologie", boven alles naar prof. J. J. V. TOORENENBERGEN's *Monumenta Reformationis Belgicae*, wier eerste deel bevat *Oeconomia Christiana* en *Summa*, beide door hem aan *Bomelius* toegekend in het werk dat 1882

de pers verliet en *het oudste Nederlandsche verboden boek* ten eigendom van het algemeen maakte. De belangrijkheid van het onderwerp werd voor het groote publiek bepleit door prof. DOEDES „de Gids" 1882, 2e deel, en door zijnen ambtgenoot M. A. GOOSZEN, die het werk waardeerde als *de oudste Nederlandsche Hervormde Godsdienstleer* „Geloof „en Vrijheid" 16e jaarg. Ik meen, dat vooral aan zijne tusschenkomst de volksuitgaaf van het werk te danken is, die in 1882 verscheen onder den titel: *wat een Roomsch geestelijke in* 1523 *aan de Christenmenschen leerde*. Later bestreed Dr. H. G. KLEYN het auteurschap van *Bomelius* en kende het toe aan *Jan Alberts Timmerman*, in deel II der „Theologische Studiën" (1884), doch werd weersproken door prof. VAN TOORENENBERGEN, in datzelfde tijdschrift, die daarbij tevens dankbaar melding maakte van de geleerde onderzoekingen over de *Summa*, door Dr. K. BENRATH aan de „Jahrb. für Prot. Theol." VIII en IX afgestaan. Doch èn over den persoon of de personen, *Bomelius* genaamd, èn over de *Summa* wordt nog meer licht gewenscht. Ernstige twijfel over menig punt door prof. R. FRUIN en AEM. W. WYBRANDS geuit „Handel. en Meded. der Maatsch. „van Ned. Lett." 1885, bl. 87 volg. bewijst, dat veel nog opheldering vraagt en verdient.

Uit het weinig bekende klooster van *Asperen*, dat der kruisbroeders, trad *Hermannus Merling* te voorschijn als prediker der Hervorming, naar diens door KIST afgedrukt request aan den prins van *Oranje* „Ned. Archief" IX. De geschiedenis van de kerk te *Barneveld* van 1533—1795 beschreef in 1871 Mr. C. A. NAIRAC, geboren 6 December 1815, overleden 5 Maart 1883. Door den afdruk der *Aanteekeningen van een tijdgenoot betreffende de opkomende Kerkhervorming in hare verbreiding inzonderheid in het fraterhuis te Doesburg* verplichtte ons MOLL „Kerk. Archief" III. Bovenal zijn wij hem dank schuldig voor hetgeen hij ons leerde betreffende den prediker van *Garderen*, *Jo-*

hannes Anastatius Veluanus, den auteur van den *Leken-wechwijser*, „Kerk. Arch." I. Deze voortreffelijke verhandeling bevat allerlei bijzonderheden waarnaar elders te vergeefs gezocht wordt.

Huissen werd als eene *Stad des vredes* geprezen door R. H. GRAADT JONCKERS (geboren 17 September 1805, overleden 10 December 1866) in een stukje onder dien titel in 1856 verschenen. Naar *Herveld* had ANSPACH ons verplaatst door het verhaal der *lotgevallen van Hendrik Dibbets* „de Navorscher" 1881, en in den jaargang 1878 weinig bekende dingen aangaande *Nijbroek* en den predikant *Carolus Gallus* opgeteekend, gelijk door P. C. MOLHUYZEN onze weetlust aangaande dienzelfden persoon „Bijdrag. voor „vad. Gesch. en Oudh." VI, voldaan was. Over de gemeente van *Ochten* handelde ANSPACH „de Navorscher" 1886, over die van *Ommeren* en *Ingen* „de Navorscher" 1884, over de gemeente van *Zoelen* in de *Nederbetuwe* KIST, „Kerk. Ar„chief" III en onze dorst naar kennis van de Hervorming in de *Overbetuwe* vond bevrediging in „Geld. Volks„alm." 1876 en „de Navorscher" 1877 en 1884.

Wilt gij H. DE JONGH's *Register der predikanten, die in de IX Classes van Gelderland tot* 1750 *gediend hebben* aanvullen en toelichten, neem dan ter hand het door E. W. VERBEEK (geboren 1719, overleden 23 Februari 1801) vervaardigd *Zutphensch Classicael register*, twee deelen, 1760; de jaargangen 1881—1883 van „de Navorscher", waar gij de namen der predikanten van *Nunspeet* genoemd vindt, en den jaarg. 1881, om te weten, welke predikanten dienst gedaan hebben op het fort *Nassau*, weleer opgericht tegenover *Varik aan de Waal.*

Een dergelijk register in 1724 ons geschonken door H. V. RHENEN en A. W. K. VOET telt de predikanten in *Utrecht* op; doch, hoezeer ik de waarde van zulke „Naam-

„lijsten" niet klein acht, verblijd ik mij toch, den lezer op vruchten van meer wetenschappelijken arbeid te mogen wijzen. Ik grijp naar het goede, waar ik het vind.

Het „Archief vóor de geschiedenis van het Aartsbisdom „Utrecht" leverde in deel IV en V mededeelingen betreffende de invoering der Hervorming in de provincie *Utrecht* en hare eerste predikanten, door J. PUTMAN en A. J. J. VAN ROSSUM. De *Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeenten der Hervormden in de provincie Utrecht ten jare* 1619, door P. J. VERMEULEN geplaatst in zijn „Tijdschrift" deel I tot IV, verdienen daarna vermeld. Van de *geschiedenis der Hervorming in de stad en provincie Utrecht* ontvingen wij eene *proeve* van H. J. ROYAARDS „Ned. Archief" V, VI en VII. Hij gedacht daarin de oudste predikanten, vooral *Huibert Duifhuis*, over wien J. SCHELTEMA (geboren 14 Maart 1767, overleden 25 October 1835) in „Geschied. en Letterk. „Mengelw." II, uit vroegere en latere schrijvers veel belangrijks had verzameld, waarbij gevoegd worde STOLKER's uitgaaf van de *Sermoenen van Duifhuis* in het „Mengel. „der Vad. Lett." 1825, die Mr. J. T. F. VAN OORDT in 1841 de stof leverden voor zijn *iets over Hubertus Duifhuis*. Voorbereid door de bestudeering van het genoemde schonk de dichter A. J. DE BULL ons in zijn *beeld der toekomst* (1849) eene boeiende schets van *Duifhuis*' levensrichting. Toch bleek de stof niet uitgeput, J. WIARDA J.Z. toonde het ons in zijn voortreffelijk academisch proefschrift *Huibert Duifhuis, de prediker van St. Jakob* in 1858 verdedigd, nadat hij een jaar vroeger over *Duifhuis* eenige bladzijden in den „Kalender voor Protestanten" geschreven had. Helaas! een vroegtijdige dood heeft de verwezenlijking der verwachtingen verijdeld, door de wetenschap op dezen leerling van MOLL te recht gebouwd.

Over hetgeen ROYAARDS betreffende *Wernerus Helmichius* te lezen geeft, werpen de brieven van den hooggeachten predikant zelven een nieuw licht. Zij komen voor in de

„Werken der Marnix-Vereeniging", serie III deel III, die zeer vaak zijn naam vermelden en van zijn deugden spreken. Voor velen, die even als hij voor *Utrecht's* kerk geijverd hebben, stichtte CASPAR BURMAN een gedenkzuil in zijn *Trajectum eruditum*, 1750.

Hetgeen door P. A. BORGER in het „Kerk. Archief" deel I en door H. W. WERNER in „de Navorscher" 1882 is opgeteekend, vermeerdert onze kennis van de lotgevallen der gemeente te *Amerongen*, en de bijzonderheden aangaande het dorp *Leersum* en de heerlijkheid *Zuilenstein*, die door V. T. J. BOONACKER in druk gegeven zijn, „Utrecht. Volks-„alm." 1846, verdienen alleszins de aandacht der kerkgeschiedschrijvers.

Hoe de rekeningen eener kerk voor de geschiedenis kunnen dienstbaar gemaakt worden, toonde ons F. C. KIST in zijn onderzoek betreffende die der *Buurkerk te Utrecht* in *Dodt van Flensburg's* „Archief" VI. De rijkdom in zilver, tot kerkelijk gebruik bestemd, welke zelfs in kleine gemeenten werd aangetroffen en bij het invoeren der Hervorming als uitgediend kon worden beschouwd, blijkt uit de opgaaf betreffende de kerken te *IJsselstein* en *te Benschop*, in het „Kerk. Arch." Ie deel. Dezelfde hand, die deze bijdrage leverde, die van Dr. H. H. DE BREUK (geboren 25 September 1814, overleden 24 September 1862) plaatste in het 2e deel van het „Kerk. Archief" *twee stukken betreffende de geschiedenis der Kerkhervorming te IJsselstein*, des schrijvers woonplaats; het kerkgebouw werd beschreven en afgebeeld in den „Utrechtsch. Volksalm." 1857, 1858 en 1859.

Rijker bronnen zijn ons geopend voor de geschiedenis van *Zeeland*. Ik herinner den lezer allereerst de kerkrede, waarin de waardige *Middelburgsche* predikant ADRIANUS 'S GRAVEZANDE (geboren in 1714, overleden 16 April 1787) *de Unie van Utrecht* herdacht, predikende naar *Psalm*

CXXXIII vs. 1 en deze *leerrede* ter perse gevende in 1779 *benevens eenige bijvoegselen betreffende het ontzet der stad Leiden; de oprichtinge der Hoogeschool aldaar; de inneemingen van Zierikzee; de pacificatie van Gent; de Satisfactie van Goes en Thoolen; verscheidene bijzonderheden ter opheldering der kerkelijke en burgerlijke Geschiedenissen van Nederland in de XVI*[e] *eeuw, ten grooten deele uit echte ongedrukte stukken te saamen gebracht.* Indien wij mochten spreken van een historische methode bij 's GRAVEZANDE, of bij WILLEM en JONA WILLEM TE WATER, zouden wij beweren, dat zij in hunne geschriften nooit verzuimen op kerkelijke toestanden het oog te houden, waar zij alleen met de burgerlijke schijnen bezig te zijn. Bovendien hebben de genoemden de kunst verstaan om goede bronnen te zoeken. Op dwalingen hen te betrappen valt veel moeilijker dan onvolkomenheden aan te wijzen, doch het laatste doe men nooit zonder te erkennen, dat zij alles gebruikt hebben waarover ze beschikken konden. De bij hunne werken gevoegde nauwkeurige registers verhoogen de waarde van den inhoud. Met één woord: voor den beoefenaar der Nederlandsche Hervormingsgeschiedenis zijn en blijven hunne geschriften onmisbaar. Ik beroep mij op het *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuwe; benevens eenige verhandelingen dienende tot opheldering van de historie der Kerk-Hervorminge aldaar, begonnen door den Wel-eerwaarden Heer* WILLEM TE WATER, *in zijn leven Predikant laatst te Axel, voltooid en uitgegeven door deszelfs zoon*, JONA WILLEM TE WATER, *predikant te Vlissingen*, in 1766 openbaar gemaakt. Het loont de moeite met de *voorreden aan den Kerklievenden lezer* kennis te maken, om zich een juist denkbeeld te vormen van de groote zorg, waarmede dit geschrift is samengesteld. Voor zoover TE WATER de beteekenis van het optreden en werken der Wederdoopers in *Zeeland* voorbijzag en dientengevolge weinig of geene aandacht schonk aan hetgeen betreffende hen in de Ar-

chieven gevonden werd, is zijn arbeid verbeterd door de *Bijdragen voor de geschiedenis der Hervorming in Zeeland* 1524—1572, geplaatst in deel VI van het „Archief van het Zeeuwsch genootschap" door den schrijver K. R. PEKELHARING (geboren 10 Maart 1824, overleden als Doopsgezind predikant te *Middelburg*, 24 Mei 1885) in 1866 ook afzonderlijk uitgegeven. Van de onvriendelijke houding der classis van *Walcheren* tegenover de Doopsgezinden getuigt het meegedeelde door F. NAGTGLAS „Bijdr. — „Zeeuwsch Vlaanderen" VI en door den predikant N. A. DE GAAY FORTMAN in de „Doopsgezinde Bijdragen" 1883 en 1884, waarbij de redacteur, prof. DE HOOP SCHEFFER, enkele toelichtende aanteekeningen voegde.

Maar hoe weinig TE WATER en de mannen van zijn tijd voor het Anabaptisme ook aandacht en waardeering over hadden, deze fout belet ons niet hulde te brengen aan hunnen wetenschappelijken arbeid. Met eerbied herdenken wij hetgeen S'GRAVEZANDE later in druk verspreidde, met name het *Tweede eeuw-gedachtenis der Middelburgsche vrijheid zoo in den godsdienst als burgerstaat, of historische aaneenschakeling van gebeurtenissen der stad Middelburg in Zeeland, ten tijde der Nederlandsche beroerten, doch inzonderheid, gedurende de benaauwinge en beleegeringe dier stad, benevens het daarop gevolgde overgaan derzelve aan den Heere Prinse van Oranje en Nassau, Willem den eersten* (1774), waarbij gevoegd worde *de lijst der personen, die uit Middelburg zijn gebannen* door hem opgemaakt uit de *Sententiën en indagingen van den Hertog van Alva door Jacob Marcus*, geplaatst achter de *tweehonderdjarige gedachtenis van het Synode te Wezel*, bl. 215 vlg.; evenzoo de in 1785 verschenen *Vrede-groet ter inwijding van het nieuw armen-ziekenhuis op de Heeregracht te Middelburg.*

De ijverige hand van Dr. J. VAN VLOTEN gaf in de „Werken van het hist. Genootschap" (1873) plaats aan den afdruk van een oorspronkelijk handschrift betref-

fende een *onderzoek van 's Koningswege ingesteld omtrent de Middelburgsche beroerten van* 1566 *en* 1567 waardoor de kerkelijke toestand zeer wordt toegelicht. Niemand verzuime daarnevens de inzage *van de Legende van den Geuzen troubele over Zeelant in den jare* 1572 *en* 1573 *door een Roomsch Catholijk tijdgenoot*, voor het eerst door Dr. SCHOTEL in 1872 ter perse gegeven. Eene bladzijde uit de kerkgeschiedenis van *Middelburg* beschreef H. BOONEN (geboren 21 Augustus 1828, als predikant dier gemeente overleden 1 Juni 1877) in een opstel, getiteld *de strijd tegen W Momma* „Kerk. Archief" IV. H. M. C. VAN OOSTERZEE teekende ons de *Nieuwe kerk te Middelburg* in het jaarboekje „Zeeland," 1853. De Middelburgsche Archivaris F. NAGTGLAS schonk in 1860 menige belangrijke bijdrage voor de geschiedenis der lotgevallen en inrichting van die gemeente in het geschrift *de algemeene Kerkeraad der Ned. Herv. gemeente te Middelburg van* 1574 *tot* 1860 en hielp daardoor voorzien, althans voor een gedeelte, in hetgeen wij van *Zeeland* missen, namelijk een kerkelijk register van al de predikanten, die daar gediend hebben. Overigens mocht de Provincie gelukkig heeten, die onder hare predikanten liefhebbers van wetenschappelijk onderzoek telde. Behoorde ook de niet genoemde auteur van *de gemeente Oost- en West-Souburg* (1860) onder hen? Zijne beknopte berichten bevatten eene lijst der daar gediend hebbende predikanten. Aan JOSUA VAN IPEREN (geboren 23 Februari 1726, overleden 11 Februari 1780) brengt ook het nageslacht dank voor zijne *Historische redenvoering bij het ontdekken der gedenknaalde opgerigt ter eere van Joannes van Miggrode, den eersten en voornaamsten Kerkhervormer van Zeeland* (1774), die vooral wegens hare *Bijlagen* met groote onderscheiding genoemd zij. Laat mij u herinneren, dat zij uit de archiven van *Veere* bevatten rechterlijke getuigenissen nopens de opkomst en bewegingen der zuivere leer in 1529—1530; dat gij daar vindt eene

naamlijst der Zeeuwsche predikanten, die in de *Sententiën van Alba* (door JACOB MARCUS in 1735 in druk verspreid) vermeld worden; en om niet meer te noemen, den brief van *Gaspar van Vosberghen*, aan de Regeering van *Veere* gericht, op den 10^{en} Juli 1584, weinige uren na den moord van *Oranje*. *Miggrode* bleef in gedachtenis; in 1827 stelde J. RENIER (geboren 21 Mei 1761, overleden 10 October 1837) *de verdiensten van Joannes Miggrode omtrent de hervorming in Zeeland en bijzonder in de stad Veere* in helder daglicht door eene tweehonderd jarige gedachtenis-rede. In den „Kalender voor de Prot.” 1860 wijdde D. J. ANDREAE eenige bladzijden aan den weleer zoo warm gehuldigde. De genoemde predikant RENIER maakte zich jegens de gemeente van *Veere* verdienstelijk door zijne *nieuwe naamlijst* van de predikanten, die er dienst gedaan hadden sedert de afwerping van het Spaansche juk ten jare 1572. Enkele berichten, in deze „Naamlijst” voorkomende, gelijk dat betreffende *Gerson Bucerus* (bl. 3), erlangden aanvulling door G. H. M. DELPRAT's opstel over *Koning Jacobus I van Engeland en Gerson Bucerus* „Kerk. „Archief” III.

Slaan wij verder het oog op de steden van *Zeeland*, dan trekt *Vlissingen* in hooge mate onze aandacht. GODEWARDUS VROLIKHERT, wiens leven in de eerste dagen van September 1716 aanving en 16 December 1785 eindigde, heeft een boek geschreven, dat naast de werken der TE WATER's eene waardige plaats inneemt. Ik bedoel zijn *Vlissingsche Kerkhemel of Levensbeschrijving van alle de Hervormde Leeraren, die sedert den afval van Spanjen in* 1572 *tot op dezen tijd in de Nederduytsche kerke van Vlissingen gearbeydt hebben, waarbij komen de lijsten van alle de Engelsche en Walsche Leeraren dier stad, als ook dergenen, die in alle de Zeeuwsche steden en te Dordrecht in de Latijnsche tale onderwezen hebben*, 1758, met eene zeer lezenswaardige voorrede. Het exemplaar, dat ik het mijne mag noemen,

behoorde weleer tot de bibliotheek van JONA WILLEM TE WATER, wien de schrijver het in persoon, 21 Augustus 1765, ten geschenke bracht, „olim discipulo suo, jam symmystae, „in indubiam indubiae amicitiae tesseram", gelijk hij zich in zijn benijdenswaardig fraai handschrift uitdrukt. De sporen eener geheime verkondiging der Hervormde leer te *Vlissingen* wees J. H. VAN DALE aan „Bijdrag. — Zeeuwsch-„Vlaanderen" I, en bij den *beeldenstorm*, die in 1566 te *Vlissingen* had plaats gegrepen, bepaalde J. J. VAN TOORENENBERGEN den lezer van zijne „Vaderlandsche Herinnerin-„gen" (1872).

Dr. S. PICCARDT trachtte antwoord te geven op de vraag: *welke was de oorzaak van den tragen voortgang der Hervorming in Zuid-Beveland, bepaaldelijk in Goes* „Zeeuwsche „Volksalm." 1855. Dat zij op laatstgenoemde plaats wortel schoot, verzekerde ons AB UTRECHT DRESSELHUYS in het toevoegsel tot vier gelegenheidsleerredenen met eene „Naamlijst" harer predikanten, uitgegeven onder den titel *de Hervormde gemeente te Goes.* Hare *kerk* werd beschreven door E. B. SWALUE, „Zeeuwsche Volksalm." 1855. Van de *Kerkelijke geschiedenis van de Hervormde gemeenten in de classis Goes, in den vorm van geschiedkundige naamlijsten der predikanten bij die gemeenten* door J. VAN DER BAAN ontvingen wij tot ons leedwezen slechts een eerste afdeeling, aan *'s Heer-Arendskerke* en *Baarsdorp* gewijd.

De *geschiedkundige beschrijving der door den hevigen brand van 6 en 7 October 1832 geheel verwoeste St. Lievens Monster of groote kerk te Zierikzee* bevat voor den geschiedschrijver, met de uitslaande plaat, veel opmerkenswaardigs.

Ook kleinere gemeenten dier Provincie mochten geschiedschrijvers vinden en wel zeer bevoegde. Laat mij die aanwijzen in alphabetische orde.

Aardenburg's predikanten werden ons opgenoemd in „de „Navorscher" 1869, 1870. Piëteit deed den waardigen

H. Q. JANSSEN de pen opnemen, om *St. Anna ter Muiden* te beschouwen *als plaats en als kerkelijke gemeente sedert den aanvang der XVI*e *eeuw*, 1850. De opkomst der gemeente te *Axel* was beschreven door J. VAN VLOTEN „Bijdr. „Zeeuwsch Vlaanderen" II bl. 178 vlg. en hare *kerk* door J. VAN DER BAAN „de Navorscher" 1879. H. M. C. VAN OOSTERZEE liet een en ander uit de *handelingen van den kerkeraad te Brouwershaven* afdrukken in „Nehalennia, jaarb. „voor Zeeuwsche gesch. en oudh." I. De *Lijst der predikanten* en eenige weinige bijzonderheden rakende de gemeente te *Hoek*, vindt gij in „de Navorscher" 1858; eene dergelijke van de leeraren te *Hulst* met genealogische gegevens door F. CALAND in genoemd tijdschrift, jaargang 1882, waarmede vergeleken behooren te worden de mededeelingen van J. VAN VLOTEN, „Bijdr. Zeeuwsch Vlaanderen" II, bl. 307 vlg. De geschiedvorscher leest met belangstelling de bladzijden in den 1sten jaargang van „Nehalennia" van AB UTRECHT DRESSELHUYS afkomstig over het *Monnikenhof onder Kattendijke.* In het tweede deel der „Bijdrag. „Zeeuwsch Vlaanderen" schetste H. Q. JANSSEN den gang der Hervorming te *Knokke*, gelegen op een uur afstands van *St. Anna ter Muiden.* Uitvoerige berichten aangaande de predikanten te *Lillo* en *Liefkenshoek* plaatste VAN DER BAAN in „de Navorscher" 1886. Met gelijke aandacht volgen wij J. WAS, waar hij spreekt over het *St. Jacobs-gilde te Maartensdijk* „Nehalennia" II. *Iets over den kerkelijken toestand van Oostburg* treffen wij aan in „Bijdr. Zeeuwsch „Vlaanderen" VI. *Reimerswaal's trouw aan kerk en koning in* 1566 *en* 1567, geteekend door J. VAN VLOTEN „Bijdr. — „Zeeuwsch Vlaanderen" I deed ons kennis maken met pogingen tot invoering der Hervorming, die niet met goed gevolg bekroond zijn. VAN DER BAAN noemde ons de *predikanten* der kort bestaan hebbende gemeente van *Romerswaal* of *Reimerswaal* in „de Navorscher" 1882, een mededeeling, die ons even welkom is, als J. T. VAN

BINSBERGEN's *Korte geschiedenis der kerken en gemeenten van Schore en Vlake*. Zeldzaam gelukkig waren de gemeenten van *Wolfaartsdijk* en *Zaamslag*. De geoefende en onvermoeide hand van J. VAN DER BAAN leverde in 1859 eene *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag, van de vroegste tijden tot op heden, zoo in het burgerlijke als voornamelijk in het kerkelijke* en in 1866 schetste zij in een uitvoerig geschrift *Wolfaartsdijk als eiland en ambachtsheerlijkheid, als burgerlijke en kerkelijke gemeente van de vroegste tijden tot op heden;* terwijl zij bovendien het *Nieuw kerkelijk Handboek* van M. W. L. VAN ALPHEN SENIOR — ik bedoel bepaaldelijk het jongst verschenen stuk, den jaargang van 1886 — werkelijk verrijkte door eene optelling van alle predikanten, die achtereenvolgens de gemeenten dezer Provincie bediend hebben, een arbeid, die zeker minder dank inoogst, dan de moeite, daaraan besteed, verdient.

Was *Friesland* evenzoo bevoorrecht? Wie denkt niet aan de *Rerum Frisicarum Historia*, het werk van UBBO EMMIUS (geboren 5 December 1547, overleden 9 December 1615) in de taal der geleerden geschreven en uitgegeven in 1616, waardoor de in 1596 verschenen *Geschiedenis van Friesland* van denzelfden veel verbeterd werd. Waardigen navolger vond hij in den *Franeker* hoogleeraar CHRISTIANUS SCOTANUS STERRINGA, den auteur van *de Geschiedenissen Kerkelyk ende Wereldtlyk van Friesland Oost ende West; beginnende van d'eerste geheuchenis tot op het jaar* 1583. De letterkunde werd in 1658 door deze uitgaaf verrijkt, die het bewijs levert voor de juistheid van hetgeen Mr. BOELES, zijn jongste biograaph, beweerde, „Frieslands hoogeschool en „het Rijks Athenaeum te Franeker" (2^e^ deel 1^e^ afd. bl. 171) „dat de schrijver in navolging van *Emmius* de oude school „verliet en uit zuivere bronnen ging putten."

In de geschiedkundige werken van FOEKE SJOERDS *Alge-*

meene Beschrijvinge van Oud- en Nieuw Friesland en *Historische jaarboeken* zijn de kerkelijke toestanden doorgaande ter loops behandeld. Meer aandacht verdienen de *Kronyken* van PETER JACOBSZ VAN THABOR en WORP TYAERDA VAN RINSUMAGEEST. De geschiedenis der 15e eeuw is door laatstgenoemde, die, welke van de jaren 781 tot 1527 verloopt, door den eersten behandeld. PETRUS THABORITA vond een uitgever in de Redactie van het „Archief voor Vaderlandsche en „inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid en taal„kunde", 1824—1828, WORP in het „Friesch genootschap", 1847 en 1850.

De in deze *Kronyken* gegevene stof werd met zorg verwerkt. Als predikant te *Stiens* leverde E. J. DIEST LORGION eene eerste vrucht van zijne studiën op dit gebied, in 1842 verscheen zijne *Geschiedenis van de Kerkhervorming in Friesland*, in 1848 gevolgd door de *Nederduitsche Hervormde kerk in Friesland sedert hare vestiging tot het jaar* 1795. Het jongste geschrift dat aan dit onderwerp gewijd is, overtrof, mijns achtens, al deze voorgangers, ik bedoel: *Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming en der hervormde kerk in Friesland door* J. REITSMA *Th. Dr. en Predikant te Kooten*, 1876, thans hoogleeraar te *Groningen*. Starende op zulke voorgangers kon Mr. A. J. ANDREAE zich overtuigd houden, veler dank in te oogsten voor zijne *Bijdrage tot de burgerlijke en kerkelijke indeeling van Friesland tusschen het Flie en de Lauwers van omstreeks de* 8e *eeuw tot* 1580 „de vrije Fries" deel XIV.

Aan specieele onderzoekingen ontbrak het even weinig. A. TELTING (geboren 11 October 1803, overleden 17 September 1863) beschreef naar oorkonden en bescheiden uit het oudste kerkeboek de St. Maartenskerk te *Franeker* „de vrije Fries" VII. Dr. A. C. DUKER deelde wetenswaardige zaken mede betreffende de gemeente van *Franeker* in het opstel, dat onder den titel *Archief-Studiën*, gevolgd door een ander van dezelfde hand, *tien jaren uit de heer-*

schappij der kerkelijke tucht binnen Franeker, eene plaats vond in „Arch. voor Ned. Kerkgesch." I. De gemeente van *Sneek* werd beschreven wat hare lotgevallen betreft in *Historische Chronijk of beschrijving van Oud en Nieuw-Sneek* (1772) door EELCO NAPJES, geboren 2 November 1728, overleden 2 September 1803. Het werkje bevat eene naamlijst niet alleen der Hervormde, maar ook een der predikanten van andere kerkgenootschappen. Voor deze gemeente en die van *Leeuwarden* raadplegen wij niet te vergeefs de monographieën van H. EDEMA VAN DER TUUK „*Johannes Bogerman*" 1868 en J. REITSMA, *Gellius Snecanus Frisius* „Stud. „en Bijdr. op 't gebied der hist. Theol." III.

Ook gemeenten van kleineren omvang werden niet voorbijgezien. *Uittreksels uit een oud kerkeboek van de gemeente te St. Anna Parochie* gaf haar leeraar A. WASSENBERGH te lezen in „Nieuw. Friesch. Volks." 1853; de beschrijving van het dorp en de kerk te *Beers* en te *Jellum*, weleer opgesteld door E. VIGLIUS verscheen eerst in druk in den „Friesch. Volks." 1881. In de *Geschiedkundige herinneringen van Hallum* door H. CANNEGIETER geplaatst in jaarg. 1851 en 1852 van genoemden „Almanak" is ook op het kerkelijk leven gelet. G. H. VAN BORSSUM WAALKES handelde afzonderlijk over den kerkelijken toestand van *Huizum vóór de Hervorming* (1875) en deelde later ons *de geschiedenis van Epo van Douwma te Huizum* mede, „de vrije „Fries" XIV. Aangaande *Jutrijp en Hommes* werden door den genoemde *uit een oud-Calendarium eenige bijzonderheden* overgenomen „Nieuwe Friesche Volks." 1885. De grondige nasporingen van Mr. A. J. ANDREAE neergelegd in eene *oudheidkundige Plaatsbeschrijving van de gemeenten Kollumerland en Nieuw-Kruisland* (1885) beantwoorden menige vraag betreffende de kerkelijke geschiedenis dier streken. De „Nieuwe Friesche Volks." van 1861 bevatte de belangrijke bladzijden door A. WASSENBERGH gewijd aan de *Twaalf dorpen tot de gemeente Menaldumadeel behoorende*, bepaal-

delijk aan hare kerken. De thans dienstdoende leeraar te *Tzum*, D. CANNEGIETER plaatste in den „Friesch. Volksalm." 1886 *iets over de geestelijkheid te Tzum vóór de Reformatie*, dat tevens het ontstaan der Hervorming aldaar toelichtte.

Ik wenschte, dat er meer te noemen viel. In één opzicht is de letterkunde voor deze Provincie rijk, namelijk in classicale *Naamlijsten van Predikanten.* Die van *Leeuwarden* werd opgemaakt in 1751 door M. LAURMAN (geboren 13 Mei 1708, overleden 18 October 1789); die van *Sneek* in 1751 door H. REYNALDA (geboren in 1716, overleden 14 Februari 1796); die van *Franeker* in 1761 door A. GREYDANUS (overleden 23 October 1769); die van *Dokkum* door W. COLUMBA, (geboren 15 Februari 1716, overleden 1 Juli 1778) en A. G. DREAS, bekend door zijnen overgang van de Luthersche tot de Hervormde kerk (geboren 10 Mei 1710, overleden 13 Mei 1766); die van *Bolsward en Workum* in 1751 door H. GRAVESTEIN (overleden 25 October 1781); die van *Zevenwouden* in 1763 door J. ENGELSMA (geboren 22 October 1689, overleden 19 October 1763).

Mogen wij de hoop voeden, dat te eeniger tijd deze *Lijsten* tot één geheel vereenigd zullen worden?

Vooral op historisch gebied moet men den voorgangers blijven gedenken, al is ook hun arbeid door latere bewerking verbeterd. Ik herinner het u, met het oog op een geschiedschrijver als ADAM MENSO ISINCK en diens *brevis historia de reformatione in urbe Groningana et Omlandia*, een jaar na den dood des schrijvers, die in 1668 geboren 29 September 1727 overleed, in het licht verschenen. Naast zijnen arbeid plaatsen wij de werken van HEINO HERMANUS BRUCHERUS, J. Ch. zoon, predikant en rector te *Appingadam*, namelijk *de geschiedenis van de opkomst en vestiging van de hervorming in de Provincie Groningen* en het *Gedenkboek van Stad en Lande in zig behelzende eene naamlijst van de predikanten dezer provincie sedert* 1594 *tot* 1792; *met enige*

aanteekeningen en kerkelijke bijzonderheden, nevens een bericht aangaande het Christendom alhier, eerst onder het Heidendom, daarna onder het Pausdom, even alsmede ene historie van de Hervormde kerk en schoolen in dit gewest, met enige byzonderheden van 's lands hogeschool, de bezorgers en hoogleeraars (1792). Het gedrukte houdt den naam des schrijvers (geboren 9 Februari 1724, overleden 30 Mei 1797) in welverdiende eere en geniet de voorkeur boven iets dergelijks, door den predikant en rector van *Appingadam*, CORNELIUS ADAMI bewerkt en na diens dood in 1721 uitgegeven door een ongenoemde, opnieuw ter perse gelegd in 1731, onder den titel, *Naamlijst der predikanten in de provincie van Stad Groningen en Ommelanden — met een voorberigt behelzende een verhaal van kerkelijke zaken vóór en na de Reformatie voorgevallen.* De lotgevallen der Hervorming binnen de Provincie *Groningen* werden ten deele toegelicht door N. WESTENDORP (geboren 11 Februari 1773, overleden 5 Juni 1836), die een belangrijk ongedrukt handschrift uit het laatst der 16e eeuw ter perse bezorgde, welks titel *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Hervorming in de provincie Groningen tusschen de jaren* 1545 *en* 1580 niets te veel beloofde. Wilt gij weten, hoe het met de Hervorming ging in de *stad Groningen*, raadpleeg P. HOFSTEDE DE GROOT'S *Geschiedenis der broederenkerk* (1832) met hare rijke aanteekeningen en T. A. ROMEIN'S (geboren in 1803, overleden 10 September 1867) *Beschouwing van de Reformatie in de stad Groningen na de reductie in* 1594 „Kerkhist. Archief". II. Bijzonderheden over de kerken der stad vinden wij in „Groninger Volksalmanak" van 1843, '44, '45, '46 en '47, geboekt door G. ACKER STRATINGH. Proeven van andere gemeentebeschrijvingen, als van H. VAN BERKUM (geboren 3 November 1814, overleden 5 November 1870) *Kerkelijke geschiedenis van Nieuw-Beerta* (1856); P. BOELES Jr (geboren 16 October 1820, overleden 30 October 1857) *het* 250*jarig bestaan der gemeente te Noorddijk*, verbieden het klagen

over gebrek aan bronnen, om ons van den loop der zaken eene juiste voorstelling te kunnen vormen. Tot dat doel gebruike men mede de levensbeschrijving van *Eggerik Egges Phebens* „Bijdr. tot de Gesch. en Oudh. v. Groningen" III. mijne berichten over *Doede van Amsweer* „Kerk. Studiën" en den rijken schat van *brieven* uit den tijd der Hervorming door Mr. H. O. FEITH geplaatst in het zoo even genoemde tijdschrift en van dezelfde hand *twee brieven van Gerardus tom Campo, betreffende eenige hervormingsgezinden uit de* 16e *eeuw* „Kerkhist. Arch." II.

Overijssel roemt met recht op den kerkelijken historicus JACOBUS REVIUS. Ten jare 1651 zond hij in het licht *Daventriae illustratae sive historiae urbis Daventriensis libri sex, perducti usque ad annum a nato Christo* 1641, *quibus etiam non pauca quae ad universam Transisalaniam et regiones finitimas spectant per occasionem edisseruntur.* Het boek mist helaas! een register en wordt dientengevolge minder gebruikt dan het verdient. Menig gedeelte van den inhoud is door den degelijken arbeid van GERHARD DUMBAR (geboren in 1681, overleden in 1744) verbeterd. Diens *Kerkelijk en wereldlijk Deventer* (1e deel 1732, het 2e deel werd in 1788 door des schrijvers kleinzoon bezorgd) is de vrucht van ijverige nasporingen in een rijk Archief, waartoe de schrijver zich den toegang ontsloten zag en waarin zijne kennis van zaken hem schatten deed vinden. Voor de *Historische aanteekeningen* welke P. C. MOLHUYZEN voegde bij de *Leerrede uitgesproken* 11 *Jan.* 1829, *op den* 250sten *jaardag van de stichting der Deventersche Hervormde gemeente* leverde datzelfde Archief geene te versmaden nalezing. Menig stuk er van werd door denzelfden auteur geraadpleegd voor zijne levensschets van den predikant *Carolus Gallus, de Haan* „Bijdr. — Vad. gesch." VI, wiens geschiedenis nauw is verbonden met die van de opkomst der Hervorming in *Deventer*. Mr. VAN DOORNINCK gunde ons een

blik in het inwendig leven dier gemeente in de „Provin-„ciale Overijsselsche en Zwolsche Courant" 1886, verhalende, hoe de kerkeraad tegen schermen en dansen zijne stem verhief *„uit Overijssel's verleden"* XXVII. De „Bij-„dragen voor de geschiedenis van Overijssel" bevatten meer dan één opstel van belang voor de lotgevallen der Hervorming, II over die te *Zwolle*, III te *Deventer*; over *Ootmarsum* in deel IV, over *Borne* in deel VI. Het *Eerste eeuwgetij van Diepenheims kerk-vernieuwing* (1789) opende den predikant dier gemeente U. CHEVALLERAU (overleden in 1817) de gelegenheid hare geschiedenis toe te lichten, de *inwijding van het kerkgebouw te Dedemsvaart* (1834) gaf G. H. VAN SENDEN aanleiding om die van de stichting dezer gemeente te verhalen. Mr. J. NANNINGA UITTERDIJK vermeldde in deel VIII der „Bijdragen — Overijssel" *hoe de klokgieter Francois Hemony het klokkenspel te Kampen vervaardigde.*

Eene zeer bescheidene plaats vraagt de *Naamlijst der Overijsselsche predikanten* door A. MOONEN (geboren 12 Augustus 1644, overleden 17 December 1711) in 1709, nog eens in 1731 verschenen. Hare volledigheid laat te wenschen over blijkens de toelichtingen van haren inhoud, door Mr. VAN DOORNINCK als 2e en 8e bijdrage tot de geschiedenis van *Overijssels verleden* geplaatst in de „Pro-„vinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant" (1886) en zeer gewaardeerd door de lezers der naamlijst van *Twentsche predikanten tijdens de Reformatie*, voorkomende in het tijdschrift „de Navorscher" 1883.

Drenthe. De Provincie zij klein, ook op haar gebied heeft veel belangrijks plaats gegrepen. In een *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe* deelde J. S. MAGNIN de lotgevallen der Hervorming aldaar mede. Vele bijzonderheden werden nader toegelicht door den emeritus predikant T. A. ROMEIN in zijn boek, *de Hervormde Predikanten van Drenthe*,

sedert de Hervorming tot in 1861, met aanteekeningen in laatstgenoemd jaar uitgegeven.

Wie ROMEIN's arbeid gebruikt, verzuime niet met de inleidende opmerkingen van den schrijver winst te doen, om de inwendige gesteldheid der Hervormde kerk in het landschap te leeren kennen. De gemeente van *Assen* mocht haren predikant A. H. PAREAU (geboren 20 Juli 1805, overleden 5 November 1859) als haren geschiedschrijver begroeten na de uitgave van zijn geschrift *de oude kerk te Assen;* die van *Dwingeloo* haren voorganger CORNELIS VAN SCHAICK (geboren 25 October 1808, overleden 28 Januari 1874), feestredenaar *bij het* 250-*jarig bestaan der Hervormde gemeente* aldaar. Het toen gedrukte strekte goeddeels ter aanvulling van hetgeen zijne vaardige pen vroeger in den „Drentsch. Volksalm." 1846—1848 over *Dwingeloo en onderhoorige gehuchten* geschreven had. Uit *het kerkeraadsprotocol* der Hervormde gemeente te *Koevorden* gaf hetzelfde jaarboekje, 1844, 1845 eenige bijzonderheden ten beste. En het kleine niet versmadende, vermelden wij ten slotte het opstel van Mr. R. O. VAN HOLTHE TOT ECHTEN *een vonnis van den etstoel over de collatie der kerk te Eelde*, „Nieuwe Drentsche Volksalmanak" 1886.

Wat *Noord-Brabant* betreft, hebben zich slechts enkele pennen met de beschrijving der Hervorming binnen hare grenzen bezig gehouden. Dr. M. A. G. VORSTMAN verrijkte werkelijk „het Nederlandsch Archief" III met zijne *Bijdrage tot de Hervormings-geschiedenis der stad Bergen op Zoom* en PROSPER CUYPERS VAN VELTHOVEN schonk in 1858 een 1e deel der *Documents pour servir à l'histoire des troubles religieuses dans le Brabant Septentrional*, alle authentieke stukken betrekkelijk *'s Hertogenbosch*. De „Kroniek van „het hist. Genootsch." 1873 bracht nog andere ongedrukte stukken betreffende *de Reformatie van 's Hertogenbosch* onder

onze oogen *Eene naamlijst der predikanten die sedert de Hervorming de gemeente van Meeuwen bediend hebben* staat in het „Kerk. Arch." I afgedrukt. A. J. C. KREMER deelde eene dergelijke mede van *Heeze* (bij *Eindhoven*) in „de Navorscher" 1881, welke door J. VAN DER BAAN t. a. p. 1882, bl. 461 vermeerderd werd, waarna KREMER nog iets opteekende aangaande haar kerkgebouw, t. a. p. 1883. De Reformatie in het land van *Heusden* werd uit oorspronkelijke stukken verhaald in het „Kerkh. Archief" I; die van *Gemert* door H. O. FEITH, t. a. p. II. De naamlijst der predikanten, die sedert den aanvang der Hervorming te *Etten* het Woord verkondigd hebben, gaf „Kerkh. Archief" II R. PEAUX, zelf weleer daar dienstdoende, geboren 3 September 1806, overleden 24 Juni 1868.

§ 4. *De Hervorming en de Hervormde kerk in de Zuidelijke Nederlanden.*

Volslagen gebrek aan historischen zin zou het verraden, indien de historiographie bij dit gedeelte van de lotgevallen der kerk een scherpe lijn van afscheiding trok tusschen de XVII Provinciën, eens onder den schepter van *Karel V* vereenigd geweest.

Door het louteringsvuur der marteling beproefd, trad meer dan één Evangeliedienaar uit het Zuiden in den dienst der gemeenten van het Noorden. Wie met woord en wandel daar de gemeente onder het kruis hadden gesticht, waren bij uitnemendheid geschikt om het woord des Evangelies te verkondigen aan onze vaderen, die op zulke voorgangers starende, leerden begrijpen, dat de zaak van Christus de zwaarste offers vraagt en verdient.

Wel mocht de hoogleeraar N. C. KIST zich vleien, aan de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk een dienst, en gewis een grooten dienst te bewijzen door in het „Nederlandsch Archief" VIII en IX plaats te verleenen

aan onderscheidene opstellen over de Nederlandsche gemeenten onder het kruis, meerendeels naar onuitgegevene handschriften door hem bewerkt. Met opgewekte belangstelling ontvingen wij daarna hetgeen H. Q. JANSSEN ons schonk in de twee deelen zijner *Kerkhervorming in Vlaanderen historisch geschetst meest naar onuitgegeven stukken*, 1868, over wier lotgevallen men den schrijver zelven hoore, die ze uit de Brusselsche boekerij (Section des Manuscripts, Bibliothèque de Bourgogne) ter leen ontving, schiftte en ter perse gaf. Wat hij over elke gemeente in het bijzonder ons lezen liet, bracht het vroeger geschrevene of het elders opgeteekende onder de aandacht der navorschers. De nalezingen van zijne werkzame hand, *Bescheiden aangaande de Kerkhervorming in Vlaanderen*, versieren het 3e deel der 3e Serie van de „Werken der Marnix-vereeniging (1877). Weinig zij het, dat G. P. ROOS „de Navorscher" 1884, bl. 226 over de zeven kruisgemeenten van den Vlaamschen Olijfberg in het midden brengt, gelegd naast het, jaarg. 1877, geschrevene over *Maria Hoorebeke*, *Rousselare* en *St. Cruys* bij *Brugge* verspreidt het licht over een onderwerp dat ons boeit. Aan de nasporingen van H. Q. JANSSEN danken wij een verhaal der lotgevallen van de gemeente *Knokke*, de noordelijkste van het koninkrijk *België* „Bijdragen — Zeeuwsch Vlaanderen" II.

De geschiedenis der gemeente van *Antwerpen* en van enkelen harer voorgangers werd toegelicht door den predikant te *Aardenburg* ADRIAAN UYTTENHOOVEN. Dezen (geboren 27 October 1759, overleden 9 Mei 1839) danken wij het eerste deel eener *Geschiedenis van de Hervormde kerk te Antwerpen van de twaalfde eeuwe tot den tegenwoordigen tijd* (1794), welks belangrijkheid ons het staken van dezen arbeid zeer doet betreuren. Hij zelf was daar als predikant werkzaam geweest en door kennismaking met de acten dier gemeente, ook met het nog gewaardeerd boek van J. C. DIERCXSENS (geboren 5 Augustus 1702,

overleden 31 Juli 1779) *Antwerpia Christo nascens et crescens*, voor 't eerst uitgegeven in 4 deelen of 11 gedeelten van 1747 tot 1763, daarna ten tweedenmale en veel beter in 7 deelen in 1773; aangevuurd door hetgeen W. TE WATER op dat veld verricht had, tot het ondernemen van deze taak opgewekt. Ten onrechte, meen ik, maakt hij geene melding van het in 1743 door FRANS VAN MIERIS den jonge (geboren 24 December 1689, overleden 19 Mei 1763) in druk bezorgde *Antwerpsch Chronykje*, in handschrift nagelaten door F. G. U. Ik bewijs zeker den lezer een goeden dienst, als ik, voorgelicht door onzen landgenoot TH. J. I. ARNOLD, de initialen op den titel voorkomende ontcijfer. In 1738 werd te *Antwerpen* de rijke bibliotheek van den kanunnik *Frans Godefridus Ullens* geveild, waartoe een handschrift behoorde, getiteld *dagh-register van Antwerpen van 't jaar* 1500 *tot het jaar* 1572. Een niet geheel zuiver afschrift van dat *dagh-register* is door VAN MIERIS in 1743 onder den naam *Antwerpsch Chronykje* in druk gegeven. Sedert echter is het oorspronkelijke handschrift weer gevonden en in 1843 gedrukt met een facsimilé van den tekst en eene afbeelding van *Alva's* standbeeld, doch, jammer genoeg, zonder de treffelijke voorrede van V. MIERIS. De varianten der beide uitgaven getuigen voor de zuiverheid van den in 1843 gedrukten tekst. Het belangrijk geschrift kome in nog wijderen kring dan de eerste uitgaaf. Het verdient gelezen te worden, al heeft de historiographie op dit gebied sedert smakelijker vruchten voortgebracht. Keurig teekende H. Q. JANSSEN den dageraad der opkomende Hervorming binnen die stad in de monographie met den titel *Jacobus Praepositus*, *Luthers leerling en vriend*, *geschetst in zijn lijden en strijden voor de hervormingszaak* (1862). J. C. SCHULTZ JACOBI, in het bezit geraakt der zeldzame *Note sur la situation d'Anvers*, behandelde den *toestand van Antwerpen na de invoering der Hervorming* „Ned. „Archief" IV en VIII.

Wie van *Antwerpen's* hervormingsgeschiedenis spreekt, verzuime niet zich bekend te maken met hetgeen *Antwerpen's* wakkere burgervader *Anthonis van Stralen* gedaan heeft, om „inne te brenghen ende te handhouden de verdoemde „vrijheid der Consciënciën." Zijne handelingen, de tegen hem ingebrachte beschuldigingen en zijn wreede dood werden ons verhaald door J. P. VAN CAPPELLE (geboren 9 April 1785, overleden 26 Augustus 1831) in *Bijdragen tot de gesch. der Nederl.* (1827). Eerst onlangs zijn ons de *beschuldigings-acte en veroordeeling* voorgelegd in „Antwerpsch Archieven-„blad" VIII bl. 194 volg., aan te vullen uit dl. II bl. 240 en XII bl. 308 vlg. dezer verzameling van oorspronkelijke stukken. De *eerste martelaren der Hervorming in Nederland*, *Hendrik Voes en Johannes Esch*, vonden in J. G. H. REUDLER „Bijdr. tot de gesch. der Ev. Luth. Kerk 1e Stuk, en in H. C. ROGGE „Kalender voor de Prot." 1863, de tolken van een dankbaar nageslacht, prof. ACQUOY verdedigde hunne nagedachtenis tegen den blaam, als hadden zij vóór hun einde hunne belijdenis verzaakt, „Handel. en „Meded. van de Maatschappij der Ned. Letterkunde", 1885, bl. 80 vlg. Naast deze trouwe getuigen der waarheid staan waardige Evangeliepredikers. In de eerste plaats zij gedacht aan *Adriaan Corn. van Haemstede*, dien ik als Martyroloog reeds genoemd heb. Zijne betrekking tot de gemeente van *Antwerpen* in den tijd, toen hij nog niet van onrechtzinnigheid beschuldigd werd, wordt ons duidelijk door de over hem handelende brieven in de „Werken „der Marnix-Vereeniging" Serie III deel II (1878). Boven hem stond gewis *Gaspar van der Heyden*, de waardige dienaar van het Evangelie, die binnen *Antwerpen* met de prediking des heils zich belast zag, om daarna elders die taak voort te zetten. Naar zijne geschriften, vooral naar tot heden onuitgegeven brieven is ons 's mans beeld op innemende wijze geteekend door Dr. M. F. VAN LENNEP, wiens Dissertatie *Gaspar van der Heyden* 1530—1586, in

1884 gedrukt, over meer dan één duister punt zeer begeerd licht verspreidt. Voor den afdruk der brieven zijn wij den schrijver veel dank verschuldigd, daar hij in den tekst zijner verhandeling getoond heeft hoeveel belangrijks zij bevatten ook voor de kennis van tijden en zeden. Meer dan één geëerde naam wordt in die brieven vermeld en daardoor de gesteldheid der gemeente van *Antwerpen* en hare voorgangers helder toegelicht. Tot deze voorgangers behoort ook *Pieter Lozeleur*, bekend onder den naam *de Villiers.* Naar zijne veelzijdige werkzaamheid is hij door de pen van J. AB UTRECHT DRESSELHUYS geschetst als raad en hofprediker van *Willem van Oranje* „de Gids" X, 2e deel; zijne theologische denkwijze stelde GERDES in het „Scri-„nium antiq. Misc. Groning." I in het licht, zijne *theses de ecclesia Dei* werden afgedrukt in de „Polemische en Irenische Theologie" en van zijne vrome gezindheid spreekt luide het door hem gestelde *cort verhael* van *Jean Jaureguy's* moordaanslag op *Willem van Oranje*, met belangrijke toevoegselen overgenomen in „Antwerpsch Archievenblad", deel IV bl. 1 volg. Geen minder talent dan dat van Mevrouw BOSBOOM TOUSSAINT, teekende ons de laatste levensjaren des hooggeachten mans op *het Kasteel Westhoven* (1882).

Naast hem staat *Jean Taffin*, dien ik als een getrouw knecht des Heeren voorstelde in het geschrift „drie Evan-„geliedienaren uit den tijd der Hervorming" (1879), terwijl ik in de bijdragen tot de geschiedenis der „Polemische en „Irenische Theologie" eenige *brieven van en over Taffin* onder de aandacht mijner landgenooten bracht, aan wie in Serie III deel V van de „Werken der Marnix-vereeniging" de afdruk werd aangeboden van alle brieven van *Taffin* in het Archief van *Delft* berustende en in „Bulletin de la Com-„mission pour l'histoire des Eglises wallonnes" 1886 door CHARLES RAHLENBECK eene uitvoerige levensschets van *Taffin.* De persoonlijkheid en werkzaamheid van *Herman Moded*, eerst in *Vlaanderen*, daarna in *Utrecht*, leverden de stof der

Dissertatie van G. J. BRUTEL DE LA RIVIÈRE (1879), die haren inhoud groote waarde toevoegde door *Moded's apologie ofte verantwoordinghe* in het jaar 1567 opgesteld en waarvan nog slechts twee exemplaren bewaard bleven, op nieuw te laten afdrukken. Wat „de Gids" 1881 2e deel bl. 385 vlg. „Polemische en Irenische theologie", bl. 105 vlg. en Mr. J. L. VAN DOORNINCK in de „Bijdragen — Overijssel" V en in de „Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant" uit *Overijssels verleden* N°. XXV te lezen gaven, een en ander moge dienen ter aanvulling der genoemde Dissertatie.

Joris Silvanus, ook *Joris Wijbo* genaamd, als predikant bij de gemeente van *Londen* overleden, zij niet vergeten onder de dienaars der Antwerpsche hervormden. Als *een weinig bekende uit de dagen der Hervorming* werd hij voorgesteld in het „Evangel. jaarboekje, Magdalena" 1858; uitvoeriger ons geteekend door C. P. SERRURE (geboren 22 September 1805, overleden 6 April 1872) in het „Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterk. oudh. en gesch." IV (1861). Hij was eene eereplaats waard naast zulke ambtgenooten.

De Leidsche hoogeschool moge onder hare beroemdste hoogleeraren *Franciscus Junius* tellen, de kerk van *Antwerpen* en andere gemeenten der *zuidelijke Nederlanden* bewaren de heugenis van zijne getrouwe Evangelie-bediening. Reeds had de Franeker hoogleeraar J. W. DE CRANE (geboren 11 April 1758, overleden 31 Maart 1842) in eene *Oratio de Vossiorum Juniorumque familia* (1821) en later (1831) in eene *voorlezing* de verdiensten van *Franciscus Junius* gehuldigd, toen in 1864 J. REITSMA zich den doctoralen eeretitel verwierf na het verdedigen van een proefschrift over *Franciscus Junius* als *een levensbeeld uit de eerste eeuw der Kerkhervorming*. Over den herdruk der *Opera Junii*, door ABRAHAM KUYPER in 1882 bezorgd, zouden wij ons bovenmate verheugen, indien niet de hoogleeraar op het ongelukkige denkbeeld ware gekomen om slechts

Opera selecta onder de oogen der lezers te brengen. Voor de geschiedenis der door *Junius* gestelde Geloofsbelijdenis en de oudste uitgave zijner Autobiographie teekende ik een en ander op in de „Bibliographische Mededeelingen" (1883) bl. 60 volg.

De *Leerrede over Mark. IV* vs. 30—34, uitgesproken te *Antwerpen* 9 April 1567, daags vóór dat de predikanten uit die stad verdreven werden, door *Ysbrand Balckius* of *Trabius*, werd in 1858 door B. GLASIUS herdrukt met eene, helaas! zeer sobere, inleiding. Zij had verdiend het middelpunt eener aantrekkelijke schilderij te zijn, gelijkende op die, welke Dr. J. A. GERTH VAN WIJK te aanschouwen geeft in het opstel *de val van Antwerpen in* 1585 „Vad. „Lett. Mengelwerk" 1868.

Betreffende *Antonius Corranus*, bijgenaamd den moderaten theoloog, den te *Antwerpen* door den een verguisden, door den ander geëerden predikant, trachtte ik de terloops hier en daar medegedeelde berichten tot een geheel te vereenigen en uit niet gebezigde bronnen aan te vullen, eerst in mijne „Gesch. Nasporingen" III, daarna in de bijdragen tot de geschiedenis der „Polemische en Ireni„sche Theologie", in de „Bibliographische Mededeelingen" en in de „Kerkhistorische Studiën".

Een landgenoot van *Corranus*, *Cassiodoro de Reyna* had reeds vroeger de aandacht getrokken. SCHULTZ JACOBI plaatste een overzicht van diens leven en geschriften in het IIe stuk der „Bijdr. tot de Gesch. der Ev. Luth. Kerk" en DOMELA NIEUWENHUIS eenen brief van diens hand onder de *bijlagen* van de „Geschiedenis der Amst. Luthersche „gemeente", bl. 19 volg.

Een uitstap over de grenzen zij mij veroorloofd, daar ik niet kan nalaten te spreken van hetgeen het „Ant„werpsch Archievenblad" ons voorlegde. *personen te Antwerpen in de* 16^e *eeuw voor het feit van religie gerechtelijk vervolgd. Lijst en ambtelijke bijhoorige stukken naar*

tijdsorde en met alphabetische tabel der namen, opgenomen in jaarg. VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII en XIV. voor de kennis der Hervorming in *België* van onschatbare waarde. Ook de *Bijdrage* van den voor onze taal- en letterkunde volijverigen J. F. WILLEMS, (geboren 11 Maart 1793, overleden 24 Juni 1846) *tot de geschiedenis der Boekdrukkers te Antwerpen* in „de Vriend des Vaderlands" II (1828); die waarmede de geoefende hand van Dr. P. A. TIELE tom. III van den „Bibliophile Belge" verrijkte: *Christophore Plantin et le Sectaire mystique Hendrik Niclaes;* het gedeelte van MAX ROOSES' monographie *Christ. Plantin imprimeur Anversois* 1882—84, gewijd aan des boekdrukkers betrekking met *Hendrik*; en TIELE's jongste bericht betreffende *een teruggevonden geschrift* van den dweeper „Bibl. adversaria" V bl. 122 volg., brachten der kerkelijke geschiedenis winste aan.

De lotgevallen der Hervorming binnen *Brussel* zijn ons door H. Q. JANSSEN in zijn klassiek boek beschreven „Kerkh. „in Vlaanderen" I bl. 151 vlg. Nadat deze op dit punt onzen weetlust had trachten te bevredigen, gaf Dr. H. C. ROGGE „Kroniek van het Hist. Genootschap te Utrecht" 1874 een brief van *G. Lauerbach*, *dienaar des woords* in druk, waardoor wij den naam eens predikants leerden kennen, die bij JANSSEN niet vermeld wordt, een der velen, die met gaven en krachten het rijk van God hebben gediend zonder den dank der nakomelingschap in te oogsten. Kleine schade zoo hunne namen geschreven staan in het gedenkboek, dat voor Gods aangezicht ligt. Betreffende een ander der Brusselsche predikanten *J Florianus* gaf ik enkele aanteekeningen in „Polemische en Irenische the- „ologie", bl. 65 volg. maar verzuimde hem te noemen als bewerker der *Oversetting van de Handelinghen der Apostelen*, in 1582 te Antwerpen gedrukt.

De te *Gent* gevestigde gemeente eischt vooral onze aandacht.

Thans mogen wij, dank de sierlijke uitgaaf van het handschrift *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelick in Ghendt* 1566—1568 door MARCUS VAN VAERNEWIJCK nagelaten, in den loop der jaren 1872 tot 1881 in vijf deelen ons verschaft door de goede zorg van den hooggeachten Directeur der Gentsche Bibliotheek, FERDINAND VAN DER HAEGHEN, ons als verplaatst zien te midden van het tooneel der gebeurtenissen. De schrijver had zijn werk niet voor de uitgaaf bestemd; daarom laat hij zich te vrijmoediger en te onpartijdiger uit. Trouw zoon der kerk, heeft hij een open oog voor hetgeen haar ontbreekt; vurig vaderlander, siddert hij bij het aanschouwen der ellende, door *Alva* en zijne benden over zijn geboortegrond uitgestort, waarheidlievend belijdt hij: „wij hebben emmer alle in veel dynghen gheblentpott, „daarom es somtijts de ketterije ghoet, want zij doet de „waarheyd ende scriftuere onderzoucken ende aan den „dach brynghen. Zullen wij in dese hystorie alleene de „aerme gheus den zwarten duvel op den hals binden, ende „zij daertoe gheen oorzake vande gheestelicke gehad „hebben?"

Met dit boek naast ons zijn wij in staat op menig punt de goede trouw te staven van hen, die vroeger dit onderwerp behandeld hebben. De gang der Hervorming aldaar werd beschreven in het zeer gewaardeerde werk van WILLEM TE WATER, den predikant te *Axel*, *Historie der Hervormde Kerke te Gent*, *van haeren aenvang tot derzelver einde; mitsgaders een kort verhael der Gereformeerde Doorluchtige schoole te Gent zedert den jare* 1578 *tot het jaar* 1584 (1756). In 1794 gaf J. W. TE WATER een *aanhangsel tot de Historie der Hervormde Kerke en Doorluchtige schole te Gent*; doch de lotgevallen van laatstgenoemde zijn pas in onzen tijd nauwkeurig verhaald door den hoogleeraar PAUL FREDERICQ, eerst in de „Revue de l'instruction publique" XXI (1878), later in het eerste deel der „Dissertations sur

„l'histoire des Pays-bas au XVIe siècle" (1883), een bundel, de aandacht mijner landgenooten overwaardig.

De Gentsche gemeente mocht op waardige voorgangers bogen: *Adriaan Saravia* had eerst te *Brussel* een Waalsche gemeente gevormd en gediend, daarna die van *Gent* gesticht. H. Q. JANSSEN verhaalt ons 's mans werkzaamheid „Kerkh. in Vlaanderen", I. Als hoogleeraar te *Leiden* werd hij door de politiek van den katheder verdreven. Zijn deel aan *de woelingen der Leicestersche partij binnen Leiden* beschreef Dr. W. BISSCHOP, weleer prorector van het Leidsche Gymnasium. Zijne denkbeelden over kerkelijke zaken bracht ik in herinnering „Bibl. Mededeelingen", bl. 93 volg. *Nicaise van der Schuere* had W. TE WATER tot biograaph „Hist. „der Herv. Kerk te Gent", bl. 179 volg. *Pieter de Zuttere*, gezegd *Overhage*, *Huperphragmus* mocht ik aan mijne landgenooten voorstellen, „Drie Evangelie-dienaren uit den tijd „der Hervorming"; bij het hoogschatten van zijn persoon volhardde ik in weerwil van de ingebrachte bedenkingen van mijn zeer geachten vriend JANSSEN „Studiën op 't „gebied der Hist. Theol." IV en huldigde met goedkeuring van de *Bibliotheca Belgica* zijne letterkundige verdiensten „Bibl. Mededeelingen" De doctorale Dissertatie van H. TER HAAR, *Petri Datheni vitam exhibens, accedit brevis de ejus scriptis, indole ac meritis disquisitio* (1858) bevat pag. 6—19 eene lijst der voornaamste schrijvers over *Petrus Dathenus*. Mij rest alleen de vermelding der geschriften, die sedert over *Dathenus* in handen van het publiek gekomen zijn. H. Q. JANSSEN's verhandeling getiteld *Petrus Dathenus aan den avond zijns levens; een bezoek bij hem te Staden*, versierde het IIIe deel der „Bijdr. tot de Oudheidk. „en Gesch. inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen" 1853; in „Kalender voor de Protestanten in Nederland" 1861 wijdde P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA eenige bladzijden aan den veel besproken man; in 1872 sloeg H. Q. JANSSEN naar aanleiding van onuitgegeven brieven van, aan en

over *Dathenus* geschreven *een blik op zijne laatste levensjaren, vooral op zijne twistzaak met Oranje*, als eene bijdrage tot de kennis van den man, in wien, naar ik meen, al te vaak de politicus op den voorgrond trad. Fel Calvinist had hij, evenals *Marnix*, alles over voor den triomph zijner zaak, krijg noch krijgslist schuwende, gelijk prof. W. G. BRILL bewees „de Gids" 1886 I, in het opstel *Calvinistisch of Libertijnsch.* Naar aanleiding van JANSSEN's geschrift bracht Dr. ACQUOY eenige opmerkingen in het midden in „de Spectator" van 1872. Brieven van *Dathenus* vindt gij in het „Archief voor Kerk. Gesch." VIII, in de „Studiën op 't gebied der Hist. Theol." III, namelijk een aan *Amalia van Nieuwenaar*, gedagteekend 1 November 1580. Zoowel van *Dathenus*, als van anderen zijner ambtgenooten bewaren de „Werken der Marnix-Vereeniging" in Serie III een groot getal brieven uit onderscheidene kerkelijke Archieven verzameld en uitgegeven door H. Q. JANSSEN en J. J. VAN TOORENENBERGEN, nadat eerstgenoemde in de „Studiën en Bijdragen" deel IV *enkele sprokkelingen betreffende Dathenus* ten beste gegeven had. Wat *Dathenus* als ascetisch schrijver beteekent kunnen wij naar waarheid bepalen, nu prof. DOEDES een nauwkeurigen afdruk bezorgd heeft van *een Christelycke t'samentsprekinge uyt Godes woort* (1884). Onze geleerde landgenoot had vroeger de merkwaardige lotgevallen van het zeer zeldzaam geschrift te boek gesteld in „Stemmen voor waarheid en „vrede" 1871. Wat hij toen over den inhoud ons verhaalde wettigt de belangstelling, waarmede de afdruk van dit geestesvoortbrengsel van *Dathenus* ontvangen werd. Zijne verdiensten betreffende de verbreiding van den Heidelbergschen Catechismus en de Psalmen vonden rechtmatige waardeering, zoo als wij later zullen aantoonen.

De familie *Utenhove*, met name haar medelid *Jan*, langen tijd nauwelijks anders dan bij naam aan het nageslacht bekend „Kerk. Archief" II en III, werd in *zijn*

leven en werken op waardige wijze geteekend door Dr. FREDERIK PIJPER in een academisch proefschrift, waarop hij de welverdiende doctorale waardigheid erlangde, 1883. In deze uitvoerige Dissertatie is aan *Jan Utenhove* recht wedervaren ten aanzien van zijne uitnemende werkzaamheden als ijveraar voor de Hervorming; de geschiedschrijver, de bijbelvertaler, de psalmdichter is voor ons geplaatst naar gedrukte en ongedrukte stukken en wel op eene wijze, die aan een bevoegd criticus, prof. VAN TOORENENBERGEN, „Stemmen voor waarheid en vrede" 1883, enkele aanmerkingen, vele woorden van lof bij de verschijning van dit voortreffelijk proefstuk in de pen gaf.

De voorrede van H. Q. JANSSEN voor het door hem geleverd historisch tafereel van de *Kerkhervorming te Brugge* (twee deelen 1856) geeft een duidelijk denkbeeld van het veel omvattende der navorschingen, die aan dit werk ten grondslag liggen. Hoeveel belangrijks staat er in den tekst, hoeveel in de aanteekeningen te lezen. Laat mij wijzen op JANSSEN's mededeelingen betreffende de literatuur van *broeder Cornelis' Sermoenen*, 2e deel bl. 149 volg. en „Bijdr. — „Zeeuwsch-Vlaanderen" IV bl. 286. Volgaarne zult gij luisteren naar TH. J. I. ARNOLD's *pleidooi* ten gunste van *broeder Cornelis* gehouden in de „Dietsche Warande", 1879, gedachtig aan het *audi et alteram partem*. Door JANSSEN worden wij ingelicht aangaande de predikanten die te *Brugge* en daarna elders het Evangelie gepredikt hebben en zoo opgewekt, om hulde te brengen aan eene studie, die hare aanspraak op den lof van degelijkheid nooit verliezen zal.

De lotgevallen der gemeente te *Eeclo*, *Deinse* en *Peteghem* werden door J. VAN VLOTEN beschreven in de „Bijdr. — „Zeeuwsch Vlaanderen" III, bl. 59 vlg. en 139 vlg.

Spreken over de Protestantsche kerk in *België* zonder te gewagen van *Guido de Bres* en *Peregrin de la Grange* — het zou ondankbaar zijn. *Valenciennes* werd de plek waar

zij den marteldood leden na een leven onverpoosd aan den dienst van *Christus* gewijd. W. R. POOLMAN herdacht eerstgenoemde in een uitvoerig opstel onder den titel, *Guido de Bres*, *de opsteller der Nederlandsche geloofsbelijdenis*, dat in den jaargang 1860 van den „Kalender voor de Prot." is opgenomen en met lof genoemd wordt in de Dissertatie, *Guido de Bray*, *zijn leven en werken*, waarmede Dr. L. A. VAN LANGERAAD in 1884 de letterkunde verrijkte. De in de *Bijlagen* voor het eerst gedrukte stukken geven aan deze verhandeling inderdaad het karakter eener bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsche Protestantisme. Wie met haren inhoud bekend is, zal niet ongezind zijn, om met mij hulde te brengen aan den arbeid van CH. PAILLARD, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes*, vier deelen 1874—1876 en *Les grands prèches Calvinistes de Valenciennes*, 1877 waarbij men alleen bejammeren mag, dat de auteur van het werk onzer historici geen licht heeft gevraagd.

Op kleiner schaal is de geschiedenis van *de Protestantsche gemeente te Urmond* door E. STOLLE in het „Ned. Ar„chief" II; die van *Maria Hoorebeke in Oost-Vlaanderen* door D. KONINGSBERGER (geboren 12 Augustus 1800, overleden 31 October 1863) t. a. p. IX; door J. H. C. WAGENER als die *der oudste Protestantsche kerk in België* toegelicht met die van *Maeter* en *Etichove* (1886) „Ned. Arch." IX; die *van St. Joris-Weert nabij Leuven* door W. DE ROOS in een afzonderlijk verschenen opstel (1855) bewerkt. Op dit gebied is elke gave welkom. Het zij met volle ruimte gezegd van de enkele bladzijden, waarop prof. KIST de bronnen aanwees, waaruit de lotgevallen van het Protestantisme te *Dour* en andere plaatsen in *Henegouwen* kunnen gekend worden, „Ned. Archief" IX bl. 211. Wat de Eerw. HABETS te boek stelde over de opkomst der Hervorming in *Maastricht*, in *Susteren* en omstreken „de „Wederdoopers te Maastricht tijdens de regeering van

„Keizer Karel V" geeft hem recht op veler dank.

Staan wij een oogenblik stil en zien wij eens achterwaarts, gedachtig aan de verhandeling van L. G. BAVINK, *Over de voorname oorzaken van den ondergang der Protestantsche kerk in die landen, waar dezelve reeds gevestigd scheen*, „Vaderl. Lett. Mengelw." 1840.

Acht gevende op het beweerde komt men tot de overtuiging, dat de Hervorming in het Zuidelijk gedeelte van ons vaderland geen diepe wortelen geschoten heeft. Het is erkend, zoowel door den ongenoemden auteur der verhandeling over *de Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden* „Ne-„derl. Stemmen voor gods. staat. gesch. en letterk." V, als door Dr. A. C. J. VAN MAASDIJK, die in 1865 als onderwerp zijner godgeleerde Dissertatie *de oorzaken van den ondergang der Hervorming in België* koos. Daar zijn er genoemd die als zoodanig mogen gelden, daar zijn er voorbijgegaan, waaraan behoort gedacht te worden.

In de Zuidelijke *Nederlanden* droeg de Reformatie een veel scherper anti-Roomsch karakter, dan in de Noordelijke. In deze strooiden de Anabaptisten het goede zaad liefst in stilte, de wereld en de aanraking met haar zooveel mogelijk ontvluchtende, weinig of niet polemiseerende. Laatstgenoemden konden en wilden den naam van staatkundige partij niet dragen; de hervormingsgezinden in *België*, veel meer op den voorgrond tredende, kwamen in botsing met priesters en overheden. De aanzienlijken in de Noordelijke Provinciën waren op enkele uitzonderingen na òf van de Hervorming afkeerig òf jegens haar onverschillig; in de Zuidelijke vond ze bij velen hunner schut en steun. *Alva's* wreedheid deed de aanzienlijken sneven of buigen; hier in het Noorden leefde de Hervorming voort, ook al week *Oranje* en vluchtte *Brederode*, want zij was het duur verkregen eigendom des volks geworden. In het Zuidelijk deel des lands was de zetel der regeering gevestigd, de hooge staatscollegiën, de geestelijkheid hadden

daar woning en invloed. Wat er voorviel, greep plaats in de onmiddelijke nabijheid en dus onder het oog der wereldlijke en kerkelijke overheid. Het derven van hof en hofstoet is aan de bewoners der Noordelijke Provinciën ten goede gekomen. Die bewoners, hoezeer over onderscheidene deelen des lands verspreid, waren van één stam en hadden één taal, de Zuidelijke naburen van verschillende afkomst, zelfs niet door éénheid van spraak onderling verbonden.

Hier, in de Noordelijke Provinciën heeft de Hervorming het veld behouden, met bloed en tranen veroverd. Onder strijd geboren, is zij vroeg gehard tegen de aanvallen der tegenstanders. De vrijheid van gelooven en belijden is tot duren prijs gekocht. Zelve wil zij niet geboeid zijn, evenmin boeien voor anderen smeden. Eerbied voor hare rechten en plichten is de edelste vorm, waarin de nakomelingen van zulk een voorgeslacht hunne dankbaarheid kunnen betoonen.

§ 5. *De Hervorming en de Hervormde kerk in de gemeenten van het Buitenland, welke met die van ons vaderland nauw verbonden waren.*

HENRICI ALTINGII *Historia de ecclesiis Palatinis ex autographo emendata et aucta*, was in 1728 door A. M. ISINCK het publiek ter lezing verschaft, tot op dien tijd alleen bij afschriften den beoefenaren der geschiedenis bekend. De Rotterdamsche predikant JOHANNES WILHELMIUS W.Z. (geboren 4 December 1671, overleden 3 Maart 1754) legde het ten grondslag aan zijne *Historie der Reformatie van de kerken van de Paltz en Genève* (twee deelen 1745), bepaaldelijk van het eerste deel. Buitenlandsche geschriften hebben later grondiger de rijke stof behandeld en ons de lotgevallen verhaald en den loop der Hervorming in landen, werwaarts meer dan één onzer geloofsgenooten de wijk nam, en vanwaar zooveel goeds over ons vaderland is uitgegaan.

De *Paltz* herdacht hebbende, verplaatsen wij ons naar *Emden*, „de herberghe der gemeynte Christi" en het tooneel der werkzaamheid van *Menso Alting*, geboren 11 November 1541, overleden in 1617. *Emden* bleef bij het dankbaar nageslacht van de vaderen, die binnen deze muren de vurig begeerde vrijheid vonden, in onuitwischbaar aandenken. Hetgeen C. HOOIJER in 1865 schreef over den loop der Hervorming binnen *Emden* in het terecht hooggeschatte werk *Oude kerkordeningen der Nederlandsche hervormde gemeenten* had lezers, die met volle instemming luisterden naar hetgeen door J. J. VAN TOORENENBERGEN gesproken is te *Emden* in den dankstond, gehouden 4 October 1871, ter driehonderdjarige gedachtenis van *de eerst algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde kerk*, afgedrukt in zijne „Vaderlandsche herinneringen" (1872). Vier jaar later plaatste dezelfde in de „Werken der Marnix-vereeniging" serie I deel II *Stukken betreffende de diaconie der vreemdelingen te Emden*, 1560—1576, over wier belangrijkheid allerwegen een gunstig oordeel werd uitgesproken. *Eene schoolverordening van* 1754, door den kerkeraad te *Emden* genomen, door J. WINKLER in „de Navorscher", 1878, bl. 120 vlg. medegedeeld, gunt ons een blik in het leven dier gemeente.

Wezel heeft in de tweede plaats aanspraak op onze belangstelling; aandachtige lezers vond L. J. F. JANSSEN, in wien als conservator van het Leidsch Museum van oudheden de liefde tot den vroeger vervulden Evangeliedienst nooit verdoofde, voor zijne schets van *de Nederlandsche Hervormde kerk in Kleefsland, vooral te Wezel in de XVIe eeuw en derzelver tienjarige vreemdelingschap aldaar, gegrond op een H. S. uit die dagen*, „Archief voor Kerkgesch.", deel V. Ook hare geschiedenis werd door HOOIJER beschreven, t. a. p. bl. 24 vlg. nadat reeds in 1769 's GRAVEZANDE het nog niet vergeten geschrift *Twee honderdjarige Gedachtenis van het eerste Synode der Nederlandsche kerken onder het Kruis en, zoo in,*

als buiten Nederland, allesins verstrooid, gehouden te Wezel, den 3en November 1568 enz. zijnen landgenooten geschonken had.

Des laatstgenoemden *Staat der hervorminge te Aken, Ceulen, Dantzig* en *Staden* „Twee honderdjarige gedachtenis, bl. 195 volg.” vindt gewenschte aanvulling in de „Werken „der Marnix-vereeniging” Serie I, deel III (1881) en Serie II deel II (1882). De uitgevers dezer akten der Classicale en Synodale vergaderingen der verstrooide gemeenten hebben een lofwaardig werk verricht; door den afdruk dier onuitgegevene stukken zien wij ons verplaatst in dagen wier beloop wij niet nauwkeurig kenden, althans niet in al de opgeteekende bijzonderheden konden nagaan.

Vergeten zij daarom niet het *Merkwaardig stuk, betreffende de Nederlandsche Hervormde gemeente te Keulen in den jare* 1619 *en bijzonderheden over den daarin betrokken Predikant Nicolaas de la Planque*, medegedeeld door Mr. J. T. BODEL NYENHUIS in het „Archief voor Kerk. Gesch.” X, noch J. L. F. JANSSEN's berichten betreffende *de Hervormde vluchtelingen te Keulen in* 1570—1572 „Ned. Archief” VIII, noch de korte aanteekening van KIST over *de Gereformeerde schippers-gemeente voor Keulen op den Rijn*, „Kerk. „Arch.” I.

Lingen en *Rijnbeek* mochten buiten de grenzen des vaderlands gelegen zijn: de gemeenschap des geloofs gevoelde hart voor haren bloei „de Navorscher” 1881, 1883. De belangstelling in eerstgenoemde gemeente gaf zich bij herhaling lucht in een krachtig bijstaan tegen de overweldigingen van *Rome* en stoffelijke ondersteuning van hare kerken en scholen, gelijk S. D. VAN VEEN „Archief „voor Nederl. Kerkgeschiedenis” I met bewijzen aantoonde.

Over geene gemeente hebben de „Werken der Marnix-„Vereeniging” meer licht doen opgaan dan over die van

Londen en hare filialen. Hetgeen wij van haar wisten door den Leidschen predikant W. N. MUNTING (geboren 24 October 1785, overleden 13 Januari 1849) in zijn zeer gewaardeerd *Berigt omtrent de Hervormde gemeente van Nederlandsche vlugtelingen te Londen en elders in Engeland* „Godgel. „Bijdragen" 1835 bl. 855 volg., prikkelde onze weetgierigheid. Zij werd voldaan. De gemeente van *Londen* is ons als voor de oogen geschilderd door Dr. ABRAHAM KUYPER in „Voor drie honderd jaren" 2e jaarg. afl. 8 en 9. Een *Advys des Heeren van St. Aldegonde, Philips van Marnix, aengaende den twist in de Nederl. Kerke tot London anno* 1568 vond zijne plaats in het 1e deel van des staatmans *Godsdienstige en Kerkelijke geschriften* door J. J. VAN TOORENENBERGEN (1871). Het rijke Archief der in de hoofdstad van *Engeland* gevestigde Hollandsche gemeente bood de stoffe, die den inhoud vormen van Serie I deel I van de „Werken der Marnix-vereeniging", *Kerkeraads-protocollen der Hollandsche gemeente te Londen* 1569—1571, uitgegeven door Dr. A. KUYPER (1870); Serie II deel I bevatte den afdruk der *Acten van de colloquia der Nederlandsche gemeenten in Engeland*, 1575—1624 door J. J. VAN TOORENENBERGEN ter perse gegeven in 1872, die in 1873 als deel I van Serie III in het licht zond, *Gheschiedenissen ende handelingen, die voornemelick aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten, wonende in Engelant ende in 't bysonder tot London, vergadert door Symeon Ruytinck, Caesar Calandrinus ende Aemilius van Culenborgh, dienaren des Godlicken Woords*, belangwekkende mededeelingen leverende betreffende de dwalingen, waarvan *Corn. Adriaan van Haemstede* beschuldigd werd.

De jongste bijdrage tot de geschiedenis dier gemeente moge ons al niet door een Hollandsche pen geschonken zijn, die haar vervaardigde draagt een naam in het vaderland bekend en wijdde haar onzen Koning *Willem III* eerbiedig toe. *The Marriage, Baptismal, and Burial registers,* 1571 *to* 1874, *and Monumental Inscriptions, of the Dutch*

Reformed Church, Austin Friars, London, with a short account of the Strangers and their Churches. Edited by WILLIAM JOHN CHARLES MOENS; in- en uitwendig een fraai boekdeel, in 1884 „privately printed".

Wij kunnen in onze verbeelding *Londen* niet verlaten zonder melding gemaakt te hebben van de *Bibliotheek der Hollandsche gemeente.* Op haren rijkdom werd ons oog gevestigd door D. MULDER BOSGOED (geboren 17 September 1837, overleden 18 Maart 1880) in de „Bibliographische „Adversaria", III; en daardoor der belangstellenden blijdschap verhoogd, toen in 1879 het boekdeel verscheen, *a Catalogue of books, manuscripts, letters, etc. belonging to the Dutch Church, Austin Friars, London.* Wij danken die uitgaaf mede aan onzen Londenschen ambtgenoot A. D. ADAMA VAN SCHELTEMA, wiens tusschenkomst het gebruik van dezen kostbaren schat voor menigen onderzoeker gemakkelijk heeft gemaakt.

De Hervormde vluchtelingen van *Yperen* in *Engeland* werden naar hunne brieven geschetst in een opstel van H. Q. JANSSEN, tevens eene bijdrage tot de Hervormingsgeschiedenis van *Yperen* en *Norwich* „Bijdrag. tot de Oudh. en Gesch. „van Zeeuwsch-Vlaanderen", II. Op de vaderlandsliefde van deze en andere uitgewekenen bleef men rekenen, blijkens een brief van den prins aan de gemeente te *Thetford*, t. a. p. II.

§ 6. *Staatslieden, die invloed gehad hebben op de ontwikkeling der Hervorming hier te lande.*

De invloed, dien de Hervorming op den staatkundigen toestand van *Europa* gehad heeft, is vooral op onzen vaderlandschen grond kenbaar geworden. Niemand ontkent het, hij zij vriend of tegenstrever der Reformatie. Maar het komt ook hier aan op eene nadere en juiste bepaling van die invloedrijke macht. Het Anabaptisme zou nooit tot den opstand tegen *Spanje* gekomen zijn,

het was tegenover de dingen der wereld passief, ja onverschillig. Gansch anders het Calvinisme, dat met zijn tuchtroede ook de wereld en de wereldsche dingen beheerschen wilde.

De geschiedenis der 16e eeuw mag zich beroemen op eene reeks van geschriften, waarin meer of min opzettelijk deze stelling werd toegelicht. Slechts enkele zal ik noemen, enkele van de uitnemendste. Gaarne ruim ik de eerste plaats in aan de *Vraye Narration et Apologie des choses passées au Pays-Bas touchant le fait de la Religion en l'an* 1566. Prof. R. FRUIN heeft op onwederlegbare gronden het auteurschap van dit tractaat aan *Filips van Marnix* toegekend „Hand. van de Maatsch. van Ned. Letterk." 1867; dat gevoelen met nieuwe bewijzen stavende, heeft Prof. VAN TOORENENBERGEN aan deze *Narration* terecht eene plaats gegeven in de door hem bezorgde uitgaaf van „Mar„nix' Geschriften", Ie deel. Wat daarover in de *Inleiding* gezegd is, stelt de groote beteekenis van deze *Narration* in helder licht. De samenhang der gebeurtenissen wordt er door verklaard.

Grondigheid en duidelijkheid sieren den arbeid van Dr. JOH. VAN VLOTEN, *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje*, 1564—1581, *naar de oorspronkelijke bescheiden*, twee deelen 1872, eene zeer verbeterde uitgaaf van den eersten druk, die den titel droeg: *Nederlands opstand tegen Spanje*, 1856. „Wat het licht voor ons oog, de lucht voor onze „longen is, dat is eenmaal het Kalvinisme voor ons va„derland geweest, zijn levensvraag, de bron zijner sterkte „en van zijn bestaan."

Deze stelling van den auteur karakteriseert het werk. Bij de door den schrijver afgedrukte stukken moet vooral gevoegd worden het *Advies der Commissie van zeven Kardinalen omtrent het voorstel van Philips II ter regeling van de bisschoppelijke hiërarchie in de Nederlanden*, door Dr. A. JANSEN uit het Archief van het Vaticaan overgenomen in

het „Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom „Utrecht", IX.

Nog heugt mij de toejuiching waarmede FRUIN's opstellen over het *Voorspel van den tachtigjarigen oorlog* „de „Gids" 1859 en 1860 ontvangen werden. Jammer gewis, dat zij later niet afzonderlijk zijn uitgegeven en daardoor meer verspreid. Het is gebleken, dat het vaderland naar dezen geleerde gaarne luistert. Een derde uitgaaf van zijn aan ieder beschaafd Nederlander ongetwijfeld bekend werk, *Tien jaren uit den tachtigjarigen Oorlog* 1588—1598, (1e uitgave, als programma van het Leidsche Gymnasium in 1857 en 1858; 2e in 1861; 3e in 1882) bewijst duidelijk, welke gave de letterkunde ontving en hoe de gave geëerd is zoowel door de bekrooning der Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen als door de goedkeuring van het publiek; voor ons doel zij de lezing en herlezing van het XIVe hoofdstuk aanbevolen, dat het opschrift draagt. *de Kerk, de godsdienst en de letterkundige beschaving in de vereenigde Nederlanden.* Goeden dienst bewees het geschrift van Dr. M. L. VAN DEVENTER, *het jaar* 1566, *eene historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog, meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt*, uitgegeven in 1856 en drie jaar later gevolgd door eene *Studie, de afval der Zuidelijke Nederlanden*, „de Gids" 1859 II. Aan het eerstgenoemde werd een *voorwoord* van Dr. R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK toegevoegd, dat niet ongelezen bleef. Puntig zijn daarin de verdiensten van onderscheidene schrijvers over dit tijdvak onzer vaderlandsche geschiedenis uiteengezet en rondweg de verklaring afgelegd, dat *Granvelle* niet de groote staatsman was, waarvoor hij nog in onze dagen doorgaat. Zijn wij in genen deele Dr. ACQUOY ondankbaar voor hetgeen hij schreef over *het Kerkelijk element in onzen opstand tegen Spanje* „Vad. Lett." 1872, wij bejammeren het toch, dat hij de toegezegde breedere behan-

deling van dit onderwerp ons tot heden onthouden heeft.

Van het vroeger in het licht gezondene en met zorg bewerkte moet, mijns achtens, boven alles genoemd worden en genoemd blijven J. W. TE WATER's *Historie van het verbond en de smeekschriften der Nederlandsche Edelen ter verkrijging van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat in de jaaren* 1565—1567, vier stukken 1776—1796, waarvan het vierde stuk tal van bijlagen bevat, die nog van belang zijn, zooals die gij vindt bl. 353 en volg. *bericht van eenige gedrukte en noch ongedrukte schriften betreffende of de historie der Nederlandsche beroerten in den jaere* 1565 *en volgende of de geslachten der verbonden edelen, waervan in dit werk ten deele gebruik gemaakt is.* Den lezer zij de opmerking welkom, dat een *bijvoegsel* op deze lijst te vinden is in het „Mengelwerk der Vaderl. Letteroef. 1824." Wilt gij nauwkeurig de plek kennen waar dit verbond opgesteld en aangegaan is, den man, die er in die dagen als eigenaar pracht en weelde ten toon spreidde; waar *Alva* zijn intrek nam, en de graven van *Egmond* en *Hoorne* zijne gevangenen werden, lees dan van Dr. G. D. J. SCHOTEL's „Geschied-, letter- en oudheidkundige uitspanningen"(1840) de bladzijden bevattende *herinneringen aan het hof van Floris I, graaf van Culemborg te Brussel*, in 1846 toegelicht door zijne monographie, *Floris I en II van Pallant, graven van Culemborg.* Verzuim niet, als er spraak is van het *verbond der edelen* Mr. GROEN VAN PRINSTERER's oordeel er over te raadplegen, gelijk gij het vindt in zijn *Antwoord aan Mr. M. C. van Hall* (1844) bl. 17 volg. Een verrassend licht ontstaken BAKHUIZEN VAN DEN BRINK's *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen vrijheidsoorlog*, wat met name de edelen betrof, die tot het verbond behoord hadden „de Gids" 1846 II.

Het bestek van mijn werk gedoogt niet, dat ik de titels optel der geschriften die gedurende de jongste jaren in het buitenland over dit deel der Nederlandsche geschie-

denis verschenen zijn. Ieder, die deze regels leest, denkt met mij aan MOTLEY's meesterstukken, in onze taal overgebracht en voor een deel door aanteekeningen van BAKHUIZEN VAN DEN BRINK toegelicht en verbeterd. Meesterstukken noem ik ze, terwijl ik toch niet blind ben voor de gebreken, waardoor zij ontsierd zijn. Maar met het optellen der deugden wil men het gevaar wel loopen, om de ondeugden te vergeten. Deze vreemdeling heeft het vuur onzer bewondering voor het heldhaftig voorgeslacht ontstoken, en de veder der historie met de pen des dichters ruilende, tafereelen ons voor oogen geplaatst, die de edelste gewaarwordingen bij ons verlevendigen. Wij bezaten handboeken, leerboeken, monographieën enz. over die dagen. MOTLEY heeft ons een verhaal geleverd, waarvan gij de lezing niet staakt, tenzij gij ook de laatste bladzijde hebt omgeslagen.

Men heeft beweerd, dat ingenomenheid met het Protestantisme zijne pen te veel heeft bestuurd. Zou hij anders geschreven hebben, indien hij Katholiek ware geweest en even onafhankelijk? Strijden de voornaamste der door hem gewonnen resultaten met die van Belgische schrijvers, die op een anderen grond van godsdienstige overtuiging staan dan MOTLEY? Verre van mij, om het oog te sluiten voor de zwakke plaatsen van zijn boek. Doch even ver ben ik er van verwijderd, om hem de eere te onthouden, dat hij, laat mij één voorbeeld noemen, de lofredenaars van *Viglius* tot zwijgen gebracht heeft, gelijk Mr. A. BLOEMBERGEN bewees in zijn opstel *Viglius van Aytta tegenover den Hertog van Alva*, „Nieuwe Friesche Volks-almanak" 1864.

Leggen wij MOTLEY's boek uit handen en strekken wij ze uit naar de werken onzer Roomsche landgenooten, met name naar de *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVI eeuw*, door W. J. F. NUYENS (twee deelen) 1865—1867. Ziedaar, zegt men, een boek, dat van goede voorafgegane studie getuigt, en blijkbaar door een Roomsche

geschreven is. De lectuur staaft de juistheid dezer getuigenis. Maar hoe komt het, dat in één bepaald punt het oordeel van dezen Roomschen schrijver verschilt van dat zijner Belgische geloofsgenooten? Hoe komt het, dat deze auteur geen oog gehad heeft voor de grootheid van den vorst, die al het zijne gedaan heeft, om gewetens- en godsdienst-vrijheid aan het volk te verschaffen, een voorrecht, nergens ter wereld te dien tijde genoten? Hoe komt het, dat Dr. NUYENS met eene ergdenkendheid, bijna zonder voorbeeld in een historieschrijver, woorden en daden des prinsen, aan wier edelheid wel niet te twijfelen valt, toeschrijft aan huichelarij en slimme zucht van berekening? NUYENS is Roomsch en Ultramontaan, om den wille van dat Ultramontanisme is hij verhinderd te prijzen dat prijzenswaardig is; daardoor wordt hij weêrhouden, om welgemeende hulde te brengen aan de grootheid van *Willem van Oranje*, den grondlegger van den staat. Prof. R. FRUIN heeft het boek van Dr. NUYENS beoordeeld in „de Gids" 1867 III, daarvan de verdiensten erkend en de leemten aangewezen. Nog meer door hem is het bewijs geleverd, dat op het standpunt van NUYENS nauwelijks anders kan geschreven worden, dan door dezen gedaan is. Geen wonder, dat NUYENS als lofredenaar van zijnen Belgischen geestverwant, den baron KERVIJN DE LETTENHOVE, optrad, zoodra diens werk *les Huguenots et les Gueux* bij de uitgaaf van het zesde deel voltooid was, „de Katholiek" LXXXIX. Met hoe weinig recht zulk een onkritische arbeid geprezen wordt, toonde FRUIN aan door eene beoordeeling, welke in den jaarg. 1885 van „de Nederlandsche Spectator" gevonden wordt, in wiens gevoelen zijn leerling, de Groninger hoogleeraar BLOK, geheel deelde, schrijvende, t. a. p. jaarg. 1886 bl. 110 volg.: „de Heer KERVIJN is wel een der minst ge-„schikte personen om uit de door hem verzamelde bouw-„stof een kritisch bewerkt verhaal samen te stellen. IJverig

„verzamelaar en nauwkeurig uitgever van historische do-„cumenten" — waarvan de voornaamste genoemd worden — „heeft hij het ongeluk voortdurend op gespannen „voet te staan met de eerste regelen der historische kri-„tiek." De politieke mannen van dit tijdperk, voor zoover zij op de invoering en den gang der Hervorming hier te lande invloed gehad hebben, zijn ook op het gebied der letterkunde door kwaad en goed gerucht heengegaan.

Den keizer gevende wat des keizers is, vermelden wij de geschriften, die ons de verhouding van *Karel V* tot de Hervorming teekenen. Hij is ons de vertegenwoordiger van het hoog gezag. Aan hem, aan *de vorsten en afstammelingen van het Bourgondische huis in betrekking tot de Hervorming* werden door den predikant van *Schoondijk* G. VROLIJK (geboren in 1809, overleden 20 Augustus 1857) eenige lezenswaardige bladzijden gewijd, „Vad. Lett." 1855.

De Luiksche hoogleeraar E. HUBERT heeft aanspraak op onzen dank voor de *Table chronologique du registre sur le faict des Hérésies et inquisition* in de „Travaux du cours pratique „d'histoire nationale, dissertations sur l'histoire des Pays-„bas au XVIe siècle", II (1884), waardoor hij op dit doornig pad ons het gaan heeft vergemakkelijkt. Zijn Gentsche ambtgenoot Dr. PAUL FREDERICQ raadpleegde deze en andere bronnen voor zijne boeiende schets van *de Nederlanden onder keizer Karel* (1885). Des keizers briefwisseling uitgegeven door K. LANZ onder den titel *Correspondenz des Kaisers Karel V* (drie deelen) erlangde uit de hand van KIST eene wel te waardeeren uitbreiding in de uitgaaf van vijf stukken van den keizer „Kerk. Archief" I. Op de kostbare vondst van BAKHUIZEN VAN DEN BRINK: *La retraite de Charles-Quint, analyse d'un manuscrit Espagnol contemporain par un Religieux de l'ordre de Saint-Jerôme à Yuste*, gedrukt te Brussel in 1850, maakte W. MOLL ons opmerkzaam „Maandschr. voor Christenen" XV. Hoe GROEN VAN PRINSTERER oordeelde over den keizer en zijn zoon, sprak

hij vrijmoedig uit in de *Introductions* der *Archives*. G. VROLIJK volbracht een goed werk, *het gevoelen van Bilderdijk over de maatregelen van Karel V en Philips II ter onderdrukking van de godsdienstige en burgerlijke vrijheden der Nederlanders en over de pogingen van deze om hunne voorrechten te handhaven aan de uitspraken der geschiedenis* toetsende „Vad. Lett." 1853. Als staatsman gaat de vader bij mij ver boven den zoon; uit de politiek des eersten heeft de laatste niets geleerd; want al gelukte het den keizer door de invoering van het Augsburgsche Interim eenigszins den voortgang van het Protestantisme te stuiten, beiden hadden latere dagen beleefd, die hun bewezen hebben, dat met de macht van godsdienstige overtuigingen rekening moet gehouden worden. Over de verhouding, waarin 's keizers zuster, *Maria van Hongarije* tot de Hervorming zich bevond, schreef ik eenige opmerkingen naar aanleiding van hare bibliotheek „Bibl. mededeelingen", en DE HOOP SCHEFFER bevestigde door het *Antwoord der landvoogdes op den brief van het hof van Holland ten behoeve van Cornelis Woutersz.* „Kerk. Archief" IV, de uitspraken der traditioneele voorstelling van hare en haars geslachts Ultramontaansche gezindheid.

Wij keeren ons naar de zijde van de voorstanders der Hervorming; daar trekken de vorsten uit het stamhuis van *Oranje* het eerst onze aandacht en dientengevolge het boek, waarin een *monumentum* is opgericht *aere perennius*, de *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange Nassau*; *recueil publié avec autorisation de S. M. le Roi par* Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, waarvan het eerste deel der eerste serie in 1835 het licht zag. De waarde van dit werk is naar aller bevoegden getuigenis zeer verhoogd door des uitgevers *voorredenen*. Meerendeels zijn ze als doorwerkte verhandelingen te schatten, naar vorm en inhoud boeiend en belangwekkend.

Aan dezen arbeid des schrijvers is bij en na zijn leven —

aangevangen 21 Augustus 1801, geëindigd 19 Mei 1876 — eenparige hulde gebracht. Toch mag men niet aarzelen volle instemming te betuigen met de aan- en opmerkingen, die door J. AB UTRECHT DRESSELHUYS bij den zeer vermeerderden herdruk van het 1e deel in eene ongeteekende en helaas! niet voltooide beoordeeling „de Gids" 1842 zijn uitgesproken. Zij gelden dit werk; zij gelden de school van *Bilderdijk* in het algemeen. Tegenover haar mag ik in naam van alle Dissenters een woord van welgegrond beklag uiten over de hoogheid, waarmede werd neergezien op hetgeen niet van Calvinistischen oorsprong was.

Toen het *Handboek der Geschiedenis van het vaderland* door Mr. GROEN voor de eerste maal het licht zag in 1846, waren gewis zeer weinigen van het gevoelen des beoordeelaars in „de Tijdgenoot", dat „de beoefening der vader„landsche geschiedenis door de uitgaaf van dit boek geen „schrede voorwaarts, maar wel achterwaarts gegaan is"; integendeel, algemeen werd het boek als eene aanwinst beschouwd door ieder, dien het verheugde, dat de geschiedenis uit een bepaald Calvinistisch oogpunt behandeld werd; doch of zich eene indeeling verdedigen laat als die van Mr. GROEN, namelijk 1517—1568, tijdperk waarin onze vaderen geleden hebben voor het geloof; 1568—1648, waarin zij gestreden hebben voor het geloof; 1648—1713, waarin zij het geloof beleden en ook eldêrs beschermd hebben; 1713—1795, waarin zij het geloof verlaten hebben; 1795—1813, waarin zij gestraft zijn voor hun afval van het geloof, maar Gods lankmoedigheid genoten hebben; daaraan twijfel ik zeer, dewijl ik niemand het recht toeken, om eenig tijdperk der geschiedenis of eenig menschelijk leven op dergelijke wijze te beschrijven. Zoodanige indeeling is niets meer dan de uitspraak van een subjectivisme, dat zich zelf den weg baant, alleen naar zich zelf luistert en niet zonder eenige hooghartigheid pleidooi voert en vonnis slaat.

Dit tijdvak te bestudeeren zonder nauwkeurig kennis te nemen van STRADA's (geboren in 1572, overleden 6 September 1649) boek *de bello Belgico* zou afkeurenswaard mogen heeten. De onderscheidene uitgaven van dit werk vindt gij beschreven in de bij ons welbekende en zeer gezochte „Bibliotheca Belgica". De waarde van STRADA's boek is met onpartijdigheid gewogen door W. BROES „Filip „van Marnix" 1e deel, dien vooral de verdediging van prins *Willem van Oranje* blijkbaar en te recht zeer aan het hart lag.

Willem van Oranje. „Zijn naam is zijn lofrede." Wat hem zijn ouderlijk huis is geweest, kunnen wij gissen, na gelezen te hebben hetgeen SWALUE schreef in het „Maandschr. voor Christenen" XX over 's Prinsen moeder, *Juliane van Stolberg, gravinne van Nassau, zooals zij uit hare brieven gekend wordt*, en de „Nederl. Stemmen „voor godsd., staat, gesch. en letterk." IV bevatten over den vader, *Willem den Ouden.*

Uit de afgedrukte *Correspondance* is de verhouding van prins *Willem* tot de Reformatie met juistheid te bepalen. Let men daartoe vooral op de door GERDES vroeger medegedeelde brieven van den vorst, men zal geen oogenblik aarzelen, hem te noemen den echt verdraagzamen Christen, boven al zijne tijdgenooten staande, welgezind jegens Roomsch en Onroomsch beiden, met name tegenover de in die dagen fel gehate Doopsgezinden. Des prinsen eerbiediging van hunne gewetensbezwaren tegen het afleggen van den eed spreekt treffend zich uit in een brief van 26 Januari 1577, naar het oorspronkelijke handschrift afgedrukt door Dr. JOH. DYSERINCK, *de Vrijstelling van den eed* enz. 1883, bl. 114 vlg. Het merkwaardig stuk zij gelegd naast de *twee akten* van den prins *tot bescherming der Doopsgezinden*, die aan A. M. CRAMER de stof zijner verhandeling gaven in de „Vaderl. Lett." 1836.

Van wien ontvingen wij liever een in schrift gegeven

portret van prins *Willem* dan van de hand van GROEN? Hij heeft het ons geschonken in de *rede* door hem voorgedragen in de openbare zitting der tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, 1 Dec. 1842. Zij is afgedrukt in het deel van het tijdschrift „het „Instituut", dat in 1843 werd uitgegeven. En te recht heeft ook deze redenaar in den prins den Christen gehuldigd. Ook deze; want reeds veel vroeger was hetzelfde gedaan, lang eer het 1e deel der *Archives* het licht had gezien, door MATTHIJS SIEGENBEEK (geboren 23 Juni 1774, overleden 23 November 1854), toen hij sprak over *het godsdienstig karakter* van dezen prins, in eene rede afgedrukt in de „Mengelingen voor wetenschap „en letteren," die onder den naam van „Mnemosyne" het licht zagen, deel XII, in 1823 verschenen. Te recht beroept hij zich op de lofrede, aan den prins gewijd, die door B. H. LULOFS (geboren 22 Maart 1787, overleden 20 Juni 1849) in de „Werken der Holl. Maatsch. van fraaie „Kunsten" deel V geplaatst werd. De prins was een man des vredes, in waardeering van andersdenkenden zijne eeuw ver vooruit. De zoogenaamde *religievrede* van 1578 mag zijn werk heeten, veel meer dan dat der kerkelijke mannen van die dagen, gelijk Dr. M. F. VAN LENNEP heeft aangetoond in zijne Dissertatie „Gaspar van der Heyden" (1884) bl. 128 volg., waarmede vergeleken worde J. H. VAN DALE's berichten over *de vergadering der Staten van Vlaanderen in Julij* 1578 „Bijdr. — Zeeuwsch-Vlaanderen" deel I en II. Als een godsdienstig man was hij bekend bij zijne tijdgenooten, zelfs zijn sluipmoordenaar *Françoys Guyon*, *Balthasar Geraerts*, zocht met een beroep op des prinsen Christelijke gezindheden toegang tot den edelen vorst te erlangen, getuige de brief van 6 Mei 1584, afgedrukt in „Bijdragen — Vaderl. Gesch." XIII. Wat dezen moordenaar betreft, vestigde prof. FRUIN onze aandacht op de niet gelukte pogingen om hem onder de marte-

laars te doen vereeren, „Verslagen en mededeel. der Ko-„ninkl. Acad. van Wetensch. afd. Letterk.” deel XI. Voeg ik daarbij de uitgaaf der *Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige berichten van den moord gepleegd op den Prins, met eenige bijlagen en aanteekeningen uitgegeven door* J. G. FREDERIKS (1884) en den herdruk van de *Resolutie der Regeering van Dordrecht, na den moord,* door Dr. SCHOTEL (1884), om verder niet te gewagen van de populaire geschriften ter nagedachtenis van den vermoorden vorst in 1884 verbreid, dan blijkt, dat ook in den jongsten tijd eene persoonlijkheid als de zijne nog hare aantrekkelijkheid behouden heeft voor studeerenden en niet-studeerenden. Wie met den inhoud zijner brieven bij toeneming kennis maakt, dien gaat het als *Leoninus*, van wien BROERS beweerde „Het Instituut” 1842, bl. 241 vlg., dat vertrôuwelijke omgang met den prins dezen herschiep van een tegenstander in een bewonderaar.

De ongeoefende hand van den Roomschen geestelijke J. J. VAN DER HORST had in 1851 gepoogd een blaam te werpen op het karakter van den prins in een geschrift den titel dragende *het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, historisch-kritisch onderzocht.* Eerst werd in „de Gids” 1851 II, door H. BOSSCHA de onwetenschappelijkheid van het geleverd betoog aangewezen en daarna door R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK (1853) het betoog in al zijne onbeduidendheid ten toon gesteld. Het werk van BAKHUIZEN bevat ook voor de kennis der Hervorming belangrijke bijdragen en stelt 's prinsen persoon in een zeer gunstig licht. Zulke getuigenissen ontzenuwen gansch en al de waarde der *Scholia op de Apologie of Verantwoordinge van Willem den Zwijger*, waarmede in „de Katholiek” XXX 's Prinsen nagedachtenis bezoedeld werd. Dergelijk geschrijf wordt tegengesproken door hetgeen wij van den prins uit zuivere bronnen weten, gelijk b. v. uit de *drie brieven* van den prins onder verschillende omstandigheden

opgesteld, voor het eerst uitgegeven door H. W. T. TYDEMAN „Bijdragen — Vaderl. gesch." XVII, evenals uit zijne houding onder grievende verdenking. Raadplege men den door Dr. J. BORSIUS uitgegeven brief van de Hervormde gemeenten van Vlaanderen aan de gedeputeerde Staten van Holland en Zeeland gericht in 1579 en door genoemden geleerde toegelicht in het jaarboekje „Zeeland" 1852. Hetgeen ik daar beweer is niet wederlegd door H. J. ALLARD's *des Zwijgers godsdienstigheid, naar twee onuitgegeven brieven* „Studiën op godsd. wet. en letterk. gebied" XIII 2, naardien de uitgever geheel vergeet, dat de prins in 1566 nog niet gerekend mocht worden tot „de ongeveinsde Protestanten" en het zich verklaren laat, dat hij als Stadhouder des Konings, 9 Juli 1565 eene processie uitschreef om voorspoed af te smeeken over de wapenen der Christenheid tegen de Turken, welke brief uit het Archief van *Delft* door Mr. J. SOUTENDAM is afgestaan aan „de Na„vorscher" jaarg. 1860, bl. 280. Volkomen juist is, mijns achtens, de ontwikkeling van des prinsen godsdienstig bestaan aangewezen door A. VAN TOORENENBERGEN: *de overgang van Willem van Oranje tot de Hervormde Kerk* „Voor drie „honderd jaren", Deel V.

Maar jongere schrijvers zullen ons den arbeid van een voorlang ontslapen, begaafd onderzoeker der vaderlandsche geschiedenis niet doen vergeten. Of heeft WILHELM BROES in zijne voorlezingen over *Filip van Marnix, Heer van St. Aldegonde*, twee deelen drie stukken, 1838—1840 te sterk des prinsen lof verkondigd? Lees wat hij (deel I) schrijft over *Willem's* geloofsverwisseling; maak vooral kennis met de voorredenen; die van het 1e deel legt u een brief voor van den prins aan zijn broeder *Jan* geschreven kort na den slag op de *Mokerheide;* in die van het 2e deel boeit u weer een brief aan dien zelfden broeder en een van des prinsen dochter *Maria*, te recht tot grondslag gekozen, om *Willem's* huiselijken zin te prijzen, terwijl die van het

laatste stuk een schrijven van des prinsen oudsten zoon bevat, dat ons een blik doet slaan in diens gemoed. Waarlijk 's prinsen brieven schenken ons bijdragen tot zijne biographie niet slechts, neen de stof eener apologie van zijn karakter. Als het lood van *Jaureguy* hem getroffen heeft, spreekt hij met kinderlijk vertrouwen op zijn God de woorden van onderwerping, die ons bewaard bleven in *Sekere missive* afgedrukt door P. C. MOLHUYSEN „Bijdra- „gen — Vad. gesch." VI. Het beeld zijner vierde gemalin *Louise de Coligny*, in de monographie van Jhr. Mr. J. K. J. DE JONGE (geboren 17 Juni 1828, overleden 15 Maart 1880) ons geteekend, verklaart ons hare en harer kinderen diepe droefheid bij den moord des edelen. Met DE JONGE's biographie ingenomen, schenken wij gaarne opmerkzaamheid aan alles, wat ons deze vrouw en moeder nader doet kennen, zooals aan het *Exposé sommaire des circonstances dans lesquelles Louise de Coligny fit en* 1620 *son testament et texte de cet acte*, in het „Bulletin — du Pro- „test. Français" 1885. Zoo vaak wij haren naam spellen, denken wij aan haren edelen vader en wettigen ten volle de vergelijking, die J. W. SCHLIMMER maakt tusschen *Coligny* en *Willem van Oranje*, „algemeen letterl. Maandschrift" 1830. Beide helden hebben voor dezelfde goede zaak goed en bloed veil gehad.

Tegenover het tot vervelens toe beweerde, dat het verzet tegen *Spanje* alleen van het Calvinisme uitging en ter versterking van de stelling, dat goed Roomsch en Anti-Spaansch volkomen vereenigd werd, diene het door Mr. DE JONGE afgedrukte testament en codicil van den *graaf van Hoorne*, met *Egmond* te *Brussel* onthoofd en als vroom Katholiek ontslapen „Het Ned. Rijksarchief" II. Trouwens — 't zij in het voorbijgaan gezegd — men dwaalt, als men beweert, dat de Protestantsche staat, die hier te lande ontstond, het op de verdelging der Roomschen had toegelegd. De talrijkheid van den *Katholieken adel van*

Holland en Utrecht in de helft der 17e eeuw „de Katholiek" XLV is een bewijs voor de stelling, dat het verblijf op vaderlandschen bodem aan dien adel niet zeer moeielijk werd gemaakt. Invloedrijke personen, als de predikanten LOZELEUR DE VILLIERS en TAFFIN hebben gedaan wat zij vermochten, om den Roomschen een rustig verblijf te verschaffen. Laat mij enkele regels overnemen uit een gemeenschappelijk schrijven dezer mannen, door GERDES bewaard in „Scrinium Antiq." I pag. 115 (en verkeerdelijk door hem aan den kerkeraad van *Emden* toegekend): „est igitur ea „inter nos (Prot. et Cath.) necessitudinis ratio, quae fuit „olim Judae tribuï cum Ephraimitis, ac reliquo Israële, „cum quo non modo foedera illi inierunt, sed firmam „saepe societatem ac necessitudinem inculpate retinuerunt. „Quamquam certe nobis eo major etiam atque arctior in„tercedit cum Pontificiis copulatio, quod ab iis, neque „rege, neque finibus, (ut olim ab Israële Judaei) sejuncti, „una saepe civitate, uno pomoerio, unis parietibus et „vero etiam uno nonnumquam cubili claudimur". Dat waren woorden naar het hart van *Willem van Oranje.*

In de geschiedenis der godsdienstige vrijheid neemt hij de eerste plaats in. Mr. J. A. JOLLES (geboren 28 December 1814, overleden 23 December 1882) was er van overtuigd, toen hij zijne dissertatie schreef *de varia libertatis sacrorum in patria nostra conditione a motis primum ea de re controversiis usque ad Guilielmi Arausiaci mortem* en ten vervolge hetzelfde onderwerp behandelde *inde a Guilielmi I morte usque ad magnum anno* 1651 *ordinum concessum* (1837). Op des prinsen handhaving van godsdienst-vrijheid beriep zich zijn oudste zoon, *Filips Willem*, toen deze, 23 Augustus 1600, den inwoners van het prinsdom *Oranje*, die niet tot de Roomsche kerk behoorden, het genot van dit voorrecht uitdrukkelijk waarborgde bij een *edict*, door zijnen biograaph J. P. VAN CAPPELLE in diens monographie *Filips Willem, prins van Oranje* (1828), bl. 214 volg. afgedrukt.

Onder de voorrechten, die aan prins *Willem* zijn ten deel gevallen, zij dankbaar herdacht de trouw, waarmede zijne *broeders* hem ter zijde stonden. Mr. GROEN VAN PRINSTERER heeft beweerd, dat *Jan van Nassau* misschien boven *Willem* te plaatsen was. Prof. M. SIEGENBEEK bracht de bewijzen voor deze stelling uit de „Archives" bijeen in een verhandeling over dezen oudsten broeder van *Willem*, welke wij slechts kennen naar het daarvan gegeven verslag in het tijdschrift „het Instituut" 1848 bl. 23 volg. Zeker neemt hij eene waardige plaats in onder dit vorstelijk geslacht. Als stadhouder van *Gelderland* werd zijn aandenken gehuldigd in het door J. A. NIJHOFF geschrevene in „Geldersche Volksalmanak" van 1850 en „Bijdragen — „Vad. gesch." I en II. Vooral de *Unie van Utrecht*, zijn werk, heeft, uit kracht van haar XIIIe artikel, veel invloed gehad op het godsdienstig leven van ons voorgeslacht. Eene *redevoering ter historische herinnering der Unie van Utrecht* stond H. J. ROYAARDS af aan V D. MONDE's „Tijd„schrift — Utrecht", deel IV. Over artikel XIII hield Mr. G. A. DE MEESTER (geboren 2 October 1817, overleden 2 Maart 1864) eene voorlezing „Bijdragen — Vad. gesch." IX. De hoogleeraar P. L. MULLER handelde in 1878 over de *Unie van Utrecht* en leverde een keurig werkje met facsimile van hare onderteekening. De door hem in 1886 in druk bezorgde *Stukken over den tegenstand der Utrechtsche Katholieken, onder leiding van den scholaster Jacob Cuynretorft tegen de Unie van Utrecht* in de „Bijdr. en Med. „van het hist. Genootsch." waren eene welkome gave voor de lezers van zijn geschrift. Een eeuw te voren had P. BONDAM (geboren 26 December 1727, overleden 6 Februari 1800) eene *Oratio secularis de foedere Trajectino* gehouden, die in 1779 uit het Latijn vertaald werd. Vervaardigd onder den indruk van P. PAULUS' (geboren in 1754, overleden 17 Maart 1796) *Verklaring der Unie van Utrecht* (drie deelen 1775—1777) ging zij vóór aan de uitgaaf van des

Doopsgezinden predikants F. A. V. D. KEMP (geboren in 1752, overleden 8 September 1829) *Aanmerkingen over de* (bovengenoemde) *Verklaring*, twee deelen (1781).

Aan levensbeschrijvingen, aan waardeering heeft het ook *Lodewijk van Nassau* niet ontbroken. Zijne nagedachtenis werd gehuldigd door M. SIEGENBEEK in eene redevoering, opgenomen in de „Mnemosyne" XV (1825). Als in één adem worde met haar genoemd de door VAN KAMPEN naar de beste bronnen bewerkte levensschets, de eerste in den bundel „Levens van beroemde Nederlanders sedert „het midden der zestiende eeuw" (1838). Zij is mijns achtens niet verouderd door J. C. KINDERMAN's (geboren 15 December 1804, overleden 19 December 1876) (CHONIA's) *Lodewijk van Nassau*, *de volmaakte ridder*, *beschouwd naar zijn leven en karakter* (1874). Voor eene juiste beschouwing van *Lodewijk's* verhouding tot zijn tijd, lette men op den *brief van B. Vogelsanck over de kerkelijke zaken van Lutherschen en Gereformeerden te Breda* in 1566 „Oud en Nieuw uit „de gesch. der Ned. Luth. Kerk" V. Zeer verblijdde Dr. P. J. BLOK de vrienden der geschiedenis door de uitgaaf der *Apologie van Lodewijk van Nassau* „Bijdr. en Meded. „van het hist. Genoots." VIII. 's Graven nagedachtenis toch werd smadelijk aangerand. Zoowel in eene redevoering van den abt J. W. BROUWERS, *de Nederlanden en de gevierden van Heiligerlee* als in een *Verweerschrift*; *antwoord van* Dr. NUYENS *aan* Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER was het aandeel van *Lodewijk van Nassau* aan den beeldenstorm ter spraak gebracht. Hoe dit geschied is, met hoe weinig eerlijkheid of beter gezegd, grondige kennis van zaken, is uitvoerig aangewezen door prof R. FRUIN, „de Gids", 1869, I in eene verhandeling, die het duidelijk bewijs leverde, dat predikanten en edelen den beeldenstorm als een fout beschouwden, hoewel zij dien niet als een misdaad veroordeelden. Men denke aan MODET's *Apologie* en MARNIX' *tractaat van de beelden afgheworpen in de Nederlan-*

den in Augusto 1566. De verregaande onbekendheid van den abt J. W. BROUWERS, geen bekwaam advocaat zijner kerk, met de tijden waarover hij schrijft, werd puntig aangetoond door Dr. J. HARTOG „Geloof en Vrijheid" Jaarg. X, die zich overtuigd hield, dat aan wederlegging van BROUWERS' beweringen geene behoefte bestond.

In betrekking tot de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland is ook *Willem's* zoon, *Maurits* een belangwekkende persoonlijkheid. Mr. C. M. VAN DER KEMP, de auteur van *Maurits van Nassau, in zijn leven, waardigheden en verdiensten voorgesteld*, vier deelen (1843—44) heeft die overtuiging ruimschoots gevoed. De door den Remonstrantschen leeraar A. STOLKER in druk gegevene *brieven over de zoogenoemde verdediging van den Prins door van der Kemp* „Vad. „Letterk." 1829, 1830 verspreidden echter over veel dat beweerd werd, een ander licht, waardoor ook DA COSTA's *inlichtingen omtrent het karakter van Prins Maurits* op menig punt zijn weerlegd. Mr. G. W. VREEDE handelde uitvoerig over de *laatste ziekte van den Prins* „Bijdr. — Vad. „gesch." III. Wat GROTIUS schreef over *Bogerman's* lijkrede op den prins herinnerde ik, toen ik tevens melding maakte van de *Oratio Heinsii in obitum Mauricii* „Gesch. „Nasporingen" II.

De neef en vriend van *Maurits*, *Willem Lodewijk van Nassau*, stadhouder van *Groningen* en *Friesland*, kennen wij van nabij door de schets van zijn leven, die gevonden wordt bij VAN KAMPEN's „levens van beroemde Ne- „derlanders" (1840) 2ᵉ deel, zeer gewaardeerd door hen, wien door gemis van bekendheid met het latijn de lezing ontzegd is der *Diatribe in Guil. Ludov. Nass. vitam, ingenium, merita*, in 1835 door Dr. J. A. C. VAN HEUSDE uitgegeven. Het merkwaardig staatstuk van *Frieslands* stadhouder, opgenomen in de „Kroniek van het hist. Genoots." VI bl. 62 volg. is een welkom toevoegsel voor beide geschriften.

Behalve op zijne broeders mocht de prins op trouwe *dienaren* rekenen en steunen.

In 1825 deelde JAC. SCHELTEMA zijne *redevoering* over de door *Marnix* gehouden *oratio* te *Worms* in 1578 mede, „Gesch. en lett. Mengelwerk" IV. Reeds noemde ik het bekend werk van WILHELM BROES en de door J. J. VAN TOORENENBERGEN bezorgde uitgaaf van de *Godsdienstige en Kerkelijke geschriften, voor het eerst of in herdruk uitgegeven met historische inleiding en taalkundige opheldering*, drie deelen 1871—1878. Ik behoef wel niet te herinneren, dat de *Inleiding* van het laatstgenoemde, *sine ira et studio*, de kritische vragen bespreekt, die betreffende enkele geschriften van *Marnix* door FRUIN in het midden zijn gebracht.

Reeds in 1855 had Mr. H. J. KOENEN bij de Leidsche Maatschappij van Nederl. Letterkunde het voorstel ter tafel gelegd, om al de werken van *Marnix* te doen herdrukken. Met zorg overwogen, werd het voorstel afgewezen op een advies, gedrukt in de „Handelingen" dier Maatschappij, 1856, dat hoogst belangrijk is wegens het daarin opgenomen overzicht van de geschriften des staatsmans, t. a. p. bl. 65 volg. en aanwijzing van eenige handschriften van *Marnix*, voor het eerst ter perse bezorgd door Dr. J. VAN VLOTEN als bijlagen tot zijne bewerking van E. QUINET's monographie over *Marnix*. Overigens zij de lezer gedachtig aan de brieven, betreffende het tractement van *Marnix* als bijbelvertaler, afgedrukt in de „Handel. der Maatsch. van Ned. Letterk." 1858 bl. 127 volg.; aan H. Q. JANSSEN's mededeeling aangaande *een werk van Marnix tegen de geestdrijvers* „Bijdr. — Zeeuwsch-„Vlaanderen" IV en vooral aan het „Repertorium", dat een lange reeks van opstellen en verhandelingen noemt aan *Marnix* gewijd, eene lijst waaraan wij gaarne wenschen toe te voegen de studie van den Gentschen hoogleeraar PAUL FREDERICQ over *Marnix en zijne Nederlandsche geschriften* (1881), TH. J. I. ARNOLD's opmerkingen over

het jaar der eerste uitgaaf van de *Biënkorff* in de „Diet„sche Warande", Nieuwe Reeks II bl. 276 volg., vooral VAN OOSTERZEE's prachtig gestelde hulde aan *Marnix*, opgenomen in des hoogleeraars „Verspreide Geschriften" II; naar veler meening een der schoonste voortbrengselen van zijne welversneden pen.

Onder de medestanders van *Willem van Oranje* zij de Oostenrijksche generaal *Lazarus van Swendi* niet vergeten. SWALUE gaf zich de moeite, dezen krijgsman *in zijne betrekking tot en bescherming van de Hervormden, bijzonder in de Nederlanden*, te schetsen naar de brieven, door hem aan den prins geschreven, „Maandschr. voor Christenen" XXII.

Eene lofrede op *Hendrik van Brederode* geplaatst in het „Nieuw algemeen Magazijn voor wetensch., kunst en „smaak" II is wellicht vergeten; de man, dien zij gold, werd het onderwerp der veel besprokene geschriften van GROEN VAN PRINSTERER en M. C. VAN HALL (geboren 4 Februari 1768, overleden 19 Januari 1858). Zij werden beoordeeld door BAKHUIZEN VAN DEN BRINK in „de Gids" 1845, dus grondig en afdoende. De geschiedschrijver der vaderlandsche kerk schenkt echter meer opmerkzaamheid aan de plaats, waar *Brederode* woonde, dan aan zijn persoon. *Vianen's* drukpers verspreidde verboden lectuur. VAN HALL, „Hendrik, Graaf van Brederode, medegrondlegger der Ned. „vrijheid" 1884, bl. 63 volg., vestigde daarop de aandacht, aan wiens berichten ik niet heb gedacht toen ik „Gesch. „Nasp." II bl. 117 volg., mij met hetzelfde onderwerp bezig hield. Het belangrijk punt is opnieuw behandeld in een onlangs verschenen werkje van F. D. J. MOORREES „aan de „oevers van Lek en Linge" (1883), waarin *Vianen* als de aloude zetel der Heeren *van Brederode* werd geschetst.

Het geslacht van *Brederode* en *Dirck Volckertsen Coornhert* waren geen vreemden voor elkaar.

Toen Dr. JAN TEN BRINK in 1860 *D. Coornhert en zijne wellevenskunst* als het onderwerp eener *historisch-ethische*

studie koos, overtrof hij gewis door uitvoerigheid van teekening zijne voorgangers, met name M. SIEGENBEEK, die in het door hem geredigeerde tijdschrift „Museum of ver„zameling van stukken ter bevordering van fraaie kunsten „en wetenschappen" II (1813), eene verhandeling opnam over de verdiensten van *Coornhert* als zedeschrijver, waardig geplaatst te worden naast de *lofrede op Coornhert*, die gij vindt in deel I der „Vruchten, ingezameld door de „aloude Rederijkerskamer de Wijngaardranken te Haar„lem", 1833. Doch de godgeleerde *Coornhert* schuilt nog te veel in het duister. Daarom betreuren wij het, dat *Teylers* prijsvraag: *nadat eene uitvoerige bibliographie van Coornherts schriften met aanwijzing van de boekerijen, waar ze te vinden zijn in de „Bibliotheca Belgica" gegeven is, verlangt het genootschap als eene bijdrage tot de geschiedenis van de Christelijke kerk en 't Christelijk leven in Nederland eene levens- en karakterschets van Dirk Volkerts Coornhert*, geene voldoende beantwoording gevonden heeft.

Niet rijk is de literatuur over *Elbertus Leoninus*, den Kanselier van *Gelderland*. Vgl. genoemd „Repertorium", bl. 350 N°. 7281—7283. Toch is het van zooveel belang, dezen man van nabij te leeren kennen, terwijl hij behoorde tot het niet kleine getal dergenen, die een Christendom boven geloofsverdeeldheid beleed, en alzoo tot de anti-dogmatische richting, die in ons vaderland vele voorstanders gehad heeft, op wier getal en beteekenis men, naar mijne overtuiging, tot heden veel te weinig gelet heeft. En toch: ook langs dien stroom is het Godsrijk uitgebreid geworden en de samenwerking van verschillend denkenden bevorderd.

Van anderen aard was het anti-dogmatisme van 's lands advocaat, *Johan van Oldenbarnevelt*, daarom wellicht te veel door de predikanten geschuwd, gelijk ik poogde aan te wijzen „Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Her„vorming" bl. 68. Onder de liberalen dier dagen wees

Dr. WENZELBURGER hem de eerste plaats aan, „Hist. Taschenbuch" 1884, S. 178. Rekenende op de belangstelling in de geschiedenis van den staatsman schreef prof. FRUIN over *de historie van het leven en sterven van Mr. Johan van Oldenbarnevelt*, in de „Bijdragen — Vad. gesch." N. R. IX.

De politieke en religieuse strijd van dat tijdperk, in een volgend voortgezet doch niet tot beslissing gebracht, is met zeer duidelijke trekken geteekend door Mr. J. C. NABER in eene studie *Calvinist of Libertijnsch?* 1579—1631. In 1881 zag deze proef van scherpzinnig onderzoek het licht, niemand zal, ook bij verschil van meening, zich een oogenblik beklagen over de inspanning, door zorgvuldige lezing vereischt en tegelijk beloond. Een later geschreven opstel van denzelfden auteur, *Dissenters op 't kussen* „de „Tijdspiegel" 1884, vond even gunstig onthaal.

Te scheiden van dit gedeelte onzer taak, zonder geroemd te hebben het fijn penseel, waarmede de groote figuren van dien strijd geschilderd werden door onze landgenoote A. L. G. BOSBOOM TOUSSAINT in hare geschriften, waarvan het onderwerp ontleend is aan het Leicestersche tijdvak, zou ondank zijn voor het leerzaam genot, daaruit geput. HUGO BEIJERMAN (geboren 5 Februari 1791, overleden 13 Juni 1870) onderwierp, na J. A. M. MENSINGA en M. SIEGENBEEK deze studiën aan eene beoordeeling onder den titel: *Oldenbarneveld, de Staten van Holland en Leicester in* 1585 *en* 1586 (1847). Toen de begaafde schrijfster op ruim drieenzeventig jarigen leeftijd — geboren 16 September 1812, overleed zij 13 April 1886 — ons ontviel, nam zij nog iets meer met zich ten grave, dan letterkundigen roem, het eenparig getuigenis, dat zij onverpoosd hare talenten besteed had in den dienst van Hem, van wien zij wist, deze ontvangen te hebben.

Verheuge het ons, dat de muze der historie hare krachten inspant, om een lang verleden duidelijk ons af te

beelden 't zij met een kleurrijk penseel, 't zij met een scherpe stift.

Daarom begroeten wij met opgetogenheid den letterkundigen arbeid, die, wel niet in onze taal, toch wel op onzen bodem is ontworpen, Dr. WENZELBURGER's *Geschichte der Niederlande* 1886, waarvan het 2e deel den tijd behandelt, die verloopen is van den troonsafstand van *Karel V* tot den vrede van *Westphalen.* Welgelukte karakterteekeningen, puntige voorstellingen van feiten, waardeering van het godsdienstig vraagstuk doen ook den beoefenaar der kerkelijke geschiedenis zich plaatsen onder de dankbare lezers van dit grondig en onderhoudend geschreven werk.

§ 7. *Het inwendig leven der Hervormde kerk hier te lande.*

Zonder belijdenis, zonder gemeenschappelijke godsdienstoefening, zonder regelen van orde en tucht laat zich geene kerk of gemeente denken.

Eerst spreken wij hier van de belijdenis der kerk, dus van die geschriften, waaruit wij de leerbegrippen en de vormen, waarin deze uitgesproken werden, leeren kennen.

Aan het hoofd dier eerbiedwaardige reeks plaatsen wij het geschrift, dat naar zijn titel te oordeelen alle zoogenaamde publieke kerkelijke geschriften bevat, dat van den Harderwijker hoogleeraar, ANTHONIUS THYSIUS (geboren 9 Augustus 1565, overleden 7 November 1640), *leere ende order der Nederlandsche, soo Duytsche als Walsche Ghreformeerde Kercken, in twee deelen onderscheyden; waervan het eerste begrypt, Corpus doctrinae, d. i. de publycke of opentlycke ende alghemeyne schriften de suyvere leere aengaende*, 1651.

Hoe komt het toch, dat dit boek zoo weinig de aandacht der nakomelingen heeft getrokken? Ik kan mij bedriegen — en zie gaarne betere inlichting te gemoet — maar ik meen, dat ISAÄC LE LONG in zijn straks aan te halen

geschrift, bl. 104 daarover handelende, een stilzwijgen brak, dat langer dan een eeuw geduurd had. Elf jaar na LE LONG werd het in 1762 door TE WATER vermeld, om weer voor een eeuw in vergetelheid begraven te worden.

Immers in 1861 en 1862 klaagden twee onvermoeide navorschers, VAN TOORENENBERGEN en FRUIN, het boek nergens gevonden te hebben. Sedert brak het morgenrood voor het herleven van THYSIUS' pennevrucht aan. Onze bekwame bibliograaph, FREDERIK MULLER, beschreef zeer uitvoerig een exemplaar in zijnen „Catalogue des livres „de Theologie" 1865, pag. 97. Hij merkt op, „dat het „tweede deel van dit werk, dat de kerkorde bevatten „moest, nooit is verschenen. Blijkbaar had de uitgave „van het eerste deel plaats met het oog op de Remon„strantsche twisten en werd de belangrijke voorrede ge„schreven ten betooge, dat de leer der Nederlandsche „geloofsbelijdenis en van den Heidelbergschen catechismus „in de Nederlandsche kerk de wettig bestaande en alleen „geldende kerkleer was". Ik behoef wel niet te zeggen, dat mijn vriend het boek op prijs bracht, en, voor zooveel mogelijk, er voor zorgde, dat het niet meer voor enkele stuivers van bezitter veranderde. Nu was de aandacht er op gevestigd, en kon DOEDES „de Heidelbergsche „Catechismus", bl. 9 getuigen: „op het einde van 1866 „kunnen wij van minstens vijf gevonden exemplaren „spreken".

Veel meer verbreid is het geschrift van den Utrechtschen hoogleeraar JOHANNES ENS, *Kort historisch berigt van de publieke geschriften, rakende de Leere en Dienst der Nederlandsche kercken van de vereenigde Nederlanden*, na den dood des schrijvers in het licht gekomen in 1733, met een nieuwen titel, overigens onveranderd, in 1746, nog eens in 1861 herdrukt alleen met veranderde spelling. Nauwkeuriger dan de berichten van ENS zijn die van LE LONG in zijn *Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Neder-*

landschen Gereformeerden Kerken onder 't kruys; beneffens alle derselver Leer- en Dienstboeken, soo van de Nederduytsche, als Fransche gemeentens, en derselver Veranderingen, tot naar de Reformatie. Met oorsprongelijke stukken voorzien. Tot een Bijvoegsel van het Kort Historisch Berigt der Publieke Schriften, van wijlen den Heere Professor Johannes Ens (1751). De titel belooft veel, de inhoud logenstraft dien niet.

Wat ik weleer tot lof der hooge regeering dezes lands vermeldde betreffende hare zorg voor de overzetting dier geschriften in het *nieuw Grieksch* „Bibl. mededeelingen" bl. 230 volg. en den arbeid van J. REVIUS t. a. p. bl. 201, zij den lezer als ter loops herinnerd, wiens aandacht ik nu bepaal bij hetgeen voor elk dier geschriften in het bijzonder gedaan is.

Eerst komt natuurlijk de *Nederlandsche geloofsbelijdenis* in aanmerking.

Hoeveel later levende godgeleerden ook geschreven hebben ter toelichting van hare geschiedenis, de arbeid van WILLEM TE WATER, *Tweede eeuwgetijde van de geloofsbelijdenis der gereformeerde kerken van Nederland* (1762) behoudt zijne plaats. G. VOETIUS had in tom. IV der *Polit. Eccles.* pag. 52 seq. en de Leidsche hoogleeraar B. DE MOOR (geboren 29 Januari 1709, overleden 18 Juli 1780) *Comment. in Marckii lect.* III pag. 965 sq. eenige bijdragen over tekst en vertaling geleverd. De arbeid is, wat enkele leemten betreft, aangevuld door de zeer lezenswaardige verhandeling van KIST „Ned. Archief" IX, *de Synoden der Nederlandsche Hervormde kerken onder het kruis, gedurende de jaren* 1563—1577, beschreven naar een onuitgegeven, TE WATER onbekend gebleven handschrift. De inhoud dier notulen is ieder bekend, die belangstelt in de wordingsgeschiedenis van het gezag der Nederlandsche geloofsbelijdenis.

Ik sprak van den tekst, daaraan is eerst in onze dagen de vereischte aandacht gewijd. De voortreffelijke uitgaaf

der *Libri Symbolici Ecclesiae Reformatae Nederlandicae* door Dr. H. E. VINKE in 1846 bezorgd, hebbe den voorrang, vooral om den wille der *Praefatio*, die eene zorgvuldig bewerkte geschiedenis dezer geschriften bevat. In 1855 verblijdde W. F. TRIP VAN ZOUDTLANDT de kerkelijke wereld door de uitgaaf van een letterlijken herdruk der *Confession de foy, faicte d'un commun accord par les fidèles qui conversent es pay-bas, lesquels desirent vivre selon la pureté de l'Evangile de nostre seigneur Jesus Christ. I Pierre* III. MDLXI, en in 1864 Dr. A. VAN DER LINDE door die van de *Belijdenisse des Gheloofs — ghedrukt inden Jaar ons Heeren Jesu Christi: MD ende LXII*, de laatste verrijkt met eene voorrede van den uitgever, die in „de Neder-„landsche Spectator" 1865, bl. 162 volg. de aandacht vestigde op een druk der *Confession* ook van 1561, met een zeer gewijzigden titel.

Beide afdrukken maken nu voor altijd een einde aan de in latere jaren geheerscht hebbende onzekerheid betreffende de eerste uitgaaf der *Confession* en der *Belijdenisse*, hoewel SCHOOCK, *de bonis vulgo dict. eccles.* pag. 520 sq., en MARESIUS, *Foederatum Belgium Orthodoxum*, pag. 10 sq. de hier ter spraak komende jaartallen duidelijk hadden opgegeven, reeds twee eeuwen geleden. Groote zorg aan de uitgaaf van een zuiveren tekst besteedde Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN in 1869, uitgever van *de Symbolische schriften der Nederlandsche Hervormde kerk in zuiveren, kritisch bewerkten tekst*, in 1861 voorafgegaan van dezelfde hand door *eene Bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche geloofsbelijdenis ter gedachtenisviering bij haar derde eeuwgetijde beschreven en met de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven*, versierd, mogen wij zeggen, door facsimilés van de titels des eersten druks der *Confession de Foy* en der *Oratio Ecclesiarum Christi.* Tegen ingebrachte bedenkingen van prof. R. FRUIN „de Gids" 1862 I bl. 794 over het auteurschap van MARNIX, wien prof. V. TOORENENBER-

GEN de *Oratio eccl. Christi* toekende, verdedigde laatstgenoemde zijne meening in de „Boekzaal" van 1863, die opnieuw door prof. FRUIN getoetst werd in „de Neder„landsche Spectator" 1864 bl. 107 volg. en andermaal verdedigd door J. J. VAN TOORENENBERGEN „Kroniek van het „hist. Genootsch." 1865, bl. 34 vlg.

Tekst en verklaring leverden den inhoud van DOEDES' beroemd geworden boek, *de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus als belijdenis-schriften der Nederlandsche Hervormde Kerk, in de negentiende eeuw getoetst en beoordeeld*, 2 deelen 1880 en 1881, waarbij men vergelijke des hoogleeraars opmerkingen over *de betrekking der Nederlandsche geloofsbelijdenis tot eenige oudere geloofsbelijdenissen* „Stemmen voor waarheid en vrede" 1880, en kennis neme van de deugdelijke wijze, waarop hij, in denzelfden jaarg. bl. 561 volg. het door hem ingenomen standpunt verdedigt en van nieuws door hem *de eenige toetsteen van de Nederlandsche geloofsbelijdenis* wordt beoordeeld.

Beminnaars van ernstige studie zij de vergelijking aanbevolen van de door DOEDES ons geschonkene behandeling der Nederlandsche geloofsbelijdenis met het in 1652 gedrukte boek van den Groninger hoogleeraar SAMUEL MARESIUS, *Foederatum Belgium orthodoxum; sive Confessionis Ecclesiarum Belgicarum exegesis, qua illius Veritas ex Dei Verbo et Antiquitate Catholica asseritur et adversus oppositos errores vindicatur.* De door FRANCISCUS JUNIUS (geboren 1 Mei 1545, overleden 23 October 1602) opgestelde geloofsbelijdenis — immers hij verzekert: „brevius scripsi confessionem ex scrip„turae verbis concinnatam" — kennen wij niet. Het gerucht, dat zij op de Bibliotheek te *Brussel* gevonden was, bleek bij zorgvuldige beschouwing van het exemplaar te veel beloofd te hebben. Het was de afdruk van een *Sommaire de la Confession de foy, que doivent faire ceux, qui desirent estre tenus pour membres de l'Eglise de Jesus Christ*,

Leu après la predication publique faite près d'Anvers, le XXVIIIe de Julet 1566, volgens het daarover medegedeelde in de „Kroniek van het hist. Genootschap" 1866 bl. 211 volg., naar aanleiding van de XII artikelen des geloofs opgesteld als private belijdenis des geloofs. Over eene *Corte belijdinghe des gheloofs* ook in 1566 algemeen gemaakt, en door een ongenoemde en onbekend geblevene vervaardigd, handelde ik, naar voorgang van LE LONG, in de „Bibliographische Mededeelingen", waar ik tevens een en ander noemde, dat nog opheldering verdient. De belangrijke inhoud van het door Dr. V. LANGERAAD geschrevene over dit onderwerp in zijne levensschets van *Guido de Bray* zij den lezer nogmaals herinnerd, met verwijzing naar de tegen enkele punten ingebrachte bedenkingen van Dr. R. FRUIN „Hand. en Med. Ned. Letterk." 1885, bl. 94 vlg. Van de uiteenloopende waardeering der belijdenisschriften in latere dagen, met name der *Geloofsbelijdenis*, leverden de *brieven* van P. HOFSTEDE DE GROOT en H. J. ROYAARDS over den gang, dien de Christelijke godgeleerdheid in *Nederland* heeft genomen „Ned. Archief" II duidelijke proeven. KIST echter ontkende niet, dat hij, zekere eenzijdigheid in de voorstelling van HOFSTEDE DE GROOT afkeurende, even als deze, het Calvinisme, hier te lande voorgestaan, naar oorsprong, aard en strekking on-Nederlandsch noemde „Nieuw Archief v. Kerk. „Gesch." II bl. 441.

De *Geschiedenis van den oorsprong, de invoering en de lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus* door Dr. G. D. J. SCHOTEL verliet de pers als een feestgave op den 300sten verjaardag der geboorte van dit kerkelijk leerboek. Door de fijn gepunte pen van DOEDES werden zijne *Eerste levensjaren* geteekend (1867); eene *historische en bibliographische nalezing met zes en twintig facsimilés* zette aan dit werk hooge waarde bij, het uitwendige was geheel in harmo-

nie met den inhoud. De auteur hield op dit onderwerp het oog gevestigd blijkens de mededeelingen uit den ouden boekenschat, waarmede hij de „Godgeleerde Bijdragen" van 1869 volg. en zijne *Nieuwe bibliographisch-historische ontdekkingen* (1876) verrijkte. Zijn ambtgenoot VAN TOORENENBERGEN plaatste in de „Stemmen voor waarheid en „vrede" 1876 eenige lezenswaardige bladzijden over *Dathenus en de Heidelbergsche catechismus.*

Dat de druk eener overzetting in het Arabisch niet heeft plaats gehad, trachtte ik te bewijzen „Bibliographi-„sche Mededeelingen" bl. 243.

Het *Overzigt van het trapsgewijze toegenomen gezag der Geloofsbelijdenis en van den Catechismus in de Nederlandsche Kerk, van den aanvang der Hervorming tot op de Synode van Dordrecht*, door BORSIUS afgestaan aan het „Archief" IX en de door G. VROLIJK beantwoorde vraag: *Wat heeft men vroeger in de Hervormde Kerk gedacht over het al of niet noodzakelijke en over het min of meer verbindende der Formulieren van Eenigheid* in de „Vaderl. Letteroef." 1854, verhaalden ons veel, dat door voor- en tegenstanders der formulieren te vaak vergeten is.

Over *de Liturgische schriften der Nederlandsche Hervormde kerk* heeft de door het Haagsche genootschap bekroonde verhandeling van MENSINGA (1851) volle licht laten opgaan. *De geheel vergeten eerste uitgaaf en de vroegste geschiedenis van den Ziekentroost achter de liturgische schriften* bracht DOEDES aan den dag in „Stemmen voor waarheid en vrede" 1873, eene bijdrage, even welkom als zijn bericht aangaande *C. van Hille, den schrijver van den ziekentroost* t. a. p.

Tot de desiderata in onze vaderlandsche kerkgeschiedenis behoort mede een onderzoek naar het ambt der Evangelie-bediening, de opleiding daarvoor noodig of voldoende geacht, de vergoeding daaraan verbonden, enz. H. M. C. VAN OOSTERZEE liet enkele bladzijden over *de voor-*

malige opleiding van leeraars voor de Hervormde Kerk door het hooger onderwijs drukken in de „Stemmen voor waar„heid en vrede" 1872, naar welke ik verwijs. Wat het materiëele der zaak betreft, vestig ik de aandacht op de Dissertatie van Mr. F. C. W. KOKER *Aard en geschiedenis der vicarie goederen in Nederland* (1857) en de door Mr. H. VERLOREN VAN THEMAAT vervaardigde *Geschiedenis der Vicariën* in de provincie *Utrecht* na de Reformatie „Bijdragen en „Meded. van het hist. Genootsch." 1881 bl. 98 volg. De meergenoemde „Kroniek" 1874 bl. 17 bewaart ons een staat van ontvangst en uitgaven mede tot onderhoud van de predikanten in 1590 opgemaakt, nadat in de „Kro„niek" van 1858 bl. 32 eene mededeeling over de tractementen der predikanten in 1583 was afgedrukt. De *Rekeningen der Buurkerk te Utrecht* van 1500—1585 werden uitgegeven door F. C. KIST. De herhaalde klachten over de geringheid der bezoldigingen in die dagen geuit, vragen dringend grondiger historische toelichting. Ik behoef nauwelijks te herinneren, dat de vraag naar den aard en bestemming der kerkelijke goederen aan de orde van den dag bleef; de arbeid van W. VAN BEUNINGEN J. JZ. predikant van *Ameide*, *het Geestelijk kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in Holland, met eenige onuitgegevene staatsstukken daartoe betrekkelijk* (1870) worde als klassiek geroemd. BOELES' zeer gewaardeerd onderzoek naar *de geestelijke goederen in de provincie Groningen* was daaraan voorafgegaan, even als C. HOOYER's opstel over *het beheer van de goederen der Ned. Herv. gemeente* in „de Gids" 1867 IV, terwijl Mr. W. HEINEKEN in 1872 een scherpzinnig juridisch betoog aan den *Rechtstoestand der kerkelijke goederen* wijdde.

De *openbare eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw*, het werk, door Dr. SCHOTEL ons in 1870 geschonken, beantwoordt

in tekst en aanteekeningen tal van vragen betreffende de godsdienstoefeningen der geloovigen. Van de zorg tegen verwaarloozing der kerkgebouwen, van de nauwlettendheid, waarmede op den bloei der gemeenten gezien werd, spreekt allergunstigst de *Remonstrantie overgegeven aan de E. E. Heeren Staten van Utrecht belangende den staat der Kerken ten platten lande tot verbetering van denzelve*, ingeleverd 13 Maart 1593 „Bijdragen en Meded. „van het hist. Genootsch." 1884 bl. 186 vlg. Een beeld van den voorganger, namelijk naar het uitwendige, ontwierp SCHOTEL ons in zijne *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleeding* (1856), waar in gij vinden kunt eene breede behandeling van het onderwerp dat aan J. SCHARP (geboren 16 Augustus 1756, overleden 2 Maart 1828) de stof gaf voor zijne *Oudheid- en geschiedkundige verhandeling over de beffen en halskragen inzonderheid der kerkelijken.*

Wil men weten wat in de samenkomsten der gemeenten verkondigd werd, wij kunnen verwijzen naar de *Bededagen en Biddagsbrieven van* KIST (1848, 1849), naar de *Geschiedenis der lijdensprediking* (1854) van JUNIUS, bovenal naar Dr. J. HARTOG's *Geschiedenis van de predikkunde en de Evangelie-prediking in de Protestantsche Kerk van Nederland* (1861). Opgewekt door de lectuur van het laatstgenoemde geschrift trachtte ik, „Godg. Bijdragen" van 1862, eenige *Bijdragen tot de geschiedenis der prediking in Nederland* te ontleenen aan de „Spectatoriale geschriften" over welke Dr. HARTOG zelf later (1873) eene door het Utrechtsch genootschap bekroonde monographie schonk. Dezelfde noemt in zijne „Geschiedenis der predikkunde" de handleidingen op, die bij de vorming van den Evangeliedienaar goeden dienst kunnen bewijzen. Ik acht het gansch overbodig, die titels te herhalen; ik voeg er slechts een aan toe, en wel dien van J. CLARISSE's *Voorlezingen over de uiterlijke Kansel-welsprekendheid* naar J. L. EWALD, doch met zooveel

oorspronkelijke opmerkingen verrijkt, dat ik het boek reken tot de voortbrengselen van Nederlandschen grond. Zij verschenen in 1814, herzien in eene nieuwe, omgewerkte uitgave in 1830 en met nieuwen titel in 1849.

Tot groote schade van de prediking zijn deze en dergelijke boeken onder de studeerenden der latere jaren onbekend gebleven. Wie wijdt zijn tijd aan de studie van G. J. VOSSIUS' *Institutiones Oratoriae* en de *Specimina eloquentiae exterioris* van PETRUS FRANCIUS en aan VAN HENGEL'S *Institutio oratoris sacri* (1829)? Als ik uit mijne eigene ervaring hier spreken mag, getuig ik gaarne, oneindig veel verschuldigd te zijn aan de lessen, die ABRAHAM DES AMORIE VAN DER HOEVEN over de geschiedenis der kanselwelsprekendheid aan een talrijk studentengehoor gaf, dat daaraan niet denkt dan met diepen dank, en er zich over verblijdt, dat des hoogleeraars geschrift over *Johannes Chrysostomus* (1825, 1852) een juist denkbeeld leert vormen van dit uitstekend onderwijs. Doch ik behoef wel niet te herhalen, wat door Dr. HARTOG in zijne „Geschiedenis der „predikkunde" over dit en daarmede verwante onderwerpen geschreven is.

Als in één adem met de prediking en den prediker, noemen wij de catechisatie en den catecheet. De zorg, door het voorgeslacht aan de opleiding in de kennis der Christelijke waarheid besteed, zullen wij gaarne prijzen op grond van J. H. MARONIER'S *Geschiedenis van het onderwijs in den godsdienst*, drie stukken (1881—1883).

Over het gezang der gemeente, dat voorname deel van de godsdienstoefening der Evangelische Christenheid, kan kwalijk gehandeld worden, zoo men niet vooraf geluisterd heeft naar het lied, dat hare leden gewoon waren aan te heffen buiten de kerkgebouwen. Ik spreek van de zoogenaamde *Geuzen-liederen*. Waarlijk, het is der moeite waard, over dit onderwerp te luisteren naar de verhandeling van G. W. BEGER in „Kroniek van het hist. Genootschap",

1871 en 1873, meer dan vluchtig kennis te maken met het in 1871 uitgegeven *Nieuw geuzen-liedboek* en hulde te brengen aan den trouwen vriend van het Godsrijk, die het ons verschafte, H. J. VAN LUMMEL, van wiens leven — 19 November 1815 tot 18 September 1877 — de beste jaren gewijd zijn geweest aan alles, wat den naaste ten zegen kon strekken. Van dergelijke liederen moest bezielende kracht uitgaan, geen wonder, dat drukkers en verkoopers aan vervolging blootstonden; lees het door NANNINGA UITTERDIJK opgeteekende in de „Bijdragen — Vaderl. gesch." N. R. VIII. Hoe de Ultramontaansche geest ergernis neemt aan hunne vernieuwde verspreiding, blijkt uit het scherpe artikel van Dr. W. J. F. NUYENS, dat gij vindt in „de „Wachter" 1872 onder het opschrift *de Geuzenliederen van* 1572 *op nieuw opgedischt in* 1872. Stoot men zich aan den vaak scherpen toon dier liederen, men bedenke, dat in de *Refereinen van Anna Bijns*, uit de nalatenschap van Mr. A. BOGAERS (geboren 6 Januari 1795, overleden 11 Augustus 1870) in 1875 uitgegeven door Dr. W. L. VAN HELTEN met eene verklarende woordenlijst — waarbij men niet ongelezen late Dr. H. COLLAES' verhandeling over *Anna Bijns en hare refereynen* in de „Dietsche Warande" VII en de aanmerking van Dr. FREDERICQ „de Nederlanden „onder keizer Karel", bl. 111 — een gelijken klank zich hooren laat, en houde rekening met den geest dier tijden en de zeden dier dagen.

Die Geuzenliederen hielden de nagedachtenis van vrome martelaren in herinnering, voedden de liefde tot het vaderland en tot de vrijheid en gingen gemakkelijk over van geslacht tot geslacht. Wie denkt niet aan het *Wilhelmus*, aan *Marnix* toegekend, onder diens verspreide gedichten door prof. V. TOORENENBERGEN opgenomen en met eene korte letterkundige geschiedenis toegelicht „Geschrif„ten van Marnix" III bl. 106 volg. 183 volg. Een *Drietal Geuzenliederen* uit het jaar 1580 erlangden eene plaats in

de „Bijdr. tot de gesch. en oudh. van Groningen" II. Dat de meeste dezer liederen het vertrouwen op God versterkt en den moed geschraagd hebben, kan niet beschreven, wel ondersteld worden.

Verplaatsen wij ons binnen de kerkgebouwen, waar de gemeente haar loflied doet hooren, dan is er stof om ons te verblijden, dat de geschiedenis gunstig getuigenis aflegt van de belangstelling, welke het kerkelijk gezang hier te lande genoten heeft.

Over dit onderwerp bezitten wij vele en uitnemende geschriften. Naast de *Proeve eener geschiedenis van het Protestantsche Kerkgezang door* Mr. A. M. VAN OORDT (1863 twee deelen) mogen wij een boek plaatsen, dat op den naam van klassiek aanspraak heeft. Dr. R. BENNINK JANSSONIUS (geboren 19 April 1817, overleden 8 December 1871) mocht zijne *Geschiedenis van het Kerkgezang bij de Hervormden in Nederland* in 1863 ten tweeden male ter drukpers geven. De aanteekeningen bevatten een overzicht van vroeger verschenen onderzoekingen, zij brengen te recht verdienden lof aan JOSUA VAN IPEREN's *Kerkelijke historie van het Psalmgezang der Christenen* (twee deelen 1777, 1778), voorafgegaan door zijne verhandeling over *de gewijde beurtgezangen* in de „Werken van het Zeeuwsch Genootschap" III. Dr. A. W. BRONSVELD schonk ons *Iets over de oudste Psalmberijmingen na de Hervorming en over onze Geuzen-liedekens* „Stemmen voor waarheid en vrede" 1867, tevens herdenkende de gewichtige gebeurtenissen van het in zoo menig opzicht merkwaardige jaar 1567. Onder zegeningen en beproevingen verstomde de stem van het Christelijk lied in geenen deele, getuige het *Berigt aangaande Evangelische gezangen in Nederlandsche Hervormde-gemeenten voormaals gebruikt* door J. HERINGA „Kerkelijke raadvrager en „raadgever" II. De verdiensten van *Jodocus Lodenstein*, den geestelijken dichter, werden gehuldigd door BRONSVELD in de door hem bezorgde *Bloemlezing* (1867); S. GORTER,

(geboren 11 December 1838, overleden 5 Juni 1871) „Letterkundige Studiën" I en Dr. P. J. PROOST in zijne bekende Dissertatie over *Lodenstein* (1880). Aan diens uitnemenden voorganger *Dirk Rafelsz. Kamphuizen* wijdde RINSE KOOPMANS (geboren 6 Maart 1770, overleden 5 September 1826) twee voorlezingen, die het Mengelwerk der „Vaderlandsche letteroefeningen" van 1804 versieren. In hetzelfde tijdschrift, jaarg. 1810, 1822 en 1853 werd zijne nagedachtenis geëerd door opstellen van C. P. E. ROBIDÉ V. D. AA, (geboren 7 October 1791, overleden 14 Mei 1851), JAC. SCHELTEMA en v. In veler harten vond D. H. WILDSCHUT's *Beschouwing van Jan Luiken als dichter vooral van godsdienstige gezangen* „Nieuw Christelijk Maandschrift" IV volle sympathie. De begaafde Evangeliedienaar, een sieraad van zijn stand, wiens leven — aangevangen 27 Augustus 1788, geëindigd 6 Augustus 1868 — werkelijk geleid is door liefde voor het ware, schoone en goede, was een vriend van godsdienstige poësie. Moge al de Synode der Hervormde kerk te recht bezwaar gemaakt hebben, om de door hem bewerkte *Proeve van herziening der Evangelische gezangen* in druk te geven, met haar brengen de vrienden van het Christelijk lied hulde aan zijnen ijver. Trouwens de Synode herinnerde zich maar al te goed, hoe een deel der gemeente nieuwe of verbeterde gezangbundels ontvangt. JANSSONIUS hield bij haar en bij ons de herdenking levende van den heftigen strijd tegen de Evangelische gezangen — in onze dagen weêr opgewekt — aangevangen, toen die over de invoering der nieuwe Psalmberijming nauwelijks tot rust was gekomen.

Uitvoerig behandelt JANSSONIUS de lotgevallen der Psalmberijming van *Dathenus* en verzuimt niet de schrijvers te noemen, die ernstig naar de oorzaken gezocht hebben, waardoor deze, in vele opzichten hoogst gebrekkige, Psalmberijming zoo lang zich in de Hervormde Kerk gehandhaafd heeft.

Een eigenhandig geschrift van W. TE WATER, *Petrus Datheen en zijne Psalmberijming verschoont*, werd afgedrukt in „Kerk. Archief" II. Wat er aan de mededeelingen van JANSSONIUS betreffende *Jan Utenhove's* berijming ontbreekt, wordt aangevuld door Dr. PIJPER in zijne Dissertatie, bl. 77 volg. Aan de verdiensten van *David Mostart* als verbeteraar van het Psalmgezang werd recht bewezen door prof. DOEDES „Stemmen voor waarheid en vrede" 1873, aan die van *Marnix* was het gedaan door prof. VAN TOORENENBERGEN „Marnix' godsd. en kerk. geschriften" I bl. L vlg. II bl. XXXIV volg. Dat deze berijming door de toenmalige boekhandelaars met succès belaagd en door de Nationale Synode van 1586 zonder succès tot kerkelijk gebruik aangenomen is, staafde V. TOORENENBERGEN „Arch. voor Ned. Kerk." I. Een warm voorstander dier berijming was de Leidsche hoogleeraar BONAVENTURA VULCANIUS blijkens een brief afgedrukt in de „Kron. van „het hist. Genootschap" 1868 bl. 500. De oorzaken, die de ingenomenheid met deze Psalmberijming wettigden, zette W. BROES uiteen in de *Vergelijkende proeve van de Psalmberijming van Marnix*, „Nieuw Christ. Maandschrift" VII en „Maandschrift voor Christenen" II en III. Prof. DOEDES bepaalde onze aandacht bij een werk des hoogleeraars JOHANNES LEUSDEN (geboren 26 April 1624, overleden 30 September 1699), het *Hebreeuwsch Psalmboek* in tweeërlei uitgaaf, eene met *Nederlandsche*, eene met *Engelsche* overzetting, ten jare 1688 gedrukt „Stemmen voor „waarheid en vrede" 1873.

Niets te veel heeft BENNINK JANSSONIUS ons gezegd van de blijvende waardeering des Psalmbundels in de gemeente van *Christus*. Om aan dergelijke belangstelling voedsel te geven, bewerkte hij in 1858 en bij een tweeden druk in 1861 *de Psalmen naar de behoefte der Christenen voor Kerkelijk en huiselijk gebruik.*

HERINGA'S „Kerkelijke raadv. en raadg." deel II stuk

II vestigde de aandacht op de in 1615 uitgegeven *Hymnen ofte Loffsanghen op de Christelijke feestdagen ende andersins.* Eerst door de *Inleiding*, welke Dr. A. VAN DER LINDE aan den herdruk van het hoogst zeldzaam geworden boekje liet voorafgaan (1869) is eenig licht over dit bundeltje opgegaan; eenig licht, zeg ik met prof. DOEDES, die de vroeger verschenen twee drukken beschreef en vergeleek „Godg. Bijdragen" 1869, doch niet wist, dat ook op de Universiteits-Bibliotheek van *Amsterdam* een exemplaar gevonden wordt. Mogen wij weldra het fijne van de zaak leeren kennen, voorzoover dit nog gekend worden kan. In hetgeen prof. ACQUOY over *het oude Paaschlied, Christus is opgestaan* onder het oog der lezers van het „Archief voor Ned. „Kerkgeschiedenis" I bracht, komt menige belangrijke mededeeling voor over het kerkelijk gezang in ons vaderland. De lezer, die zich een juist denkbeeld wil vormen van den rijkdom der literatuur op dit gebied, doorloope aandachtig de lange lijst van berijmde psalmen, geestelijke liederen en kerkelijke gezangen, alle het eigendom van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te *Leiden* en nauwkeurig beschreven door LOUIS D. PETIT, in den „Catalogus" dier Bibliotheek, 2e gedeelte, 1e deel, bl. 233 volg.

De verhandeling van KIST over *Het kerkelijk orgelgebruik bijzonder in Nederland* „Archief" X, helpt ons de vraag beantwoorden naar de wijze, waarop de gemeente hare liederen voordroeg en teekent den tegenstand, dien de vereeniging van stem en snaren verduren moest.

Nil difficilius in mundo esse video quam Ecclesiam fundare. Deze uitspraak van *Petrus Martyr* werd door C. HOOYER als motto geplaatst op den titel van zijn grondig bewerkt boek, *Oude kerkordeningen der Nederlandsche hervormde gemeenten* (1563—1638) *en het concept-reglement op de organisatie van het Hervormde kerkgenootschap in het koningrijk*

Holland, verzameld en met inleiding voorzien (1865). Hij had daaraan laten voorafgaan eene uitgaaf der *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het koningrijk der Nederlanden* (1846). De inleiding van het eerstgenoemde boek deelt de literatuur der onderscheidene Kerkordeningen mede, en getuigt van de groote nauwkeurigheid, waarmee HOOYER datgene, wat door hem in de uitgaaf der *Kerkelijke wetten* beknopt was aangestipt, later uitvoerig toegelicht heeft.

Op de door het Haagsche genootschap verlangde *Geschiedenis van het Presbyteriaal-Synodaal stelsel in het Hervormd kerkgenootschap van Nederland* werd het antwoord van Dr. G. V. LECHLER, toenmaals nog *Dekan* te *Knittlingen*, in 1854 bekroond en als *Geschichte der Presbyterial und Synodal Verfassung seit der Reformation* ook over de grenzen bekend.

Onder de bronnen, waaruit de kennis van het kerkrecht geput wordt, neemt gewis de eerste plaats in het *Kerkelyk plakaatboek behelzende de plakaaten, ordonnantiën ende resolutiën over de kerkelijke zaken.* Het eerste deel verscheen bij de boekhandelaars PAULUS en ISAÄC SCHELTUS ten jare 1722, bijeengebracht door NICOLAAS WILTENS, predikant te *Amsterdam*, geboren 15 October 1665, overleden 4 April 1734. De door hem bijeengebrachte plakkaten wenschte hij beschouwd te zien als eene *historia temporum*, waardoor werd aangewezen: „met wat teedere oplettend„heid onze Christelijke Overheden van tijd tot tijd waak„zaam zijn geweest, om opkomende kwaalen te weeren en „tot behoud en bloei der Kerke te bezorgen hetgeen van „tijd tot tijd bleek, daartoe noodig te zijn.” Dit eerste deel werd afgesloten met het jaar 1720 en liet vele genomen resolutiën onvermeld. Aan Mr. PAULUS SCHELTUS hebben wij het tweede deel te danken, 1735, dat rijk was in nalezingen op den inhoud van het eerste, de stof uitbreidde tot het jaar 1734 en door de hand des Haagschen predikants HENDRIK VELSE (geboren in 1684, overleden 8

Januari 1744) *aan den leezer* eene en andere bijzonderheid betreffende het werk mededeelde.

Het derde deel (1792) behelsde *een aanhangsel op het eerste en tweede deel;* de uitgaaf er van was in handen gesteld van J. W. TE WATER, W. DE KONING (geboren in 1733, overleden 16 October 1809), P. H. HUGENHOLTZ (geboren in 1722, als rustend predikant van *Delft* ontslapen 24 Februari 1811) en A. RUTGERS (geboren 4 September 1751, overleden 21 Mei 1809), dezelfden die in 1793 het vierde deel, de resolutiën van 1735 tot 1760 bevattende, ons schonken en wien het voorrecht vergund was, in 1807 het vijfde of laatste het publiek aan te bieden. Het zeldzaam voorkomen van het vierde, vooral van het vijfde deel weet ik niet te verklaren.

Over het *Groot-Placaat en Charterboek van Vriesland*, waarvan de uitgave door den Grietman G. F. BARON THOE SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG (geboren 23 September 1733, overleden 6 Augustus 1783) in 1768 aangevangen, het vijfde deel in 1793 verschenen en het zesde deel nooit is uitgegeven, beloopende de gezamentlijke kosten *f* 78,735, werd door W. EEKHOFF (geboren 2 Maart 1809, overleden 12 Februari 1880) eene *Geschiedenis van de zamenstelling* enz. geleverd, benevens levensschetsen van de bewerkers in „de vrije Fries", tweede reeks, deel VII.

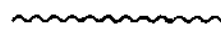
Ook in deze verzameling van charters werden vele uitgevaardigde wetten vergeefs gezocht, gelijk Mr. C. COLMJON aanwees in zijn *Register van oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken tot het jaar* 1400. Dit register verscheen in 1884.

Beknopter handboeken zijn ons in latere jaren geleverd, van wier optelling ik mij ontslagen mag achten, dewijl de titels nevens die van andere werken en opstellen welke bij dit onderwerp in aanmerking komen, zijn opgenoemd door H. J. ROYAARDS, *Hedendaagsch kerkrecht bij de Hervormden in Nederland*, twee deelen, 1834 en 1837, en J. J. PRINS, *het Kerkrecht der Nederlandsche Hervormde kerk*, *historisch-*

critisch beschreven, 1870. Van het eerstgenoemde schreef N. VAN WESTENDORP eene beoordeeling in het „Magazijn van „wetenschap, kunst en smaak" I, van het laatste H. STEENBERG, predikant te *Amsterdam* (geboren 16 Januari 1823, overleden 11 Mei 1883) in het „Theol. Tijdschift" 1871, en Mr. W. A. VAN VERSCHUER in „de Gids" 1872 I. De *Bijdragen tot de kennis en beoefening van het Ned. Herv. kerkregt*, door de hoogleeraren Mr. B. J. L. DE GEER VAN JUTPHAAS en Dr. J. I. DOEDES, lieten, na het verschijnen van de tweede afl. op de vervolgen wachten. Bekendheid met de tegenwoordige inrichting der vaderlandsche kerk en met de beginselen der gereformeerde kerk-ordening poogde Dr. G. J. VOS te bevorderen door het uitgeven van een *Handboek tot beoefening en toepassing van het kerkrecht* (1886). In genoemde werken is de literatuur over onderdeelen van het geheel vervat. Eene meer in bijzonderheden afdalende aanwijzing ligt niet op mijn weg. Mij rest alleen de plicht, om te spreken van hetgeen KIST in het „Kerkhist. „Archief" I en II, mededeelde over *de Zegels en zinnebeelden der Ned. Herv. kerk*, waardoor hij bij dit veronachtzaamde onderwerp veler aandacht bepaalde en bijdragen uitlokte van Dr. P. A. BORGER in het „Kerkhist. Archief" III en IV.

VIJFDE HOOFDSTUK.

HET TIJDVAK VAN DE VESTIGING DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK IN ONS VADERLAND TOT HARE OPHEFFING ALS STAATSKERK IN 1795.

§ 1. *De Synode van Dordrecht.*

Naar den eisch der historische wetenschap een verhaal te schrijven van de te *Dordrecht* in 1618 en 1619 gehoudene nationale, eigenlijk internationale Synode, schijnt mij een arbeid, die moeielijk volbracht kan worden gelijk het behoort. Wie zal dien kunnen volbrengen met voldoende kennis en betamende onpartijdigheid? Hoeveel bleef tot heden de aandacht ontsnappen! Eene grondige geschiedenis der vroeger gehoudene Synoden ontbreekt ons; alleen die van *Wezel* werd door 's GRAVEZANDE (1769) beschreven. Eene algemeene Synode werd reeds in 1604 door enkelen uit de Provinciën begeerd, volgens den brief van DANIEL DU DIEU (overleden in 1607) aan J. BECIUS, geboren in 1558, overleden 26 Januari 1626, den roem achterlatende, dat hij „meer aan Godsalige progressen als aan „opinien hechtte", „Kroniek van het Hist. Genootsch." 1868, bl. 497. De vraag, hoe de voorkomende kwestiën beslist moesten worden, hield de pen van S. LUBBERTUS (geboren in 1556 of 1557, overleden 11 Januari 1625) bezig, „Kro„niek", t. a. p. 1868, bl. 592. Trouwens de geschillen hadden ook de aandacht van hen getrokken, die niet tot

de Hervormde kerk behoorden. Onlangs werd ons medegedeeld, dat de nuntius te *Parijs* in 1618 blijkbaar den triumph der Calvinistische partij duchtte. „Bijdr. en Meded. „van het Hist. Genootschap" 1884, bl. 89. De politiek speelde hare rol ook onder deze omstandigheden. De Synode is mede door hare tusschenkomst geboren.

De nauwe betrekking van staat en kerk liet zich gevoelen. Mr. GROEN VAN PRINSTERER toonde het aan in zijn „Mau„rice et Barneveld" (1875), Dr. J. C. NABER in een veelbesproken onderzoek met het opschrift: *Kerk tegen Staat*, geplaatst in „de Gids" 1878, en Dr. K. T. WENZELBURGER in eene verhandeling: *Johan van Oldenbarnevelt*, *der Advocat von Holland* „Hist. Taschenbuch" 1884. In 1756 bracht de vraag naar de verhouding van den staat tot de kerk eene welversnedene pen in beweging; naamloos zag toen het licht *het Recht der Overheden over Kerkelijke persoonen en zaken in twee voorlezingen voorgesteld en verdedigd*, waarvan DANIEL VAN ALPHEN (geboren 7 November 1713, overleden in 1796) schrijver was. Lid van het Hervormde kerkgenootschap, eerbiedigde hij onbepaald het gezag der overheid en staafde zijne gevoelens met het aanhalen van oudere en nieuwere schrijvers, men vergelijke blz. 142, 161, 169, 171, 208, 232. Het onderwerp bleef aan de orde, getuigen de Dissertatiën van J. STEYN PARVÉ *de Ecclesia in civitate* (1777); van H. G. WESTERBEEK VAN DER HORST *de juribus summi imperantis circa sacra* (1829); van A. J. VAN BEECK CALKOEN *observationes aliquot juris publici sacri in Hollandia* (1830); van P. B. J. VEGELIN VAN CLAERBERGEN *de juribus Imperantis in Societate eccl.* (1833), de studiën over *Kerk en Staat* van Mr. S. J. HINGST „de Gids" 1863 en de verhandeling van Mr. W. H. DE BEAUFORT over *de verhouding van den Staat tot de verschillende Kerkgenootschappen van 1581—1795*, uitgegeven in 1868.

Bepaaldelijk wat den invloed der hooge regeering, vertegenwoordigd door de zoogenaamde *Commissarissen-politiek*,

op den gang der kerkelijke, met name Synodale handelingen betreft, denke de lezer met mij aan de Dissertatie van Mr. J. J. BERGSMA, *de Commissariis politicis sive delegatis summi imperii ad synodos ecclesiae reformatae in nostra patria* 1857. De „laudatores temporis acti" mochten zich wel eens herinneren, hoe deze Heeren zich op de Synoden lieten gelden en een gezag oefenden, waarvoor alles bukken moest, dat geene provinciale Synode gehouden kon worden tenzij „met permissie en authoriteit der groot mo„gende Heeren, voedsterheeren der kerk", wier goedkeuring aan de kerkeorde, te *Dordrecht* ontworpen, onthouden werd, weshalve deze nimmer eenig gezag over de geheele Nederlandsch Hervormde kerk gehad heeft, doch door de provinciale overheden naar eigen goeddunken gewijzigd en toegepast werd, met dien verstande, dat de overheid de machthebbende was en bleef, buiten wier goedkeuring kerkeraden en kerkelijke vergaderingen niets vermochten.

Als dienaars van den staat en leden der kerk namen deze voedsterheeren deel aan de zittingen der Synode Nationaal van *Dordrecht*, die — en het was zeer anti-calvinistisch — niet door de kerk maar door den staat werd bijeengeroepen.

Hare geschiedenis had grondiger behandeling verdiend dan haar ten deel gevallen is. Het oudste bericht over haar, vervat in een brief van C. NIELLIUS aan *Jean Augustyns*, ten druk bezorgd door J. H. HALBERTSMA en toegelicht door A. STOLKER, die bewees, 'dat *Augustyns* geen ander was dan *Wtenbogaert*, kwam eerst in 1828 „Vaderlandsche „Letteroef." ter onzer kennis. Liefst zwijg ik over GAMMA DER VINEN'S *Bloemlezing, geschiedkundige minder algemeen bekende bijzonderheden betrekkelijk de Nationale Synode te Dordrecht*, in 1835 gedrukt. De bijzonderheden ontbreken niet, maar de waardige toon, waarop ze verhaald moesten zijn, wordt geheel gemist. Wat dien toon betreft, laat het werk van haren jongsten geschiedschrijver niets

te wenschen over, Dr. B. GLASIUS, *Geschiedenis der Nationale Synode in hare Voorgeschiedenis, Handelingen en Gevolgen* (in twee deelen, vier stukken 1860), hij vond een scherpen bestrijder in Mr. C. M. VAN DER KEMP, door wien reeds in deel IV en V van „de Vereeniging, Christelijke Stemmen" een betoog geleverd was van *de eerwaardigheid der Dordtsche Synode ook nog in den tegenwoordigen tijd*, en thans *naar de waarheid der historie* het boek van GLASIUS *beoordeeld en veroordeeld* werd (1860). Beide geschriften verdienen geraadpleegd te worden, terwijl men gereedelijk erkennen zal, dat het van de hand des eerstgenoemden afkomstige in menig opzicht de voorkeur verdient. Ik spreek met ingenomenheid over de in het boek vermelde literatuur, met name over de optelling der bronnen, die op de eerste bladzijden van het 1ste stuk des tweeden deels gevonden wordt. Het belangrijkste, dat de vaderlandsche letterkunde voor de geschiedenis dezer kerkvergadering opleverde, schonk Dr. H. EDEMA VAN DER TUUK in eene monographie over *Johannes Bogerman* (1868), die zonder tegenspraak de rijkste bron voor onze kennis niet slechts van dien persoon, maar ook van dien tijd, opent. Tal van onuitgegeven brieven van en aan *Bogerman* verheffen het boek tot eene schatkamer van wetenswaardige bijzonderheden en verzekeren aan dezen wetenschappelijken arbeid een duurzaam leven. Mocht aan enkele vrienden van *Bogerman* gelijke onderscheiding ten deel vallen! Wie zegt ons, hoeveel belangrijks schuilt in de schriftelijke nalatenschap van *Festus Hommius*, van welke ROGGE „de Navorscher" 1866, bl. 209 gesproken heeft. Naast zulke mannen telde de Synode een keurbende van binnen- en buitenlandsche godgeleerden.

P H. ROESSINGH vergat de verdiensten niet van *Hendrik Alting* in zijne Dissertatie over *Jacobus Alting, een bijbelsch godgeleerde uit het midden der* 17e *eeuw*, 1864. Personen en werkzaamheden der Bremer afgevaardigden werden ons, met behulp van Nederlandsche geschriften, grondig ge-

schetst door Dr. J. F. IKEN „Bremisches Jahrbuch" X, S. 11 flg. Het belangrijk relaas der Hessische gedeputeerden werd opgenomen in het „Zeitschrift für Hist. Theol." 1853. Dr. TRECHSEL, de levensgeschiedenis van *Marx Rütimeijer*, weleer student te *Franeker* en daar zeer met zijn commilito *Episcopius* bevriend, verhalende „Berner Taschen-„buch" 1868, spreekt van diens deelname aan de Synode, werwaarts hij door *Bern* was afgevaardigd. *Jean Diodati*, de vertegenwoordiger van *Genève*, vond in SCHOTEL een bevoegd biograaph (1844).

Een blik op de staatslieden, die aan de vergadering deelnamen, verhoogt onze belangstelling in de door GLASIUS opgenomene levensberichten. Over *Daniël Heinsius* verdient vergeleken te worden J. P. VAN CAPELLE in de „Bijdragen tot de geschied. der wetensch. en letteren in „Nederland" 1821, een bundel, waarin veel belanrijks gevonden wordt, Dr. SCHOTEL wees eenige bronnen aan voor het leven en de geschriften van den Leidschen geleerde in zijne „Letterk. en oudheidk. avondstonden" 1841, bl. 169 vlg. DODT VAN FLENSBURG gaf uitvoerige nalezingen in het „Historisch Tijdschrift" 2e jaarg., dat geredigeerd werd door prof. L. G. VISSCHER. De „Dietsche Warande" bevatte in deel VI een uitvoerige teekening van *Heinsius als hoogleeraar en dichter* door A. AUG. ANGILLIS, toegelicht door genealogische aanteekeningen van Mr. W. J. C. VAN HASSELT (geboren 9 Januari 1795, overleden 2 Maart 1864) en J. A. ALBERDINGK THYM.

De samenwerking dezer voorgangers in kerk en staat heeft aan die Synode eenen invloed verschaft, gelijk wel geene andere in de Protestantsche kerk ooit genoten heeft. Met hare overleggingen en besluiten was het haar volle ernst. De zuiverheid der leer ging haar boven alles. De hoogleeraar KIST volbracht een goed werk door zijn *Onderzoek naar de onderteekening der Formulieren door Hoogleer-*

aren en Doctoren der godgeleerdheid, sedert de Synode van Dordrecht, bijzonder aan de Hoogeschool te Leiden, geplaatst in het „Archief" IX, waaraan was toegevoegd een facsimilé der handteekeningen van de Leidsche hoogleeraren en de eerlijke bekentenis van twee zijner voorgangers, dat het boek der onderteekening bij herhaling jaren lang was zoek geweest.

Op deze verhandeling zich beroepende meende VAN TOORENENBERGEN recht te hebben tot het beweren, dat door de *Leidsche hoogleeraren een deel der Dordsche nalatenschap verzaakt* was; een gevoelen, krachtig bestreden door ABRAHAM KUYPER in de brochures, *de Leidsche Professoren en de executeurs der Dordtsche nalatenschap*, en *Revisie der Revisie-legende met bijlagen; voorafgaat een publyk Epistel met twee annexen aan* Dr. J. J. VAN TOORENENBERGEN (1879), welke strijd den hoogleeraar M. A. GOOSZEN lezenswaardige bladzijden in de pen gaf „Geloof en vrijheid", 1879. Wie het genoemde met verschuldigde aandacht gelezen heeft, zal recht opgewekt zijn, om te luisteren naar het helder geschreven vertoog van Dr. H. J. OFFERHAUS over *het ontstaan en de ontwikkeling van het Confessioneel beginsel in de Nederlandsche Hervormde Kerk* „Geloof en „Vrijheid" 15e jaarg. Lang eer deze kwestie aan de orde gesteld was, had ik met eenige historische mededeelingen „Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie" 3e dr. bl. 21 volg. aangetoond, hoe er sedert de dagen der Synode over het gezag der formulieren hier te lande verschillend geoordeeld is.

EDEMA VAN DER TUUK heeft navolgers gevonden in het waardeeren van de Synode en het door haar verrichte; toch zijn de stemmen dergenen niet tot zwijgen gebracht, die een ongunstig oordeel bleven uitbrengen evenzeer over de bekwaamheid als over de rechtsbevoegdheid van het College. De hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT „Ned. Archief" II bl. 168 volg. beweerde, dat de leden

der Synode geen oog gehad hebben voor de onderscheidene strekking der formulieren van eenigheid, eene meening door zijn ambtgenoot H. J. ROYAARDS, t. a. p. bl. 374 volg. met nadruk weersproken. Des eerstgenoemden zoon, C. P. HOFSTEDE DE GROOT gaf op de vraag: *Zijn de Remonstranten op de Synode van Dordrecht te recht veroordeeld?* „de Tijdspiegel" 1881 een ontkennend antwoord, dat voor zoo ver ik weet niet openlijk bestreden is, maar gewis geen algemeene sympathie gevonden heeft bij degenen, die meenen, dat vraagstukken van historischen aard zuiver naar hun tijd, niet naar een lateren, zij het ook beteren, beoordeeld mogen worden. Vergeleken worde zijn betoog met dat eens ongenoemden in de „Bibliotheek van Th. Letterk." 1808 bl. 948 volg. ter beantwoording dezer vraag: *Verdienen de Gomaristen de beschuldiging van intolerantie tegen de Arminianen?*

Onder toezicht van J. H. DONNER en S. A. VAN DEN HOORN werd een nieuwe druk der *Acta of handelingen der Nationale Synode, in de tegenwoordige spelling naar de oorspronkelijke Nederduitsche uitgave* ten jare 1885 het publiek aangeboden. Meer dan de spelling eischte onderzoek en revisie. BOGERMAN immers schreef in Maart 1625 het volgende: „ante paucos dies D. *Polyander* ad me scripsit, acta Sy„nodalia non ea, quae a D. *Dammanno* contracta et a „fratribus ad id deputatis revisa sunt, sed quae a D. *Festo* „*Hommio* conscripta et a theologis Leydensibus, jussu Or„dinum generalium, limata, polita et judiciorum additi„one, aliisque documentis aucta sunt, in *Hollandia* excudi. Vgl. „Godgel. Bijdragen" 1849, bl. 526.

De geschiedenis der Dordsche Synode heeft tot heden zich te beklagen over de oppervlakkigheid, waarmede al het door haar beslotene, wat niet met de Remonstrantsche kwestie in verband stond, behandeld is. GLASIUS heeft het niet onvermeld gelaten, doch slechts in den vorm van aanhangsel beschreven. Toch is het der moeite waard, hare

veelzijdige werkzaamheid met eerbied te gedenken, allermeest de naar haar besluit ondernomene overzetting des Bijbels.

N. HINLOPEN'S (geboren in 1724, overleden 16 December 1792) *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bijbels* (1777) en HERINGA'S (geboren 14 October 1765, overleden 18 Januari 1840) *Bijzonderheden nopens de gewone Nederl. Bijbelvertaling* „Archief" V vindt gij door GLASIUS vermeld. Voeg daaraan toe de *Historische verhandelinge van de overzettinge van de Heylige Schriftuure in de Nederduytsche taale*, waarmede ISAÄC LE LONG zijne „Boekzaal „der Nederduytsche Bijbels" opent (1732). H. J. ROYAARDS zond de *Aanteekeningen van Ludovicus Gerardus van Renesse aangaande de overzetting des Bijbels* in het licht „Nieuw „Archief" II en DELPRAT een *Onuitgegeven brief van Gomarus aan de overzetters des bijbels* „Jaarb. voor Wet. Theol." X. De *Aanteekeningen betreffende de bijbelvertaling van Marnix en wat op Kerkelijke vergaderingen na zijnen dood omtrent het overzetten der H. S. beraamd is*, gaf H. Q. JANSSEN „Kerk. Archief" II ons te lezen. Ook zij aandacht geschonken aan D. F. SIBINGA'S opstel over *de Staten overzetting* „Godg. Bijdr. 1831, en de *Bijdrage tot de geschiedenis der Staten-overzetting des Bijbels*, door J. ANSPACH geplaatst in „de Navorscher", 1877. Tot recht verstand van de geschiedenis der bijbelvertaling behooren ook de „Godsdien„stige en Kerkelijke geschriften" van *Marnix* mede geraadpleegd, deel II bl. XXXI volg. en deel III bl. 221 volg. en geluisterd te worden naar het antwoord, dat M. VAN MEETEREN gaf op de vraag: *Wat is er vóór de Statenvertaling in ons vaderland gedaan, om den bijbel in de landstaal bekend te maken en hoe is die overzetting tot stand gebracht en ingevoerd?* „Maandschr. voor Chr. van den beschaafden „stand" I. Dr. PIJPER zette de geschiedenis van *Utenhove's* vertaling uiteen, te gelijk met die van *van Liesvelt*, „Jan Utenhove, zijn leven en zijn werken" bl. 117 volg.

De „Kroniek van het Historisch Genootschap, gevestigd te „Utrecht" (jaarg. 1884) bewaart de Remonstrantie van de gecommitteerden betreffende de bijbelvertaling der Synode in 1593 den Staten aangeboden; die van 1868 b. 499 een belangrijk schrijven aan P. PLANCIUS (geboren in 1550, overleden 25 Mei 1622) over het zelfde onderwerp. De „Nederl. „Stemmen over godsd., staatk., gesch. en letterkunde", V handelden over *eenige Nederduitsche Bijbelvertalingen*, deels aan de Staten-overzetting voorafgegaan, deels langen tijd na haar bewerkt. Ik betwist den ongenoemden schrijver de vrijheid niet, om te beoordeelen of te veroordeelen, gelijk hij meent te moeten doen. Doch ik teeken protest aan tegen lofspraken als deze: bl. 169: „de Staten-ver„taling is vervaardigd in eenen geest des ootmoedigen „gebeds". Op wat grond wordt dit beweerd? Het feit, dat de vergaderingen der overzetters met gebed en dankzegging geopend en gesloten werden, is niet voldoende, om zulk eene bewering uit te spreken, over wier juistheid alleen het oog des Alzienden oordeelen kan. Weet de schrijver, dat VAN DER PALM de pen opvatte, zonder eerst de handen te hebben gevouwen? is het hem bekend, dat zij, die in jonger tijd dergelijke taak ondernamen, dit deden, niet opziende tot Hem, van wien alleen licht en kracht over ons komt. Dr. KUYPER's vrijmoedigheid om ten opzichte van de Staten-overzetting te durven zeggen, „He„dendaagsche Schriftkritiek" bl. 39: „dat buiten hooger „bezielen haar verschijning zich nauwelijks verklaren laat", is allen een onoplosbaar raadsel, die de deugden der overzetting waardeerende, het oog geopend hebben voor hare vele gebreken en met dit gewaande „hooger bezie„len" de grove slordigheid van den eersten druk niet weten te rijmen. Bij den Deventerschen predikant CASPAR SIBELIUS (geboren 21 Juni 1590, overleden 1 Januari 1658) wekte die slordigheid zooveel ergernis, dat hij een door hem verbeterd exemplaar der uitgave van 1637 aan den

drukker overdeed, die daarnaar in 1640 eene nieuwe oplage bezorgde, wier correctie weinig te wenschen overliet. SIBELIUS had door zijne aanmerkingen zoovelen wakker geschud, dat men na zijnen dood zich van zijne papieren — „hij was seer sorghvuldich in 't aanteekenen geweest" „Archief voor Kerk. Gesch." V bl. 202 — meester maakte en ze verzegelde, gelijk de hooge regeering ook deed met de schriftelijke nalatenschap betreffende de vertaling en hare revisie van L. G. VAN RENESSE, een der herzieners, geboren 11 Mei 1599, overleden 19 Februari 1671. Wat er overblijft van dit „hooger bezielen" is niet veel, wanneer men de geschiedenis, ook die van SIBELIUS, spreken laat, gelijk prof. H. W. TYDEMAN (geboren 25 Augustus 1778, overleden 6 Maart 1863) haar in de „Godg. Bijdr." 1849 heeft opgeteekend.

De tekst, dien de overzetters gevolgd hebben, bracht de pennen onzer geleerden in beweging. Wie gedenkt niet HERINGA's *Disputatio de L. C. Valckenarii sententia, qua interpretes N. T. Belgae doctorum virorum conjecturas nullo etiam codice confirmatas in versionem suam recepisse dicuntur* „Comm. Lat. Class. III Instituti Belg." Vol. VI. Het door HERINGA beweerde betreffende de voorkeur, die de overzetters aan *Beza's* tekst van 1589 gegeven hebben, werd door J. AB UTRECHT DRESSELHUYS bestreden „de Gids" 1846 II bl. 95 en door hem aangedrongen op het in het oog houden van een bestaand verschil tusschen de translatores en de revisores.

De tekst des Nieuwen Testaments, feitelijk door de kerk aangenomen en ingevoerd, werd in zijn verschil met den *textus receptus* beschreven door J. H. A. MICHELSEN „Theol. Tijdschr." 1884. De invloed, die uit ons vaderland door de uitgaaf van den Elzevierschen druk des N. T. (1624) is geoefend op den tekst en de waardeering der Schrift', is aangewezen door Dr. DOEDES in zijne bekroonde verhandeling *over de Tekstcritiek des Nieuwen Verbonds*

(1844), die onbekend schijnt gebleven te zijn aan den geleerden auteur der *Bibliotheca Novi Testamenti Graeci* (1872), E. REUSS. De Elzeviersche uitgaven zijn uitvoerig beschreven door ALPHONSE WILLEMS in het fraaie boek *Les Elzevier, Histoire et annales typographiques* (1880). De *Geschiedenis van den Bijbel van Czaar Peter*, opgeteekend door de pen van den bibliograaph TH. I. J. ARNOLD „Bijdr. tot de gesch. v. d. Ned. Boekh." 1884, prikkelt onze verbeeldingskracht door de gedachte aan de grootte van den invloed, dien onze Staten-overzetting in *Rusland* zou kunnen geoefend hebben, indien ze daar naar des keizers wensch vertaald ware geworden. Op vertaling en kantteekeningen werden gegronde aanmerkingen gemaakt in de geschriften door YPEY en DERMOUT genoemd „Gesch. der Ned. Herv. Kerk" II aant. bl. 268, 375 v. Een wetenschappelijk man als de hoogleeraar E. SCHEIDIUS (geboren 24 December 1742, overleden 27 April 1794) verhief zijn stem ten gunste eener verbeterde overzetting, en sprak de zeer verstandige woorden, die ons door ISAÄC PRINS recht tijdig herinnerd werden „Godg. Bijdr." 1852. De blijvende begeerte naar verbetering hield waarlijk het oog niet gesloten voor de deugden van het geleverde. Zóó Dr. D. HARTING schrijvende *Over de verklarende tusschenvoegsels in de Staten-Vertaling des Bijbels* „Jaarb. v. Wet. „Theol." V, zóó Dr. G. VISSERING (geboren 1 Juni 1813, overleden 28 Juni 1869) in de *Proeve eener beantwoording der vraag, welke zijn de gebreken der dusgenoemde Staten-Vertaling van de Schriften des N. T.?* t. a. p. X. Lees VAN HENGEL's *Proeve van grondslagen voor eene nieuwe Ned. vertaling van het N. T* en DOEDES' *gedachten over eene nieuwe Ned. vertaling van het N. T.* „Jaarb. v. Wet. Th." XII; allen verkondigen den lof dier oude overzetting. De twee laatstgenoemde geschriften behooren tot de voornaamste stukken, die gewisseld zijn naar aanleiding van het plan eener nieuwe overzetting des bijbels door de Synode van 1848 goedgekeurd en onder

hare begunstiging volvoerd. De lotgevallen dezer onderneming zijn geboekt in de Dissertatie van Dr. G. J. VOS A.Z., *De nieuwe Synodale Bijbelvertaling* (1870), waar de lezer meer dan één brochure genoemd vindt, daardoor voor de vergetelheid bewaard. Dr. VOS heeft menige fout in de geleverde vertaling aangewezen, doch mijns achtens niet het recht verworven, om de stelling voor te dragen: „de dusgenaamde Synodale vertaling van de vijf histo„rische boeken des N. T. is niet aanbevelenswaardig bo„ven de zoogenaamde Staten-vertaling van diezelfde boe„ken". Treurige uitspraak! indien zij waarheid bevatte, zou zij ons zeggen, dat bijna twee en een halve eeuw voorbijgegaan zijn, zonder dat wij op het gebied van taal- en uitlegkunde iets aangeleerd hebben. Oprecht geloovende, dat de geest Gods ook op het gebied der wetenschap werkt, zou ik liever met een ander leerling der Utrechtsche school, Dr. BINNEWEG „de leer van Paulus „aangaande den doop", bl. 164, belijden: „reeds a priori „is waarschijnlijk, dat de zoogenaamde Synodale vertaling „boven de zoogenaamde Staten-vertaling van het Nieuwe „Testament de voorkeur verdient".

Een ander onderwerp, dat de aandacht der Synode van *Dordrecht* boeide, was het godsdienstonderwijs. Wij zullen niet vergeten, welke belangrijke bijzonderheden *over het Catechiseeren* door HERINGA werden opgenomen in eene verhandeling „Kerk. raadv. en raadg." deel IV, noch de *Catechetische studiën* van den hoogleeraar G. H. LAMERS „Nieuwe bijdr. op het gebied van godg. en wijsb." deel I, maar een en ander in waarde houden naast het reeds genoemde geschrift van MARONIER.

Over hetgeen betreffende den doop op de Synode gehandeld is, missen wij noode bij GLASIUS een overzicht van hetgeen aan deze beraadslagingen in de provinciale Synoden voorafging. De kwestieuse uitdrukkingen *alhier* en *in Christus geheiligd* hebben eene geschiedenis en wel

eene van zeer woeligen aard, door J. A. M. MENSINGA geschetst in zijne „Verhandeling over de Liturgische Schriften „der Ned. Herv. Kerk" (1851).

De opleiding der aanstaande godsdienstleeraren was een bepaald punt van bespreking op de kerkvergadering. Zij erkende de leemten en verlangde naar verbetering der gebreken. Dat de kerk zich te onthouden heeft van het stichten van universiteiten, was de overtuiging, die VOETIUS uit de zittingen der Synode met zich nam. Dr. KUYPER herinnerde het ons in zijne *Bede om een dubbel Corrigendum aan Dr. A. W Bronsveld* (1880). Wel werd het door Dr. BRONSVELD *afgewezen*, doch herhaald en hernieuwd in KUYPER's brochure, beter gezegd boek: *Strikt genomen, het recht tot universiteits-stichting staatsrechtelijk en historisch toegelicht.* Hoezeer echter de kerk op den gang en de richting van het godgeleerd onderwijs invloed meende te mogen en te moeten oefenen, toonde de Utrechtsche hoogleeraar P. DE JONG met de stukken aan, *De strijd voor de vrijheid der academie gedurende de eerste vijftig jaren van haar bestaan door de stedelijke Regeering tegen de Kerk gevoerd* (1881). Het weinige, wat voor de studiën en het afleggen der examina gedaan was en gedaan werd, teekende BRUCHERUS op, „Gedenkboek van Stad en Lande", bl. 262 volg.; de oneenigheden tusschen de kerk en de hoogeschool van *Franeker* over het examineeren en bevorderen van Candidaten, DIEST LORGION, „de Ned. Herv. Kerk in Friesland", bl. 95 volg.

Hetgeen ik geschreven heb ter beantwoording van de vraag: *Werwaarts ter studie, naar Wittenberg, Heidelberg, Genève?* in „Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedu„rende de 16e en 17e eeuw", deel I, was goeddeels resultaat van onderzoekingen, door anderen vóór mij volbracht. Reeds had N. C. KIST eene *naamlijst* ontworpen *van de Nederlanders in de XVIe eeuw te Wittenberg gegradueerd* „Ned. Archief" V en J. C. SCHULTZ JACOBI eene dergelijke

van Nederlanders die van 1502—1560 aan dezelfde hoogeschool vertoefd hebben, benevens eene opgaaf van Nederlanders, wier namen in het album van *Rostock* gevonden worden „Oud en nieuw uit de gesch. der Ned. „Luth. Kerk" 1862. Dat ook Nederlanders in *Schotland* gestudeerd hebben, blijkt uit „Archief voor K. G." VI en VIII. Naast ROGGE's *Naamlijst van Nederlanders, die te Genève gestudeerd hebben* „Godg. Bijdragen" 1858 leggen wij DE WAL's met veel zorg bewerkte *Naamlijst van Nederlandsche Studenten, die sedert het begin der Hervorming te Genève en Heidelberg verkeerd hebben* „Hand. en Meded. van „de Maatsch. van Letterk.", 1865.

Zoo het hier de plaats ware voor eene geschiedenis van de godgeleerde wetenschap en van het godgeleerd onderwijs, ik zou een veld mogen betreden, waarop ik met genoegen mij bewegen kon. Ik geloof mij daarvan te moeten onthouden en maak alleen met een enkel woord melding van SCHOTEL's onvoltooid gebleven *Geschiedenis van het Staten-Collegie te Leiden*, waarvan in 1867 een eerste stuk verscheen, getiteld *een Studenten oproer* in 1594. Voortzetting van dezen arbeid zou gewis over de regenten en subregenten licht verspreid hebben, met name over *Jeremias Basting* (geboren in 1554, overleden 19 October 1598), over wien merkwaardige bijzonderheden te vinden zijn in de „Kroniek van het Hist. Genootsch." 1846 bl. 379 volg.

De laatst behandelde vraag op de Synode betrof *de Censuur der boeken*. Het spijt mij, dat dit belangwekkend onderwerp tot heden over verwaarloozing te klagen heeft. De Dissertatie van Mr. J. T. BODEL NYENHUIS, *de juribus Typographorum ac bibliopolarum in regno Belgico* (1819) laat vele vragen onbeantwoord. Het *Kerkelijk placaatboek* levert meer bijdragen, doch zij liggen door het werk verspreid en moeten bijeengezocht worden. Mag ik bovendien eene en andere plaats aanwijzen, waar de aanstaande geschiedschrijver der *Censuur* mede stof vindt voor zijn onderzoek,

schijnbaar dor, doch inderdaad altijd de moeite loonende. Mr. J. NANNINGA UITTERDIJK bepaalde onze aandacht bij de *vervolging van boekdrukkers te Kampen, wegens het drukken van fameuse libellen en geuzenliederen* „Bijdrag. — Vaderl. gesch." VIII. De ijver der rechtzinnigheid keerde zich met nadruk tegen het verbreiden van afwijkingen in de leer en het verkoopen van schadelijke geschriften. Wij kunnen het bewijzen met een uittreksel van de akten der Zuid-Hollandsche Synode, gehouden in 1601 en 1605; op beide deed de vrees voor het veldwinnen der gevoelens van *Hendrik Nicolaas* en *David Joris* zich hooren. J. ANSPACH deelt ons die akten mede en maakt tevens „de Navorscher" 1877 bl. 159 melding van de aanmoediging, door de Synode te *Schiedam* in 1602 uitgesproken over den apologetischen arbeid van den predikant CASPAR SWERINKHUIZEN, eigenlijk heetende GREVINCKHOVEN (geboren in 1550, overleden 18 September 1606), *Ontdeckinge van de monstreuse dwalingen des libertijnschen vergoden vrygheester Hendrici Nicolaessen.*

Het geschrift van A. S. SERVAAS VAN ROOIJEN, *Verboden boeken, geschriften, couranten in de* 18e *eeuw*, leverde eene bijdrage tot de geschiedenis der Haagsche censuur. W. EEKHOFF handelde in *de Stedelijke Bibliotheek van Leeuwarden* (1870) bl. 442 over de in Friesland toegepaste, en de „Kroniek van het Hist. Genootsch." 1874 doet de klacht der N. en Z.-Hollandsche Synode over een boek van den Hamburgschen predikant *P. Nicolai* (geboren 10 Augustus 1556, overleden 26 October 1608) ons hooren. Die geschiedenis van de verboden lectuur moet opgezocht worden uit de archieven en notulenboeken van de kerkeraden onzer groote steden, gelijk gedaan is door een ongenoemde in „de Navorscher" 1883, bl. 319. In een vroegeren jaargang van dit tijdschrift, dien van 1877, had de redacteur P. LEENDERTZ WZ. (geboren 19 November 1817, overleden 10 September 1880) een grondig verhaal geleverd van de

lotgevallen der geschriften van *Adriaan Koerbach*.

Doch niet slechts op het verbodene worde achtgeslagen; billijkheid eischt het volbrengen van de aangename taak, om ook verslag te geven van hetgeen de hooge regeering voor het bevorderen van kunst, wetenschap en beschaving in het algemeen gedaan heeft, bij welk verslag DODT VAN FLENSBURG een goede wegwijzer mag heeten in de belangrijke mededeelingen over dit onderwerp, door hem verzameld uit de *Resolutiën der generale Staten* in het door hem geredigeerd „Archief" V, VI, VII, niet minder dan de ongenoemde auteur, die over hetzelfde onderwerp schreef in „de Navorscher" 1877, 1878 en 1879.

§ 2. *Provinciale Synoden.*

Wie ze wil leeren kennen in de dagen van eenigheid des geestes, ijverende voor den vrede en den welstand der kerk, sla de bladzijden op, door ROGGE beschreven met het verhaal van de beraadslagingen der *Utrechtsche Synoden van* 1606 *en* 1612 „Vad. Lett." 1868. Woeliger tijden naderden. *De besluiten der Drentsche Synode ten gevolge van het te Dordrecht bepaalde* werden door Dr. G. BENTHEM REDDINGIUS (geboren 20 Juni 1774, overleden 27 October 1844) met *het rapport der Drentsche afgevaardigden ter nationale Synode* medegedeeld in het „Archief v. Kerk. Gesch." deel VI. Het volgende deel van dat tijdschrift is in zijn geheelen omvang ingenomen door de *Aanteekeningen uit de Synodale vergadering van Zuid-Holland van al het voorgevallene in de zaak der Remonstranten van* 1619—1779, gevolgd door de *aanteekeningen over de jaren* 1780—1805, *zoo als die door de Classis van Schieland zijn aangevuld*; een en ander door KIST den lezers voorgelegd en voorzien met een register van zaken en personen. De aandachtige lezer houde dat gedrukte voor iets meer en iets anders dan voor proef van de worstelingen eener machteloos wordende polemiek; hij waardeere het als teeken van leven en ijver

bij mannen, die vast geloofden, dat Evangelisch en Calvinistisch Christendom volkomen synoniem moesten heeten. Tot toevoegsel aan het geleverde gaf dezelfde hoogleeraar in deel VIII van zijn tijdschrift de *Handelingen der Synode van Friesland* betreffende hetzelfde onderwerp. Hoeveel nut de beoefening der kerkelijke geschiedenis uit de *acta* van de Synoden dezer Provincie trekken kan, toonde E. J. DIEST LORGION in zijn werk *de Nederduitsch-Hervormde Kerk in Friesland, sedert hare vestiging tot het jaar* 1795 (1848). Veel dank oogstte KIST voor de in druk gebrachte *Synopsis der Handelingen van de Classis van Nijmegen van* 1590—1660 *te zamen gebragt door David Heyster* „Ned. Archief" IV. De lezing van het ook door hem in druk bezorgde *Request der Z. en N.-Hollandsche Synode om vermeerdering van Predikantstractementen ten platten lande in* 1669 „Ned. Arch." IX gaf in menige pastorie stof tot herhaling eener oude, niet verouderde klacht. Geen mindere aandacht vragen en verdienen de in „de Navorscher" 1881 afgedrukte *Synodalia nopens den kerkelijken toestand van het Overkwartier in de eerste helft der zeventiende eeuw.* Met aandrang wek ik op tot het naslaan van de extracten uit het verhandelde op provinciale Synoden, bewaard in het, ik mag zeggen leerzame *Kerkelijk Hantboekje, zeer dienstig en nodig voor predikanten en kerkeraden,* waarvan de derde druk in 1738 verscheen, vermeerderd met een *voorreden in welke de opkomst, noodzakelijkheid en nuttigheid van de kerkelijke vergaderingen uit de oudheid en kerkelijke Historiën werdt aangetoont en opengelegt.*

C. DE KRUIJFF (geboren in 1734, overleden 7 Augustus 1802) verrichtte een goed werk door de uitgaaf van een *Utrechts Synodaal-Handboekje of hoofdzakelijke inhoud der Synodalia van de Synodus van Utrecht van* 1619 *tot* 1801, *waarachter gevoegd is manier van procedeeren in het kerkelijke, zamengesteld en opgemaakt ten dienste van de Synode van Utrecht* (1803).

De provinciale Synode in 1620 te *Zierikzee* gehouden, waar de vraag ter tafel gelegd was, „hoe men best zal „practizeeren, dat de heidenen in *Oost-Indiën* mogen be- „keerd worden tot het Christelijk geloof, dewijl de Stu- „denten en Ziekentroosters derwaarts gaande, gemeenlijk „zeer ongeoefend zijn" en de Walchersche klasse, die daarna het verlangen openbaarde, dat de Staten van *Zeeland* bij de Kamers der Oost-Indische Compagnie mochten aandringen op het vestigen van een Seminarie, waar jongelieden behalve in de Theologie ook in de Maleische taal zouden onderwezen worden, — zij werden dankbaar herdacht en de gevolgen der genomene besluiten aangewezen door PETRUS HOFSTEDE in het werk *Oost-Indische Kerkzaken zoo oude als nieuwe*, *meest alle uit oorspronkelijke en ongedrukte stukken bijeenverzameld*, *in orde gebracht en beredeneerd*, twee deelen 1779 en 1780, waarvan het tweede deel veel wetenswaardigs over den zendingsarbeid onder de Heidenen bevat. Het eerste deel is geschreven met het oogmerk om te betoogen dat de kerkeraden in *Oost-Indië* niet gerechtigd zijn tot het aanstellen van proponenten en het ordenen van predikanten. Tegen den inhoud van dat deel richtte F. G. C. RÜTZ (geboren 29 October 1733, overleden 1803) *een bundel Brieven*, geschreven, naar het op den titel luidde, door *Philadelphus* te *Irenopel.* Wat *Antonius Walaeus* voor het Seminarie, toen het korten tijd te *Leiden* gevestigd was, gedaan heeft, herdacht zijn biograaph Dr. J. BORSIUS „Ned. Archief" VIII, die tevens onderscheidene berichten van het bekende *Vita Walaei* verbeterde.

De provinciale Synode, die den stoot gaf aan het gewichtig werk van de verbreiding des Evangelies zij door het nageslacht in eere gehouden. De aanteekeningen uit de *acta* der provinciale Synoden van *Noord-Holland* en uit die van andere Provinciën, door de goede zorg van J. A. GROTHE in druk gegeven in zijn *Archief voor de*

geschiedenis der oud-Hollandsche Zending, (1884, 1885, 1886), bewijzen de belangstelling, die de zaak ook buiten *Zeeland* genoot. Rijke stoffe is er, om het in deze *Aanteekeningen* voorkomende toe te lichten en uit te breiden. Wat verdient eerder genoemd te worden dan het werk van FRANÇOIS VALENTIJN (geboren 17 April 1656, overleden 6 Augustus 1727) met den welbekenden titel *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, vijf deelen 1724—1726, waarvan in 1855 eene nieuwe uitgaaf beproefd, doch niet voltooid werd. Daarnaast komt eene eereplaats toe aan C. A. L. TROOSTENBURG DE BRUYN's, *de Hervormde kerk in Nederlandsch Oost-Indië, onder de O. I. Compagnie* 1602—1785, verschenen in 1884, een arbeid, waardoor de door Dr. S. A. BUDDINGH (geboren 26 Maart 1811, overleden 29 Juli 1869) uitgegeven *Naamlijst der Predikanten in Ned. Oost-Indië en Zendelingleeraren van* 1605—1857 en diens *Proeve eener chronologisch-statistische schets van de lotgevallen der Protestantsche kerk* aldaar (1857) in de schaduw werden geplaatst.

Van anderen aard, maar niet minder dienende ter toelichting van bovengenoemde *Aanteekeningen*, acht ik het geschrevene door prof. P. J. VETH over *Philippus Baldaeus* „Ontdekkers en onderzoekers" (1884) en over *Joh. Maurits Mohr* „de Gids" 1885 III. Dr. J. HARTOG's opstel aan *P. A. v. d. Parra* gewijd „Geloof en Vrijheid" 4e jaarg., BUSKEN HUET's studie over het *dagboek van Gerrit Verbeek* „Letterk. Fantas. en Kritiek." deel I; J. C. HOOYKAAS (geboren 3 Juni 1829, overleden 12 Maart 1870), auteur van het *Repertorium op de koloniale letterkunde*, na des schrijvers betreurd overlijden door Dr. W. N. DU RIEU voltooid en Dr. VAN DER CHIJS in de *Proeve eener Ned. Indische bibliographie* „Verh. van het Bat. Genootsch." deel XXXVII en XXXIX verschaffen de literarische hulpmiddelen, om het werk der provinciale Synoden in het moederland op den rechten prijs te schatten.

Iets uit het innerlijk leven der Vaderlandsche kerk in de

17e *eeuw* gaf S. D. VAN VEEN ons te aanschouwen in zijne mededeelingen betreffende de provinciale Synode, in 1678 te *Bolsward* gehouden, waar onder andere punten ook de bekeering der Joden behandeld werd, „Stemmen voor waar„heid en vrede" 1885, bl. 109 volg. Het krachtig getuigenis van des Stadhouders *Willem III* ingenomenheid met zijne belijdenis werd, als *merkwaardig uittreksel uit de acta van de provinciale Synode van Overijssel* in 1688, opgenomen in „Bijdr. en Meded. van het Hist. Genootschap" VIII. Hoewel warm Protestant heeft hij geen godsdiensthaat gekend. De eerw. S. VAN DEN ANKER gaf een ontkennend antwoord op de vraag: *is Willem III een Culturkämpfer?* „Studiën op godg. wet. en lett. gebied" IX. De schrijver bewees, dat de koning de hem tegen de Roomschen opgedrongen wetten niet ten uitvoer bracht en de lofspraak waardig was, door paus *Innocentius XII* op hem geuit.

Scherpe woorden tegen de Roomschen werden bij herhaling op de provinciale Synoden gehoord. De *aanteekeningen uit de Synodale acten der Provincie Overijssel nopens de Roomsch Katholieken* zijn afgedrukt in de „Bijdr. voor „de gesch. van Overijssel" III en IV. De Zuid-Hollandsche Synode te *Delft* in 1618 gehouden, waarschuwde tegen de bedevaarten der Roomschen naar *Heukelom* „de Navorscher" 1856, bl. 76 en 221, een gebruik waartegen nog in 1654 luide stemmen zich deden hooren t. a. p. 1857 bl. 101. Vooral golden die klachten de bedevaarten naar den put te *Heilo*, en de daar gevestigde kapel, waarover C. W. BRUINVIS veel wetenswaardigs te lezen geeft in „de Navorscher" jaarg. 1862, bl. 354, terwijl in dienzelfden jaargang RAMMELMAN ELSEVIER bl. 294 vlg. ons de gevolgen dier klachten verhaalt.

In meer dan éene Synode werd het votum in den vorm van rechtspraak over personen geuit; J. VAN DER BAAN beschreef in het „Kerk. Archief" deel IV de Kerkelijke

procedure *over de zaak van Philippus en Petrus Landsbergen*, H. BOONEN teekende *den strijd tegen W. Momma, als eene bladzijde uit de Kerkgeschiedenis van Middelburg* „Kerk. „Archief" deel IV, die zeker meer onze aandacht verdient dan *de Kerkelijke procedure te Sluis* in 1705 „Ned. Archief" VI en die tegen Dr. *Petrus Santvoort*, door W. STORM voor de vergetelheid bewaard in „Nederl. Archief" deel II.

Ook op de ijverige werkzaamheden der classicale besturen is ons een blik vergund. Uit de handelingen der classis van *Rhenen* en *Wijk* in de jaren 1671—1672 werd door V. F. J. BOONACKER een en ander te lezen gegeven betreffende maatregelen tot bekeering van Joden en Heidenen en een blik ons gegund op den ongelukkigen toestand van vele gemeenten, inzonderheid op die van *Rhenen* en *Amerongen*, tijdens den inval der Franschen „Nieuw „Archief" II. E. W. VERBEEK, uitgever van het reeds genoemde „Zutphensch classicael register" gaf in het eerste deel van dit geschrift eene alphabetische naamlijst der in die classis behandelde zaken tot het jaar 1760. Hoe droog naar den vorm bevat het boekje eene onderhoudende lectuur en leert ons de tijden, welke wij beleven, roemen, tijden, waarin de bemoeiingen der kerk binnen bescheidener grenzen zijn teruggebracht.

§ 3. *Geloofsgenooten buiten het vaderland.*

Ook de literatuur bevat het bewijs, dat de Christelijke liefde niet alleen aan zich zelve of haren naasten kring denkt, maar ook aan degenen, die in verwijderde oorden haren Heer dienen.

De Nederlandsche ambassades werden gewoonlijk door een predikant vergezeld. De geschiedenis der gezantschapspredikanten moge zich niet over breede behandeling kunnen verheugen, enkele bijdragen hebben daarom dubbele aanspraak op onderscheiding. Niemand raadpleegt op dit punt te vergeefs Mr. J. C. DE JONGE's (geboren 9 Mei 1793, over-

leden 12 Juni 1853) *Nederland en Venetië* (1852). Bij zijne berichten voegen wij den door ROGGE ons in druk bewaarden, Latijnschen brief van den predikant J. PISTORIUS, geschreven 7 Juli 1620 aan de ambtsbroeders te *Dordrecht*, opdat door hunne voorspraak een predikant naar *Venetië* gezonden worde, kort te voren door den schrijver bezocht, „Kroniek — Hist. Genootsch." 1874. *De oprichting van een godgeleerde bibliotheek bij onze ambassade te Madrid* beschreven door Dr. J. HARTOG in „Studiën en Bijdr." II en de door dezelfde bevoegde hand geleverde schets van een der Madridsche gezantschaps-predikanten *Petrus Balenus*, dien hij als *een afvallig predikant* teekende „Geloof en Vrijheid" 9e jaarg. zijn niet vergeten. Enkele bijzonderheden aangaande de gezantschaps-predikanten te *Konstantinopel* bracht ik ter sprake in een opstel *over het Nieuw Grieksch testament* van 1638 „Bibliog. Mededeelingen" (1883), terwijl uit de door Dr. W. N. DU RIEU bezorgde *Levini Warneri de rebus Turcicis epistolae ineditae* (1883) menige bijzonderheid betreffende buitenlandsche geloofsgenooten ons bekend is geworden. Doch ik wenschte wel, dat op dit gebied meer speciale onderzoekingen waren in het werk gesteld. Eene bepaalde beantwoording der vraag, wat er gedaan is, wijst vooral aan, hoeveel er verzuimd is geworden.

Bij voorbeeld. hoe weinig weten wij van de personen en werkzaamheden der veldpredikers. Een *reglement voor de predikanten in het leger*, 1692 vastgesteld, schuilt in de „Kroniek van het Hist. Genootsch." 1875 bl. 146 volg. Toch was de stoffe voorhanden, om over dit onderwerp veel belangrijks op te teekenen. De Resolutiën der Staten-Generaal getuigen van de zorg, waarmede voor rekening des lands de Schotsche, Engelsche en Fransche of Zwitsersche regimenten van veldpredikers werden voorzien, en van hunne bereidvaardigheid, om ten beste van hunne troepen het salaris van een tweeden Evangeliedienaar te *Ostende* te voldoen.

De evangeliebediening op de vloot werd beter bedacht. Dr. J. BORSIUS, dezelfde, jegens wien de beoefenaars der kerkelijke geschiedenis van ons vaderland groote verplichtingen hebben, schreef voor het „Kerk. Archief" 1e deel eene verhandeling over *Johannes Snoupsius, predikant op de vloot van de Ruyter in* 1661 *en* 1662 *als bijdrage tot de kennis van den zedelijken en godsdienstigen toestand van de bemanning dier vloot, alsmede van de wijze, waarop in de geestelijke behoefte van het scheepsvolk voorzien werd.* Onwillekeurig knoopen wij aan deze verhandeling de mededeeling van KIST over *de Gereformeerde Schippergemeente voor Keulen*, in hetzelfde deel geplaatst, en laten niet onvermeld het door J. T. BODEL NIJENHUIS medegedeelde *tweeërlei gebed van de voormalige Directie van den Levantschen Handel en Navigatie in de Middellandsche Zee, te Amsterdam* „Ned. „Arch." VI. Aan den ijver dier Directie in het bevorderen der godsdienstige belangen in den vreemde, trachtte ik eene welverdiende hulde te brengen in de „Bibliogra- „phische Mededeelingen" bl. 227 volg.

De geloofsgenooten buiten het vaderland, 't zij in engeren, 't zij in wijderen zin, leverden stof voor menig belangrijk bericht. Ik gedenk volgaarne de verhandeling van KIST met den titel *blik op de lotgevallen van het Christendom in China, benevens een onderzoek naar de echtheid van het Christelijk Chineesch Monument* in het „Nieuw „Archief" 1e deel opgenomen, en verbind terstond aan de opgaaf van dezen titel de opmerking, dat in deze verhandeling tal van andere opstellen, die over het Christendom in onze koloniën beoosten *de Kaap* handelen, genoemd worden.

Naar de andere zijde der zee ons wendende, denken wij aan de *Classicale acta van Braziliё van* 1636—1649 in de „Kroniek — Hist. Genootsch." 1873, gedrukt naar een handschrift, berustende in het Archief van het provinciaal kerkbestuur van *Utrecht;* aan *de kerkelijke aanteekeningen ra-*

kende de Nederlandsche Gereformeerde gemeente te Smirna, door KIST afgedrukt in „Ned. Archief" deel VII, nader toegelicht door M. W. L. VAN ALPHEN in het *Nieuw kerkelijk Handboek* (1883), Bijlagen bl. 42 volg. Evenzeer danken wij aan KIST, zie het 1e deel van het „Ned. Archief", een *Historisch bericht aangaande de Hollandsche Gereformeerde kerken in Rusland door Jacobus Gargon*, *in leven predikant te St. Petersburg*; in het „Kerk. Archief" deel II beschreef hij het *Lot der vereenigde Boheemsche broeders*, *dat is*, *van de Hervormde kerken in Polen*, *weleer geschetst door R. D. Cassius*, *predikant te Zoelen;* zijn stadgenoot Mr. J. T. BODEL NIJENHUIS verrijkte het „Archief", deel X met *een merkwaardig stuk betreffende de Nederlandsche Hervormde gemeente te Keulen en bijzonderheden over den daarin betrokken predikant Nicolaus de la Planque*, daarna het „Kerk. Archief" deel I met eene bijdrage over *Jonas Michaelius*, *eerste predikant in Nieuw-Amsterdam het latere New-York.* De *Nederduitsche Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika Kaap de Goede Hoop*, *beschouwd in haren kerkrechtelijken toestand*, *vooral in betrekking tot Nederland* vond haren geschiedschrijver in H. J. ROIJAARDS „Ned. Archief", deel VIII; *de Hervormde*, *thans Vereenigde gemeente van Curaçao* den hare in S. VAN DISSEL „Kerk. Archief" II, en *de Kerkelijke toestand der op het einde der* 18e *eeuw naar St. Omer uitgewekene Nederlanders* werd beschouwd door BODEL NIJENHUIS in deel IV van het „Kerk. Archief", een opstel, dat wel de aandacht verdiend had van PIERRE DE WITT, den auteur der lezenswaardige bladzijden in het „Bulletin — du protestantisme „Français" 1885: *les protestants hollandais en France en* 1787.

Werkzaam en onvermoeid is de Christelijke liefde bezig, zoodra over de geloofsgenooten harde tijden van vervolging aanbreken. De Resolutiën onzer Staten-Generaal bieden voor dit onderwerp rijke stof; wie een beknopt overzicht begeert van de belangstelling, waarmede de verdrukte broeders in *Praag*, *Aken* en *Rees* werden gade-

geslagen, doorloope het uittreksel dier Resolutiën, door DODT VAN FLENSBURG in zijn „Archief" V—VII geplaatst, waar zeer liefelijke dingen van hetgeen de Staten gedaan hebben, gelijk DODT het noemt ten beste der beschaving, geboekt zijn. Men neme dit door hem gebezigde woord in den edelsten zin en huldige der vaderen liberaliteit jegens de geloofsgenooten buiten het vaderland.

Trouwens, geene geschiedenis der Waldensen en der door hen geledene vervolgingen kan op papier worden gebracht, of der vaderen liefde voor de huisgenooten des geloofs moet er door verkondigd worden.

Indien wij bij KIST en ROIJAARDS van voorliefde voor een deel der kerkelijke geschiedenis mogen spreken, zou ik durven beweren dat de lotgevallen der Waldensische broeders hen het meest aangetrokken hebben. Het VIe deel van het „Ned. Archief" wijdde een groot getal bladzijden aan *het terugkeeren der Waldensen in hunne valleyen in de jaren* 1689 *en* 1690 *geschetst door een ooggetuige*, naar een onuitgegeven handschrift, ROIJAARDS bepaalde onze aandacht in het „Nieuw Archief" I bij eene beschouwing van *Nederland in betrekking tot de Waldensen* van 1686—1690, grootendeels bewerkt naar de Resolutiën der Staten-Generaal en andere bescheiden. Dr. VERMEULEN wees op de ondersteuning aan de Waldensen door de Provincie *Utrecht* geschonken „Utr. Volksalm." 1854. Wat *Amsterdam* deed werd te boek gesteld in de mededeelingen over de Waldensen, geplaatst in deel III, IV, V van het „Chr. Maand-„schrift van Amsterdam". De *Aanteekeningen betreffende de Waldensen, voorkomende in de Klassikale Acten van Zeeland, gedurende de jaren* 1655—1662 werden door D. BUDDINGH (geboren 18 December 1800, overleden 16 April 1874) geplaatst in het „Kerk. Archief" I. Genoemd deel bewaart ons de door KIST ontworpen *Kritiek en literatuur van de geschiedenis der Waldensen*, terwijl hij in het volgende de aandacht vestigde op *een Reliek van de ver-*

volging der Waldensen in 1730. Met het door hem gegeven overzicht verdient vergeleken te worden de *Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam*, 1e deel bl. 254 volg. Ik bedoel de tweede uitgaaf van dien *Catalogus* (1885). Dr. D. HARTING beschouwde de Waldensen in betrekking tot de R. Katholieke, tot de Hervormde kerk en de Herv. kerk in Nederland in eene verhandeling opgenomen in „de Gids" 1852 II. Moge een en ander oor en oog ontsloten hebben voor de belangrijke resultaten, die wij betreffende naam en oorsprong der Waldensen aan de ijverige studiën onzer naburen te danken hebben.

Naast de Waldensen wekten vooral de geloofsgenooten in *Frankrijk* warme deelneming. De Amsterdamsche leeraar GAGNEBIN herdacht *het* 3e *eeuwfeest van de vestiging der Hervormde kerk in Frankrijk* „Maandschr. voor Chr." XXIII. De ellende, in dat land geleden, bepaaldelijk in *de Cevennes na de herroeping van het Edict van Nantes* en *de daar gehoudene samenkomsten* bewogen hart en hand van J. BRAVE en van J. P. SPRENGER VAN EYK tot het schrijven der roerende bladzijden in „Maandschr. voor Christenen", XXI en „de Fakkel" II en IV Een later tijdperk van de geschiedenis dier kerk, 1788 tot 1853, is wat de kerkelijke inrichting betreft, beschreven door P. J. J. MOUNIER „Maandschrift voor Christenen" XVII. Hoe de herroeping van het Edict van *Nantes* aan woorden en daden van broederlijke deelneming het leven gaf: laat mij het u herinneren, waar ik stilsta bij de lotgevallen der Fransche kerk in ons vaderland.

Het lijden der Fransche geloofsgenooten deed de jammeren der Protestanten in *Hongarije* niet vergeten. LAMPE's *Narratio brevis de oppressa libertate ecclesiarum Hungaricarum* (1676) was noch het eerste noch het laatste geschrift over dit onderwerp. Gij vindt ze genoemd in het voorbericht van het werkje van den Rotterdamschen predikant J. P. SPRENGER VAN EYK, *de Martelaars der Pro-*

testantsche Kerken in Hongarije in de zeventiende eeuw, gedenkschrift hunner hevige vervolging door de Jesuïten, voorbeeldige standvastigheid en eindelijke verlossing (1845). Voor des vlootvoogds *de Ruyter's* nagedachtenis heeft de auteur tevens een eerezuil gesticht, als voor een dergenen, die door hun geloof in liefde werkzaam spreken lang nadat zij gestorven zijn.

Iets uit de geschiedenis van het Protestantisme in Hongarije, van de jaren 1523 tot 1676 leverde ons het „Maandschr. „voor Christenen" deel VII en XXIII. Dr. P. DE KOK wijdde eene verhandeling aan de Saltzburgsche emigranten in het land van den *Vrije van Sluis* ten jare 1733 „Cassan-„dra, Zeeuwsch Jaarb." 1857, en de *Gedenkpenningen* op hun uitwijken geslagen werden beschreven in de „Bijdr. — „Zeeuwsch Vlaanderen", IV en V Naar het buitenland was en bleef de blik der geleerden en der gemeente gericht. Dr. ROGGE gaf den brief der Zuid-Hollandsche Synode aan den kerkeraad der gemeente te *Altona* in druk „Kroniek — Hist. Genootsch." 1868, bl. 606 volg. Dr. HUBERTS achtte het te recht der moeite waardig te doen opmerken, *hoe de belangen van den paltsgraaf Karel Lodewijk aan de predikanten en hoogleeraren der vereenigde Nederlanden aanbevolen werden* „Kerk. Arch." III. ROIJAARDS gaf in druk den *aanbevelingsbrief van Mozes Michaelis aartspriester te Jerusalem, afgegeven door de Professoren te Leiden* in 1648 „Nederl. Archief" IX, V. ITERSON ontleende aan de handelingen van den kerkeraad der Nederduitsche Herv. gemeente te *Leiden*, *het verhaal van den overgang van Johannes Kandio uit de Grieksche tot de Herv. Kerk* „Kerkh. „Archief" I. Uitvoerige berichten aangaande den te *Leiden* gedoopten Afrikaan, *J. E. J. Capitein*, daar 10 Maart 1742, den auteur eener Dissertatie *de Servitute, libertati Christianae non contraria*, en als predikant te *Elmina* 1 Februari 1747 overleden, schenkt ons „de Na-„vorscher" 1877 bl. 153, waar de opgegevene literatuur

getuigt van de algemeene belangstelling die deze gebeurtenis wekte. Mr. BODEL NYENHUIS deelde eenige bijzonderheden mede aangaande de Nederduitsche Hervormde gemeente van *Hanau* „Handel. der Ned. Maatsch. van Lett.” 1858, bl. 69 volg.

Buitenslands werd de belangstelling der Nederlandsche kerk in de lotgevallen harer geloofsgenooten, die elders woonden, dankbaar erkend. Wat anders bewoog den Geneefschen hoogleeraar A. DE LA FAYE, in 1615 ontslapen, den roerenden brief aan de broeders in *Nederland* te schrijven, dien ROGGE ons te lezen geeft in de „Kroniek van „het Hist. Genootsch.” 1868, bl. 589 volg. Eén in geloof achtten de Evangelische Kantons zich gerechtigd de kerk van Nederland op te wekken tot volharding in de zuivere belijdenis, gelijk de brief van 1630 bewijst, „Kroniek”, 1873 bl. 52 volg. Een geoefende hand wees in de „Ne„derl. Stemmen voor godsd. staat.- gesch.- letterk.” VI op *de Kerk en Hoogeschool van Genève, vooral in haren invloed op de Nederlanden.* De toespraak door D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE te *Genève* gehouden, bij gelegenheid der inwijding van de plaats, waar eene Salle de la Reformation zou gebouwd worden, 27 Mei 1864, mocht al niet in mandaat van ons land voorgedragen zijn, de spreker kon verzekerd wezen, in naam van velen zijner landgenooten het woord te voeren. Gij vindt haar afgedrukt in „de „Vereeniging, Christelijke stemmen” 1865.

Doch ook daar, waar zulke wederkeerige banden niet gehecht waren, opende de hand der liefdadigheid zich gaarne. De rijke inzameling voor de verdrukte Protestanten in *Ierland*, alhier in 1654 gehouden, werd herdacht in „de Navorscher” 1864 bl. 299 en 1865, bl. 34.

Dergelijke belangstelling heeft geene verflauwing gekend; die jegens de *Waldensen* openbaart zich in het brengen van bezoeken aan hunne valleien en het overmaken van liefdegiften. Wat de geloofsijver van P. HOFSTEDE DE GROOT

en DOMELA NIEUWENHUIS in 1853 en 1856 heeft uitgewerkt ten behoeve van de stichting eener Evangelische kerk te *Lize-Seraing*, blijft in herinnering door des laatstgenoemden *preek over Handel.* III vs. 6ᵇ (1856), waaraan eene afbeelding van het uit- en inwendige van de kerk is toegevoegd, P. HOFSTEDE DE GROOT's *opmerkingen over den kerkelijken toestand in België* „Waarheid in Liefde" 1858 hebben zelfs voor latere dagen niets van haar belang verloren. Ieder stemt het toe, die daarmede vergelijkt Dr. WENZELBURGER's studiën over *die Krisis in Belgiën* „Unsere Zeit. „Deutsche Revue der Gegenwart", 1885. L. VAN CLEEFF sloeg eene bladzijde op uit de kerkelijke geschiedenis van *Frankrijk*, schrijvende over *de Theophilantropynen* aldaar „Waarheid in Liefde" 1862. C. P. HOFSTEDE DE GROOT verplaatste ons naar *America*, over *W E. Channing* handelende als over *een apostel der Evangelisch-Catholieke kerk* „Waarheid in Liefde" 1858, en ontwikkelde denkbeelden en inzichten, die van ter zijde sterk werden weersproken door Dr. PH. J. HOEDEMAKER in diens voorlezing over *de Vereenigde Staten van Noord-America uit een godsdienstig oogpunt beschouwd* „de Vereeniging, Christelijke Stemmen" 1872, het tijdschrift, waarin maandelijks met groote toewijding berichten betreffende de kerken van het buitenland werden opgenomen.

§ 4. *Dogmatische geschillen.*

Hier zal het mijns achtens de geschiktste plaats wezen, om melding te maken van YPEY's *Geschiedenis van de Christelijke Kerk in de* 18ᵉ *eeuw* (twaalf deelen en register 1797—1825). Het vormt met de van zijne hand afkomstige *Beknopte letterkundige geschiedenis der Systematische godgeleerdheid* (drie deelen 1793—1798) één geheel. Ik beaam de bedenkingen, die op den historischen arbeid van YPEY gemaakt zijn en houde in hooge waarde STOLKER's *Onontbeerlijke bijlage tot de geschiedenis der Christelijke Kerk*

in de 18e *eeuw* (1810) en zijn in hetzelfde jaar in de „Vad. „Lett.'' geplaatst *Antwoord op een naamloozen brief* betreffende zijn geschil met YPEY; doch ik beweer, dat over dien arbeid van YPEY ten onrechte een oordeel der vergetelheid wordt uitgesproken. Zijne boeken hebben en houden waarde wegens de daarin vervatte overzichten van vaak moeielijk te verkrijgen en te raadplegen godgeleerde werken, van wier titels ik geene melding maak, voor zoover deze door YPEY gegeven zijn.

Gelijken maatregel pas ik toe in betrekking tot den bibliographischen arbeid van Dr. H. C. ROGGE, *Bibliotheek der Remonstrantsche geschriften* (1863) en *Bibliotheek der Contra-Remonstrantsche en Gereformeerde geschriften* (1866). Met volle vrijmoedigheid beroep ik mij op beide. Ik hoop wijders mij aan geene onbescheidenheid schuldig te maken, indien ik bij de lezers bekendheid onderstel met hetgeen ik zelf in mijne geschriften over de geschiedenis der godgeleerdheid hier te lande geleverd heb, waarbij eene uitgebreide literatuur is medegedeeld, naar welke ik stilzwijgend verwijze, getrouw aan mijn voornemen alleen de titels te noemen van die geschriften, welke later het licht gezien hebben. Daartoe behoort de schets, door J. C. VERHOEFF geleverd „Stemmen voor waarheid en „vrede'' 1883 van *Adriaan Jorisz. Smout, een evangeliedienaar uit de eerste helft der zeventiende eeuw*, dus uit den tijd, die bij uitnemendheid de dogmatische mag genoemd worden. Onder hetgeen over dien tijd geschreven is komt eene eerste plaats toe aan A. SCHWEIZER's, *die protestantischen Centraldogmen in ihrer Entwicklung innerhalb der Reformirten Kirche* (1855, 1856). De voor ons kerkelijk leven belangrijkste bladzijden heeft MARONIER opgeslagen in de „God- „geleerde Bijdragen'' van 1856 en medegeholpen tot de verbreiding van een boek, dat zoowel in klaarheid van voorstelling als aangenaamheid van vorm groote aantrekkingskracht bezit.

Uitdrukking van het echte Calvinisme moest het Contra-Remonstrantisme elke afwijking, of zoogenaamde verzachting van de leer der voorbeschikking bestrijden. SPANHEIM'S en RIVET'S optreden tegen *Amyraut* was het natuurlijk gevolg hunner verhouding tegenover een universalismus hypotheticus, tegen een stelsel, dat mijns achtens te recht als kerkelijk heterodox veroordeeld is. De auteur van het *Specimen ethico-theologicum de Moyse Amyraldo, ethices christianae doctore* (*Utrecht* 1859) Dr. A. DROST staat een ander gevoelen voor in de *thesis* achter zijne dissertatie geplaatst. Haar inhoud is vooral aan den moralist gewijd; toch werd de dogmaticus *Amyraut* er niet in vergeten, zij het ook dat het onderzoek van zijne opvatting der praedestinatie slechts als ter loops is geschied.

Wie over het Coccejanisme en Voetianisme een leesbaar en aantrekkelijk boek schrijven wil, kieze tot punt van uitgang de plechtigheid die in de Pieterskerk te *Leiden* plaats greep, toen daar ter vereering van *Coccejus* in 1712 een monument werd geplaatst. In verband daarmede ontlede hij het ontstaan en den invloed van JACOB FRUYTIER'S (geboren 9 Juni 1659, overleden 23 Mei 1731) *Sions worstelingen of historische samenspraken over de verscheiden en zeer bittere wederwaardigheden van Christus' Kerk* (1715) en volge den breeden stroom der tegenschriften van JOHANNES ENS, den ons reeds bekenden Utrechtschen hoogleeraar, en vele anderen door YPEY „Gesch. der Christ. Kerk in de 18e eeuw" VII opgeteld en beoordeeld.

De hoogeschool, waar *Voetius* eens den schepter voerde, leverde in onzen tijd proeven van hoogachting voor de verdiensten van *Coccejus*.

Overtuigd van den wijd om zich grijpenden invloed, welken van een godgeleerde als *Coccejus* moest uitgaan, hebben twee kweekelingen der Utrechtsche hoogeschool

zijn persoon en zijne schriften tot het onderwerp hunner doctorale Dissertatiën gekozen. Dr. G. VAN GORKOM schreef in 1856 *de Joanne Coccejo, S. codicis interprete;* Dr. A. VAN DER FLIER, *de Joanne Coccejo antischolastico*, 1859. Ik ben niet de eenige, die het betreurt, dat hunne geoefende pen in latere jaren zich niet meer tot dergelijken arbeid geleend heeft. De inhoud hunner verhandelingen geeft in tekst en aanteekeningen overvloedige bewijzen van hunne bekendheid met het eigenlijke doel, dat *Coccejus* beoogde en het zou hun eene lichte taak zijn geweest, uitvoerig en grondig allerlei vragen te beantwoorden, door den loop der godgeleerdheid van die tijden ons op de lippen gelegd. De mededeelingen van YPEY zijn door hen toegelicht, en het bewijs geleverd, dat MAX GOEBEL (geboren 13 Maart 1811, overleden 13 December 1857) niet ten onrechte *Coccejus* in één adem noemde met *Calixtus* en *Schleiermacher*.

Gisbertus Voetius is in zeker opzicht minder gelukkig geweest dan *Coccejus*. Wie hij was als godgeleerde, als asceticus, als man van de kerk, het is ons na YPEY eerst onlangs door den hoogleeraar G. H. LAMERS herinnerd in het opstel: *Voetius en de dienst des Woords*, „Stemmen voor waarheid en vrede" 1879. De *Selectae Disputationes Theologicae* (1648—1669) en de vier deelen zijner *Politica ecclesiastica* (1663—1678) leeren ons, wat geest in dezen man huisde. Er schuilt rijke wetenschap in zijne boeken. Daarom bejammer ik het, dat de hoogleeraar F. L. RUTGERS ten behoeve der „Vereeniging voor den herdruk „van Gereformeerde theologische werken" dezer dagen een uittreksel uit de *Politica ecclesiastica* ter pers bezorgd heeft. Uittreksels zijn slechts hulpmiddelen. *Voetius*' werken staan er te hoog voor. Raadpleeg BURMAN's *Trajectinum eruditum* pag. 396 vlg. en kennis makende met den inhoud van *Voetius*' geschriften, werpt gij een blik op zijn tijd, zijn arbeid, zijne macht. Wat er al gestreden en gekampt is

in den loop der jaren 1658 tot 1738 — een tachtigjarige oorlog op godgeleerd gebied zelfs zonder twaalfjarig bestand — is elders beschreven. ESSENIUS, de Utrechtsche hoogleeraar (geboren in 1618, overleden 18 Mei 1677), die den strijd opende door de uitgaaf van zijn tractaat *de perpetua moralitate Decalogi adeoque speciatim etiam Sabbati*, heeft wel niet voorzien, dat hij de eersteling leverde eener onafzienbare rij schriften, naar wij hopen voor goed ter aarde besteld door het *Vredewoord* van Vader MOMMERS, *Eubulus, of goede raadt aan de verschillende broederen*, het testament van den waardigen leeraar der Hervormde gemeente te *Hemmen*, meer dan 80 jaren oud — hij was geboren 8 April 1654 — de ruste ingegaan 26 Augustus 1737.

Onder de godgeleerden, wier grootsche en heldere denkbeelden slechts weerklank gevonden hebben bij enkelen en verguizing bij velen, noem ik boven allen *Herman Alexander Roell*, *Franeker's* beroemden hoogleeraar, geboren in 1653, overleden 12 Juli 1718. En op het gebied van het wijsgeerig denken en op dat der leerstellige godgeleerdheid en op dat der moraal werden zijne beschouwingen bestreden. De *Disquisitio historico-dogmatica exponens Roellii litem de aeterna generatione Filii Dei a Patre*, in 1856 te *Utrecht* verdedigd door H. J. E. VAN HOORN (geboren 27 Februari 1832, overleden 13 Februari 1886) bepaalt zich bij een gedeelte der gevoerde geschillen, zij levert daarna het bewijs van de door mij geuite stelling. Als bijdrage tot de geschiedenis der Roëlliaansche twisten deelde H. J. ROYAARDS iets mede over den leerstelligen twist tusschen de hoogleeraren B. S. CREMER en J. WESSELIUS „Archief voor Kerk. gesch." VIII.

Tot lager peil zonken de tegenschriften uitgelokt door BALTHAZAR BEKKER'S *De betooverde wereld*, terstond na de uitgaaf in 1691 van onderscheidene zijden verbreid. De waardige auteur viel als slachtoffer van zijne over-

tuigingen. Hem heeft de nakomelingschap recht gedaan en alzoo zijn eigen woord tot vervulling gebracht: „alle „vooroordeel of aanhang van beroemde mannen heb ik „afgelegd om blootlijk niet als de Reden of Schriftuur te „volgen nadat de zaak op Reden of Schriftuur berust. „De dank van sulken arbeid mag mij volgen als ik „dood ben, maar bij mijn leven so verwacht ik des niet „veel."

Aan onzen vroegeren landgenoot Dr. A. VAN DER LINDE zijn wij de uitgaaf eener *Bibliographie* der geschriften van en tegen *Bekker* verschuldigd (1869), wier getal een hoogte van 230 bereikte. Prof. NIPPOLD voegde naar die *Bibliographie* verwijzende, daaraan eenige opmerkingen toe „Handb. der neuesten Kirchengeschichte" 1[er] Band, 1880 S. 642 fg. en DIEST LORGION hielp door de geschriften *Balthasar Bekker in Franeker* (1848) en *Balthasar Bekker in Amsterdam* (1851) zijne nagedachtenis in eere houden.

Vooral het laatst der 18[e] eeuw was vruchtbaar in het behandelen van dogmatische onderwerpen. Ik heb de volgende titels te noemen: *de Rechtvaardiging door het geloof* door NICOLAAS HOLTIUS predikant te *Koudekerk*, wiens vaak verbitterd leven in 1773 eindigde; de *Stellige en praktikaale verklaaring van den Heidelbergschen Catechismus door* ALEXANDER COMRIE, *predikant* te *Woubrugge* (geboren in 1708, overleden 10 December 1774), en de lezer denkt aan hetgeen de hoogleeraren JOAN VAN DEN HONERT (geboren 1 December 1693, overleden 6 April 1758) en JAN JACOB SCHULTENS (geboren in 1716, overleden 27 November 1778) daartegen geschreven hebben. Zie YPEY „Gesch. „der 18[e] eeuw" VII, bl. 314. Ik acht het niet der moeite waardig de pamphletten op te tellen, die door genoemde en ongenoemde schrijvers bij die gelegenheid zijn verbreid, meer met het doel om personen te verguizen, dan om de zaak in geschil toe te lichten. Hetzelfde zij herinnerd ten opzichte van het langwijlige geschrift *Examen van*

het ontwerp van tolerantie in 1753 door HOLTIUS en COMRIE in het licht gezonden.

Dezelfde YPEY onderricht ons betreffende de geschillen gevoerd naar aanleiding van DAVID KLEMAN's geschrift over de *Orde des heils*, 1774 en overtuigt u, hoe misverstand een rijke bron van vervelend twistgeschrijf heeten mag. De dood des schrijvers in 1780 bevorderde wel het meest het einde van den strijd.

In geenen deele betreur ik het, dat ik betreffende de laatstgenoemde onderwerpen geene nieuwe proeven van bewerking te noemen heb; ik bejammer het alleen ten aanzien van het onderwerp, dat tegen het einde der vorige eeuw de pennen onzer godgeleerden bezig hield. Ik bedoel den strijd door, over en naar aanleiding van MARMONTEL's *Bélisaire* hier te lande wel met groote heftigheid, doch tevens met tentoonspreiding van groote belezenheid gevoerd, met name tusschen PETRUS HOFSTEDE en zijnen ambtgenoot bij de Remonstrantsche gemeente te *Rotterdam*, CORNELIUS NOZEMAN, geboren 15 Augustus 1721, overleden 22 Juli 1785.

Het veel besproken boek van JEAN FRANÇOIS MARMONTEL (geboren 11 Juli 1723, overleden 31 December 1799), naar richting niet naar talent een geesteskind van VOLTAIRE, in 1767 te *Parijs* verschenen, werd in 1768 door eene Nederlandsche overzetting ook in ons vaderland wijd en zijd verbreid en spoedig het onderwerp van het algemeen gesprek en geschrijf. Wilt gij u van het laatstgezegde overtuigen, doorloopt dan den „Catal. der Bibl. van de „Maatsch. van Ned. Letterk.'' 2e gedeelte, 4e afl. bl. 374 volg. De veroordeeling van het boek door de *Sorbonne* en de Fransche geestelijkheid rustte op 37 stellingen, die ergernis gaven wegens verheffing van de waarde van den natuurlijken godsdienst en den lof op de verdraagzaamheid. Het volgende jaar gaf P. HOFSTEDE ter perse *de Belisarius van den Heer Marmontel beoordeeld, en de kwade zeden der*

vermaardste Heidenen aangetoond, ten bewijze hoe onbedagtsaam men dezelve om hunne deugdsaamheid verheméld heeft, een geschrift van 274 bladzijden, dat in het jaar der uitgaaf drie drukken beleefde. Kort nadat de eerste in handen van het publiek was, schreef NOZEMAN zijn *Socrates eere gehandhaafd*; toen ontbrandde een strijd, waaraan door den Remonstrantschen hoogleeraar VAN DER MEERSCH onder den pseudoniem *Philalethes Aretophilus* als auteur van *Vier brieven*, door R. M. VAN GOENS, door J. BAREUTH (geboren in 1708, overleden 27 Augustus 1782) en anderen werd deelgenomen. Want het vraagstuk had onder de behandeling allengskens breedere afmetingen aangenomen, verdraagzaamheid, patriottisme, staatskerk en Remonstrantisme, een en ander kwam ter spraak, zoodat werkelijk gewichtige onderwerpen — zij het al zeer breedsprakig — in overweging werden genomen.

De *vier brieven* van V. D. MEERSCH, waarin deze verklaarde, dat de vijf artikelen geenzins den grondslag van de Remonstrantsche Belijdenis vormen, maar dat hun karaktiseerende leer is, dat zij voor broeders erkennen allen die gelooven, dat JESUS CHRISTUS, de zoon des levenden Gods, onze Zaligmaker en Heer is, en overeenkomstig dat geloof oprechtelijk trachten te leven, hadden groote ergernis gewekt, en werden beschouwd als het Schibboleth eener tolerantie, die voor den bloei der Gereformeerde kerk nadeelig kon werken. JOH. BAREUTH zond daarop *de Advocaat der Vaderlandsche Kerk* in het licht (1771), waarop in 1776 eene *Korte historie van de Synode Nationaal gehouden te Dordrecht door den Procureur der Vaderlandsche kerk* volgde, eene aanwijzing, hoe een lidmaat der Hervormde kerk over deze Synode behoorde te denken. De uitgebreide literatuur over dit onderwerp kennen wij uit eene opgaaf van titels der gedrukte stukken in den „Catal. der „Bibl. van de Maatsch. van Ned. Letterk." 2e gedeelte, 4e afd. bl. 377 volg., terwijl de beoordeeling der meeste

door de *Vaderlandsche Letteroefeningen* dier dagen, over wier strekking en waarde Dr. J. HARTOG zooveel leerrijks geschreven heeft in „de Gids" 1877 onder het opschrift *Uit het leven van een Tijdschrift*, ons den geest der tijden duidelijk doet kennen.

Genoemde geschillen dragen één gemeenschappelijk kenmerk, dit namelijk dat zij in de geheele Hervormde kerk beweging veroorzaakt hebben. In zoover maken zij aanspraak op vermelding te dezer plaatse. Andere, die slechts eene Provincie of eene gemeente verontrust hebben, zijn beschreven in de geschiedenis der hoofdpersonen.

Het einde mijner taak zou niet te vinden zijn indien ik niet met dergelijke verwijzing volstaan mocht. Ik besluit met de opmerking, dat in de „Nederl. Stemmen voor godsd. staat. gesch. en letterk." IV gevonden wordt de *Proeve eener geschiedenis van de opkomst en vestiging der Neologie in Nederland* door een auteur, die alles neologie noemt, wat afwijkt van de leer der Hervormde kerk.

§ 5. *Wijsgeerige geschillen.*

In zoover de kerk deelnam aan het wijsgeerig leven dat in de school zich openbaarde, in zoover zij daarvan den invloed onderging, vermeld ik de geschriften, welke den strijd doen kennen, binnen hare muren gevoerd. Ik onthoud mij dus van het optellen der titels van wijsgeerige producten, die de aandacht van den schrijver eener geschiedenis der wijsbegeerte hier te lande niet zouden mogen ontgaan, maar die buiten het mij aangewezen grondgebied liggen.

Dr. A. W. BRONSVELD heeft in zijne Dissertatie over *de oorzaken en verbreiding van het rationalisme in ons land sinds de laatste jaren der vorige eeuw* (1862) eenige bladzijden gewijd aan het teekenen van den invloed van *Bayle*, *Spinoza* en *Descartes* en tevens de oneenigheden vermeld tusschen voor- en tegenstanders dier mannen ontstaan.

Hetgeen door hem op beknopte wijze behandeld is, werd door anderen op breeder schaal bewerkt. In 1826 kon de Leuvensche hoogeschool het door F. J. DOMELA NIEUWENHUIS ingezonden antwoord op hare prijsvraag bekronen en in druk geven eene *Commentatio de Renati Cartesii commercio cum philosophis Belgicis deque philosophiae illius temporis in nostra patria ratione.* De bekroonde bleef niet de eenige beoefenaar dier wijsbegeerte. Hulde aan Dr. A. C. DUKER, wiens *Historisch-critische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes*, uitgegeven onder het opschrift *Schoolgezag of eigen-onderzoek* (1861), ons in het midden van den strijd verplaatst, gelijk die in *Utrecht* gevoerd werd. De lotgevallen der Cartesiaansche philosophie te *Leiden* zijn door M. SIEGENBEEK behandeld in zijne *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, 1e deel bl. 160 volg. vooral deel II bl. 325 volg. Het Coccejanisme was bij velen vooral verdacht, dewijl men het met den stempel van Cartesianisme brandmerkte. Door kwaad en goed gerucht ging deze wijsbegeerte haren weg in *Friesland;* zie DIEST LORGION, „de Ned. Herv. Kerk in Friesland" bl. 125, vooral Mr. BOELES „Frieslands Hoogeschool", 2e deel 1e Helft in de levensberichten der hoogleeraren. Aan de hoogeschool van *Groningen* werd hare eer opgehouden, gelijk de schrijver van haar „Gedenkboek", bl. 300 volg. W. J. A. JONCKBLOET (geboren 6 Juli 1817, overleden 19 October 1885) verhaalt. Op de academie van *Harderwijk* werd alle Cartesianisme openlijk veroordeeld in 1656, zie BOUMAN (geboren 11 Februari 1789, overleden 14 Mei 1864) „Gesch. „v. d. voormalige Geldersche Hoogeschool" I, bl. 330 volg. De kortstondige bloei, door de kwartierlijke akademie te *Nijmegen* genoten, moet goeddeels toegeschreven worden aan den ijver, waarmede *Christophorus Wittichius* en *Theodorus Cranen* daar het Cartesianisme aanprezen, totdat de predikanten van *Nijmegen* en de Synode te *Arnhem* gehouden woorden van bezorgdheid deden hooren.

Men raadplege het opstel van PAULUS NIJHOFF (geboren 9 Augustus 1821, overleden 29 November 1867) over *de Academie te Nijmegen* „Geld. Volksalm." 1864. Den onwil waarmede de Kerk het Cartesianisme aanzag leert ons BALTHAZAR BEKKER's *Vriesche Godtgeleerdheid* (1693), een boek. dat even zeer van gewicht is voor de bevordering van onze kennismaking met den persoon des schrijvers, als met den tijd welken hij beleefde.

Algemeener en scherper was de bestrijding van het *Spinozisme*. De breede proportiën, door de verbreiding en de bestrijding van het Spinozisme aangenomen, zouden het best aangewezen worden door eene uiteenzetting van de beweging, hier te lande ontstaan na de uitgaaf van het geschrift *Philosophia Scripturae interpres*, naamloos ten druk geleverd door *Spinoza's* vriend, den geneesheer LODEWIJK MEIJER, den eenigen getuige van des wijsgeers afsterven.

De oudste biograaph van *Baruch Spinoza*, J. COLERUS (geboren te *Dusseldorf*, overleden 17 Juli 1707) weet ons reeds een en ander van den tegenstand dien de wijsgeer ondervond, te verhalen. Het was eene gelukkige gedachte van Dr. M. F. A. G. CAMPBELL de op drie exemplaren na verloren gegane *Korte en waaragtige Levensbeschrijving van Benedictus de Spinosa, Uit autentique Stukken, en mondeling getuigenis van nog levende personen, opgesteld door Johannes Colerus, Hoogduitsch Predikant der Luthersche gemeente in 's Gravenhage*, ten jare 1880 in nabootsing van de oorspronkelijke uitgave, met verbetering der daarin voorkomende drukfouten, opnieuw ter perse te leggen. Dr. J. VAN VLOTEN had (1862 en 1871) in het werk *Baruch d'Espinoza; zijn leven en schriften in verband met zijnen en onzen tijd*, naar het oordeel van den hoogleeraar C. B. SPRUYT „de Gids" 1875 een uitbundigen lofzang in proza over den wijsgeer, onbillijk tegenover des wijsgeers tegenstanders, geschreven; het belangrijkste echter leverde Dr. A. VAN DER LINDE, zoowel in de *Inaugural-Dissertation*, *Spinoza*, *seine Lehre*

und deren erste Nachwirkungen in Holland (*Göttingen* 1862) als in de met groote zorg bewerkte *Bibliographie* (1871). Deze *Bibliographie* bevat een volledig overzicht van alle geschriften, die onder de in- en nawerking van het Spinozisme het licht zagen. Te vergeefs zocht ik den titel van FRANC. CUPERUS *Arcana atheismi revelata, philosophice et paradoxe refutata, examine tractatus theologico-politici* (*Rotterdam* 1676), waarvan inhoud en strekking uitvoerig behandeld zijn in de „Nachrichten von einer Hallischen „Bibliothek" 1er Th. S. 122 fg. Indien de hulde, door A. VAN TOORENENBERGEN (geboren 28 Januari 1825, overleden 5 Mei 1886) „Stemmen voor waarheid en vrede" 1868 aan een der edelste bestrijders van het Cartesianisme en het Spinozisme gebracht, aan Dr. *Bernard Nieuwentijdt*, bij velen instemming gevonden heeft, zou dergelijke goedkeuring kunnen gelden als een gunstig teeken des tijds.

Tot de later verschenen schetsen van den strijd tegen werkelijk of gewaand Spinozisme behooren mijne mededeeling over *Willem Deurhof en zijne rechtszaak* „Polemische „en irenische Theologie" en vooral de verhandeling van den Leidschen predikant AEM. W. WYBRANDS, *Marinus Adriaansz. Booms, eene bladzijde uit de geschiedenis der Spinozisterij in Nederland* „Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiede- „nis" (1e deel).

De later geborene stelsels van wijsbegeerte zijn door de kerk niet bestreden. Was zij den strijd moede, of zag zij in, dat zij geen gevaar te duchten had van de afwisseling der meeningen, nergens meer dan op het gebied der wijsbegeerte openbaar geworden? De persoonlijke ontmoeting van *Leibnitz* en *Spinoza* werd ons naar des eerstgenoemden, ook in onze taal overgezette, *Theodicee* herinnerd door Dr. P. H. RITTER in zijn academisch proefschrift *de Monadenleer van Leibnitz* (1882) bl. 57 volg. Maar van kerkelijke bestrijding is geene spraak meer. Gelukkig voorwaar! Wie weten wil, hoeveel het kerkelijk leven bij deze

wijsgeerige twisten gewonnen en verloren heeft, raadplege J. B. STOUPPA's (geboren in 1620, overleden in 1692) *la Religion des Hollandais representée en plusieurs lettres écrites par un officier de l'armée du Roi* (1672) en het tegenschrift *la véritable Religion des Hollandais* (1675) gevloeid uit de pen van JEAN BRUN meer bekend onder den naam, dien hij als hoogleeraar te *Groningen* voerde, J. BRAUNIUS, geboren 10 Augustus 1628, overleden 9 December 1708. Een lezenswaardig opstel van LÉON FEER „Bulletin du Prot. „Franç." XXXI over beide tractaten worde niet voorbij gezien. Niet de kerk, maar enkelen harer dienaren hebben later zich in een wijsgeerigen twist gemengd. Het gold de inzichten van den Groninger hoogleeraar F. A. VAN DER MARCK over de waarde van het Natuur-recht. JONCKBLOET beschreef het beloop van het geding „Gedenkboek der hoogeschool „te Groningen" (1864), bl. 129 volg. te vergelijken met bl. 81 van de „levensschetsen"

§ 6. *Secten en Sectarissen.*

De waakzaamheid van kerkelijke personen en besturen verloochende zich allerminst tegenover dezulken, die, zonder het lidmaatschap der kerk op te zeggen, toch bleken een eigen weg te kiezen en te blijven betreden in weerwil van tegenspraak en terechtwijzing. Het door mij bedoelde separatisme is goeddeels ontstaan niet als vrucht van theologische studiën maar als gevolg van gemis van sympathie met de bestaande kerkvormen en de beledene kerkleer, deels is het op den vaderlandschen bodem ontstaan, deels derwaarts overgeplant van vreemden grond.

Nergens bloeide het tieriger en ontwikkelde zich vrijer, dan binnen *Amsterdam*, de stad waar de overheid oogluikend elke beweging vrijelijk liet gaan, mits ze zich op geenerlei wijze aan de openbare orde vergreep. De kerkelijke overheid zag doorgaande de pogingen, welke zij bij de burgerlijke aanwendde, om haar de strenge hand

te leenen, verijdeld en menig die elders jaren lang vervolging verduurd had, vond een rustig verblijf in de stad, die hij gaarne aanduidde met den veel beteekenenden naam van *Eleutheropolis* of *Irenopolis*. Dat zij dien met recht dragen mocht, toonde DE HOOP SCHEFFER aan in de rectorale oratie van 8 Januari 1885, „Jaarb. der Amst. Universit."

De geschiedenis van het Socinianisme hier te lande moet nog geschreven worden. De tijd is er geweest, dat men haar van eene geoefende hand verwachten mocht, namelijk van die des Koningsbergenschen hoogleeraars F. S. BOCK, (geboren 20 Mei 1716), die in 1754 eene *Historia Socinianismi Prussici maximam partem ex documentis manuscriptis* in het licht zond, gevolgd in 1774—1784 door zijne geleerde *Historia autitrinitariorum maxime Socinianismi et Socinianorum* (I en II) een werk, welks voltooiing door den dood des schrijvers in 1786 verhinderd is en dat thans, onverklaarbarer wijze, tot de zeer zeldzame behoort. Bij het stellen er van koesterde hij nog het voornemen, de geschiedenis van het Socinianisme in andere landen dan *Pruisen* te beschrijven, daar hij bij herhaling verwijst naar de *Historia Socinianismi Belgici*, die echter, naar ik zeker meen te mogen zeggen, nimmer het licht gezien heeft. In het uitvoerige werk van BOCK zijn voor zoodanige geschiedenis tal van gegevens geleverd, meer dan in de welbekende *Bibliotheca antitrinitariorum seu catalogus Scriptorum cet.* als *opus pothumum* van CHRISTOPH. SANDIUS *Freistadii* (*Amstelodami*) in 1684 gedrukt. Als kritisch geschiedschrijver staat BOCK boven SANDIUS, wiens werk door den eerstvermelden bij herhaling verbeterd wordt. Enkele bijzonderheden, door geen van beiden herdacht, staan geboekt in *der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesammtentwicklung des Ch. Geistes u. s. w.* (1847) S. 242 flg. een der eerste geschriften van OTTO HEINRICH FRIEDRICH FOCK, geboren 29 April 1819, overleden 24 October 1872, een man, wien de liefde voor de wetenschap en het vaderland met gelijken ijver zoowel de pen als het zwaard voeren deed.

De geschiedenis van het Socinianisme in ons vaderland zou ons een verhaal moeten leveren van de uitgaaf der *Bibliotheca fratrum Polonorum*, te *Amsterdam* onder de pseudoniem *Irenopolis* achtereenvolgens in het licht gezonden van 1654, oorspronkelijk in vijf deelen folio, welk getal door opname van bijvoegselen geklommen is tot acht, naar de berekening van enkelen, tot negen deelen. Behalve herdrukken der geschriften van *Faustus Socinus*, *Joannes Crellius*, *Johannes Schlichtingius*, *Johannes Ludwig voñ Wolzogen* en *Samuel Przipcovius* bevatten zij tractaten van ongenoemden en onbekenden, zoodat de *Bibliotheca* meer eene verzameling dan eene bloemlezing gelijkt.

Van de eerste deelen is de uitgaaf bezorgd door ANDREAS WISSOWATIUS JUNIOR, die van *Manheim* naar *Amsterdam* verhuisde, waar hij in 1678 overleed. De drukkerij van BLAU en de boekhandel van FRANS KUYPER, gevestigd op de *Braak* in *Amsterdam*, verleenden hem hierbij goede diensten. Wie ter bestrijding van deze kostbare onderneming de gelden verstrekt hebben, schijnt niet bekend te zijn.

De Staten van *Holland* en *Zeeland* mochten bij herhaling strenge plakkaten tegen de geschriften der Socinianen, met name tegen de *Bibliotheca*, uitvaardigen, de verspreiding werd er niet door belemmerd. Lang eer het eerste deel het licht zag, waren de voornaamste tactaten der Socinianen reeds hier bekend, zoodat de theologische faculteit van *Leiden* in 1639 en de Zuid-Hollandsche Synodus van 1640 bij de hooge regeering, en niet te vergeefs, op verbod en straf aandrongen. De hoogeschool van *Franeker* zou gewis rustiger dagen beleefd hebben, indien niet haar hoogleeraar LUBBERTUS zich gewend had, om alles wat hem toescheen van de kerkleer af te wijken, te bestempelen met den naam van Socinianisme. Daardoor ontstemd, hadden enkelen zijner hoorders besloten met elkander uit de schriften van *Socinus* zelven te onderzoeken, waarin die afwijkingen bestonden; de uitgaaf van het berucht gewor-

den boek *De officio hominis Christiani* deelde de vrucht van dat onderzoek mede, een boek, dat door leerlingen van VORSTIUS, uit *Steinfurt* pas te *Leiden* beroepen, geschreven, weldra over het hoofd van dezen de stormen deed losbarsten, door ROGGE in eene voortreffelijke verhandeling over *het beroep van Vorstius tot hoogleeraar te Leiden*, „de „Gids" 1873 III, beschreven.

Moest ik een overzicht geven van de literatuur der polemiek tegen de Socinianen, ik zou de namen der meeste godgeleerden van ons land hebben te vermelden; nu herhaal ik slechts de klacht over het niet bestaan eener geschiedenis der Socinianen wat ons vaderland betreft en wijs op dit gebrek als een beslist teeken van de minachting welke men hun toedroeg. Ik beroep mij op de bladzijden, welke de Leidsche hoogleeraar JOANNES HOORNBEEK, de auteur van het uitvoerig werk *Socinianisnus Confutatus*, in zijne *Summa controversiarum religionis* (1653) pag. 440—453 aan de Socinianen wijdt. Eene belangrijke geschiedkundige bijzonderheid deelt hij mede, namelijk het verbranden van JOHANNIS VOLKELII, *Misnici*, *de vera Religione libri quinque*. In de maand Januari 1642 zou dit autodafé aan een 50-tal exemplaren volvoerd en de drukker veroordeeld zijn in eene geldboete van *f* 1200, waarvan hij echter later vrijgesproken is. STOUPPA beticht den drukker, dit vonnis met opzet te hebben uitgelokt, opdat de overgeschoten exemplaren een hoogeren prijs gelden zouden. Dit is zeker, dat eene vertaling in het Nederlandsch dier *vijf boeken van* J. VOLKELIUS *van de waare Religie* reeds in 1649 te *Rotterdam* (pseudoniem *Racou*) het licht zag, wier titel vermelt, dat de Latijnsche exemplaren waren verbrand. Even weinig licht ontsteken de Groninger hoogleeraar S. MARESIUS in *Hydra Socinianismi* en de Franeker JOANNES CLOPPENBURCH (geboren 13 Mei 1592, overleden 30 Juli 1652) in *Compendiolum Socinianismi refutatum*, in de moedertaal ten jare 1651 overgebracht onder den titel *Opkomst*

en leer der Socinianen, over de lotgevallen van de Socinianen en van het Socinianisme op onzen vaderlandschen grond. Het slot eener dergelijke geschiedenis zou zeer welluidend klinken. Op den Coetus in 1795 te *Woerden* gehouden werd door sommige klassen voorgesteld, voortaan in plaats van de eeuwen lang gebruikte phrasen, Ariaansche, Sociniaansche en Arminiaansche dwalingen de zegswijze in te voeren: Waken voor de rechtzinnigheid in ons Kerkgenootschap.

Der *Brownisten* lotgevallen trokken blijkbaar in hooge mate de aandacht van HOORNBEEK, „Summa", pag. 619 volg., die van *Joh. Robinson* getuigde: gratus nostris dum vixit fuit, et theologis Leidensibus familiaris et honoratus, daarna die van N. C. KIST, „Ned. Archief" deel VIII, bl. 369 volg., boven alles die van DE HOOP SCHEFFER, wiens bijdrage over de *Brownisten te Amsterdam gedurende den eersten tijd na hunne vestiging, in verband met het ontstaan van de broederschap der Baptisten* „Versl. en Med. der Kon. „Acad. van Wetenschappen, afd. Letterk." 2e reeks deel X (1881) over menig duister punt lang ontbeerd licht deed opgaan.

In het kerkelijk leven hier te lande hebben *Jean de Labadie* (geboren te *Bourg* in *Frankrijk* 13 Februari 1610, overleden op zijnen geboortedag in 1674 te *Bremen*) en de *Labadisten* diep ingegrepen. H. VAN BERKUM bewijst het in zijn verdienstelijk boek *de Labadie en de Labadisten* (1851) 2 deelen. Wat bepaaldelijk *de Labadie's* verblijf en strijd te *Amsterdam* betreft, vinden wij menige bijzonderheid vermeld in Dr. P. SCHELTEMA's „Aemstels oudheid", V—VI. Die een en ander gelezen heeft en daaraan toevoegt de kennismaking met SCHOTEL's biographie van *Anna Maria van Schurman* (1853) kan zich een helder denkbeeld vormen van den invloed, dien de rijkbegaafde man geoefend heeft. Eene episode uit den tijd der Labadisten schonk ons de pen van Dr. J. REITSMA in de verhandeling over

Johannes Hesener en Balthasar Cohlerus in het tijdschrift „de vrije Fries" deel XIII (1877); in een vroegeren jaargang, dien van het VIe deel, werden *eenige aanteekeningen omtrent den grafkelder te Wieweird en de aldaar zich bevindende Mummiën* gevonden, afkomstig van Dr. J. LEDDER. H. J. G. GREEBE deelde in de „Stemmen voor waarheid „en vrede" 1878 het testament der merkwaardige vrouw mede en helderde den inhoud met eenige aanteekeningen op. Wien de toegang openstaat tot de handelingen der provinciale Synoden, met name die van *Zeeland*, *Utrecht* en *Friesland* vindt licht nog enkele bijzonderheden ontsnapt aan het oog der schrijvers, die ik genoemd heb of van hen, wier geschriften in die der genoemden zijn aangehaald. De rijke literatuur in Dr. SCHOTEL's monographie verdient alle aandacht. De invloed, dien *Antoinette de Bourignon* in ons vaderland gehad heeft, werd geteekend door H. VAN BERKUM in eene monographie over deze merkwaardige vrouw (1853), hare betrekking tot den beroemden *Johannes Swammerdam* door Dr. R. SINIA in diens academisch proefschrift 1878, gewijd aan den „indefessus naturae „scrutator", wien twee eeuwen na zijn dood in 1880 een gedenksteen is opgericht „Aemstel's oudheid" VII, bl. 101. De geleerde *J. Monnikhoff en zijn legaat* leverde de stof der Dissertatie van Dr. E. WINTGENS (1879). De vereerder van *Willem Deurhoff* werd er ons beter door bekend. *Wilhelmus Schortinghuis en zijne leer over de vijf nieten* is door H. VAN BERKUM (1859) herdacht als bijdrage tot het kerkelijk leven in het *Oldambt*. Voor de kennis van *Zinzendorff's* werkzaamheid hier te lande; van de gemeenten die hij er stichtte, den tegenstand dien hij bestreed; de vrienden die hij er achterliet, sta het mij vrij een beroep te doen op het bijeenverzamelde in „Johannes „Stinstra en zijn tijd", deel II bl. 186 volg.; op het geschrift van PH. A. ROENTGEN, *Kort overzicht van de geschiedenis en inrigting der Evangelische broedergemeente te Zeist*

(1863); op de berichten betreffende de Hernhuttersche gemeente te *Akkrum*, door J. S. BOKMA en C. COLMJON te lezen gegeven in „de vrije Fries" XV; niet het minst op Dr. J. HARTOG's geestig opstel *een Ketterjagt te Zeist in de vorige eeuw* „Geloof en Vrijheid" 13e jaarg. en op J. J. VAN TOORENENBERGEN's te *Zeist* uitgesproken rede: *de Zending der broedergemeente na* 150 *jaren, eene getuigenis voor de Christenheid* „Stemmen voor waarheid en vrede" 1882. *De Antinomianen of de sekten der Verschoristen of Hebrëen, Hattemisten en aanverwante Buitendijkers* werden ons *geschiedkundig geschetst* door den predikant van *Colynsplaat* J. VAN LEEUWEN „Ned. Archief voor Kerk. Gesch." deel VIII als eene plant, die bepaaldelijk op *Zeeland's* grond welig tierde. Eveneens derwaarts verplaatsten ons in vroegere jaren de *Bijzonderheden aangaande Mr. Jacob Roggeveen* van de hand van Dr. J. BORSIUS „Ned. Arch." I en II. De bladzijde uit de kerkelijke geschiedenis hier te lande door VAN MANEN beschreven met eene uiteenzetting van de *lotgevallen en het stelsel van Pontiaan van Hattem* „de Gids", 1885, *de tegen van Hattem gevoerde procedure* „Archief voor Nederl. Kerkg." 1e deel vond vele lezers, die zich beklaagden, dat P. HUET over *Pontiaan's* geestverwant *Jacob Brill*, dien hij noemt *een groot ketter uit de zeventiende eeuw*, zoo weinig te lezen gaf in de „Stemmen voor „waarheid en vrede" 1883. De *Nijkerksche beroeringen* leverden meer stof voor psychologisch, dan voor historisch onderzoek. Ik mag den lezer verwijzen naar YPEY's „Gesch. „der Christelijke Kerk in de 18e eeuw," deel VII bl. 88 volg. en naar hetgeen ik ter aanvulling van zijne berichten geschreven heb in „Johannes Stinstra en zijn tijd", II bl. 227 volg. waar de voornaamste geschriften, vóór en tegen die bewegingen in het licht gezonden, genoemd zijn. Doch het geestdrijvende, in welken vorm het zij, oefent op onze landgenooten niet lang zijne aantrekkingskracht. Hoe klein was de kring van bewonderaars,

die zich geestverwanten van *Jacob Böhme* noemden. De „Geschiedkundige Nasporingen" II poogden den lezer een beeld van die personen en die tijden voor te houden. Wat *Johannes Rothe* betreft, verwijs ik naar de uitvoerige opgaaf zijner geschriften, die opgenomen is in „de Navorscher" jaarg. 1870, bl. 118.

Werd in latere jaren *Emanuel Swedenborg* ten onzent meer gevierd? Daar waren er die over hem schreven, zonder tot de zijnen gerekend te willen worden. *Swedenborgianen* zijn er zeer weinigen in ons vaderland geweest. De bekende hoogleeraar IJSBRAND VAN HAMELSVELD zond in 1790 *een Godgeleerd samenstel of kort uittreksel uit 's mans schriften*, gevolgd door eene *Verhandeling betreffende het leven van E. S.* in het licht; toch kon men nauwelijks van aanhangers van *Swedenborg* hier te lande spreken. De geleerde Dordrechtsche predikant B. F. TYDEMAN (geboren 29 November 1784, overleden 21 October 1829), dezelfde, die in 1809 te *Leiden* eene *Commentatio* vervaardigde over het Arabisch handschrift van *Ibn Chalikan*, *de vitis doctorum virorum* en als boezemvriend van BORGER diens doctorale Dissertatie met een arabisch vers versierd had, was onder hen de meest bekende, ook WILLEM BILDERDIJK behoorde een tijd lang tot de voorstanders van *Swedenborg*, gelijk TYDEMAN's broeder, de Leidsche hoogleeraar, zich uitdrukte in een schrijven aan BILDERDIJK „Briefwisseling „van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren Mr. M. en „H. W Tydeman, uitgegeven door H. W. T. Tydeman", 2e deel bl. 269: „Zijne hoogachting voor *Swedenborg* — „wien hij niet alleen voor geestenziener, maar ook voor „goddelijk gezonden uitlegger der H. Schrift en zijne dog- „matiek voor eenig waarachtig hield. — was een gevolg „zijner vroegere betrekkingen met U en der mededeelin- „gen, waarmede gij hem verwaardigdet op zijne vrijmoedige „vragen, waarvan hij altijd met genoegen en dankbaarheid „sprak. Doch gij zelf gaat ten opzigte van *Swedenborg* zoo

„ver niet” Van B. F. TYDEMAN's ingenomenheid met *Swedenborg* spreekt nog de uitgebreide verzameling van de werken des Zweedschen Theosoophs door dezen bijeengebracht, waarvan enkele exemplaren met geschrevene aanteekeningen van zijne hand zijn verrijkt, thans behoorende tot de *Bibliotheca Thysiana* te *Leiden*, in wier „Ca-„talogus” (1879) ze beschreven is van bl. 46 tot 61. Prof. VAN OOSTERZEE trachtte ons *Swedenborg* te doen waardeeren door eene redevoering waarin *de Noordsche geestenziener historisch geschetst* werd, in 1872, een jaar later in het Zweedsch overgezet, en in 1880 met nieuwen titel ons publiek weer aangeboden. Mevr ELISE VAN CALCAR herhaalde in 1882 eene poging, om voor het Swedenborgianisme en het Spiritisme propaganda te maken door haar geschrift: *Emanuel Swedenborg*, *de Ziener*. Ik twijfel of de talentvolle vrouw geslaagd is; de recensie van haar boek door den hoogleeraar J. H. GUNNING „de Gids” 1882 IV, bevat ernstige bedenkingen tegen veel van hetgeen door haar beweerd, maar niet bewezen is. Nog meer · de beoordeelaar treedt in eene psychologische waardeering van *Swedenborg's* visioenen en eene ontleding van zijn theologisch systeem, voor zoover daarvan bij *Swedenborg* sprake kan zijn. Deze beoordeeling onderscheidt zich gunstig onder alles dat in onze taal over *Swedenborg* geschreven is.

ZESDE HOOFDSTUK.

HET TIJDVAK VAN DE OPHEFFING DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK ALS STAATSKERK IN 1795 TOT ONZE DAGEN.

De geschiedenis van de opheffing der Nederlandsch Hervormde kerk als Staatskerk levert eene rijke stof aan de geschriften die over de omwenteling van 1795 handelen. Ik zal er hier slechts één noemen, dewijl daarin met oordeel den inhoud der adviezen, uitgebracht over de quaestie: Scheiding van kerk en staat, is uitgedrukt. Ik bedoel het *Gedenkschrift van* Mr. C. L. VITRINGA (geboren 22 Maart 1786, overleden 6 September 1864) drie stukken (1857—1860), waarvan het 2e bl. 334 volg. en het 3e bl. 127 volg. aan dit onderwerp gewijd is. Dankbaar maakt deze auteur gebruik van den arbeid zijns voorgangers, CORNELIUS ROGGE (geboren in 1762, overleden 27 Augustus 1806), aan wiens persoon en werkzaamheden hij eene welverdiende hulde brengt II bl. 348, en naar wiens geschriften over de Staatsomwenteling ook YPEY en DERMOUT verwijzen. Alle schrijvers doen ons de verwarring van begrip kennen, waarin vele vertegenwoordigers des volks verkeerden, die geen onderscheid wisten te maken tusschen heerschende kerk en godsdienst. Vooral verdienen laatstgenoemden over dit gedeelte der geschiedenis gehoord te worden in het 4e deel van hun bekend werk, daar zij hier spreken over gebeurtenissen, die zij zelven beleefd, en personen, die zij van aangezicht gekend hebben. De ondoordachte uitval van den Doops-

gezinden Predikant J. H. FLOH (geboren in 1758, overleden 25 Maart 1830) — in vele opzichten een achtenswaardig man naar de schets, door VITRINGA ons geleverd, t. a. p. II, 373 volg. — tegen de anthropologie van den Catechismus bracht wel eenige pennen in beweging als die van EWALDUS KIST (geboren 9 Maart 1762, overleden 20 Maart 1822), den Dordrechtschen predikant en J. BROUWER, den Doopsgezinden leeraar van *Leeuwarden* (geboren 20 April 1760, overleden 11 April 1839), maar deed geene schade aan eene billijke waardeering van dit leerboek. De titels der gewisselde brochures zijn door YPEY en DERMOUT opgeteekend, en weinigen zullen verlangen, om met den inhoud van het gedrukte nadere kennis te maken. Trouwens. de vaste hand van Dr. J. HARTOG leverde een tafereel van *de laatste dagen der heerschende Kerk* „de Gids" 1880, waardoor wij als op het tooneel der gebeurtenissen werden geplaatst. Die taak is door hem vervuld op eene wijze, zooals wij dit verwachten mochten van een geleerde, bij uitnemendheid te huis in het kerkelijk en staatkundig leven dier tijden. Wilt gij u daarvan nog nader overtuigen, lees dan zijne verhandeling over *de Oranje-predikanten en hunne tegenstanders* in „Geloof „en Vrijheid" 9e jaarg. die u niet alleen de personen, maar ook de voornaamste letterkundige voortbrengselen kennen doet.

Hoe glansvol uit dien ondergang het licht opging en met name voor de *Joden* de gulden dagen der vrijmaking aanbraken, beschreef dezelfde auteur vroeger in het door hem in 1875 openbaar gemaakte opstel *de Joden in het eerste jaar der Bataafsche vrijheid* „de Gids".

Merkwaardige verschijnselen des tijds vielen waar te nemen. Ik gedenk den *Brief aan alle leeraren en opzieners der protestantsche gemeenten in Nederland.* Die brief, uitgevaardigd in 1796, vrucht van den geest des tijds, strekt vooral ten bewijze, dat het Remonstrantisme dier dagen geheel gebroken had met de dogmatiek, waaraan het

zijn oorsprong verschuldigd was. De sympathie aan genoemden voorslag ten deel gevallen zij niet slechts beschouwd als voortgevloeid uit den geest des tijds, maar vooral gewaardeerd als teeken van toegenomen en toenemende prijsstelling op datgeen wat Christenen in eenheid des geloofs verbindt, met terzijdestelling van hetgeen wegens verschil van geloofsbegrippen hen verdeelt.

Een jaar later, 12 Dec. 1797, hield het genootschap *Christo Sacrum* te *Delft* zijne eerste zitting. Wat daar gebeurde, hoe die kring zich uitbreidde, wat den weg baande tot zijn verval, ROGGE beschreef het in den „Kalender voor „de Protestanten in Nederland" 1862 in eene verhandeling met het opschrift: *Jacob Hendrik Onderdewijngaart Canzius en het Christo Sacrum te Delft*, zijnen dankbaren lezers later in eene breedere schets „Gesch. der Chr. kerk „in tafereelen" II bl. 404 vlg. de lotgevallen van het genootschap op onderhoudende wijze mededeelende.

De regeling der kerkelijke zaken door de besluiten der regeering, die na den val van *Napoleon* de teugels van het bewind in handen nam, bewoog vroeger en later een groot aantal personen, om daarover in druk zich te laten hooren. Die literatuur behoort tot het veld van het kerkrecht dat door mij slechts wordt aangewezen, niet betreden. Hoe het mogelijk is, om, gelijk nog geschiedt, te beweren, dat soortgelijke regeling het recht van het koningschap van den CHRISTUS aanrandt, is mij een raadsel, ik meen nog, dat de CHRISTUS nooit een woord gesproken heeft ter regeling van de orde in zijne gemeente en dat de geschiedenis van deze geleerd heeft, dat de bloei van het gemeenteleven aan geenen vorm hoegenaamd verbonden is. Het Episcopalisme en het Presbyterianisme beroepen zich bij het regelen der kerkelijke inrichting met hetzelfde recht, mijns inziens zonder eenig recht, op het gezag van den Heer der gemeente.

Ik bepaal mij bij het noemen van het *Overzigt van*

de geschiedenis van het algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het koningrijk der Nederlanden, bekrachtigd door Koning Willem I, den 7en Januari 1816, dat men vindt in de „Godgel. Bijdr." 1852, 1853 en van het geschrevene door Mr. O. W STAR NUMAN in de „Protestantsche „Bijdragen" 1870, waarin deze rechtsgeleerde het bewijs geleverd heeft, dat die organisatie kerkelijk en staatsrechterlijk volkomen gewettigd mag heeten. De kerk zelve had voor hare organisatie niets gedaan. Ja, men mag vragen, of zij in den karakterloozen tijd van 1795 tot 1815 iets had kunnen doen, zij, die in de verloopene eeuwen, leunende en steunende op de hooge regeering des lands, zelve nooit eene constitueerende macht had bezeten? *Willem I* sloeg de hand aan het werk en deed een toestand geboren worden, deels het gevolg van vroeger geheerscht hebbende gebruiken, deels van gansch nieuwe verordeningen. Mr. I. J. RAHUSEN's *Specimen historico-politicum de Ecclesiae nexu cum civitate in patria nostra inde ab anno* 1813, te *Leiden* verdedigd in 1854, stelt dit in helder daglicht.

Des konings handelingen ontmoetten vooral in de grootste gemeente van het land tegenspraak. De *Memorie van bezwaren*, door de Classis van *Amsterdam* ingediend en door de pers verspreid — later herdrukt in de brochure van A. CAPADOSE „Ernstig en biddend woord aan de getrouwe Leer-„aren" 1835 — werd door O. REPELAER VAN DRIEL (geboren in 1759, overleden 28 October 1832) beantwoord. Ik zal niet zeggen, dat de bezwaren opgelost zijn, wel dat het noodzakelijke van den genomen maatregel aangetoond werd.

Met wantrouwen ontvangen, is de Synode bij een groot deel der kerkelijken impopulair gebleven. Slechts zelden werd haar lof verkondigd, gelijk prof. VINKE deed, toen hij handelde *Over den oorsprong der vragen bij de voorbereiding* „Archief — Kerk. Gesch." VI. Hare geschiedenis moet nog te boek gesteld worden, op te delven uit de lange reeks der jaarlijks verschenen *Handelingen*, wier inhoud toegelicht

wordt door het heirleger van brochures, dat betrekkelijk de behandelde zaken het licht heeft gezien. Wilt gij in beknopten vorm een overzicht hebben van hare werkzaamheden gedurende een bepaald aantal jaren, sla dan het oog in het geschrift, dat in 1852 verscheen en den titel draagt: *de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in* 1851. *Algemeen verslag van hare werkzaamheden en besluiten benevens het door haar gearresteerd algemeen reglement voor de Hervormde Kerk in het koningrijk der Nederlanden, met aanteekeningen van* H. M. C. VAN OOSTERZEE, *predikant te Oirschot, met een voorberigt van* H. J. ROYAARDS, *hoogleeraar te Utrecht.* Aan de Synode heeft men in lateren tijd de schuld gegeven van oorzaak te wezen der ontstane moeielijkheden, haar gemaakt tot den zondenbok van al het anti-kerkelijke, dat zich vertoont. Op haren oorsprong heeft men het gemunt als op de bron van alle ellende. Zoo Dr. C. C. SCHOT in zijne Dissertatie: *Voorbereiding en aanvang der in de Nederl. Herv. Kerk in de eerste helft der XIXe eeuw voorgevallene afscheiding* (1879). Ik geloof niet, dat eenige Synode, hoe ook saamgesteld, reveil en afscheiding zouden gekeerd hebben.

Voor de kennis van beide, in wording en werking, is, mijns achtens, de beste bron het werk, dat in 1841 uit het Hoogduitsch, waarin het door den Göttingschen hoogleeraar GIESELER geschreven was, in onze taal werd uitgegeven onder den titel: *de Bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de jaren* 1833—1838, *uit de bronnen en met inlassching der voornaamste actestukken, vertaald door X.* Fluisterend werd gezegd, dat deze X, de zegsman van GIESELER, de Groninger hoogleeraar L. G. PAREAU (geboren 10 Augustus 1800, overleden 27 October 1866) is geweest. Zeker is het, dat hij als betrouwbare gids den Duitschen geleerde goede diensten bewees.

De sedert voorbij gegane jaren hebben milde bronnen voor de meer vertrouwde bekendheid met dit tijdvak ontsloten.

Toen in 1880 de Dissertatie van L. WAGENAAR te *Utrecht* verscheen, verdedigd onder den hoogleeraar NICOLAAS BEETS, een der woordvoerders van het *Reveil*, als promotor, met het veel belovend opschrift: *het Reveil en de Afscheiding*, mocht men met reden hopen, dat door een ruim gebruik van onuitgegevene stukken deze bladzijde van de geschiedenis der Christelijke kerk met zorg en liefde zou geschreven zijn. Ieder deskundige zal de afkeurende kritiek door de hand eens zeer bevoegden, Dr. A. PIERSON, geleverd „de „Gids" 1881, I bl. 210 volg. woord voor woord beamen. Het tweede gedeelte van dit academisch proefschrift is tot heden niet verschenen.

Ik noemde Dr. PIERSON op dit gebied een zeer bevoegden. Lof genoeg geeft men niet licht aan zijne schetsen van *Oudere tijdgenooten* „de Gids" (1882 I en II, 1883 III, 1886 I), bij wier lezing men niet weet wat meer te bewonderen valt de fijnheid der teekening van personen en toestanden en localiteiten, of de billijkheid van het uitgebracht oordeel. Liet zich iets anders verwachten van den man, die ons *het dagboek van Willem de Clercq* te lezen gaf? Leg daarnaast de geschriften van DA COSTA, *Herinneringen uit het leven en den omgang van Willem de Clercq* (1850); van JOHANNES BOSSCHA, *Willem de Clercq herdacht* (1874); de brieven van GROEN VAN PRINSTERER, WORMSER en DA COSTA, maak voor eene richtige waardeering van des laatstgenoemden standpunt kennis met hetgeen Dr. A. PIERSON ter aankondiging van DA COSTA's *Brieven* schreef in „de Gids" 1872 IV; voeg er bij L. TINHOLT's *Les bij* DA COSTA „Stemmen „voor waarheid en vrede" 1885 en gij leert de eenheid met de verscheidenheid, die in het *Reveil* viel op te merken, begrijpen.

De beteekenis van Mr. GROEN VAN PRINSTERER als hoofd der anti-revolutionaire partij werd aangewezen door J. P. TROTTET (overleden 12 Augustus 1862) in eene brochure: *Le parti orthodoxe pur dans l'Eglise Wallonne de la Haye*, (1860),

door Mr. C. W. OPZOOMER in eene verhandeling over *De orthodoxie aan het Staatsroer* (1863), gelijk dit reeds in 1854 door Dr. R. FRUIN: *De anti-revolutionaire bezwaren van* Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER *tegen onzen staat en onze maatschappij overwogen* geschied was en na het overlijden van GROEN, 19 Mei 1876, door Dr. TH. WENZELBURGER gedaan werd in een hoogduitsch opstel, geplaatst in „Preussische Jahrb." XL. Heft 2. Mr. GROEN vond dezer dagen een levensbeschrijver, of liever een lofredenaar, die luider dan anderen van zijne grootheid getuigenis geeft. Dr. G. J. VOS A.Z., schrijver van *Groen van Prinsterer en zijn tijd, 1800—1857. Studiën en schetsen op het gebied der vaderlandsche kerkgeschiedenis* (1886), deelde in dit werk veel mede, dat niet vergeten mag worden, maar ook veel, dat bedolven had moeten blijven en uit ongedrukte stukken is opgehaald, zeker het minst tot eere van hen, die zich bij uitnemendheid volgelingen des Heeren noemden en nu blijken in de kunst van smaden, schelden en verdacht maken even ver gevorderd te zijn als de kinderen dezer wereld. Over vele dooden, die zich niet meer verdedigen kunnen, zijn scherpe woorden aan de pen des schrijvers ontvallen. In het waardeeren van den tegenstand, die aan GROEN's godgeleerde en staatkundige gevoelens geboden is, schiet Dr. VOS, mijns inziens, te kort. Het is hem, naar ik meen, niet overal gelukt, de plichten der zelfbeheersching in beoefening te brengen, die aan het beschrijven der *histoire contemporaine* verbonden zijn. De lectuur van het boek maakt het begrijpelijk, dat de persoonlijke invloed van Mr. GROEN in den kring zijner geestverwanten bij alle verscheidenheid de eenheid wist te bewaren. Van dergelijke verscheidenheid waren wellicht de meest uitkomende typen de Doopsgezinde predikanten *Jan ter Borg* (geboren in 1783 te *Borne*, overleden 12 Mei 1847, te *Nichtevecht*, als rustend leeraar der Amsterdamsche gemeente) en *Jan de Liefde* (geboren 25 December

1814, overleden 6 December 1869), de eerste door zijn ambtgenoot SAMUEL MULLER hoog vereerd en op den duur gewaardeerd „Levensberichten der afgestorvene leden van „de Maatschappij van Ned. Letterk." 1876 bl. 56 volg.; de laatste van dienzelfden MULLER eens de geliefde leerling, later de heftige tegenstander, blijkens zijn *Antwoord aan Prof S. Muller op eene beschuldiging, een verwijt en eene uitnoodiging* 1854. De met ongewone gaven toegeruste man werd later voorganger eener vrije Evangelische gemeente in *Amsterdam*, wier geschiedenis nog moet beschreven worden. Toen die gemeente als zijn plaatsvervanger en opvolger hare keus vestigde op J. H. GUNNING, toenmaals predikant te *Hilversum*, gaf deze in een *Openbare brief aan de ouderlingen* dier Amsterdamsche gemeente redenen van zijn besluit om die roeping af te slaan, bij welk besluit hij volhardde in weerwil van het scherpe antwoord van DE LIEFDE, ook in druk verspreid (1860). GUNNING geloofde aan de toekomst der Nederlandsche Hervormde kerk. Hij bleef haar ten zegen.

ISAÄC DA COSTA (geboren 14 Januari 1798, overleden 28 April 1860) is onder de mannen van het reveil zeker de opmerkelijkste; onder hen deed hij zich kennen als de gemoedelijke Christen, de begaafde zanger, de liefhebbende broeder. Buiten dien kring optredende als godgeleerde en polemicus, moest hij menige berisping zich laten welgevallen, waarvan men de hardheid veroordeelen, maar de juistheid niet loochenen kan. De auteur der *Bezwaren tegen den geest der eeuw* bleef menschen en zaken beschouwen alleen van het door hem ingenomen standpunt; zijne later uitgegevene geschriften, allermeest zijne polemische opstellen verbieden ons, om van zijne wetenschappelijke bekwaamheden een even grooten dunk te voeden als van zijn eenig dichterlijk talent, waardoor hij, en hij alleen, de evenknie zijns meesters *Bilderdijk* heeten mag. In vereering van dezen meester stond DA COSTA's boe-

zemvriend ABRAHAM CAPADOSE (geboren 22 Augustus 1795, overleden 16 December 1874) bij hem niet achter. Gelijk eerstgenoemde door zijn geschrift *Bezwaren tegen den geest der eeuw* zich had doen kennen, leerde het publiek CAPADOSE's richting en streven verstaan door het *Omstandig verhaal van de wederroeping der benoeming van den heer Hermanus Brasz, als ouderling der Ned. Herv. gemeente te Amsterdam* (1825). De bijgevoegde aanmerkingen betreffende den toestand der vaderlandsche kerk bevatten een breed zondenregister, opgemaakt ten nadeele van allen, die in gemoede meenden met overgeleverde en blijkbaar verouderde begrippen te moeten breken. Door DA COSTA en zijne vrienden — het laat zich begrijpen — werden in de „Stemmen en beschouwingen" 1840, 2e deel, ernstige protesten ingediend tegen hetgeen MUURLING in *Philalethes over de waarheidsliefde* (1840) en VAN OORDT in de *Oratio de vero in theologia unice sectando*, gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te *Leiden*, 11 December 1839, als hunne overtuiging verkondigden.

De literatuur over de *Afscheiding* is veel minder boeiend. Een groot deel der verschenen geschriften werd opgeteld in den „Catal. der Bibl. van Ned. Letterk." tweede gedeelte, 2e deel bl. 359 volg. Voor de kennis van het ontstaan en de uitbreiding der afscheiding meen ik op goede gronden te mogen aanprijzen het werk van P. BOELES (geboren 4 Maart 1795, overleden 26 April 1875) over *Staatsregt, Hervormd Kerkbestuur en Separatismus* (1838), vooral daar dit werk opgesteld is naar aanleiding van het geschrift van GROEN VAN PRINSTERER, *De maatregelen tegen de afgescheidenen aan het Staatsregt getoetst.* Het komt mij voor, dat GROEN geene voldoende rekening houdt met den onafwijsbaren regel, dat de regeering aan de bestaande grondwet gebonden was en daarnaar zich gedragen moest. A. E. COOLHAAS VAN DER WOUDE deed het opmerken in zijne verhandeling *de Nederlandsche regeering en de afgescheide-*

nen, eene halve eeuw geleden, „de Tijdspiegel” 1885. Het *Gedenkboek*, gewijd aan der Afgescheidenen lotgevallen en die van hunne te *Kampen* gevestigde school (1884), zij genoemd als de beste bron, waaruit hunne geschiedenis geput kan worden. In menig ander opzicht stelt het ons teleur. Het is koud, het is of het bewijzen moet de waarheid van het woord, dat onder de heerschappij van de letter de geest, de levendmakende en levenverspreidende geest niet tot zijn recht komt. Het verhaalt het lijden der eerste voorgangers, maar het kan niet bewijzen, dat het een lijden om CHRISTUS wille geweest is. Geen hunner werd door iemand of iets verhinderd, om het Evangelie te prediken, gelijk hij het meende te moeten doen, het letterlijk gebruik der formulieren van eenigheid is aan niemand hunner betwist. Ontrouw geworden aan de reglementen, waaraan gehoorzaamheid beloofd werd en overtreders van de wet, waaraan ieder burger gebonden is, hebben zij zich zelven die vervolgingen te wijten. Hunne lijdensgeschiedenis is geene martelaarsgeschiedenis. Onder geestverwanten vond hun streven geene toejuiching. Denk aan het scherp afkeurend schrijven, dat Dr. H. F. KOHLBRUGGE (geboren 15 Augustus 1803, overleden 5 Maart 1875) uit *Utrecht* den 25 Juli 1839 richtte tot A. BRUMMELKAMP en dat onlangs werd afgedrukt in het werkje van H. VAN DRUTEN: *hoe Dr. H. F. K. predikant werd* (1884) bl. 69 volg. De belangrijkste bladzijden van genoemd *Gedenkboek* zijn die, welke de offervaardigheid der broeders en zusters voor het bereiken van het doel in gedachtenis houden. De staat van onafhankelijkheid, waarin het kerkgenootschap der Christelijk Gereformeerden zich tegenover de regeering bevindt, moet andere kerken tot jaloerschheid verwekken.

Mocht hunne school op wetenschappelijk gebied een soortgelijken wedijver doen ontbranden. De uitgaaf van den zesden druk der *Synopsis purioris Theologiae* (1881) en de *Be-*

strijding van D. Chantepie de la Saussaye's Theologie (1884) beide door den hoogleeraar H. BAVINCK, een der uitstekendste leerlingen van de Leidsche Academie, voeden de hoop, dat wij voor de beoefening der leerstellige godgeleerdheid en hare geschiedenis op de school van *Kampen* mogen rekenen.

De vervolgingen, waaraan de Afgescheidenen weleer waren blootgesteld, hebben de uitbreiding hunner broederschap bevorderd. Waar niet werd vervolgd omdat er geen reden was tot toepassing van straf, gelijk men er zich van onthouden kon tegenover de *Zwijndrechters, Mullerianen, Vaders goed* of volgelingen van *Stoffel Muller* (waarover KIST te vergeefs berichten zocht „Ned. Arch." IX, bl. 112) en de aanhangers van *Jan Mazereeuw*, door W. C. VAN CAMPEN geschetst, t. a. p. bl. 102 ging het Separatisme als van zelf te niet.

De beweging door en ten gevolge der *Afscheiding* was nog in vollen gang, toen het eerste stuk van het tijdschrift *Waarheid in Liefde* in 1837 verscheen, orgaan eener godgeleerde school, met belangstelling, ja met hooge ingenomenheid van vele zijden begroet. Tegenspraak en verdediging verhieven later hare stemmen, nadat de *Compendia* der Groninger hoogleeraren, eerst niet in den handel, het eigendom van het publiek geworden waren. Twee er van, de *Encyclopaedia Theologi Christiani* en het *Compendium dogmatices et apologetices* van P. HOFSTEDE DE GROOT en L. G. PAREAU vonden eenen kundigen beoordeelaar in A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN Jr. „de Gids" 1848. De lijst der strijdschriften zou bladzijden beslaan, indien het hier de plaats was om de titels mede te deelen. Ik spreek alleen van die School, als van een merkwaardig verschijnsel des tijds en vermeld slechts de gedrukte stukken, welke voor de kennis van hare geschiedenis dienstig kunnen zijn. Tot dat doel raadplege men P. HOFSTEDE DE GROOT'S *Toespraak over de Groninger Godgeleerden in hunne eigen-*

aardigheid (1855) en eene verhandeling van X. Y Z. (ik durf het geheim openbaren en verzekeren, dat onder die letteren de naam van prof. A. KUENEN schuilt) met den titel: *Verdediging en aanval*, geplaatst in de „Godg. Bijdra- „gen" 1859, bl. 629 volg. Wat de school wil, wat zij vermag en wat zij niet vermag, is, na de lezing der genoemde geschriften mijns bedunkens, voor ieder duidelijk.

De zoogenaamde *Aprilbeweging* van 1853 is in de geschiedenis der vaderlandsche kerk eene merkwaardige gebeurtenis, evenzeer om hare aanleiding, als om den wille van hare gevolgen. Van haar dagteekent de gespannen verhouding tusschen Roomsch en Onroomsch en de vorming van de Clericale en de anti-Clericale partij hier te lande. De onderhandelingen tusschen *Rome* en de Nederlandsche regeering over het sluiten van een Concordaat waren voorafgegaan en hadden niet tot het doel geleid. *De vergelijking der nieuwe thans in werking zijnde Europesche Concordaten en Concordaatsbullen*, door ROYAARDS opgenomen in het „Archief" I, nader toegelicht III, had, even als zijn *Brief* aan prof. C. A. DEN TEX (geboren 30 Augustus 1795, overleden 9 April 1854) over hetzelfde onderwerp „Rechtsgel. Bijblad" III wel de aandacht op de zaak gevestigd, doch geene vrees er voor gewekt. De stemming veranderde, toen koning *Willem II* de afgebrokene onderhandelingen hervatte. Mr. J. BOSSCHA (geboren 19 Maart 1797, overleden 9 December 1874) heeft in de biographie des konings diens houding duidelijk uiteengezet (1852) bl. 637 volg. en door Mr. J. DE BOSCH KEMPER (geboren 23 Maart 1808, overleden 20 October 1876) „Gesch. „van Ned. na 1830" IV 346 volg. zijn in de aanteekeningen van genoemd deel, bl. 182 volg. vele bijzonderheden toegelicht. Naamloos, door WILHELM BROES, werden in 1841 *Zedig vrijmoedige bedenkingen tegen een in gerucht zijnd' Concordaat* in druk gegeven, die bij alle Protestanten weerklank vonden. De *Aprilbeweging* van '53

volgde, door Dr. J. VAN GILSE voor een werk uit den duivel verklaard „Levensb. door P J. Veth", bl. 242. Het belangrijkste, dat over haar in druk is verbreid, vindt gij in het tijdschrift, van welks redactie VAN GILSE een der invloedrijkste leden was. Met gebruikmaking van de literatuur, die zeer overvloedig is geweest, heeft DANIEL KOORDERS (geboren 12 Augustus 1830, overleden 26 Januari 1869) zonder zijn naam aan „de Gids" 1854, I een opstel geleverd, *de Aprilbeweging*, dat èn om zijne grondigheid èn om zijne onpartijdigheid van alle zijden lof mocht inoogsten. Het tijdschrift „de Recensent ook der „Recensenten" gaf in jaargang 1854 eene lijst der uitgegevene stukken naar aanleiding van de Aprilbeweging, die in 1870 vollediger en uitvoeriger werd bewerkt door H. L. DE VOOGT, als predikant te *Haastrecht* op jeugdigen leeftijd ontslapen, geboren 18 Mei 1840, overleden 8 December 1873. Met beide in handen moogt gij niet verzuimen aandachtige kennis te nemen van de *Verzameling van adressen, brochures, spotprenten enz. betrekking hebbende op de invoering der bisschoppelijke hiërarchie in 1853*, evenzeer als van die der *Leerredenen* naar aanleiding derzelfde gebeurtenis gehouden, beschreven in den „Catalogus der Bibliotheek „van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde", tweede gedeelte, t. a. p. bl. 335 volg. De authentieke stukken werden in zorgvuldigen afdruk opgenomen door J. P. DE KEYSER, die ze voor velen toegankelijk maakte in het door hem uitgegeven tractaat: *De worsteling van het Protestantismus tegen de herstelling der hiërarchie.* Ter bestrijding van elke reconstructie der geschiedenis, zoowel van Protestantsche als van Roomsche zijde, gaf de hoogleeraar L. G. VISSCHER *Voorlezingen over de geschiedenis der Roomsch-Katholieke kerk in de Noord-Nederlanden sedert de opheffing der bisdommen tot op dezen tijd. In verband beschouwd met het Utrechtsch Aartsbisdom der Klerezij en de daaraan onderhoorige bisdommen Haarlem en Deventer.* De mededeeling

van authentieke stukken bepaalt de waarde des bundels. Bijna eene halve eeuw later schreef Dr. W. J. F. NUYENS *Herinneringen aan de Aprilbeweging van 1853* „onze Wach-„ter" 1878, waarin 's Pausen allocutie van 4 Maart 1853, welke de Roomsche kerkregeling in ons vaderland vaststelde, „de beroemde", genoemd werd, hoewel men van een geschiedkenner had mogen verwachten, dat hij haar als onhandig staatsstuk gebrandmerkt zou hebben. Dr. B. TER HAAR, die als predikant te *Amsterdam* een belangrijke rol bij die beweging vervulde en kort daarna tot het hoogleeraarsambt te *Utrecht* geroepen werd, moest zich laten welgevallen, dat „de Gids", 1854 bl. 669 een scherpen pijl op hem richtte, terwijl zijn ambtgenoot H. J. SPIJKER, een vijand van het brengen van onheilig vuur op den altaar, schrijver van den *Herderlijke brief over de invoering der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland*, een gedenkteeken van waardeering en verdraagzaamheid, door dit geschrift zijne aanbeveling vond om in 1862 tot administrateur voor de zaken der Hervormde en andere eerediensten, behalve die der Roomsch-Katholieken, benoemd te worden, eene betrekking, wier beteekenis is uiteengezet door zijn biograaph prof. ACQUOY, „Levensberichten van de leden der Leidsche Maatschappij" 1871.

De opkomst en verbreiding der zoogenaamde moderne Theologie wordt door mij vermeld, niet verder behandeld. Ik ken geen auteur, die hare geschiedenis beschreven heeft en acht mij niet gehouden de titels der bijna ontelbare brochures te noemen, waarin hare voorstanders rekenschap van hun gevoelen hebben afgelegd. Haar voornaamste orgaan, „Theologisch Tijdschrift", beleeft in 1886 zijn twintigsten jaargang, binnens- en buitenslands om zijnen wetenschappelijken inhoud eenparig geroemd. „De nieuwe „richting had hoofden en harten van uitnemende woord-„voerders veroverd." Het werd beweerd en bewezen door

Dr. VAN MANEN in zijn leerzaam geschrift: *het Nieuwe Testament sedert* 1859. Hulde zij hem gebracht voor de objectiviteit, waarmede hij zijne taak volvoerd en het recht van spreken harer tegenstanders erkend heeft. Door hen, wien als voor mij, het Christendom is geworden leven in persoonlijke gemeenschap met JEZUS CHRISTUS — geworden, zeg ik; want jaren zoekens en strijdens gaan vooraf aan den dag, waarop het zieleleven ten volle genoeg leert hebben aan de frissche stroomen van dit levende water — die door dogmatische studiën verleerd hebben aan eenig dogma ander gezag toe te kennen dan dat van een historisch getuigenis, hoe men gepoogd heeft het God gewijd leven en denken te omschrijven en in woorden weer te geven, wat alleen in het binnenste langs den weg der ervaring waargenomen wordt, en waarbij men zich aangetrokken gevoelt tot allen, die de verschijning van JEZUS CHRISTUS hebben lief gehad, niet vragende naar den vorm, waarin zij Hem eeren, door hen wordt elk godgeleerd stelsel, dus ook dat der modernen, beschouwd en gewaardeerd als een zuiveringsproces, dat de Christelijke wereld van tijd tot tijd behoeft ter verfrissching van kracht en van leven, zal zij niet te ondergaan onder de heerschappij van systema's en confessies. Des Christens leuze: *ik heb het nog niet gegrepen* zal ook de leuze der godgeleerde wetenschap zijn. Aangestooten, opgewekt moet zij worden. En dit geschiedt, Gode zij dank. Steeds nemen wij dezelfde verschijnselen waar in meer dan één land tegelijk. Ook dezelfde fouten en misgrepen. Verward worden godsdienst en godgeleerdheid. Vraagstukken van wetenschappelijken aard worden voor de gemeente behandeld, als ware deze tot oordeelen bevoegd, en men vergeet, dat de antieke en de moderne theologie van niets meer kwaad geleden hebben, dan van het ontijdig populariseeren harer resultaten.

Overal dezelfde beweging: te *Straatsburg*, zoo getuigen C. P. en P. HOFSTEDE DE GROOT „Waarheid in Liefde" 1857;

in *Zwitserland*, C. BUSKEN HUET zegt het ons in „de Gids" 1860 I; in *Engeland*, A. KUENEN verzekert het t. a. p. 1865 III; zelfs *Hongarijë* doorleefde dergelijke crisis als wij in ons vaderland. Aangaande *Hongarije* werden wij volkomen ingelicht door de in onze taal geschreven Dissertatie, waarmede E. KOVACS in 1869 te *Leiden* de doctorale waardigheid in de godgeleerdheid behaalde, als de kroon op zijne daar voleindigde studiën. Hij gaf ons daarin eene schets van *het Protestantisme in Hongarijë gedurende de laatste twintig jaren.* Thans hoogleeraar en rector van de hoogeschool te *Nagy-Enyed* wordt hij in zijn vaderland geteld tot de voornaamste godgeleerden. Deelneming in zijn lot voedde de belangstelling, waarmede de lezers der „Stemmen voor „waarheid en vrede" het oor leenden aan de *Hongaarsche Korrespondentie* van SIGMUND NAGY, weleer discipel der Utrechtsche hoogeschool, t. a. p. 1885.

De nieuwe wet op het hooger onderwijs, volgens welke een deel der Christelijke godgeleerdheid van staatswege onderwezen wordt, moge aan de kerk het recht hebben gewaarborgd op het ongestoord voortplanten van hare leer en hare geschiedenis, ze is mijns achtens eene kwade vrucht van een tegennatuurlijk Compromis, waarbij kerk en staat op den duur geen vrede kunnen hebben. De moderne staat heeft, mijns achtens, in zijn programma van hooger onderwijs plaats voor godsdienst, niet voor godgeleerdheid. De hoogleeraren VAN HENGEL: *de godgeleerdheid in het algemeen, en hare betrekking tot het onderwijs op 's lands hoogescholen in het bijzonder*, 1850; de leden der Leidsche faculteit gezamenlijk: *de Theologische faculteit aan de Nederl. Hoogescholen*, 1868, afzonderlijk, de hoogleeraar SCHOLTEN in eene rectorale rede: *de godgeleerdheid aan de Nederlandsche Hoogescholen volgens de wet op het hooger onderwijs uitgevaardigd in 1876* en zijn ambtgenoot te *Groningen* F. W. B. VAN BELL: *de onafhankelijke Theologie*, zijn de voornaamste verdedigers van dit der kerk opgedrongen *connubium.* De hoog-

leeraar DOEDES gaf door zijn *Ontwerp van reglement op de godgeleerde kweekscholen voor de Ned. Herv. Kerk* (1868) een bewijs zijner sympathie voor eene regeling, waarbij de kerk alles bekwam, wat haar behoorde; later (1876) wees hij de leemten aan in de tot stand gebrachte regeling van het hooger onderwijs in Nederland. Zijn ambtgenoot aan de kweekschool der Remonstranten, JOANNES TIDEMAN, besprak uitvoerig „Vad. Lett." 1869 en 1875 *het theologisch onderwijs aan de hoogeschool*, naar de ingediende conceptwetten, tegenover welke het hem licht vièl een zeer onafhankelijk standpunt te bewaren. Prof. PRINS trachtte voor- en tegenstanders te verzoenen in zijne beoordeeling van *het Synodaal reglement op het hooger onderwijs in de godgeleerdheid tot vorming van Evangeliedienaren voor de Nederl. Herv. Kerk*, 1877.

Ons overzicht neme hier een einde. Genaderd tot den tegenwoordigen tijd, laten wij liever de aanvulling van dezen arbeid over aan hen, die na ons gelegenheid zullen hebben, een geheel te overzien, waar wij slechts een begin aanschouwen en lichtelijk zouden kunnen mistasten in het waardeeren, 't zij door te geringe, 't zij door te groote verwachting te koesteren. Wie den blik begeert te slaan op *de Nederlandsche Hervormde Kerk in haren uitwendigen toestand* raadplege het onder dien titel uitgegeven werk van H. M. C. VAN OOSTERZEE, twee deelen 1865, waarvan het eerste een handboek is van kerkelijke geographie, het andere ons het inwendig bestuur leert kennen. Was het bijna eene eeuw geleden, dat W. A. BACHIENE (geboren 24 November 1712, overleden 6 Augustus 1783) in zijne *Kerkelijke Geographie* (vier stukken 1766) eene beschrijving gaf van de toenmalige gesteldheid der kerk, hare ringen, classen en synoden, vergezeld van de daarbij behoorende kaarten, VAN OOSTERZEE deed wèl met een dergelijken arbeid te ondernemen en op gelukkige wijze te volbrengen. In tekst en aanteekeningen schuilt menige aanwijzing van bronnen,

om aangaande enkele gemeenten veel belangrijks op te te zamelen. Het *Voorberigt* noemt bouwstoffen over kerkelijke geographie, waaraan ik slechts eene krachtige aanbeveling wensch toe te voegen, om kennis te maken met het *Nieuw Kerkelijk handboek*, *omvattende al de door den Staat gesubsidieerde Protestantsche Kerkgenootschappen*, in 1878 ons geschonken door M. W. L. VAN ALPHEN, een werk, dat wegens den rijken inhoud van bijzonderheden betreffende de lotgevallen der gemeenten voor den beoefenaar der kerkelijke geschiedenis onmisbaar is, even als het daarna jaarlijks door denzelfden auteur ter perse gelegde *Kerkelijk handboek*, waarin hij ook aan de gemeenten van het Christelijk Gereformeerd kerkgenootschap eene plaats heeft gegeven.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

GESCHIEDENIS DER PROTESTANTSCHE KERKGENOOTSCHAPPEN NAAST DE NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK GEVESTIGD.

§ 1. *De Waalsche en Engelsche gemeenten der Hervormde Kerk.*

De Nederlandsche Hervormde kerk der 16ᵉ eeuw laat zich, bepaaldelijk in de Provinciën van *Noord-* en *Zuid-Holland* niet denken, zonder Fransch sprekende leden en in 't Fransch prekende leeraars. Om den wille der taal bepaalde men ter Synode van *Wesel* in 1568 dat in de Waalsche kerk der *Nederlanden* gevolgd zou worden de Catechismus van *Genève*, terwijl op die van *Dordrecht* in 1578 is goed gevonden aan de Fransch sprekende broeders afzonderlijk kerkelijk bestaan toe te kennen. De *Notes historiques concernant les Eglises Wallones des Pays-Bas*, gevoegd achter de *Sermons* van den Amsterdamschen predikant TEISSÈDRE L'ANGE (1817) mogen, hoe beknopt ook, in aandenken blijven wegens de literatuur, waarnaar zij verwijzen. Over den invloed van deze Christelijke broederschap is veel en niet te veel goeds gezegd in de *deux Mémoires sur l'origine et l'influence des Eglises Wallonnes, leurs utilité actuelle et les moyens de les maintenir*, opgesteld door J. TEISSÈDRE L'ANGE en H. J. KOENEN, naar aanleiding van het Kon. Besluit van 29 Juli 1843, dat echter niet in werking getreden is, waarbij het getal

Waalsche predikanten herleid werd tot een tiental, drie in *Amsterdam*, twee in *Rotterdam*, twee in *den Haag*, en in de Academiesteden *Leiden*, *Utrecht* en *Groningen* elk één, zoodat veertien predikantsplaatsen zouden vervallen. De hoofdzaken in de „deux Mémoires" behandeld, werden in onze moedertaal besproken door den rustenden Waalschen leeraar van de Rotterdamsche gemeente P. MOUNIER (geboren 9 Augustus 1774, overleden 2 Maart 1853) in eene *Toespraak aan zijne geloofsgenooten, leeraren, opzieners en leden der Nederduitsche Hervormde kerk*, 1843. Het pleidooi van den jeugdigen rechtsgeleerde J. P. AMERSFOORDT (geboren 4 Juli 1817, overleden 1 Februari 1885) *la Suppression des Eglises Wallonnes dans les Pays-Bas* (1843) liet wegens velerlei onnauwkeurigheid in geschiedkundige bijzonderheden te wenschen over, „de Gids" 1843. Op een ander gebied dan dat der geschiedenis verwierf zich de auteur gunstiger naam. De puntig gestelde *Première partie du Rapport du député au Synode national fait à la Réunion des députés des Eglises Wallonnes* uitgebracht 9 Aug. 1884, met hare bijlagen, oogstte veler goedkeuring in, gelijk het *Exposé historique des Eglises Wallonnes des Pays-Bas* (1855) door Dr. P. J. L. MOUNIER hoogst welkom was.

Het lijden der Fransche geloofsbroeders vóór en nà de herroeping van het Edict van *Nantes* had in hooge mate de aandacht onzer geschiedschrijvers getrokken. Mr. N. J. VAN YSSELSTEYN handelde in zijn academisch proefschrift (1857) over *de Fransche Protestanten in de Nederlandsche Republiek in het jaar 1625*; H. J. ROYAARDS stelde in *de lotgevallen van Jean Migault* de geschiedenis der geloofsvervolgingen in *Frankrijk* in het licht „Archief" VI en VIII; N. C. KIST gaf bladzijden over *de Fransche Refugiés in Nederland* „Kerk. Archief" I, een en ander naar waarde geschat door de lezers der verhandeling van Mr. H. J. KOENEN: *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vlugtelingen in Nederland*, 1846, door de Maatschappij van

Ned. Letterkunde te *Leiden* bekroond. Wij laten dezen arbeid in volle waarde, hoewel wij de voorkeur geven aan het helaas! onvoltooid gebleven werk van Jhr. Mr. W. E. J. BERG VAN DUSSEN MUILKERK: *de Refugiés in de Nederlanden na de herroeping van het Edict van Nantes*, uitgegeven in 1845. Wie in beknopter vorm de rampzalige gebeurtenissen van 1685, waaruit voor *Frankrijk* zelf een zee van ellende is ontstaan, wenscht voorgesteld te zien, leze ter vermeerdering van zijne kennis en leze tot zijne stichting, wat twee predikanten der Waalsche gemeente van *Amsterdam*, P. J. L. HUET en M. A. PERK, vele jaren na elkander, over de herroeping van het Edict schreven in „Nieuw Christelijk Maandsch." IX en X en in de „Bibliotheek voor moderne theologie en letterkunde" VI. Op voortreffelijke wijze handelde de auteur van het genoemde in de „Bibliotheek" M. A. PERK over *la révocation de l'edict de Nantes et ses consequences pour les Eglises Wallonnes des Pays-Bas* in het „Bulletin de la commission pour „l'histoire des Eglises Wallonnes" II. Ik geef toe aan de hoop, dat zooveel degelijk onderzoek eene revisie van inzichten uitlokke bij Roomsche schrijvers, als Dr. W. J. F. NUYENS, die in „onze Wachter" 1847 de herroeping van het edict van *Nantes* trachtte te verdedigen met een beroep op het gedrag van *Engeland* en andere rijken tegenover de Roomschen. Vreemdsoortige apologetiek, wel het minst in den geest van paus *Innocentius XI*, die beweerde, dat de menschen naar de kerken geleid, niet gesleept moesten worden. Maar de geschiedenis zelve weerspreekt de bewering van NUYENS; toen *Lodewijk XIV* op zijn sterfbed lag, betuigde hij in tegenwoordigheid van hooggeplaatste geestelijken, dat hij in het godsdienstige alles gedaan had naar hunnen wil en dus de verantwoordelijkheid voor God van hetgeen gedaan was op hen rustte. En zoo was het; door den koning had de geestelijkheid in vervulling gebracht, wat een harer woordvoerders ver-

kondigde: „la déstruction de l'hérésie est notre unique „affaire."

Ons vaderland werd velen een veilig toevluchtsoord. Raadpleeg de met groote zorg opgemaakte lijst van de *Pasteurs de France, refugiés en Hollande*, door den Waalschen predikant F. H. GAGNEBIN; gij vindt haar in den eersten jaargang van het „Bulletin — des Eglises Wallonnes" (1884). Het bewijs, dat het Nederlandsche volk in de 17e eeuw door het voornaamste nieuwsblad *de Haarlemsche Courant* bekend werd gehouden met de vervolgingen in *Frankrijk*, leverde de archivaris van *Haarlem* Mr. A. J. ENSCHEDÉ in de door hem daaruit overgenomene berichten, gedrukt in het „Bulletin Historique et litteraire" (*Paris* 1879, 1880 en 1883). In datzelfde „Bulletin", door de *Société du Protestantisme Français* maandelijks in het licht gezonden, liet zijn hand afdrukken den brief der *Refugiés de Baireuth aux états des Provinces unies*, een bewijs van den roep, die over de Nederlandsche weldadigheid uitging, jaarg. 1883. En waarlijk, niet zonder grond, getuige de schets van de werkzaamheid der *Société des dames Françaises de Harlem* (jaargang 1878), die zich belastten met de zorg voor de weduwen en weezen van de slachtoffers der vervolging, waarbij vergeleken worde Mr. L. P. C. VAN DEN BERGH's opstel, *de Fransche dames te 's Hage* „'s Gravenhaagsche bijzonderheden" 2e stuk, en het naar aanleiding daarvan opgeteekende in „de Na„vorscher" 1879, bl. 185 door J. G. FREDERIKS. De schoonste kroon voor de Christelijke liefdadigheid jegens de vervolgde geloofsgenooten vlocht mijn eerwaardige stadgenoot GAGNEBIN in de door hem verzamelde *Résolutions Synodales concernant les pasteurs français réfugiés en Hollande*, „Bul„letin — Eglises Wallonnes" II, lijsten vol welsprekende cijfers, opgaven van sommen, uit heilig plichtsbesef bijeengebracht. Een brief van *Jacobus Trigland*, door ROGGE geplaatst in het „Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis" I, is

mede een verblijdend teeken van de bereidvaardigheid, om den Franschen geloofsgenooten door stoffelijke middelen, 't zij uit de diaconie-kas, 't zij uit de beurs van particulieren, hulp te verleenen.

De lotgevallen van enkele gemeenten werden ons beschreven; het uitvoerigst die van *den Briel* door H. DE JAGER in „de Navorscher" 1878 en 1879 en in het 1e deel van het vaak genoemde „Bulletin — Eglises Wallonnes" I; van *Enkhuizen* door V. J. T. BOONACKER „Studiën en Bij- „dragen" III; van *'s Gravenhage* door GAGNEBIN in „Bulle- „tin — Egl. Wall." I. KIST verhaalde het *allereerst begin der Fransche Evangelieprediking in de Waalsch Hervormde gemeente te Leiden* „Ned. Arch." VII. Eene korte mededeeling betreffende die van *Nijmegen* bracht ons „de Na- „vorscher" 1870; ROIJAARDS handelde over die van *Utrecht* in het „Ned. Archief" VII, MOORREES over die van *Vianen* in „Geloof en Vrijheid" 6e jaarg. *Vlissingen* vond hare plaats in VROLIKHERT'S „Vliss. Kerkhemel" bl. 330 volg., H. J. CAAN'S *Recueil des documents relatifs à l'Eglise Française de Voorburg* (1859) was verrijkt met portretten en facsimilés, terwijl AB UTRECHT DRESSELHUYS over die van de provincie *Zeeland* reeds vroeger in 1848 een afzonderlijke monographie het licht had doen zien.

Van eene buitenlandsche gemeente, namelijk die van *Paramaribo*, vernamen wij veel belangrijks door Dr. CH. LANDRÉ, den auteur der mededeeling over *Pierre Albus* in het „Bulletin — des Eglises Wallonnes" II, pag. 114 ss. en van het uitvoerig artikel opgenomen in tom. V van „la France Protestante", (1885) pag. 47 ss.

Ten aanzien van andere bronnen, bescheiden, gedrukte en ongedrukte, mag ik den lezer verwijzen naar de met groote nauwkeurigheid door Dr. J. T. BERGMAN (geboren 24 April 1795, overleden 24 November 1878) bewerkte *Catalogue de la Bibliothèque Wallonne deposée à Leide* (1875). De titels over te schrijven, die daar zijn afgedrukt, schijnt

mij ten eenen male overbodig; zij leveren eene volledige beantwoording der vraag: Wat door Nederlandsche geleerden voor dat deel der kerkelijke geschiedenis is gedaan? Alleen veroorloof ik mij den lezer te herinneren, dat de voorlezing van Dr. J. J. VAN OOSTERZEE over *Jacques Saurin* ons *eene bladzijde uit de geschiedenis der Kanselwelsprekendheid* voorlegde 1855, vooral, dat hare beoordeeling ons eene proef van fijne historische kritiek schonk in het geschrift van C. BUSKEN HUET: *Jacques Saurin en Theodore Huet* 1855, een der eerste vruchten van een aesthetisch en kritisch talent, dat zijns gelijke in onze letterkunde niet heeft. Bij het pas gesloten graf des schrijvers — geboren 28 December 1826, overleden 1 Mei 1886 — stemmen vereerders en tegenstanders saam in de taal der rechtmatige bewondering. Op de edele figuur van *Claude Brousson* werden wij gewezen door A. C. J. V. D. KEMP in „de „Tijdspiegel" 1880. En de levensschets van *Jean Henri Huguetan* door J. G. FREDERIKS „Vad. Letteroef. 1871 maakte ons bekend met een man, wiens geloof nog spreekt, nadat hij gestorven is.

De Engelsche gemeenten in ons vaderland hebben weinig stof aan de geschiedschrijvers geleverd. Die het eerst verdienen genoemd te worden, de Episcopale gemeenten, mogen, wanneer ik mij niet bedrieg, slechts op één gedrukt gegetuigenis van haar bestaan wijzen, namelijk op de *Retrospect of a Pastorate of a Quarter of Century over the English Episcopal congregation at Amsterdam* (1862), uitgesproken te *Amsterdam* en te *Utrecht* door haren algemeen hooggeachten leeraar WILLIAM JAMIESON, ontslapen op zestigjarigen leeftijd, 8 November 1869. De *eerste vestiging der Engelsche gemeenten te Leiden* is door een ongenoemde beschreven in de „Kroniek van het Hist. Genootsch." VI en door KIST werd in het „Ned. Archief" VIII eene korte schets van hare lotgevallen op papier gebracht. De naam van *John Robinson* hecht zich aan den dienst van deze gemeente;

rijk waren de mededeelingen, reeds door mij vermeld, welke wij aan DE HOOP SCHEFFER danken over de *Brownisten in Amsterdam gedurende den eersten tijd na hunne vestiging aldaar* in de „Werken der Konink. Acad. afd. Letterk." 1881. Feestelijk werd het 250 jarig bestaan der Engelsche kerk te *Amsterdam* herdacht op 5 Februari 1857, door haren jongsten Leeraar J. M. JLRAITH. Zijne leerrede is vertaald opgenomen in het „Maandschr. voor Christ." XXI. VROLIKHERT vergat in zijn „Vlissingsche Kerkhemel" de Engelsche leeraars niet, die in *Vlissingen* het Evangelie verkondigd hadden, terwijl J. VAN DER BAAN eenige bijzonderheden te lezen gaf betreffende eene Engelsche gemeente te *Bergen op Zoom* in „de Navorscher" 1882. De Schotsche gemeente van *Rotterdam* vond in haren voorganger WILLIAM STEVEN (geboren 22 November 1796, overleden 2 April 1857) haren geschiedschrijver. En zijn boek *the History of the Scottish Church at Rotterdam* (1832) bevat meer; ook *Notices of the Britsch Churches in the Netherlands* en een *Brief view of the Dutch Ecclesiastical Establishment.* Met vele bijlagen vermeerderd deed hij het laatstgenoemde nogmaals het licht zien in 1838 en smaakte het genoegen, een jaar later, toen hij naar zijn vaderland was weergekeerd, het weer ter perse te moeten leggen.

Wat SPIJKER over *de vrije Schotsche kerk* voor de lezers van het „Maandschr. voor Christ." XVII op papier bracht, voldeed zeker niet ten volle aan den weetlust van hen, die over hare verrichtingen hier te lande verlangden ingelicht te worden.

Aan de nagedachtenis van WILHELM BROES zou ik te kort doen, indien ik hier zijn werk: *de Engelsche Hervormde Kerk benevens haren invloed op onze Nederlandsche, van den tijd der Hervorming aan*, twee deelen, onvermeld liet, gelijk ik even gaarne de verhandeling van R. H. GRAADT JONCKERS over den *invloed van Willem III op de Engelsche Kerk* „Godg. „Bijdr." 1839 onder de aandacht mijner lezers breng. Een

afdoend bewijs van Engelschen invloed werd ons geleverd door den Rotterdamschen predikant W. T. VAN GRIETHUISEN (geboren 24 Maart 1824, overleden 26 Maart 1886) in zijne verhandeling over *de ontzegging van het avondmaal* aan de afsnijding voorafgaande, bij de Gereformeerde kerk niet van den aanvang af in gebruik, maar eerst later onder hare tuchtoefeningen opgenomen „Studiën en Bijdragen" III. De inhoud dezer belangrijke bladzijden maakt ons met vele bijzonderheden over kerkelijke tuchtoefening bekend en houdt de nagedachtenis van een Evangeliedienaar in eere, die ons in het woekeren met toevertrouwde talenten een aantrekkelijk voorbeeld heeft nagelaten.

§ 2. *De Lutherschen.*

Alleszins was de hulde verdiend, welke de hoogleeraar J. DE BOSCH KEMPER, president Curator van het Evangelisch-Luthersch Seminarie, in de door hem uitgesproken feestrede bij het 50-jarig bestaan der inrichting, uitgegeven onder den titel *Godsdienst en wetenschap*, aan F. J. DOMELA NIEUWENHUIS toebracht wegens hetgeen hij gedaan had voor de geschiedenis van dit kerkgenootschap. Deze had het hoogleeraarsambt in 1845 aanvaard met eene rede over *de veranderingen in de Luthersche Kerk in Nederland* (Latijn en Nederlandsch) en getoond, een warm hart te hebben voor de kerk, waarin hij was opgegroeid. Reeds vóór dit tijdstip, in 1842, had hij eene poging ondernomen ter *Verdediging der Ned. Luth. Kerk tegen de beschuldiging van Dr G. C. A. Harless* (geboren 21 November 1806, overleden 5 September 1879) en de daar blootgelegde gevoelens nader verdedigd in een *Antwoord aan een Hervormden ambtgenoot.* Ook tegen hetgeen naar zijn oordeel B. GLASIUS „Gesch. der Chr. kerk en Godsd." III verkeerds gezegd had over het Luthersche kerkgenootschap hier te lande, verhief hij zijne stem in de „Godg. Bijdr." 1844 bl. 76 vlg. Plaatst men naast zijnen naam dien van den

Rotterdamschen predikant J. C. SCHULTZ JACOBI, dan zijn de beide mannen aangeduid, wier pen over dat onderwerp een groot getal van belangrijke studiën geleverd heeft. Lag er veel te doen, zij hebben werkelijk veel gedaan en veel goeds gedaan. Ik beroep mij op hunnen gemeenschappelijken arbeid, de *Bijdragen tot de geschiedenis der Evangelisch Luthersche Kerk in de Nederlanden*, zeven stukken, 1839 tot 1845, even als op de uitgaaf van *Oud en Nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsche Luthersche Kerk*, door SCHULTZ JACOBI, in vier stukken van 1862—1865, waaraan zijn vriend, de genoemde hoogleeraar in 1866 een vijfde toevoegde met eene levensschets van den inmiddels ontslapen redacteur.

De voorrede van het 1e stuk der „Bijdragen" bevat een overzicht van den schralen arbeid hunner voorgangers op dit veld. Ik geloof niet, dat iemand aarzelen zal om het oordeel te onderschrijven, dat zij uitbrengen over J. H. MANNE's *Nauwkeurige zo theologise als historise aanmerkingen over het werk der Reformatie*, al noemt de auteur zelf dit boek *eene nette beschrijvinge van de opkomst en den Staat der Luthersche Kerken in de Nederlanden* 1719; J. MULDER's *Aenspraek aen de Evangelische gemeenten, die in deze vereenigde Nederlanden noch op heden bloeyen en Godts alleen zaligmakend Woord met hart en mondt bekennen en de daerop geboude onveranderde Augburgsche Geloofsbelijdenisse benevens de overige Symbolische boeken der Evangelische Kerke bestendigh aenkleven*, door dezen in 1735 geplaatst voor zijne vertaling van *Mosheim's Eigenschappen der waere belijdenis van het Evangelie;* ANDRIES PAUW's *Europa's Lutherdom*, waarvan het 3e boek de geschiedenis der Luthersche kerk in ons vaderland behandelt (1742). Wat den arbeid van FRANCISCUS SMIT, Predikant te *Rotterdam* (geboren 11 November 1704, overleden 22 Maart 1782) en wat het zeldzaam voorkomend *Luthersch Kerk- en Boeknieuws* betreft, raadplege men genoemde „voorrede".

Over het genootschap, gelijk het zich hier te lande vormde

en ontwikkelde, ontvingen wij van meer dan éene hand zeer gewaardeerde mededeelingen; zoo als van K. A. GONLAG, die ons verplaatste naar de 16e eeuw „Bibliotheek van „moderne theologie en letterk." IV en V en van D. C. MEIJER JR., wiens opstel over *Luthers volgelingen te Amsterdam* „de Gids" 1884 I meer geeft dan alleen wat van plaatselijk belang voor *Amsterdam* is.

De genoemde „Bijdragen" en „Oud en Nieuw" bewaren vele berichten betreffende de geschiedenis der afzonderlijke gemeenten. Enkele monographiën zijn aan dit onderwerp gewijd, in alphabetische orde doe ik u het geleverde gemakkelijk overzien. Beschreven werd die van

Alkmaar in „Bijdragen" V.
Amersfoort in „Bijdragen" II.
Amsterdam door DOMELA NIEUWENHUIS in eene monographie 1856.
Charlois in „Bijdragen" I.
Deventer in „Oud en Nieuw" IV.
Edam in „Bijdragen" V.
Enkhuizen in „de Gids" 1885 II door P. VAN WIJK JR.
Goes in „Bijdragen" VI.
's-Gravenhage in eene monographie door DOMELA NIEUWENHUIS 1854.
Groede in „Bijdragen" V.
Kampen in „Oud en Nieuw" IV.
Kuilenburg in „Bijdragen" II.
Leeuwarden in „Bijdragen" V.
Leiden in „Bijdragen" V
Middelburg in „Bijdragen" V.
Monnikendam in „Bijdragen" V.
Purmerende in „Bijdragen" V.
Rotterdam in eene monographie door SCHULTZ JACOBI 1865.
Utrecht in „Bijdragen" I.
Veere in „Bijdragen" V.
Vlissingen in „Bijdragen" V.

Weesp in „Nieuw Nederl. Archief" I door A. NOORDBERGH (geboren in 1779, overleden 24 Februari 1849).

Woerden in „Bijdragen" III.

Zierikzee in „Bijdragen" VI.

Zwolle in „Oud en Nieuw" IV.

SCHULTZ JACOBI hield zich bij herhaling bezig met de lotgevallen der Lutherschen te *Antwerpen*, men leze het door hem geschrevene in „Nederl. Archief" IV en VIII (ontsierd door eenige scherpe aanmerkingen van de redactie) en in „Oud en Nieuw" II, III, V en voege daarbij de door DOMELA NIEUWENHUIS in druk gegeven stukken over de „Huyskercken", die tusschen de gemeenten van *Antwerpen* en *Woerden* gewisseld zijn „Godg. „Bijdragen" 1885. De gemeente van *Batavia* werd herdacht in de „Bijdragen" VI. Verspreide opgaven betreffende Luthersche predikanten komen voor in „de Navor„scher" 1880 en 1881. Onvermoeid was de pen van SCHULTZ JACOBI ook voor het teekenen van de inwendige gesteldheid der dingen in het door hem geliefd kerkgenootschap. Van ingenomenheid en ijver spreken zijne opstellen ter kenschetsing van *de geschiedenis en het karakter der Nederl. Luthersche Kerk* „Oud en Nieuw" II, de door hem geleverde *bladzijden uit de geschiedenis van het Koningrijk Holland*, III, en zijne beschouwing over *het eerste eeuwgetijde der Kerkhervorming*. Het *Gedenkboek voor de Lutherschen in Nederland betrekkelijk het* 3e *eeuwfeest der hervorming* en dat gewijd aan de herdenking van de overgave der Augsburgsche Confessie, over wier geschiedenis en waardeering ook SONSTRAL zich hooren deed, „Vad. Letterk." 1830, vonden een gunstig onthaal. Dankbaar gedenken wij verder hetgeen JACOBI en anderen over hun kerk te lezen gaven wat betreft hare *inrichting* „Oud en Nieuw" I en V; haar godsdienstig *gezang*, „Bijdragen" II en IV, „Oud en „Nieuw" IV, evenzoo K. N. MEPPEN (geboren 13 April 1805, overleden 19 October 1869) in eene *beknopte geschiedenis*

(1865); de *Bijbelvertalingen* bij haar in gebruik, „Bijdra-„gen" II; de *Evangelieprediking* in haar midden „Bijdra-„gen" VII, het *godsdienstonderwijs* aan de jeugd, „Bijdra-„gen" I, VI; de *avondmaalsviering* „Oud en Nieuw" V, dogmatisch behandeld door DOMELA NIEUWENHUIS: *het avondmaal volgens de H. S., een brief* (1847), gevolgd door *eene voorlezing* over hetzelfde onderwerp (1847), door G. W. STEMLER in een opstel over *het Luthersche avondmaals-begrip* „Godg. „Bijdr." 1856; de *tuchtoefening* over de gemeente, „Oud en „Nieuw" IV; de kerkelijke *zegels* bij haar in gebruik „de „Navorscher", jaarg. 1858, bl. 217 vlg. en „Oud en Nieuw" I en V In het breede heeft DOMELA NIEUWENHUIS in zijne „Gesch. der Amst. gemeente" bl. 202 volg. de scheiding der Lutherschen en Hersteld-Lutherschen toegelicht en t. a. p. bl. 115 volg. der *Bijlagen* eene lijst der geschriften betreffende de scheuring laten afdrukken. SONSTRAL handelde over *de zamenstelling en invoering van den nieuwen bundel der Christelijke gezangen in de Hersteld Evangelisch Luthersche Kerk in de Nederlanden*, „Oud en Nieuw" IV. NIEUWENHUIS zelf droeg later veel bij tot de toenadering tusschen beide afdeelingen, wier eigenaardigheid in het reeds genoemde opstel van D. C. MEIJER JR. „de Gids" 1884 duidelijk werd aangewezen.

Over den godgeleerde, uit dit kerkgenootschap voortgekomen, later van den kansel ook der Hervormde gemeenten in *Nederland* geweerd en die toen de stichter eener Christelijke gemeente buitenslands werd, H. F. KOHLBRUGGE, schreven het laatst een ongenoemde in de „Stem-„men voor waarheid en vrede" 1881, ter beantwoording der vraag: *wat is het karakteristieke in Kohlbrugge's leer en standpunt?* de Hervormde predikant te *Rhijnsburg*, H. VAN DRUTEN: *hoe Dr. H. F. Kohlbrugge predikant werd* (1884) en de Heusdensche leeraar H. H. BARGER, die betoogde, dat *de leer der heiligmaking van Kohlbrugge* gekant was tegen alle perfectionisme „Stemmen v. waarh. en vrede" 1886.

De geschiedenis van het *Seminarie der Lutherschen* en van de wetenschappelijke vorming der aanstaande Evangelie-dienaren bij de Hersteld-Lutherschen wacht nog haren beschrijver. Ik prijs gaarne hetgeen DOMELA NIEUWENHUIS ons leverde in zijn *Geschiedkundig overzigt der vroegere zorg van de Ned. Luth. Kerk voor de opleiding tot het herder- en leeraarambt* (1852) en in de „Geschied. der „Amsterd. gemeente" bl. 237 volg.; ik vergeet niet J. DE BOSCH KEMPER's „feestrede" bij het vijftigjarig bestaan dier wetenschappelijke instelling; doch ik meen, dat door het genoemde de stof in geenen deele is uitgeput.

§ 3. *De Doopsgezinden.*

De hoogleeraar SAMUEL MULLER, die met kennelijke voorliefde het hem aan de kweekschool der Doopsgezinden opgedragen onderwijs in de geschiedenis van het kerkgenootschap behartigde, verrijkte het door hem in 1840 uitgegeven *Jaarboekje voor de Doopsg. Gem. in Nederland* met een grondig betoog over *de belangrijkheid van de geschiedenis der Ned. Doopsg. en de bezwaren met het schrijven derzelve verbonden.* Hij spreekt daarin over de oudste proeven van bewerking dier geschiedenis, de *Martelaarsboeken* en in het bijzonder het bekende werk van SCHIJN en MAATSCHOEN (drie deelen, 1743, 1745) waarna hij uitvoerig stilstaat bij het toen onlangs verschenen werk van S. BLAUPOT TEN CATE, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, 1839. Men herinnert zich, dat TEN CATE daarna in het licht heeft gezonden de *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen*, *Overijssel en Oost-Friesland* 1842 en in 1847 eene soortgelijke van de *Doopsgezinden in Holland*, *Zeeland*, *Utrecht en Gelderland.*

De ingenomenheid, waarmede MULLER en velen met hem het eerste gedeelte van TEN CATE's arbeid ontvingen, klom niet bij het verspreiden der volgende deelen. Als eene verzameling van vele en daaronder zeer wetenswaardige

bijzonderheden aangaande Doopsgezinde gemeenten en personen, hebben en behouden deze geschriften hunne waarde; maar niet licht zal iemand na de lezing daarvan durven verklaren, nu een goed en afgerond tafereel voor zich te zien en in staat te zijn, aan hen, die ze niet gelezen hebben, een volledig verslag te leveren. Wat eerst een deugd is genoemd, de afzonderlijke behandeling der Provinciën, bleek later een gebrek te zijn, daar het duidelijk werd, dat de grenzen der Provinciën geene lijn van afscheiding tusschen de leden ééner kerkelijke gemeenschap trokken.

MULLER zelf bleef niet achter met het leveren van bijdragen tot de geschiedenis der Doopsgezinden in ons vaderland, nadat een ongenoemde hem was voorgegaan met eene *Schets van Menno's leven en verdiensten* in de „Bijdr. tot de beoef. en gesch. der godg. wet." 1818 bl. 254 vòlg. Toen de firma BROCKHAUS te *Leipzig* den achtsten druk van het „Conversations Lexicon" voorbereidde, verzocht ze MULLER artikelen als *Collegianten*, *Menno*, *Taufe und Taufgesinnte* te bewerken. Hij deed het, doch beleefde het verdriet, dat in volgende uitgaven deze artikelen werden verkort, verminkt of weggelaten. Evenmin gelukte het hem de breede lijst van bedenkingen, welke hij bij den Redacteur der 1ste uitgave van de „Real-En-„cyclopädie für protestantische Theologie und Kirche" ingezonden had, zoodra die in Th. IX een artikel van Dr. VAN OOSTERZEE over *Menno Simons und die Mennoniten* (men vergelijke diens brief aan Dr. D. HARTING in de „Ker-„kelijke Courant" van 28 Aug. 1858) had geplaatst, in dat werk te zien opgenomen, zoodat hem niets anders overbleef, dan het handschrift van deze kritiek onder zijne leerlingen en vrienden te verspreiden. Nochtans mocht hij op dit gebied den beteren dag begroeten. Een zijner leerlingen ontstak het volle licht. In het tweede deel van de „Geschiedenis der Christelijke kerk in

„Nederland, in tafereelen" plaatste de toenmalige Doopsgezinde predikant van *Amsterdam* J. G. DE HOOP SCHEFFER een schets van de *Broederschap der Doopsgezinden*, die niet slechts wegens haren vorm den lof van werkelijk een tafereel te zijn mocht wegdragen, maar die ook over oorsprong en afkomst van de broederschap geheel nieuwe denkbeelden verkondigde. Uitvoerig werden door denzelfden schrijver oorsprong en lotgevallen van zijn kerkgenootschap uiteengezet in de tweede uitgaaf der bovengenoemde „Real-„Encyclopädie", waarvan de nieuwe redacteur, prof. A. HAUCK, naar een ander en meer bevoegd auteur voor een artikel over Menno en de Mennonieten had omgezien. Wien was dit beter vertrouwd dan aan den man, die 18 Januari 1860 het hoogleeraarsambt bij de kweekschool der Doopsgezinde Sociëteit had aanvaard met eene *Oratio de providentia divina Teleiobaptistas Neerlandicos ab exitio vindicante;* een jaar later, met vele aanteekeningen verrijkt, vertaald in het licht gezonden onder den titel: *de Doopsgezinde broederschap in Nederland voor vervloeiing en ondergang bewaard*? Die redevoering mocht eene profetie heeten van hetgeen de beoefening der kerkelijke geschiedenis uit zijne studiën te wachten had. Gelukkig geraakte dit artikel uit de „Real-Encyclopädie", 2e uitgave, Theil IX in wijderen kring hier te lande bekend, dewijl de schrijver eene vertaling er van opnam in de door hem geredigeerde „Doopsgezinde Bijdragen" jaarg. 1882, als *Korte geschiedenis der Mennonieten en Doopsgezinden.* Dat hij in zijne uitvoerige, vroeger reeds vermelde „Geschie-„denis der Kerkhervorming in Nederland van haar ont-„staan tot 1531", goede diensten aan de beschrijving van de eerste levensjaren zijner eigene kerkelijke gemeenschap deed door het leveren van het bewijs, dat op weinig na de geschiedenis van het Anabaptisme de geschiedenis is van de hervorming in ons vaderland van 1530 tot 1566, werd door alle bevoegden erkend.

Eer DE HOOP SCHEFFER den moed bezat Anabaptisten en Doopsgezinden als in één adem te noemen, was het gewoonte geweest den oorsprong der Doopsgezinden, bepaaldelijk der Nederlandsche, elders te zoeken. De meening van JAC. MEHRNING: *Heilige Tauf-historie* (1647), door hem aan de nagelatene papieren van den Nederlander J. MONTANUS ontleend, volgens welke de Waldensen de eigenlijke vaders der Doopsgezinden waren, werd hier te lande bepleit, zooals door C. VAN GEUNS, leeraar te *Leeuwarden* (geboren 14 Augustus 1794, overleden 27 Februari 1827) in eene verhandeling *over den oorsprong der Doopsgezinden van de oude Waldensen* „Vaderl. Letteroef." 1829, en zijnen Middelburgschen ambtgenoot A. M. CRAMER, die *over den oorsprong en de opkomst der Doopsgezinden voornamelijk in de Nederlanden* zijne denkbeelden te lezen gaf als inleiding tot het *Leven en de verrigtingen van Menno Simons* (1837). Toen reeds bekende CRAMER, wat hij ook later bleef erkennen, dat het historisch bewijs van zulke nauwe verwantschap tusschen Waldensen en Doopsgezinden niet geleverd was. Die overtuiging maakte hem en zijnen vriend S. BLAUPOT TEN CATE „Gesch. der Doopsgez. in Friesland", bl. 33 volg. geneigd, om groot gewicht te hechten aan het gevoelen van den hoogleeraar MULLER, die het ontstaan van de Doopsgezinden vooral afleidde uit het lezen en in beoefening brengen van den inhoud der heilige Schrift. Het onderzoek naar den Waldensischen oorsprong der Doopsgezinden kwam opnieuw aan de orde door het vreemdsoortig boek van den Deventerschen leeraar I. H. HALBERTSMA: *de Doopsgezinden en hunne herkomst. Eene ruwe schets, benevens eene Lijkrede op prof. P O. G. Vorsselman de Heer en eenige kerkredenen van denzelfden schrijver* 1843. De kerkredenen vonden in MULLER haren beoordeelaar „Vad. Letter." 1844, de ruwe schets, die op grond der schijnbare overeenkomst tusschen Waldensen en Doopsgezinden de laatsten van eerstgenoemden afleidde, eene veroordeeling in de *Twee brie-*

ven ter toelichting en toetsing der Schets opgesteld door J. BOEKE (geboren 14 April 1804, overleden 9 Juli 1854) en A. M. CRAMER, 1844, waarin de eerste zijne stem verhief tegen de eenzijdige voorstelling, door HALBERTSMA gegeven, van den in het genootschap heerschenden geest, en CRAMER zijne bezwaren hernieuwde, terwijl TEN CATE een *Geschiedkundig onderzoek naar den Waldenzischen oorsprong van de Nederlandsche Doopsgezinden*, 1844, ten beste gaf.

Langzamerhand begon intusschen in de Doopsgezinde wereld de van de vaderen overgeërfde onwilligheid, om bij de vraag naar den oorsprong van het genootschap aan het Anabaptisme of de Wederdoopers te denken, af te nemen. De herhaalde uitgaven der vertaling van het boek van LAMBERTUS HORTENSIUS, *van den oproer der Wederdoopers*, welks inhoud in den jongsten tijd, niet wat *Amsterdam* maar wat *den Briel* betreft, werd toegelicht door eene bijdrage van H. DE JAGER over de Herdoopers aldaar in 1535 en 1536 „de Navorscher" 1882, zullen eerder te danken zijn aan den afkeer der tegenpartijders dan aan de belangstelling der Doopsgezinden, namelijk der oude. Over de waarde van *Hortensius*' geschiedverhaal en over het ontstaan en de verbreiding daarvan heeft Mr. G. MEES A.Z. het noodige licht medegedeeld in zijne door het Utrechtsch Genootschap bekroonde verhandeling over *Hortensius als Geschiedschrijver* (1836).

Wie met aandacht de stukken nagaat, gewisseld tusschen den hoogleeraar B. TER HAAR in de opvolgende uitgaven zijner „Tafereelen uit de geschiedenis der Hervorming" en S. BLAUPOT TEN CATE „Gesch. der Doopsgez. in Holland" 1e deel en „Jaarb. voor de Doopsgez. gemeenten" 1850, ontwaart gemakkelijk, dat BLAUPOT TEN CATE schoorvoetend er toegekomen is, om het bestaan van verwantschap tusschen de Doopsgezinden en de Anabaptisten te erkennen. Wat de polemiek in vroegere eeuwen ten nadeele van het Anabaptisme geschreven heeft — gij vindt het genoemd

door S. MULLER, „Jaarboekje" 1840, bl. 127 vlg. — liet men eindelijk liggen, om door zuiver historische beginselen geleid, en, wat tot heden altijd verzuimd was, met raadpleging van betrouwbare bronnen op het Anabaptisme het oog te vestigen niet als op eene ontaarding, maar als op eene eigenaardige openbaring van den Protestantschen geest. CARL ADOLPH CORNELIUS, te *Munster* geboren en opvoed in de Roomsche kerk, verraste in 1850 de geleerde wereld met eene Latijnsche verhandeling *de fontibus, quibus in historia seditionis Monasteriensis anabaptisticae narranda viri docti hucusque usi sunt*, drie jaar later gevolgd door de *Berichte der Augenzeugen über das Münsterische Wiedertäuferreich.* De vreemdeling werd weldra van menigen landgenoot een vriend, zoodra hij herwaarts overkwam, om door het raadplegen onzer bibliotheken en archieven in staat gesteld te worden tot het schrijven zijner *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs* (1855, 1860).

Door zijnen arbeid en dien van anderen werd de belangstelling in het onderwerp onder ons levende en vond het Anabaptisme in het algemeen — men zie bl. 101 volg. van HOFSTEDE DE GROOT's „Geschiedenis der Broederenkerk „te Groningen" — het Munstersche in het bijzonder, de aandacht, die het verdiende, getuige Dr. D. HARTING's *Geschiedkundige Voorlezing over het oproer der Wederdoopers te Munster in de jaren* 1534—1535 (1850). Reeds maakte ik melding van DE HOOP SCHEFFER's arbeid op dit gebied en ik dwaal niet, wanneer ik beweer, dat zulke voorgangers tot navolging opwekten ook buiten den kring van het Doopsgezind kerkgenootschap, blijkens de doctorale Dissertatie van W. S. C. DEYLL *het Chiliasme ten tijde der Hervorming* (1872). Als Waalsch predikant te *Delft* op jeugdigen leeftijd ontslapen, 21 September 1882 (geboren was hij 15 Augustus 1847) heeft hij geene andere proeven van studie geleverd, noch zijne voorgedragene meening verdedigd. Met eerbiediging van zijne opvatting, beweer ik, dat het

Anabaptisme niet dan in zeer oneigenlijken zin van Chiliasme kan beschuldigd worden, en beroep mij op de bladzijden, waarin ik over *Henrick Rol* „Geschiedk. Nasporingen" II; „Kerkhistorische studiën" en over *de geschriften van Bert Rothmann* „Geschiedk. Nasporingen" I handelde. Ik hoop dat het mij gelukt is, het bewijs te leveren, dat ROL *Munster* ontweken is, toen de bestialiteit daar den vrijen teugel begon te vieren en dat hij elders het Evangelie heeft gepredikt, zonder de Munstersche dolingen te verbreiden. Mogen de processtukken, zoo zij gevonden worden, mijne stelling bevestigen! Wellicht gelukt het aan den scherpzienden blik van den geachten Archivaris van *Maastricht*, den Eerw. HABETS, ze uit hun schuilhoek aan den dag te brengen.

Al wat wij weten van *Melchior Hofmann* danken wij aan de door Teyler's godgeleerd genootschap bekroonde verhandelingen van W. J. LEENDERTZ en F. O. ZUR LINDEN, 1883 en 1885, waarin niet alleen het vroeger geschrevene en wijd verspreide bijeengevoegd, maar ook, op grond van *Hofmann's* met zorg geraadpleegde tractaten, veel onbekends aan het licht gebracht is. Toch zou ik van een en ander kennis genomen hebbende, niet durven beweren, „dat *Hofmann* een man was van buitengewone gaven, „die, indien hij even als de groote Hervormers een geleerde „opleiding had genoten, hen zonder twijfel geëvenaard, „zoo al niet overtroffen zou hebben." Vragen wij naar hetgeen gedaan is, om de vaders, de geestverwanten en de geestesrichting der oude Doopsgezinden te doen kennen, niemand zal aarzelen, om het door A. M. CRAMER vervaardigde *Leven en verrichtingen van Menno Simons* in handen te nemen. DE HOOP SCHEFFER besluit zijn: *Menno Simons in leven en werken geschetst* „Doopsgezinde Bijdra-„gen" 1882 met de verklaring, dat het boek van CRAMER het beste is, wat over *Menno* bestaat. Allerlei bijzonderheden, door DE HOOP SCHEFFER in onderscheidene jaargan-

gen der „Doopsgezinde Bijdragen" opgenomen, vonden nu eene plaats in zijne schets „Doopsgez. Bijdragen" (1882), ook de bedenkingen, die hij in „de Gids" 1880 en „Doops-„gez. Bijdragen" 1881 te berde bracht naar aanleiding van het *Gedenkschrift* van het *Menno Simons-Monument* in 1879 uitgegeven door P. COOL, em.-pred. te *Harlingen* en P. FEENSTRA J^r^. pred. te *Witmarsum*, thans te *Nijmegen*. In den jaarg. 1884 wijdde hij nog eenige bladzijden aan den bevestiger van *Menno Simons*, *Obbe Philips*. Over de echtheid van diens *Bekëntenisse* alsmede over die van *Menno's* opstel *een gansch duydlyck ende claer bewys tegen de blasphemie van Jan van Leiden*, zijn eenige opmerkingen te vinden in de „Doopsgezinde Bijdragen" 1884 bl. 19, en in de „Geschiedkundige Nasporingen" I, bl. 128 vlg. Welke plaats aan *David Joris* onder of naast de Anabaptisten toekomt, en welk gebruik hij van hunne geschriften gemaakt heeft, zal de lezer kunnen beslissen, die te rade gaat met A. M. CRAMER's *Levensbeschrijving van David Joris* „Ned. Archief" V en VI, VAN HARDERRIJK's *Lijst van werken van David Joris* „Ned. Archief" VII; P. C. MOLHUYSEN's opstel over *de procedure betreffende de werken van David Joris* „Bijdra-„gen — Vad. Gesch." IX, 246 volg. en F. NIPPOLD's grondige verhandeling in het „Zeitschr. f. d. Hist. Theol." 1863, 1864. Deze en vele andere bronnen voor de geschiedenis van *David Joris* zijn opgenoemd in Dr. A. V. D. LINDE's *Bibliographie over David Joris* (1867), waaraan ik alleen weet toe te voegen mijn eigene opmerkingen over *Joris*' werkzaamheid hier te lande „Gesch. Nasporingen" I bl. 142 vlg., de toevoegselen tot Dr. V. D. LINDE's *Bibliographie* in het „Serapeum", XXX S. 253 fg. en de niet door VAN DER LINDE genoemde geschriften, die wij vinden in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te *Leiden*, beschreven door LOUIS D. PETIT in haren „Catalogus" 2^e^ ged. 1^e^ deel bl. 615 volg. Of SCHOTEL „Vaderl. Letteroef. Mengelw." 1835 *Frans Baltensz*, auteur

der *Samaritane* terecht een volgeling van *David Joris* noemen mag, laat ik in het midden; terwijl ik gaarne erken de geldigheid van het bewijs, dat in den aanvang der 17e eeuw zijne volgelingen hier te lande nog niet waren uitgestorven, door J. ANSPACH geleverd en overgelegd in „de Navorscher" 1877.

Wie kennis wenscht te maken met *Hendrik Niclaes*, door velen in één adem met *David Joris* genoemd, raadplege NIPPOLD's monographie „Zeitschr. für die Hist. Theol." 1862 en de boven bl. 256 door mij genoemde opstellen. Op *Dammas of Damus*, een heethoofdig Wederdooper, die vooral in *Zeeland* zich ophield, werden wij door K. R. PEKELHARING opmerkzaam gemaakt in zijne *Bijdragen tot de gesch. der Herv. in Zeeland.* Uit de archieven van *Maastricht* werden voor de geschiedenis der Wederdoopers hoogst belangrijke stukken in druk ter algemeene kennis gebracht door den Eerwaarden Heer JOS. HABETS, thans Archivaris in gemelde stad: *de Wederdoopers te Maastricht tijdens de regeering van keizer Karel V, gevolgd door aanteekeningen over de opkomst der hervorming te Susteren en omstreken* in 1877 afzonderlijk verschenen, na eerst geplaatst te zijn in tom. XV der „Publications de la Société historique „et archaeologique dans la duché de Limbourg". Genoemd deel bevat pag. 555 ss. nog iets over het boek der Wederdoopers *van den Wrake*, terwijl het bijgevoegd register de bruikbaarheid van het geschrift verhoogt, en den lezer aantoont, over hoevele personen en zaken hem hier gewenscht licht wordt verschaft. Naast dit uitvoerig geschrift zij uit de „Kroniek van het Hist. genootschap" 1856 vermeld de mededeeling over *Gilles van Aken*, en alzoo het bewijs geleverd, dat wij in dezen tijd genezen zijn van de Wederdoopers-vrees, waardoor de geschiedschrijvers onder de vroegere Doopsgezinden zich kenmerkten „Geschiedk. Nasporingen" I bl. 132 vlg.

Gereed, om tot de geschiedenis der Doopsgezinden over

te gaan, vermeld ik in de eerste plaats M. SIEGENBEEK's verhandeling *over hetgeen het kerkgenootschap der Doopsgezinden in de laatste vijftig jaren, tot verspreiding van redelijke godsdienstkennis, handhaving van het zuivere Christendom en verbetering der predikwijze in de Protestantsche kerk van Nederland heeft toegebracht* „Archief v. K. G." VI, eene verhandeling, die van warme ingenomenheid met het kerkgenootschap luide getuigt. Toch plaats ik historisch-kritische onderzoekingen hooger, b. v. S. MULLER's *historisch onderzoek naar oorsprong en beteekenis der benamingen Mennonieten en Doopsgezinden*, „Jaarb. voor de Doopsgez. Gem." 1837, en het taalkundig onderzoek van P. LEENDERTZ W.Z. in de „Doopsgezinde Bijdragen" van 1861 opgenomen over *de naam Doopschgezinden*, waarvan de lezing allen zij aanbevolen, die evenals ik hooge gedachten koesteren van de taalkundige bekwaamheden van den man, die meer dan één proef daarvan gaf in de jaargangen van „de „Navorscher", zoolang deze door hem werd bezorgd en verzorgd. Niet alleen de naam, maar ook de bijnamen, waarmede de Doopsgezinden werden aangeduid, trokken aandacht. BROESE VAN GROENAU gaf de verklaring van *een oude scheldnaam der Doopsgezinden* „Doopsgez. Bijdr." 1882, nadat DE HOOP SCHEFFER in jaargang 1879 op deze bijzonderheid gewezen had.

Dezelfde sloeg een blik op het genootschap in zijn geheel, toen hij op treffende wijze *het gedenkwaardig jaar 1572* herdacht „Doopsgez. Bijdragen" 1873. Evenzeer betroffen de door Dr. J. HARTOG geplaatste *Aanteekeningen van Johannes Cuperus* „Doopsgez. Bijdr." 1868 en de *Bladzijde uit de geschiedenis der Doopsgezinden te Utrecht*, met het opschrift: *de strijd om de Confessie* „Geloof en vrijheid" 8e jaarg. van dezelfde hand, het genootschap in zijn geheel.

Voor de geschiedenis van afzonderlijke gemeenten is veel in druk gegeven.

De bovengenoemde werken van S. BLAUPOT TEN CATE

bevatten voor de geschiedenis van deze en gene gemeente veel wetenswaardigs. Het daar geschrevene worde aangevuld en toegelicht door hetgeen in tijdschriften is opgenomen. Ik bedoel vooral dezulke, welke door Doopsgezinden geredigeerd zijn. Aan het hoofd daarvan staat de *Naamlijst van Doopsgezinde Gemeenten en Leeraren in de Vereenigde Nederlanden*, *benevens Doopsgezind Kerknieuws*, waarvan de geboortegeschiedenis duister is, de jaargang 1731 is de eerste in het bezit van de bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te *Amsterdam*, doch hij is blijkbaar door vroegere voorafgegaan. De laatste zag het licht in 1829 en werd vervangen door S. MULLER's *Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten in Nederland*, dat in 1837, 1840 en 1850 verscheen en voor het eerst *Doopsgezinde Mengelingen* bevatte, meerendeels afkomstig van den Redacteur zelven en in zijn keurigen stijl de bewijzen overleggende van zijne liefde tot het genootschap en zijne kennis van het verleden. Later vatte D. S. GORTER (geboren 3 Augustus 1811, overleden 27 Augustus 1876) predikant te *Balk* den arbeid zijns leermeesters op door de uitgaaf van *Doopsgezinde lectuur ter bevordering van Christelijke kennis en godzaligheid*, drie deelen 1854—1858. In anderen vorm, uitsluitend meer aan de geschiedenis van het genootschap gewijd, werd aan Doopsgezinden en niet-Doopsgezinden lectuur aangeboden in de *Doopsgezinde Bijdragen*, onder redactie van Dr. D. HARTING, predikant te *Enkhuizen* en zijn *Harlinger* ambtgenoot P. COOL. De eerste jaargang zag in 1861 het licht, de laatste in 1869. Doch reeds in 1870 maakte prof. DE HOOP SCHEFFER een begin met de uitgaaf der door hem bezorgde *Doopsgezinde Bijdragen*, die tot heden jaarlijks worden voortgezet. Ik maak er mij een genoegen van uit deze verzamelingen en met het oog op elders verschenen stukken hier op te geven in alphabetische orde al wat er geschreven is betreffende de lotgevallen der Doopsgezinde gemeenten in en buiten ons vaderland

Een passend begin levert mij F. W. VENEMA's *Overzicht over alle Doopsgezinden op aarde* „Doopsgez. Lectuur" II, het is, naar ik meen, het eenige, dat de waardige man, een der laatste zoogenaamd ongestudeerde predikanten — 29 Februari 1856 overleed hij op drieënzestig jarigen leeftijd te *Aalsmeer* — in druk gegeven heeft. Daarna volge de opgaaf der onderzoekingen betreffende:

Aardenburg, door H. Q. JANSSEN in het jaarb. „Zeeland" 1855, A. E. GHELDOLF „Bijdr. — Zeeuwsch-Vlaanderen V, VAN DALE „Cassandra" 1857, dezelfde in „Bijdr. — „Zeeuwsch-Vlaanderen III, V, VI; JOH. DYSERINCK in eene *Leerrede ter wijding van het tweede eeuwfeest van Aardenburg's verdediging*, 1872, verder „de Navorscher" 1878 bl. 62 volg.; H. BROESE VAN GROENOU „Doopsgez. „Bijdrag." jaarg. 1876, 77, 79, 81, 82, 84.

Alkmaar, door C. W. BRUINVIS „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1880, 81, 82, 83.

Amsterdam, door S. en F. MULLER „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1863.

Arnhem, door H. HAGA in denzelden jaargang.

Barsingerhorn en *Colhorn*, door J. W. V. D. LINDEN „Doopsg. „Bijdr." jaarg. 1880.

den Briel, „de Navorscher" 1881 bl. 372 vlg.

Deventer, door J. HARTOG „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1870.

Dordrecht, door J. CRAANDIJK „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1862, 67, 69.

Groningen, door DE HOOP SCHEFFER „Doopsg. Bijdr." 1879, 83.

Haarlem, door K. SYBRANDI (geboren 18 November 1807, overleden 4 Sept. 1872) „Doopsg. Bijdr." 1863; door DE HOOP SCHEFFER t. a. p. 1876.

Harlingen, door P. COOL „Doopsg.. Bijdr. 1877, 78, 80.

Heerenveen en *de Knijpe* door P. H. VEEN in zijne *Historische Schetsen* 1869 en „Doopsg. Bijdr." 1870.

Holwerd, „Vaderl. Letteroef." 1794 II 88 volg.

Irnsum en *Poppingawier*, door J. MOLENAAR „Doopsg. Bijdr." 1870.

Kampen, door J. NANNINGA UITTERDIJK t. a. p. 1875, '81.

Koudum, door D. LODEESEN t. a. p. 1870.

Kromwal, door W. V. D. HOEK t. a. p. 1864.

Leeuwarden, door DE HOOP SCHEFFER, hetzelfde tijdschr. 1874.

Leiden, door DE HOOP SCHEFFER t. a. p. 1875, '76 en door J. HARTOG in „de Gids" 1876 IV, die het beeld teekent van den Leidschen predikant F. A. V. D. KEMP als van *een vurig patriot*, eene teekening, waaraan zijn Amsterdamsche ambtgenoot A. LOOSJES enkele trekken toevoegde in de grondige *Studie over het pamflet: aan het volk van Nederland* (1886), als niet in den handel alleen den vrienden des schrijvers ter lezing gegund.

Middelburg, door F. NAGTGLAS, „Bijdr. — Zeeuwsch-Vlaan-„deren", VIe deel.

St. Maartensdijk, eiland *Tholen*, door J. WAS, jaarboekje „Zeeland" 1852.

Noordeind van Graft door C. N. WYBRANDS „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1878.

Nijmegen, door J. ATTEMA, in de „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1874 en '75, reeds vroeger door P. C. G. GUYOT in zijne *Bijdragen tot de geschiedenis der Doopsgezinden te Nijmegen* (1845).

Rotterdam, door J. CRAANDIJK „Doopsg. Bijdr." 1864 en in eene *Rede ter gedachtenis van het honderdjarig bestaan van het kerkgebouw* 1875.

Rottevalle en *Witteveen* door H. TER MEULEN (geboren 14 April 1841, overleden 13 Februari 1873) „Doopsg. „Bijdr. jaarg. 1872.

de Rijp, in een *Viertal geschriften betreffende de Doopsgezinde gemeente* aldaar, opgesteld door haren rustenden Leeraar J. PERSIJN (geboren 19 Augustus 1787, overleden 1 Mei 1869).

Terschelling, door J. S. BAKKER (geboren 2 October 1802,

overleden 28 Januari 1863) „Doopsg. Bijdr. jaarg. 1861.

Texel, door J. HUIZINGA „Doopsg. Bijdr." 1873.

Utrecht, door een ongenoemde in een zonder aanwijzing van den naam des uitgevers verschenen *Kort verslag aangaande den toestand van het Doopsgezind kerkgenootschap*, *Utrecht* 1793, dat bepaaldelijk de gemeente van *Utrecht* betreft; wijders door J. HARTOG en G. TEN CATE „Doopsg. Bijdr." 1863 en '74.

Vlissingen, door J. J. BRAHÉ *Vlissingens Eeuwvreugde*(1772) bl. 208 volg. en door H. P. WINKELMAN (geboren 8 April 1813, overleden 18 Augustus 1879) „Doopsg. Bijdr." 1875.

Warns, door G. E. FRERICHS t. a. p. 1874.

Woudsend, door J. D. VAN DER PLAATS in *Twee tempelzangen* (1859).

Zaanstreek, in de *Leerredenen bij de godsdienstige viering der Vereeniging van de Vereenigde en Vriesche Doopsgezinde gemeente te Zaandam Westzijde* door C. LEENDERTZ en B. VAN GEUNS (1841). Eerstgenoemde, geboren 31 Juli 1784, overleden 7 Juni 1857, had vroeger de gemeente van het Nieuwe huis; laatstvermelde, geboren 5 Augustus 1805, overleden 24 Februari 1871, die van het Oude Huis te *Zaandam* bediend. Voeg bij hunne „Leerredenen" die van S. BLAUPOT TEN CATE: *Rede ter gedachtenis van het driehonderd jarig bestaan van eene Doopsgezinde gemeente te Zaandam* (1843).

Zuidveen, door A. J. BIJL „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1878.

Zutphen, door B. CUPERUS t. a. p. 1881.

De lotgevallen der Doopsgezinden buiten de grenzen van ons vaderland werden herdacht door S. BLAUPOT TEN CATE „Gesch. der Doopsg. in Friesland" bl. 377 volg. Wat *Gent* betrof door D. S. GORTER in „Doopsgezinde Lectuur" 1e deel, terwijl in later jaren de uitgever van het *Antwerpsch Archievenblad* door het afdrukken van de processtukken der wegens de Religie vervolgden binnen *Antwerpen*, ons met een groot getal geloofsgenooten in de Zuidelijke *Nederlanden*

bekend maakt en zóó bevestigt, wat wij b. v. ten aanzien van *Leenert Bouwens*' werkzaamheid in *Vlaanderen* wisten, vgl. „Antw. Archievenblad" XIII bl. 13.

Ook op andere deelen van *Europa* werd gelet; op *Frankrijk* door DE HOOP SCHEFFER en C. CARDINAAL JR. in de Doopsg. „Bijdr." 1872 en 1873; *Zwitserland* door A. J. BIJL t. a. p. 1868; *de Paltz* door L. WEYDMANN, „Jaarboekje voor de „Doopsg. gemeenten" 1840, door J. P. MULLER „Doopsg. „Bijdr." 1875, *Rijn-Beieren* door DE HOOP SCHEFFER t. a. p. 1873; *West- en Oost-Pruisen* door denzelfden t. a. p. 1881, *Oost-Friesland* door J. P. MULLER t. a. p. 1881. Ook naar andere streken werden de blikken gericht, naar *Engeland* door S. MULLER en J. G. DE HOOP SCHEFFER in de „Doopsg. „Bijdr. 1862 en 1872, *Amerika* door D. S. GORTER en K. R. PEKELHARING „Doopsgezinde Lectuur" I en door DE HOOP SCHEFFER „Doopsg. Bijdr." 1866, '73 '84, *Rusland* behalve door K. SYBRANDI in de „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1862 en 1865, door D. YSENBEEK, predikant te *Alkmaar* (geboren 24 November 1784, overleden 28 April 1859) in de *Bijdragen tot de Geschiedenis der Doopsgezinden en derzelver volksplantingen in het zuidelijk gedeelte van Rusland* (1848), eindelijk *Gallicië* door DE HOOP SCHEFFER „Doopsg. Bijdr." jaarg. 1865. De loffelijke vermelding der uitgaaf van het *Statistisch overzicht van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland en de naburige in Pruisen op* 1 *Januari* 1885 (niet in den handel) zij het slot van dit register.

Vanwaar het komt, dat in latere jaren niet dan vluchtig aan de *Collegianten* gedacht werd, is moeielijk te verklaren. Zij verdienden mijns achtens een vernieuwd onderzoek, na de in 1775 gedrukte *Historie der Rijnsburgsche vergadering*, door ELIAS VAN NIJMEGEN saamgesteld. Zij verdienen het in dubbele mate, nadat Dr. ROGGE uit een handschrift van GERARD VAN NIJMEGEN eene *Aanspraak aan de vreemdelingen, gehouden voor de avondmaalsviering der Collegianten* ter perse gegeven „Godg. Bijdr." 1866 en daar-

door op nieuw onze aandacht gevestigd had op de lofspraken met welke Dr. HARTOG „Geschied. der Predikk.” bl. 251 vermeldt de *Leerredenen uitgesproken in de Christelijke vergadering der Collegianten te Rotterdam*, 1780, twee deelen. Over deze Rotterdamsche broeders schreef G. VAN REYN (geboren 14 October 1794, overleden 3 April 1866) eenige zeer lezenswaardige bladzijden in zijne „Geschiedkundige be„schrijving van Rotterdam” I bl. 380, aanteekeningen bl. 116, en gaf hij nog eenige berichten aan de lezers van „de Navorscher” 1863, bl. 175. De belangrijkheid der stof wettigt mijne klacht, dat prof. DE HOOP SCHEFFER zijne *Toespraak op den gedenkdag van het 200jarig bestaan van het Weeshuis der Doopsgezinde Collegianten, genaamd de Oranje Appel*, 17 Aug. 1875, wel in druk maar niet in den handel heeft gegeven, eene toespraak rijk aan historische bijzonderheden, wier kennis in wijderen kring verdient verbreid te worden.

Een statistisch onderzoek van meer beteekenis dan alleen voor onze kennis van cijfers, begroeten wij in BLAUPOT TEN CATE's *Gedachten over de getalsvermindering bij de Doopsgezinden in Nederland* (1844), die naar aanleiding van HALBERTSMA's „Schets” werden medegedeeld ter geruststelling der gemoederen, die zich over den numerieken achteruitgang van het ledental des genootschaps verontrustten.

In onderscheidene der bovenvermelde tijdschriften is een en ander opgeteekend betreffende de kerkelijke inrichting. Het verheugt mij, dat de aandacht opzettelijk bepaald is geworden bij het ambt en de werkzaamheid der zoogenaamde *Oudsten* door A. M. CRAMER, die de *Aanteekeningen van eene rondreize gedurende het jaar 1754 in alle gemeenten der oude Vlamingen in de Nederlanden en Oost-Friesland* liet afdrukken in het „Jaarb. voor de Doopsg. „gemeenten” 1840 en door DE HOOP SCHEFFER *Reizen van Oudsten naar de gemeenten* „Doopsg. Bijdragen” 1879. De vluchtige mededeelingen van BLAUPOT TEN CATE „Gesch.

„der Doopsg. in Friesl." bl. 87 volg. betreffende hetgeen *Leendert Bouwens* over zijne reizen en verrichtingen als *Oudste* had opgeteekend, zagen wij gaarne uitgebreid door den druk van het bedoelde handschrift, waarvan TEN CATE slechts een klein uittreksel heeft opgenomen. De wensch, dien wij hier uitspreken, dat de kerkelijke inrichting der gemeenten uit hare archieven verder onderzocht worde, zij geen ijdele.

Eer wij in verbeelding aan de gemeentelijke samenkomsten deelnemen, slaan wij het oog op de betrekking der gemeenten tot de wereldlijke overheid. A. M. CRAMER bepaalde onze aandacht bij *twee acten van Willem I* tot bescherming der Doopsgezinden, „Vad. Lett." 1836, zijn leermeester MULLER versierde het „Jaarb. v d. Doopsg. „gem." van 1837 met eene *Proeve van de wederkeerige christelijke betrekking tusschen de regeering der Nederlanden en de Doopsgezinden*, een vervolg als het ware van den *Brief van* GERRIT BLAAUW, leeraar der Doopsgezinden te *Wormerveer* op *'t Zuid* en aldaar in 1788 op tweeëntachtigjarigen leeftijd ontslapen, uitgegeven ten jare 1765, in welken vooral de betrekking tusschen de Doopsgezinden en prins *Willem* is toegelicht; terwijl de „Proeve" ons verplaatst te midden der gebeurtenissen van 1673. Het levensverhaal, dat ik gepoogd heb te leveren van den Harlinger predikant *J. Stinstra* (twee deelen 1865, 66) schetst de vervolgingen, waaraan hij en meer dan één zijner ambtsbroeders waren blootgesteld, en doet ons de tegenwoordige tijden zegenen, waarin wel niet de zucht tot vervolging is gedoofd, maar deze niet meer bij de overheid voorspraak en steun vindt. De tegenwoordige *Rechtstoestand der Doopsgezinde Gemeenten in Nederland* werd door T. KIELSTRA en Mr. S. J. HINGST behandeld „Doopsg. Bijdr." 1882, 83.

De prediking, de kenmerkende gevoelens, de kerkelijke twisten, het kerkelijk gezang der Doopsgezinden bogen op eene rijke literatuur. Zonder te herhalen, wat Dr. J.

HARTOG in zijne „Geschied. van de predikkunde en de „Evangelieprediking in de Protestantsche kerk van Neder-„land" over de predikers en de prediking in zijn eigen kerkgenootschap heeft geschreven, doe ik echter daarop een beroep, als leverende die bladzijden het bewijs dat bij velen dier predikers godgeleerde kennis wel degelijk de grondslag der prediking was. Trouwens de *Naamlijst der Doopsgezinde Schrijveren en Schriften beginnende met den jaare MDXXXIX en eindigende met den jaare MDCCXLV*, in 1745 naamloos door den kundigen predikant MARTEN SCHAGEN (geboren in 1699, overleden 20 October 1770) in het licht gezonden, verkondigt de liefde voor wetenschappelijk onderzoek, gelijk deze onder de broeders leefde.

Die stelling wordt niet verzwakt door het wijzen op de personen en het werk der liefdepredikers en ongestudeerde leeraren onder de Doopsgezinden. Over deze heeft S. MULLER in het „Jaarb. v. d. Doopsg. gem." 1837 zeer belangrijke bijzonderheden verhaald en betreffende de vereeniging van het ambt eens voorgangers bij de gemeente en de betrekking van geneesheer in „Jaarb." 1850 bl. 85. Men leert uit de verhandeling van MULLER zich wachten voor de fout, om ongestudeerd en onontwikkeld voor woorden van eene beteekenis te houden. Wie *Hans de Ries* in zijn leven en werken kent, gelijk J. S. S. BALLOT (geboren 25 October 1840, overleden 14 October 1879) dien waardigen man ons voorstelde „Doopsg. Bijdr." 1863, '64, krijgt geen klein denkbeeld van zijne en zijner ambtgenooten bekwaamheden. Meer dan één hunner belastte zich met de opleiding van jonge lieden tot het predikambt. Jammer genoeg weten wij zeer weinig van het onderwijs, dat de hoogleeraar PETRUS SMIDT, sints 1723 predikant bij de vereenigde Vlaamsche, Waterlandsche en Friesche gemeenten te *Amsterdam* en in 1753 aangesteld tot hoogleeraar aan de Zonsche Societeit, in welke betrekking hij werkzaam bleef tot zijn emeritaat in 1779 (hij overleed 22 Augustus

1781) aan zijne leerlingen gaf. Beter zijn wij ingelicht aangaande de wetenschappelijke vorming der Evangeliedienaren bij de dusgenaamde Lamisten. Prof. MULLER schonk ons eene *Geschiedenis van het onderwijs in de Theologie bij de Nederlandsche Doopsgezinden* „Jaarboekje v. d. „Doopsgez. gem." 1850, ook afzonderlijk uitgegeven. Eene naamlijst van Studenten aan het Doopsgezinde Seminarium van wege de beide Amsterdamsche hoofdgemeenten opgeleid van 1692 tot 1799, is opgenomen in het *Album Academicum van het Athenaeum Illustre en van de Universiteit van Amsterdam* (1882) bl. 151 volg.

Te recht sloegen de Amsterdamsche predikanten A. DOIJER (geboren 31 Augustus 1794, overleden 18 April 1851) en J. BOEKE een dankbaren toon aan in de *Leerredenen ter gelegenheid der gedachtenisviering van het eerste eeuwgetijde der Doopsgezinde kweekschool* (1836), van wie de eerste een beknopt overzicht van de lotgevallen dier stichting te lezen gaf. Een ander kweekeling der school, K. SYBRANDI, herdacht bij dezelfde gelegenheid hare gaven in eene *Leerrede*, afgedrukt in de „Vaderl. Letteroef." 1836. Welke gezegende invloed op het onderwijs is geoefend door de oprichting in 1811 der algemeene Doopsgezinde Sociëteit werd door MULLER aangewezen in zijne *Geschiedenis van haar ontstaan en hare vestiging, uit echte bescheiden opgemaakt en beschreven*. Bij gelegenheid van het 50 jarig bestaan dier Sociëteit gaf hij, een harer medeoprichters, dat werkje in het licht, maar niet in den handel, even als hij deed met de door hem 17 Juni 1861 gehoudene *Feestrede*. Reeds had BLAUPOT TEN CATE eene schets gegeven niet slechts van genoemde algemeene, maar ook van de vroeger bestaan hebbende en nog bestaande provinciale Sociëteiten en ringen in zijne „Gesch. der Doopsgez. in Holland" I, daarna P. COOL eene verhandeling over *de hooge roeping der Friesche Sociëteit en van dergelijke vereenigingen* „Doopsg. Bijdr." 1870; D. S. HUIZINGA een betoog over *de hooge waarde en beteekenis*

der tegenwoordige gewestelijke vereenigingen van Doopsgezinde gemeenten in Nederland t. a. p. 1872 en L. VAN CLEEFF over *de Societeit van Doopsgezinde gemeenten in Groningen en haar streven naar eenheid* t. a. p. 1877. Zij hebben antwoord gegeven op de vraag naar de verhouding der afzonderlijke gemeenten tot het geheele kerkgenootschap.

Grondslag en bron van de prediking der ongestudeerde en gestudeerde Evangeliedienaars was de Bijbel. Welke vertalingen bij kerkelijk en huiselijk gebruik gebezigd werden, zegt ons MULLER in zijn onderzoek naar *het ontstaan en het gebruik van Bijbelvertalingen onder de Nederlandsche Doopsgezinden*, „Jaarb. v. d. Doopsg. gem." 1837. De zorg voor het onderwijs der jeugd in den godsdienst, eerst onder hen de taak der ouders, later die van de predikanten, werd met voorlichting van prof. DE HOOP SCHEFFER in de reeds genoemde „Geschiedenis" van MARONIER geschetst.

De literatuur betreffende de kenmerkende gevoelens der Doopsgezinden mag roem dragen op een standaardwerk dat met ingenomenheid zij genoemd en geroemd. Het verscheen in 1863 onder den titel *Beginselen en leer der oude Doopsgezinden vergeleken met die van de overige Protestanten* van de hand des hoogleeraars HOEKSTRA. De in dit werk bl. 133 volg. opgenomen lijst van de meest bekende verdragen en belijdenissen uit de 16e en 17e eeuw, en het overzicht der ontstane scheuringen, meerendeels gevolg van verschil van gevoelen over de toepassing der kerkelijke tucht, bl. 190 volg. verhoogen de waarde van een geschrift, dat de vrucht is van eene bekendheid met de oude Doopsgezinde literatuur, die onze bewondering wekt en onzen dank verdient. Ik spreek van dit boek het eerst, hoewel reeds vroeger vóór de uitgaaf daarvan het levensbeginsel der Doopsgezinden onderzocht was door D. S. GORTER en den predikant van *Twisk* S. HOEKSTRA in de geschriften, waarvan ik eene beoordeeling gaf in de „Godg. Bijdragen" van 1851, waardoor ik poogde het verschil tusschen

beginsel en *kenmerk* op deze kwestie toe te passen. Blijkt uit een en ander, dat de oude Doopsgezinden geene groote dogmatici waren, het was er verre van af, dat dogmatische onderwerpen hunne aandacht niet bezig hielden, ja, geen oorzaak werden van heftige verdeeldheid. Zij die daarvan zich overtuigen willen, hebben kennis te maken met hetgeen DE HOOP SCHEFFER geschreven heeft over *Onze martelaarsboeken* „Doopsg. Bijdragen" 1870, eene verhandeling, die ik nogmaals ter spraak breng, omdat zij de klippen aanwijst, waarop dogmatische angstvalligheid gewoonlijk strandt.

In meer dan één populair geschrift werd de schriftmatigheid van den doop na belijdenis des geloofs aanbevolen. Wil men de mate der waardeering kennen, aan de plechtige handeling in onzen tijd toegekend, men raadplege in de „Doopsg. Bijdragen" van 1880 het door Dr. SAMUEL CRAMER uitvoerig geleverd verslag van zijne indrukken opgedaan op de samenkomst te *Amsterdâm* waar *de Doopskwestie* van vele zijden besproken is, een samenkomst, wier doel mij toescheen de autonomie onzer gemeenten te bedreigen, en tegen wier resultaat de Amsterdamsche predikant T. KUIPER een protest indiende, dat hij wel *vruchteloos* noemde, t. a. p. bl. 133 volg. doch dat weerklank vond bij velen, die niet aan deze samenkomst hadden deelgenomen. Trouwens de ter tafel gebrachte vraag was niet nieuw. Hoewel de vroegere predikant der Hervormde gemeente te *Zwolle*, A. VAN DER OS (geboren 23 October 1722, op hoogen leeftijd overleden), bij zijnen overgang tot het kerkgenootschap der Doopsgezinden, den doop na belijdenis van geloof begeerd en ontvangen had, kon hij zich de toegenegenheid der twee uiterste partijen, die der zeer rechtzinnige en die der zeer vrijzinnige Mennonieten, niet verwerven. De eersten ergerden zich aan zijn onwil, om eenig gezag aan de „uitstaande belijdenissen" toe te kennen; de laatsten aan zijne bereidwilligheid, om zich te laten doopen. De Doopsgezinde predikant van *Hoorn*, JAN

BEETS (overleden in 1788 op negenenzeventig jarigen leeftijd), een der voornaamste woordvoerders van laatstgenoemden, die het zijne deed, om eene vereeniging met de Hervormden tot stand te brengen, ook door de uitgave eener leerrede *Éene kudde en één Herder, dat is de heilige algemeene Christelijke kerk en gemeenschap der Heiligen, opgedragen aan alle ware Zioniten*, 1776, had in 1765 aan VAN DER OS opgedragen eene *Verklaringe ter proeve opgesteld van eenige hoofdleeringen des geloofs*, *getrokken uit de geschriften van Menno Simons en de Belijdenissen der Mennoniten* en daarin bl. 34 het volgende te lezen gegeven: „Hoe konnen dan de Men„noniten den doop ten tweedemaal bedienen, namelijk „aan de zulke, die eens in hunne kindsheid gedoopt zijn „en dan in hunne bejaardheid weder gedoopt worden."

„Aangaande de rechtzinnige Mennoniten, dezelve dra„gen alle waare kinderen Gods, die in hunne kindsheid „gedoopt zijn, *en denzelven Doop voor Schriftmatig houden*, „alle Eerbied, Liefde en Agting toe, erkennen hun voor „Broeders en Zusters in den Heere, en zouden nooyt „begeeren, dat dezulke hun weder zouden laten doopen". „Ja", ging hij voort, „zij merken het aan, *indien iemand „in den Doop, in zijne kindsheid ontvangen, kan berusten, „dat* het dan *eene onteeringe* is van het H. Sacrament, „het hoogwaardig Zegel, door Christus in zijne kerk inge„steld, en dat het zooveel zou schijnen, of men zoo wel „met de Kindse als met de Bejaarde Doop speelde en den „spot dreef. Dus hebben alle Regtzinnige Mennoniten groote „afkeer van zulke handelingen, al waar die plaatse zou„den mogen hebben." Ik betwist aan BEETS het recht niet, om als woordvoerder der „Rechtzinnige Mennoniten" op te treden, maar keur het af, dat hij hunne gevoelens niet duidelijker mededeelt. De Sociëteitsvergadering, te *Groningen* in 1743 gehouden, spreekt over het toetreden van personen „op aanneminge van onze Belijdenis zonder „Doop" en verklaart „het ongeoorlooft te houden iemand,

„die op de Belijdenis der grondwaarheden van den Chris-„telijken godsdienst en volgens de instelling des Zalig-„maakers wettig gedoopt is, te herdoopen", en weigerde „degeenen, welke *eens* op hun *geloof* in den Naam van „Vader, Zoon en Geest *gedoopt* zijn, *wederom* te doopen". Doch geen lid dier vergadering heeft er gewis één oogenblik aan gedacht, om den kinderdoop aan te merken als een wettigen of schriftmatigen doop, waaraan belijdenis was voorafgegaan. BEETS blijft het antwoord schuldig op de vraag: wat iemand, die aan zijnen in de kindsheid ontvangen doop de eigenschap van Christelijk toekent, bewegen kan over te gaan tot een kerkgenootschap, hetwelk dien doop voor onschriftmatig houdt en dus beschouwt als niet door den Heer der gemeente verordend noch door zijne apostelen bediend.

Jaren lang rustte dit onderwerp, tot het in 1825 weer door de drukpers ter tafel kwam. In genoemd jaar had de Zwolsche predikant ASSUERUS DOYER in zijne *Bijdrage ter instandhouding en bevordering van godsdienstige plegtigheden bij de gemeenten der Doopsgezinden* opgenomen het besluit van den kerkeraad zijner gemeente „nopens de aanneming „derzulken die, in een ander christelijk kerkgenootschap „geboren, hun verlangen te kennen geven, om tot de „Doopsgezinde gemeente over te gaan onder voorwaarde „echter, dat zij in hunne kindsheid meenende gedoopt te „zijn en in dien doop berustende, niet verpligt mogen „worden, ten einde aan anderen geene ergernis of aan-„stoot te geven, om zich andermaal te laten doopen." De lezer bemerkt, dat het gehalte der beweegredenen, die men bij zulken overgang wil laten gelden, in zuiverheid afneemt. Gezegde „Bijdrage" was begeleid door een brief van DOYER's vriend, den Amsterdamschen leeraar JAN VAN GEUNS (overleden 25 Januari 1834 op negenenzestig jarigen leeftijd) die zeer gunstig over den inhoud zich uitliet, doch wat dit besluit des kerkeraads betrof, aldus zich

hooren deed: „gij zult het mij, hope ik, niet ten kwade „duiden, dat ik mij liefst hierover te dezer plaatse niet „uitlate." De recensent der „Bijdrage" in de „Vaderl. Let„teroef." 1825, bl. 573 volg. der „Boekbeoordeelingen" liet er zich wel over uit en wees kort en bondig aan, hoe vreemd het is, dat men, tot het Doopsgezinde kerkgenootschap overgaande, verklaart te willen berusten bij den in de dagen der kindsheid ontvangen doop, terwijl men, door zijn toetreden tot de broederschap feitelijk erkent, slechts één doop voor schriftmatig te houden, namelijk dien op belijdenis des geloofs. De recensie is niet geteekend, doch de gissing ligt voor de hand, dat zij door SAMUEL MULLER geschreven is; althans van diens geest is zij doordrongen; en verkondigt eene zienswijze, die, naar ik hoop, in het genootschap levende blijven moge.

De vrijstelling van de verplichting tot wapendragen, eeuwen lang door de Doopsgezinden genoten en door treffende bewijzen van vaderlandsliefde vergoed, werd hun onder de stormen der omwenteling in het laatst der vorige eeuw ontnomen. Bij de organisatie van de wapening der burgercorpsen werd door het comité militair in 1795 hun die vrijstelling gelaten „desbegeerende" en „voor zooverre „zij de wapenen nog niet gedragen hadden", doch bij een later ontwerp, dat aangenomen werd, ganschelijk ontnomen. Wel verhief de kerkeraad der gemeente bij *het Lam en den Toren* te *Amsterdam* uit naam van alle geloofsbroeders zijn stem in een waardig adres aan de eerste kamer van het vertegenwoordigend lichaam des Bataafschen volks, 28 April 1799 — edoch vruchteloos. Zij onderwierpen zich, later in 1819 getroost door het ontkennend antwoord, dat J. TER BORG gaf op de vraag *heeft Menno Simons eene volstrekte algemeene weerloosheid gepredikt?* „Vad. Lett."

Het ongeoorloofde van het afleggen van den eed werd op boeiende wijze het laatst behandeld door Dr. JOH. DY-

SERINCK, predikant te *Rotterdam*, wiens verhandeling over *de vrijstelling van den eed voor de Doopsgezinden*, eerst geplaatst in „de Gids" 1882, het volgend jaar afzonderlijk met facsimilé en naschrift vermeerderd het licht zag.

Het handhaven van het beginsel en de kenmerkende leerstukken heeft strijd, veel strijds gekost; vooral was men zeer verdeeld ten aanzien van de waarde der uitstaande of gemeenschappelijk vastgestelde belijdenissen. Nog in de zaak van *Antonius van der Os* bracht dit punt welversnedene pennen in beweging. De *Verhandeling wegens den aanleg, aart en 't regt der Waterlandsche Societeit in N.-Holland en West Friesland* (1766) door MICHIEL DE BLEYKER (overleden als predikant bij de kerk de Zon te *Amsterdam* 28 Augustus 1788) beveelt haar aan. Hij was een der laatste en waardigste verdedigers. Raadpleeg den „Catalogus der „Doopsg. Bibl.", van *Amsterdam* en gij schrikt reeds bij het lezen van de titels der twistschriften. Slaat gij dan het oog op een tooneel van twist, maar ook van verzoening door DE HOOP SCHEFFER geteekend in „Doopsg. Bijdr." 1875, zoo beweert gij evenmin als ik, dat de vroegere tijden beter geweest zijn dan de tegenwoordige. Ik zal daarom geenszins beweren, dat wij de oude paden verlatende, nu den rechten weg betreden. De breuk met de zeden en gewoonten der voorvaderen is niet altijd een teeken van vooruitgang. Gedurende eene Evangeliebediening van elf jaren in de *Zaanstreek* heeft het mij slechts een enkele maal mogen gebeuren, een huwelijk kerkelijk in te zegenen en dat in een genootschap, hetwelk in de zestiende eeuw martelaren gehad heeft, die ten vure gedoemd werden, dewijl zij gehuwd waren „op der Mennonieten manier", zonder kennis van de overheid, alleen in tegenwoordigheid van de gemeente en den voorganger; een genootschap, dat bij herhaling de overheid des lands zocht te bewegen, om, in weerwil van de uitgevaardigde wetten, deze gewoonte te laten in stand blijven, en ten laatste zich naar die wetten

gedroeg en het burgerlijke huwelijk sloot. Moest men daarom nu in het laatst der vorige eeuw op vele plaatsen met het verledene geheel breken en moest het trouwen in de kerk, als nu geene beteekenis hebbende, in onbruik geraken. De reeds genoemde Wormerveersche predikant G. BLAAUW moge dit toejuichen in zijn *Onzijdig en nauwkeurig onderzoek naar den oorsprong van het trouwen in Doopsgezinde gemeenten* (1772), velen zijn met mij van eene geheel tegenovergestelde meening.

Reeds werd opgemerkt, dat de toepassing der kerkelijke tucht op vele plaatsen eene oorzaak van strijd opleverde. En geen wonder; menige proef eener kinderachtige toepassing van hare eischen blijft door de traditie bewaard; door de traditie, want beschreven is hare geschiedenis niet, wie zich met het onderwerp bezighielden, lieten het na eenige maanden van onderzoeken en verzamelen liggen, niet gezind om door hun schrijven voedsel aan den lachlust der latere geslachten te schenken. Men versta mij niet verkeerd: van de gebreken mag men spreken, vooral als men oog heeft ook voor de deugden van het voorgeslacht. Daarom heb ik volle sympathie voor hetgeen A. M. CRAMER te lezen gaf in de „Doopsg. Lectuur" III betreffende den *Stamvader der familie van Geuns hier te lande en de nederigheid der oude Doopsgezinden, met name der Oude Vlamingen.*

Is strijd teeken van leven, daar is ook een leven, dat op aantrekkelijker wijs zich openbaart. Ik bedoel het leven des geloofs, dat uit de gemeenschap met de broederen voedsel zoekt. Daarvan is het gemeenschappelijk gezang een krachtig bestanddeel. De hooge waarde van het gewijde lied voor het Christelijk leven is ook onder de Doopsgezinden vroeg erkend. Dat men zich de moeite geve, om op de Bibliotheek der Amsterdamsche gemeente den rijken schat van *Liederenboeken* in oogenschouw te nemen. Een klein gedeelte er van is door S. MULLER beschreven, „Jaarb.

„v. d. Doopsg." 1837 bl. 63 en tien jaar later door S. BLAUPOT TEN CATE „Gesch. der Doopsg. in Holland" enz. II bl. 209 volg.; ik zeg een klein gedeelte, dewijl de verzameling sedert aanmerkelijk is toegenomen. Op het loon aan de kennismaking met den inhoud dezer liederen verbonden wees K. R. PEKELHARING „Doopsg. Lectuur", III bl. 189 volg.

Men herinnert zich wat P. WACKERNAGEL, wiens laatste levensjaren aan de hymnologie waren gewijd, — hij was geboren 28 Juni 1800 en overleed 20 Juni 1877 — in zijne monographie: *Lieder der Niederländischen Reformierten aus der Zeit der Verfolgung im* 16 *Jahrhundert* (1867) schreef over de Martelaarszangen der Doopsgezinden. Zij daarnaast gewaardeerd hetgeen in de „Doopsg. Bijdragen" betreffende het onderwerp van het kerkelijk gezang in beperkten en in uitgebreiden zin geplaatst is door DE HOOP SCHEFFER jaarg. 1865 en 1867, door K. V. D. MEULEN in laatstgenoemden jaargang, door Mr. H. GERLINGS in dien van 1869 en door JAN SEPP t. a. p. 1872.

Gelukkig is in den jongsten tijd eene rijke bron ontsloten, om met het uit- en inwendig leven van het kerkgenootschap bekend te worden. De gang van zijne ontwikkeling; zijne worsteling met den tegenstand, dien het naar binnen en naar buiten te bestrijden had; de zegen, die er van is uitgegaan voor Waldensen, Schwenkfeldianen, met één woord voor allen, die verdrukt werden, waar zij ook wonen mochten, is dit alles niet beschreven in DE HOOP SCHEFFER'S *Inventaris der Archieven berustende bij de vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, twee deelen, 1883, '84?

Zulk een verleden belooft een zegenrijke toekomst. Achteruitgang in getal van leden zegt weinig voor den bloei van een kerkgenootschap, indien het den geest heeft, die leven doet en het geloof voortplant, dat vruchtbaar is in werken van liefde.

§ 4. *De Remonstranten.*

Niet in hier en daar verspreide bijdragen, maar in uitvoerige en grondige geschriften is de geschiedenis dezer broederschap beschreven. De naam van den hoogleeraar J. TIDEMAN en die van Dr. H. C. ROGGE staan hier met eere vermeld. Het is aan hunne onvermoeide nasporingen te danken, dat de lotgevallen van deze broederschap beter en veelzijdiger zijn in het licht gesteld, dan die van eenige andere kerk. Overbodig mag het heeten op den voorlooper van ROGGE in zijn bibliographischen arbeid te wijzen: ADRIANI A CATTENBURGH *S. Th. Professoris inter Remonstrantes Bibliotheca Scriptorum Remonstrantium, cui svbjunctum est specimen controversiarum inter Remonstrantes et Socinum ejusque asseclas, exhibitum ipsissimis Scriptorum verbis* (1728). De auteur dezer *Bibliotheca*, waarvan het laatste gedeelte het bewijs levert, dat de Remonstranten geenszins in de gevoelens der Socinianen deelen, heeft in zijn lang leven — 2 November 1664 tot 5 Maart 1743 — ijverig de belangen van zijn kerkgenootschap behartigd. Op het veld der bibliographie vond hij zijner waardige navolgers. In 1863 verscheen ROGGE's *Bibliotheek der Remonstrantsche geschriften*, in 1864 gevolgd door zijne beschrijvende opgaaf der *Geschriften betreffende de geschiedenis der Remonstranten.* Deze hoogst nuttige voortbrengselen der bibliographiek werden in 1869 vermeerderd met den *Catalogus van handschriften op de Bibliotheek der Remonstrantsch- Gereformeerde gemeente te Rotterdam, door* ROGGE en P. A. TIELE, in 1877 door eene tweede uitgaaf van den *Catalogus der boeken en handschriften van de Bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Amsterdam* door JOANNES TIDEMAN bewerkt.

Welk gebruik van deze schatten gemaakt kan en moet worden, is door meer dan één geleerde in proeven van geschiedkundigen arbeid aangetoond. Vergelijken wij de *Historie der Remonstranten kortelijk vervattende de geschiede-*

nissen der Gereformeerde Christenen, die men Remonstranten noemt, uit egte gedenkstukken, oude geschriften en de geloofwaardigste schrijvers opgemaakt door Jacobus Regenboog (een pseudoniem van den Remonstrantschen hoogleeraar A. A. V. D. MEERSCH) twee deelen 1774, 1776 met het latere over dit onderwerp geleverde, dan is er ruime gelegenheid, om vooruitgang te ontdekken en te prijzen.

Dit bewijs werd geleverd in de vruchten der nasporingen van den kundigen Rotterdamschen predikant, ADRIAAN STOLKER, waarvan de voornaamste nog genoemd en gebruikt worden. In de eerste plaats zij gewezen op de door hem geleverde schets van den aard van het Remonstrantisme in zijn *Brief over de canonieke boeken* „Vad. Lett." 1796; vervolgens op zijne geschriften *Gedachtenis van Jacobus Arminius bij de tweehonderdste verjaring van zijnen dood*, 1809, waarbij gevoegd worde zijne mededeeling van *Twee onbekende Latijnsche gedichten van Arminius* „Vad. Lett." 1826; dan zijne *Onontbeerlijke bijlage tot de geschiedenis der Christelijke Kerk in de* 18e *eeuw van A. Ypey in drie brieven* 1810; en *Prins Maurits geenszins de vijand, zijn broeder Frederik Hendrik de vriend der Remonstranten* 1827; eindelijk zijn *Brief aan eenen vriend over hetgeen hem, in het jaar* 1831 *voor de Remonstranten, uit hunne geschiedenis, der herinnering bijzonder waardig dunkt*, „Vad. Lett." 1831. Zeker handel ik in den geest van STOLKER als ik slechts ter loops melding maak van zijne *Geschiedenis, inrichting en tegenwoordige staat van het Seminarium of de Kweekschool der Remonstrantsche Sociëteit* „Vaderl. Letteroef." 1825, dewijl deze vluchtige schets in latere jaren door degelijker studiën over dit onderwerp in de schaduw geplaatst is.

De gulden dagen der historiographie braken aan, nadat de hoogleeraar A. DES AMORIE V. D. HOEVEN het *Gedenkschrift van het Seminarium der Remonstranten*, bij gelegenheid van *het tweede eeuwfeest* der stichting, in 1840 het publiek geschonken had. Wat schoons door de samen-

werking van kennis en smaak wordt voortgebracht, leert dit geschrift, in welks aanteekeningen ook vele resultaten van STOLKER's onderzoekingen, schriftelijk na diens dood aan VAN DER HOEVEN medegedeeld, zijn opgenomen. Laat mij van dat *Gedenkschrift* niet scheiden, zonder nog eens uit te spreken den algemeen gunstigen indruk, dien de feestviering zelve, 28 October 1834 gehouden, op alle hoorders gemaakt had. Als veertienjarige knaap in het keurig versierd kerkgebouw aanwezig, bewaar ik op mijnen nu gevorderden leeftijd nog de heugenis van dien onvergetelijken dag, toen een redenaar als V. D. HOEVEN en een dichter als TOLLENS (geboren 24 September 1780, overleden 21 October 1856) proza en poëzie deden samensmelten tot eene hymne, Gods eer verkondigende, en onder zijne kinderen verdraagzaamheid predikende. Vijftig jaar na dien dag, 28 October 1884, hield de hoogleeraar C. P. TIELE eene *Gedenkrede bij het* 250*jarig bestaan van het Seminarium*, waarin mijns achtens de schoonste bladzijden gevuld zijn met eene schets der verdiensten van *des Amorie van der Hoeven* en eene apologie op het handhaven van het bestaan der kweekschool. En waarlijk, die jongst verloopen 50 jaren hadden stof tot blijdschap opgeleverd.

De biographie van *Caspar Janszoon Coolhaes, voorlooper van Arminius en der Remonstranten*, twee deelen 1856, '58, door ROGGE vervaardigd was een welkome voorlooper van zijne volgende werkzaamheid. De schrijver zelf zal gaarne erkennen, dat eene zorgvuldige raadpleging van het archief der Hervormde gemeente te *Leiden*, waarvan F. H. G. VAN ITERSON een grondig bewerkt register saamgesteld heeft, enkele punten van zijn onderzoek verbeterd en bekendheid met het vergeten boek van *Coolhaes*, door TH. I. J. ARNOLD in de „Bibliographische Adversaria" IV behandeld, over *Coolhaes*' bedrijf gedurende het laatste gedeelte van diens leven, tot juister oordeel geleid zou hebben; doch het publiek is hem voor dezen eersteling

blijvenden dank schuldig, evenals voor de door hem afgedrukte bladzijden uit *Coolhaes' comptoir-Almanach*, onder het opschrift *de Roomsche feestdagen en hunne viering in de 16e eeuw* „Bijdr. — Vad. Gesch." N. Reeks VIII. In welken geest ROGGE werken zou, liet zich gissen naar aanleiding van zijne *Bijdragen tot de geschiedenis der Remonstranten en Contra-Remonstranten* „Godg. Bijdragen" 1866 en zijne verhandeling over *de Resolutie der Staten van Holland tot vrede der kerk* „Bijdragen — Vad. Gesch." Nieuwe Reeks VIII. Algemeene waardeering vond de zorg welke hij aan de uitgaaf der briefwisseling en aan de levensbeschrijving van *Johannes Wtenbogaert* besteedde. Gelukkig verzamelaar en uitgever had hij (1866) in de „Kroniek van het Hist. „Genootsch." XXII eenige brieven uit de eerste helft der 17e eeuw door den druk gemeen gemaakt, waaronder die van *Dwinglo* en *Corenwinder* voor de geschiedenis van zijn kerkgenootschap van groot belang mogen heeten. *Wtenbogaert's brieven en onuitgegeven stukken* werden voor rekening van het Historisch genootschap te Utrecht in zeven stukken van 1868 tot 1875 ter perse gelegd, maar helaas niet van een register voorzien, waardoor de bruikbaarheid zeer benadeeld is geworden. Waar ROGGE's hand in het ordenen van deze briefwisseling bescheiden aantrof, die wel met de lotgevallen der Remonstranten maar niet met die van *Wtenbogaert* in rechtstreeksch verband stonden, deelde hij ze elders mede, gelijk in de „Kroniek" van genoemd genootschap jaarg. 1865 en 1868 eenige van dien aard zijn opgenomen. De degelijkheid van zijn welbekend boek *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, drie deelen 1874—1876, werd eenparig erkend, al meende de Leidsche hoogleeraar L. W. E. RAUWENHOFF tegen ROGGE's beschouwingen eenige bezwaren in het midden te mogen brengen, „Theologisch „Tijdschrift" X. De studie door Dr. F. L. RUTGERS, hoogleeraar bij de Vrije Universiteit, aan de houding des Amsterdamschen kerkeraads tegenover het Arminianisme

gewijd, *Het Kerkverband der Ned. Geref. kerken* (1882) zou op Dr. ROGGE's voorstelling haren invloed niet gemist en de waardeering van zijnen arbeid zou er niet door geleden hebben. In wijderen kring dan in dien van Remonstranten en Contra-Remonstranten vond zijn werk lezers. Dr. W. J. F. NUYENS wijdde eenige bladzijden van „onze „Wachter" 1875—1876 aan *Wtenbogaert* en trachtte langs dien weg de aanmerking te staven, door hem op ROGGE's biographie gemaakt, dat hij *Wtenbogaert* te eenzijdig gunstig had voorgesteld. Dr. ROGGE hield steeds het oog gericht op de stof, waardoor hij zich aangetrokken had gevoeld: ik denk aan de door hem in de „Kroniek van het „Hist. Genootschap" 1874 afgedrukte stukken betreffende de *Contradeductie op de deductie van de Noord-Hollandsche Synode van 1631* en aan de door hem geplaatste *Memorie in December 1639 door Wtenbogaert ingezonden aan de omgeving van Zijne Hoogheid Prins Frederik Hendrik* „Archief voor „de gesch. van het Aartsbisdom Utrecht" I, eene memorie, die treffend getuigenis geeft van *Wtenbogaert's* verdraagzaamheid. De *Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeenten der Hervormden in de provincie Utrecht* „Tijdschrift" van Dr. P. J. VERMEULEN, deel I—IV, teekenen ons den strijd tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten met authentieke stukken en Mr. A. VISSCHER verhaalt ons, hoe eene Arminiaansche Vergadering te *Utrecht* in 1626 verstoord werd, „Utr. Volksalm." 1851. Wie de vervolgzucht der kerkelijke partij verder wil leeren kennen, leze de *Aanteekening van Arnoldus Geesteranus, wegens zijne gevangenneming te Amsterdam* in JAC. SCHELTEMA's „Gesch. en lett. Mengelw." 3e deel, 3e st. bl. 198 volg., vooral het 7e deel van het „Archief „voor Kerkelijke geschiedenis" (1836). Prof. KIST liet daarin afdrukken de *Handelingen der Zuid-Hollandsche Synode betreffende de zaak en leer der Remonstranten van het jaar 1619 tot 1805*. ROGGE gaf een toevoegsel tot deze lijdensgeschiedenis in zijne verhandeling over *het beroep van*

Vorstius tot hoogleeraar te Leiden „de Gids" 1873, beide bijdragen voor de geschiedenis van het kerkgenootschap te waardeeren. Volgt men den inhoud der door KIST ter onzer kennis gebrachte notulen, men ontdekt lichtelijk het afnemen der vroeger geheerscht hebbende antipathie. Dat zij door enkelen werd aangewakkerd leert men uit FREDERIK JUSTUS VAN OLDENBURG's polemisch opstel: *het aanmerkelijk verschil tusschen de leer der gereformeerde Kerk en die der Remonstranten in Nederland en eene beoordeeling van zeker werkje genaamd Verhandeling over de verdraagzaamheid, briefsgewijze vertoond door een heer buiten Vlissingen aan een voornaam heer in Friesland* (1769), waarin dat *zeker werkje* beticht werd, niets minder te beoogen dan „het invoeren van de Remonstranterij en Remonstranten „in de Gereformeerde kerk."

Wat het Remonstrantisme eigenlijk wilde, hoe het zich vestigde en staande hield, op dergelijke vragen gaf de hoogleeraar JOANNES TIDEMAN een uitvoerig en weldoordacht antwoord. Ook hij had behoord onder de zeer belangstellende lezers van prof. SCHOLTEN's klassieke „Leer der „Hervormde kerk" en onder den indruk dier lezing, nog als predikant bij de Remonstrantsche gemeente te *Rotterdam*, op schrift gebracht een *Historisch onderzoek naar de Remonstrantie en het Remonstrantisme*, dat in 1851 in druk verscheen en veler aandacht trok. De rechte man was aan het woord, daarvan getuigt de arbeid, dien hij reeds in 1847 in het belang van zijn genootschap geleverd had. Ik bedoel zijn werk: *de Remonstrantsche Broederschap, Biographische Naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten met historische aanteekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten.* Als opvolger van zijnen leermeester V. D. HOEVEN trad hij in 1856 op met eene oratie *de Theologiae in Remonstrantium Reformatorum Seminario professione*, waarbij hij voor de broederschap op eene geheel eigene plaats naast de andere kerken aandrong en een

oprecht geloof aan de hoogheid harer roeping beleed. Hij verloochende dergelijke overtuiging niet, toen hij de *Gedenkrede* bij het feest van het 250jarig bestaan der Remonstrantsche broederschap voordroeg, gevierd 1 en 2 Juni 1869, welke rede met hare toelichtende aanteekeningen opgenomen is in het *Gedenkschrift* in 1869 door den druk verspreid. Dergelijke arbeid van prof. TIDEMAN moet beschouwd worden als inleiding en voorbereiding van zijn uitvoerig boek: *de Stichting der Remonstrantsche broederschap 1619—1634, uit en met de oorspronkelijke bescheiden medegedeeld*, twee deelen 1871—72. Meer dan één stuk ziet in de hier opgenomen bescheiden voor de eerste maal het licht en meer dan één is voor de geschiedenis van het genootschap van veel belang. Gelijke lof zij toegekend aan des hoogleeraars *Bijzonderheden uit de geschiedenis der Amsterdamsche Remonstrantsche gemeente* „Studiën „en bijdragen" III, aan zijne berichten betreffende *Merkwaardige handschriften met eenige toelichtingen* (t. a. p. IV) en aan *iets uit de geschiedenis der Remonstranten te Kampen uit 1650* in oorspronkelijke bescheiden en met toelichtingen „Vad. Lett." 1873. Noem ik nog zijn *Historisch overzigt van de catechetische literatuur der Remonstranten* (1852), ik heb u dan gesproken van een klein en zeer belangrijk geschrift, dat mede moet geteld worden bij de rijpe vruchten eener onvermoeide, op één punt gerichte werkzaamheid.

Ook anderen is de geschiedenis der broederschap veel verplicht. De geschied- en letterkundige naoogst, welken H. DE JAGER verzamelde in het door hem geredigeerd tijdschrift „het Brielsche Archief", leverde ook voor de kennis van de lotgevallen der Remonstranten eenige korenaren. Ik noem uit het 1e Stuk den *brief van Theophilus Ryckewaert*, uit het 2e het opstel, dat den titel heeft: *Remonstranten en Contra-Remonstranten in Voorne en Putten*. Zulke mededeelingen sloten zich waardiglijk aan bij MOULIN's *de Remon-*

stranten te Kampen (1853) en Mr. J. NANNINGA UITTERDIJK'S opstel over hetzelfde onderwerp in de „Bijdr. tot de gesch. „van Overijssel" I. Wat H. BROUWER „Geloof en Vrijheid", 4e jaarg. bl. 613 volg. verhaalde betreffende het optreden van Hervormde leeraars bij de Remonstranten te *Rotterdam*, worde niet over het hoofd gezien. Een liberaal godgeleerde, als zoodanig toch hebben wij hem in zijn welbesteed leven — 11 December 1823 tot 8 November 1885 — gekend, had een open oog voor zulke gebeurtenissen. Het wetenschappelijk leven, gelijk het in den meer besloten kring der broeders geleid werd, vond zijn heraut in een hoogst bevoegd beoordeelaar. De talentvolle, helaas! jong gestorven zoon van den hoogleeraar V. D. HOEVEN, toonde in zijne doctorale Dissertaties *de Joanne Clerico, Literarum humaniorum et philosophiae cultore* en *de Philippo a Limborch Theologo* (1843), welke groote mannen de kweekschool der Remonstranten met hunne gaven hebben gediend. Wilt gij *van Limborch* als praktisch, als ernstig gezind voorganger der gemeente eerbiedigen, lees dan zijn brief, door ROGGE afgedrukt in de „Godg. Bijdr." 1867 bl. 646 volg. Vroeger, „Bijdragen — Vad. gesch. N. Reeks" I had laatstgenoemde ons een schrijven van dezelfde hand voorgelegd over het oproer te *Amsterdam* in 1696. Prof. TIDEMAN verplichtte ons door den invloed van het *Ramisme* op het *Remonstrantisme* te ontleden, „Studiën en Bijdr." III, ter verklaring van het feit, dat het laatste bij elke theologische vraag ook op de anthropologische zijde de aandacht vestigde. Wel was de broederschap rijk bevoorrecht, daar zij bij haar ontstaan vrienden en voorstanders telde, wier naam en wier werk nog onzen eerbied vraagt. Wie denkt niet met mij aan *Grotius*, „primum inter pares", indien hij gelijken gehad heeft. Want LEIBNITZ heeft, meen ik, recht gehad om te schrijven: „*Vossius* et *Salmasius* étaient très-savants, mais „*Grotius* meditait profondément" Op hem droeg de broe-

derschap roem. De Remonstrantsche hoogleeraar A. VAN CATTENBURGH schreef het eerst in 1727 en de Remonstrant ROGGE in 1883 het laatst over hem. Na hetgeen DIEST LORGION „Waarheid in Liefde" 1857 en VAN GILSE „de Gids" 1858 over *het Katholicisme van Hugo de Groot* in het midden gebracht hebben, naar aanleiding van hetgeen de hoogleeraar C. BROERE geschreven had over *de terugkeer van Hugo de Groot tot het Katholieke geloof*, in eene verhandeling (1856), na den dood des schrijvers (hij was geboren 18 November 1803 en overleed 28 December 1860) in het hoogduitsch vertaald (1871), twijfelt niemand meer aan de oprechtheid van *de Groot's* Protestantisme. Als *Verdediger des Christendoms* werd hij in 1869 beschouwd door Dr. TH. C. L. WIJNMALEN, wiens verhandeling grondig beoordeeld werd door W. P. WOLTERS „de Gids" 1869 III en door A. DE JAGER (geboren 10 April 1806, overleden 26 April 1877), „de Navorscher" 1877. Wat er tot toelichting van *de Groot's* houding en van zijn tijd waars gezegd is door Dr. W. J. F. NUYENS in diens verhandeling over *de politieke en kerkelijke partijen in de zeven provinciën in het begin der XVIIe eeuw en het regtsgeding van Hugo de Groot* „Onze Wachter" 1874 zij den lezers ter toetsing aanbevolen en voor nauwkeurige kennismaking met zijne briefwisseling de aandacht gevestigd op DODT VAN FLENSBURG's *letterkundig berigt omtrent deze* in het 1^e^ deel van de „Bijdragen „tot boeken- en menschenkennis" en op de *Bibliographie der werken van H. de Groot met opgave van alle uitgaven en vertalingen in systematische en chronologische orde bewerkt door* ROGGE, in het licht gezonden ter gelegenheid van *de Groot's* geboortedag, op plechtige wijze herdacht in eene zitting der Koninklijke Academie van wetenschappen door onderscheidene sprekers, blijkens haar „Jaarb. afd. Lett." XII.

Wilt ge een der waardigste Evangeliedienaren u geschetst zien in zijn werken en lijden, in zijn moed en zijn trouw, lees Dr. J. VAN VLOTEN's *Paschier de fijne naar*

zijn leven en schriften, uit gedrukte en ongedrukte stukken (1853). Laat mij u herinneren, dat de aanteekeningen vele bijzonderheden bevatten, die voor de geschiedenis groot belang hebben; om een enkele te noemen, de *Lijst der bedekte persoonsnamen door de gebannen Remonstranten gebruikt*, eene vermeerderde uitgaaf van de vroeger door A. STOLKER „Vaderl. Letteroef." 1828 geleverde. Beide zijn later aangevuld door Dr. ROGGE in „de Navorscher" jaarg. 1858, bl. 156.

Wat de voorgangers in deze broederschap als kanselredenaars beteekenen, verhaalt ons Dr. J. HARTOG in zijn meergenoemd werk, waaraan met eene schets van de verdiensten des jongen *Van der Hoeven* nog eene schoone bladzijde is toegevoegd door de hand des beproefden vaders, beschreven en geplaatst voor den bundel „Nagelatene Leer-„redenen" van den rijk begaafden Utrechtschen leeraar.

De lotgevallen der gemeente van *Friedrichstadt*, dat kind aan de broederschap bij uitnemendheid lief, werden door haren leeraar J. J. V. VOLLENHOVEN in een Hoogduitsch werkje: *Beiträge zur Geschichte* u. s. w. (1849), door Dr. JOANNES TIDEMAN, *Frederikstad aan de Eider en hare Hollandsche gemeente* (1852) met kennelijke ingenomenheid beschreven. Dr. ROGGE legde ons onuitgegevene brieven voor betreffende hare stichting en de vestiging der Remonstranten in *Holstein* „Kerk. Archief" II en III. Een en ander maakte ons tot belangstellende lezers van J. A. M. MENSINGA's: *mijne twee merkwaardigste Leerredenen, uitgegeven ten behoeve van den wederopbouw der kerk te Frederikstad* (1852) en zijne berichten *over de Hollandsche familiën* aldaar „Bijdragen — Vaderl. gesch." N. R. IX. Die van *Dockum*, onder den naam van Vereenigde Christelijke gemeente bekend, zijn door M. W. SCHELTEMA, toenmaals dienstdoenden predikant en Dr. J. C. VAN WIJK, zijnen hervormden ambtgenoot aldaar, beschreven.

Men ziet, daar is veel gedaan. Daarom is het over-

zicht dat ik hier geef, kort, daar ik naar zulke bronnen verwijzen mag. Toch blijft er nog te doen overig. De grootste man, dien de broederschap mijns achtens gekend heeft, was *Episcopius*. Hem te schetsen als theoloog, is een arbeid, die niet langer mag worden uitgesteld. Zijne ontwikkeling na te gaan en in hem te teekenen „den waaren Remonstrant"; zoo mogelijk eene andere verklaring te geven van zijne aarzeling om op den bepaalden dag ter Synode van *Dordrecht* aanwezig te zijn, dan de door mij aangevoerde „Het godgeleerd onderwijs „in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw", I bl. 248, met één woord — *Episcopius* te plaatsen in het midden der personen, onder wie hij zich bewoog en wier achting hij genoot, zulk een arbeid zou verrassend licht werpen op zijn tijd. Wie schenkt ons het genot van een boek te mogen lezen aan dit onderwerp gewijd? de levensschets van een man met het rijke gemoedsleven, waaruit de *Troostbrief* geboren werd, door hem in 1625 geschreven en door prof. TIDEMAN in druk openbaar gemaakt „Geloof „en Vrijheid", 4e jaargang?

Ik vreeze niet, dat men dien eisch zal aanmerken als blijk van ondank jegens hetgeen de hoogleeraar J. KONIJNENBURG (geboren 8 December 1757, overleden 8 Januari 1831) in 1790 hooren deed in zijne *Lofreden op Simon Episcopius*, (Latijn en Nederlandsch). De belangstelling in de geschiedenis van het Remonstrantisme is sedert KONIJNENBURG sprak, aanmerkelijk toegenomen. Op meer dan ééne plaats zijn nieuwe gemeenten gesticht of de reeds bestaande in ledental vermeerderd. Dat de overgang van Hervormde predikanten en lidmaten der moderne richting tot de broederschap der Remonstranten en het stichten van nieuwe gemeenten, wier leden grootendeels de Hervormde kerk hebben verlaten, invloed moest oefenen op den geest van het kerkgenootschap, laat zich verklaren. Of dergelijke overgang en het vormen van zoodanige saamgestelde ge-

meenten in strijd is met de Statuten der broederschap, gelijk in eene openbare voordracht beweerd werd door den toenmaligen Predikant van *Arnhem*, thans van *Amsterdam*, H. V. HOGERZEIL: *Naar de Remonstrantsche Broederschap?* 1878 zal ik niet beslissen; zeker is, dat, onder den invloed dier overgangen in de beschrijving van het Christelijk standpunt der broederschap, tot het jaar 1880 aldus luidende: „de Remonstrantsche broederschap is eene Chris„telijke kerkgemeenschap, waarin het Evangelie van JEZUS „CHRISTUS, overeenkomstig de Schriften, in vrijheid en „verdraagzaamheid wordt beleden en verkondigd", geschrapt zijn de woorden „overeenkomstig de Schriften". De bewering van sommigen, dat de broederschap op vijf Arminiaansche artikelen gegrond is, vond krachtige tegenspraak bij Dr. J. W. BOK in eene *Toespraak gehouden in de Vereeniging· zelfstandig godsdienstig leven*, *op* 20 *November* 1877. Overigens stem ik HOGERZEIL toe, dat de consequentie van het modernisme het stichten van vrije gemeenten of vereenigingen eischt, naar het voorbeeld van de te *Amsterdam* gevestigde. De geschiedenis van hare opkomst en ontwikkeling, de inhoud van meer dan eene toespraak in hare samenkomsten gehouden, een en ander is vervat in het tijdschrift „Stemmen uit de vrije gemeente" onder redactie van P. H. HUGENHOLTZ JR. (1879 en vervolgens). Ter zelfder plaats, 1[en] jaargang, zijn de geschriften genoemd, waarin de vroegere predikanten van *Amsterdam*, PH. R. en P. H. HUGENHOLTZ JR. rekenschap van hun uittreden uit de Hervormde kerk geven en werd in volgende jaargangen menig stuk opgenomen, dat tot toelichting der kerkelijke toestanden vooral van *Amsterdam* gelden mag.

§ 5. *De Kwakers.*

Bij het weinige, dat J. WAGENAAR „Amsterdam in zijne „opkomst, aanwas" enz. deel VIII bl. 84 volg. verhaalt, kan veel worden toegevoegd uit GERARDI CROESI *Historia*

Quakeriana sive de vulgo dictis Quakeris ab ortu illorum usque ad recens natum schisma libri III, uitgegeven voor het eerst in 1695, en het volgende jaar reeds ten derden male gedrukt. De schrijver was geboren 26 April 1642 en 10 Mei 1710 overleden. Dit geschrift over de Kwakers heeft hem lang overleefd. Over hunne vestiging in *Amsterdam* en *Rotterdam* raadplege men van het aangehaalde werk pag. 483 vlg. om een groot aantal bijzonderheden te leeren kennen, die nergens elders beschreven zijn. Over den *Oorsprong en de gevoelens van de vrienden of kwakergemeente* bevatte het „Christelijk Maandschrift" II lezenswaardige bladzijden. De geschriften van de eerste voorgangers hier ter stede WILLIAM AMES en WILLIAM CATON werden in onze taal overgebracht, blijkens de opgaaf der titels door ROGGE, „Beschrijv. Catalog." II afd. II bl. 44 volg. De vrienden hier te lande spraken meer dan zij schreven. In hunnen kring was JAN CLAUS wel de vruchtbaarste schrijver. Geboren Straatsburger, later in *Londen* onder de vrienden opgenomen — men raadplege zijne eigene bekentenissen achter het „Vertoogh der Waarheyt, die na de Godsaligheyt „is" (1722). — werd hij, te *Amsterdam* gevestigd, voorganger bij de vrienden, zoo vaak hem de geest tot spreken drong. En dit gebeurde menigmaal. 't Laatst trad hij op 6 Maart 1729, ruim zesentachtig jaar tellende, en ontsliep twee dagen later. Zijne tractaatjes (in een bundel vereenigd komen ze enkele malen voor) getuigen van zijn vromen zin. Z. C. VON UFFENBACH hoorde hem met stichting „Merkw. Reisen" III 629. Dat de kerk der Kwakers, gevestigd op de Keizersgracht tusschen de Leliegracht en Prinsenstraat, reeds vroeg een aantrekkelijk voorwerp der nieuwsgierigheid was, weten wij door Dr. FRUIN's uitgaaf van „C. Droste's Overblijfsels „van geheuchenis" 1879 bl. 452. Het stille leven der broederschap spiegelt zich af in de soberheid der berichten over haar.

§ 6. *De Irvingianen.*

De vreemdeling, die het stemmig en statig kerkgebouw in de Riemerstraat te *'s-Gravenhage* betreedt, zoekt naar de gelegenheid, om het Irvingianisme te leeren kennen. Langen tijd moesten Nederlandsche lezers zich in hunne moedertaal behelpen met hetgeen in de „Godgeleerde Bijdr." 1827 (onder dien naam zijn „de Bijdragen tot de beoe„fening en de geschiedenis der godgeleerde wetenschap„pen" voortgezet) over *Edward Irving en zijne in druk verschenen leerredenen* werd medegedeeld. Dr. S. A. J. DE REUVER GRONEMAN schreef ter inlichting van het groot publiek iets over *het Irvingisme* (1851), omstreeks den tijd waarop ook Dr. D. HARTING zijn voornemen bekend maakte, om aan dit onderwerp zijne aandacht te wijden. Wel volbracht hij dit voornemen niet, doch hij vergoedde deze teleurstelling door ons voor te leggen de tusschen hem en de hier te lande vertoevende Irvingianen gehoudene correspondentie, waaraan hij eene plaats gaf in de door hem bezorgde vertaling van PH. SCHAFF, „Duitschland, zijne „hoogescholen" enz. (1858) bl. 98 volg. Ter loops maak ik melding van een auteur die zich niet noemde, den auteur van *de liturgie en andere eerediensten der kerk*, in 1866 uitgegeven, doch niet in den handel gebracht en van H. C. VOORHOEVE's opstel: *het Irvingianisme*, een jaar later gedrukt. J. ESSER en Mr. I. CAPADOSE zonden bijna te gelijkertijd in 1869 hunne opstellen in het licht, de eerste. *de Irvingianen te 's Gravenhage volgens het liturgie boek der kerk*, de laatste: *eene bladzijde uit de geschiedenis der Kerk van Christus*, opstellen, die evenals eene bijdrage over dat onderwerp in „de Katholiek" LII vele vragen onbeantwoord laten. Gelukkig voor de weetgierigen verscheen in 1876 de grondig bewerkte godgeleerde Dissertatie van J. N. KÖHLER, eene historisch-critische proeve over *het Irvingisme.* Bij het schrijven van deze verhandeling was oordeelkundig

gebruik gemaakt van de vrij volledige verzameling vlugschriften betreffende het onderwerp in de keizerlijke Bibliotheek te *Berlijn* aanwezig.

De geruchtmakende zaak van den predikant A. W. F. A. FAURE, die in deze gemeente, de Apostolische genaamd, de handoplegging ontvangen had, werd behalve in de „Synodale handelingen der Nederlandsche Hervormde „kerk" van 1880 in enkele brochures besproken.

Jammer gewis dat de wetenschap ten onzent niet veel aandacht over had voor de bewegingen, die in de kerk van *Engeland* haren oorsprong hadden. Want ik durf de lofspraak van wetenschappelijk niet dan met veel voorbehoud toekennen aan hetgeen over het *Anglo-katholicisme* in „de „Katholiek" XLIX en in de „Studiën op godsd. wet. en letterk. gebied" XII 2 door S. V. D. ANKER opgeteekend werd, te minder daar ik grondiger arbeid mag noemen. P. CONRADI plaatste lezenswaardige bladzijden over het *Anglo-katholicisme* in het tijdschrift „Waarheid in Liefde", jaarg. 1868 en E. F. KRUYF, thans hoogleeraar te *Groningen*, weleer predikant te *Velp*, zag zijn antwoord op de vraag over dit onderwerp door het Haagsche Genootschap voorgesteld bekroond. Het publiek ontving in 1873 met verschuldigden dank de vruchten zijner nasporingen.

§ 7. *Samenwerking der onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen.*

E pluribus unum. God zij geloofd, dat het bewijs der waarheid van dit symbool ook op het gebied des kerkelijken levens kan geleverd worden! Gemeenschappelijk geloof en gemeenschappelijk belang hebben velen bewogen, om over de muren der kerkelijke verdeeldheid elkander de hand te reiken. Zulke eenheid was aanbevolen door WILHELM BROES, in het boek, waardoor hij, naar men zeide, koning *Willem* I trachtte terug te houden van het bot vieren aan de zucht tot *uniren*, gelijk deze in *Pruisen* heerschte. Dat boek ver-

scheen in 1822 onder den titel: *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der Protestanten in de Nederlanden*. De taal eens wijzen laat het ons hooren, eens wijzen, die alle klem legt op datgeen, wat in zake des geloofs Protestanten vereenigt.

Gemeenschappelijk geloof. Op den vaderlandschen grond had men daarvan, toen BROES schreef, reeds de uitnemendste vruchten genoten. TEYLER's godgeleerd genootschap, in 1778 opgericht, gaf in den kring zijner leden ook aan niet- Doopsgezinden plaats, al vormden de laatsten daarin steeds de meerderheid, het Haagsche genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders koos zich, naar den aard van zijnen oorsprong, alleen leden der Hervormde kerk tot bestuurders — beide kenden hun eermetaal toe aan leden van onderscheidene kerkgenootschappen. De zegenrijke werkzaamheid van het laatstgenoemde werd ons door twee zeer bevoegden geteekend, door H. J. ROYAARDS in de *Feestrede ter viering van het vijftigjarig bestaan des genootschaps* 23 October 1835, door A. KUENEN in het door hem vervaardigd *Gedenkschrift van het honderdjarig bestaan*, uitgegeven in 1885. Bij de verdiensten van TEYLER's godgeleerd genootschap poogde ik de aandacht van de lezers mijner „Proeve eener pragmatische geschiedenis der the„ologie", bl. 65 volg. te bepalen. De namen der bekroonden leveren het bewijs, dat uit de onderscheidene kerkgenootschappen de mannen zijn opgestaan, die gaven en krachten dienstbaar gesteld hebben aan de verbreiding van godsdienstige kennis en godgeleerde wetenschap.

Gemeenschappelijk geloof. Die uitzien naar de komst van het koninkrijk Gods gedenken met dankbaarheid den 19en Dec. 1797, toen te *Rotterdam* het „Nederl. zendeling„genootschap" werd opgericht. Zijn *Willen en werken* is ons door J. CRAANDIJK geteekend, 1869, in een geschrift, dat ook de literatuur over dit onderwerp opgeeft. Men her-

innert zich, wat in 1864 gebeurde: uit liefde tot de zaak nam J. C. ZAALBERG zelf zijn ontslag als voorganger bij de algemeene vergadering. Hij gaf rekenschap van het gebeurde en van zijne gevoelens in eene brochure, die den titel voerde *eene verklaring, eene briefwisseling en een treurig geschiedverhaal.* Onderscheidene pennen geraakten in beweging; een strijd over het al of niet houdbare van de XII Artikelen des geloofs als grondslag van eenparige samenwerking der leden ontspon zich, waarbij Dr. S. K. THODEN VAN VELZEN een woord voor onzen tijd schreef ter beantwoording der vraag *hebben de artikelen des algemeenen Christelijken geloofs voor de zaak des Christendoms uitgediend?* 1865. De gemoederen werden verdeeld, en velen verlieten den kring, waaruit zooveel goeds was voortgekomen; zooveel goeds zeg ik: voor de wetenschap heeft het rijpe vruchten opgebracht; het tijdschrift *Mededeelingen* levert werkelijk *bijdragen tot de kennis der zeden en der taal- en land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië.* De dertig deelen, die wij daarvan bezitten, leggen een zeer gunstig getuigenis af van de bekwaamheden der meeste zendelingen, van den ijver, waarmede zij werken, van het open oog, waardoor zij een helderen blik slaan op den toestand der volkeren, in wier midden zij zich bewegen. Menige aflevering gelde als commentaar op de strijdleus van den grooten zendeling: *een geopende deur en vele tegenstanders.*

Reeds vroeg was het genootschap en zijn arbeid aan zeer verschillende beoordeelingen blootgesteld geweest. De beschouwingen over de waarde van den zendings-arbeid liepen uiteen; J. HAAFNER's (geboren in 1755, overleden 3 September 1809) veel besprokene, door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling had vele tegenschriften uitgelokt, waarin of antipathie tegen het Protestantisme of geringe ingenomenheid met den Christelijken godsdienst het woord voerde, en op onvriendelijken toon over het genootschap sprak. Men leze b.v. het in „de Katholiek",

jaarg. XVIII voorkomende, onder den titel: *de Christelijke godsdienst in de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen*. Uit de hoedanigheid van de personen der zendelingen en de geringe vrucht van hun arbeid waren reeds veel vroeger in *Indië* zelve bezwaren ontleend, die de Rotterdamsche predikant P. H. HUGENHOLTZ poogde te wederleggen in eenen *brief* aan KIST „Ned. Archief" I. Den felsten aanval deed GROEN VAN PRINSTERER, schrijver van de in 1847 uitgegeven brochure: *het Parijsche zendelinggenootschap, werkzaam in Zuid-Afrika, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard*. Daarin werden de „men zegt's" der tegenstanders van het Nederlandsche genootschap niet onderzocht, maar eenvoudig geconstateerd en met de ongehoorde en ongerijmde stelling, dat in de mogelijkheid van het vermoeden de genoegzaamheid van het bewijs ligt, de bewering nagezegd, dat het genootschap niet meer getrouw is aan de zinspreuk: *vrede door het bloed des kruises*, en op die wijze een klok geluid, wier toon altijd veler ooren opent. Dr. H. C. MILLIES sprak een hoog ernstig woord van afkeuring over deze wijze van bestrijding, waardoor de eenzijdigheid en bekrompenheid van GROEN naar verdienste tentoongesteld werd „de Gids" 1848 I.

De Bestuurders der Nederlandsche afdeeling van het Zendelinggenootschap der *Baptisten* in *Engeland* hadden in 1847 het besluit genomen, in het belang van eene Nederlandsche Doopsgezinde Zending-Vereeniging hier te lande werkzaam te zijn. De Verslagen dezer Vereeniging, sinds 1848 verschenen, vermelden de lotgevallen dier stichting.

De genootschappen naast het Rotterdamsche opgericht: *Java-Comité* in 1851 gesticht; *Ermelosche Zendelinggenootschap* in 1854; dat der *Christelijk afgescheidene gemeenten* in 1857; de *Nederlandsche Zendingsvereeniging* in 1858, *Utrechtsche Zendingsvereeniging* in 1859; *Nederlandsch Gereformeerde Zendingsvereeniging* in 1865, en *eene Nederlandsche Vereeniging*

voor Israël sints 1862 bestaande, kunnen gekend worden uit de Verslagen, die zij openbaar maken. Versnippering van kracht is het noodwendig gevolg van den ijver, die aan zoo vele genootschappen het aanzijn schenkt. Dat die ijver gezegd mag worden doorgaande van edelen bloede te zijn, dat hij niet dikwerf de vrucht is van bekrompen dogmatisme en confessionalisme, zou ik ongaarne loochenen. Er zijn niet vele Christenen en Christelijke genootschappen, die zich verblijden, als de CHRISTUS, zelfs onder een deksel, gepredikt wordt. Leven genieten al deze genootschappen; op bloei valt minder te roemen. De meeste hebben te worstelen met geldelijke bezwaren en vinden zich daardoor in hunne werkzaamheid zeer belemmerd. De Zendingswetenschap, thans een deel van het godgeleerd onderwijs geworden, getuige de oratie van den hoogleeraar E. H. LASONDER, *de geschiedenis der Christelijke Zending een belangrijk onderdeel der Christelijke Theologie*, te *Utrecht* uitgesproken 29 Mei 1878, doe nieuwen ijver ontbranden.

Ook de *inwendige zending* bracht leden van onderscheidene kerkgenootschappen bijeen. Hoeveel steun O. G. HELDRING (geboren 17 Mei 1804, overleden 11 Juli 1877), de heros op dit gebied, bij dezulken vond, die niet tot zijn kerkgenootschap behoorden, erkende hij zelf dankbaar, gelijk wij weten uit de biographie, welke zijn jongste zoon, Dr. L. HELDRING, onder den titel: *Leven en arbeid* (1881) het publiek in handen gaf. Het tijdschrift *de Vereeniging, Christelijke stemmen*, 1847—1873, *de verslagen van den Staat en verrichtingen van het asyl Steenbeek*, sedert 1848, het jaarboekje *Magdalena* sedert 1858 leggen een heerlijk getuigenis af. Bij al wat de Christelijke liefde doet om de reddende hand uit te strekken naar wie in hare nabijheid zou kunnen verloren gaan, openbaart zich de kracht der vereenigde samenwerking van leden uit onderscheidene kerkgenootschappen. Erfgenaam van den geest, die den vader bezielde, schreef de zoon, Dr. HEL-

DRING een academisch proefschrift over *inwendige zending en gemeente* (1877), waarin bewezen werd, dat de werkzaamheden der inwendige zending iets anders en iets meer zijn dan uitvloeisels van een vluchtig opgewekt medelijden en zij, waardiglijk ter harte genomen, heilzame gevolgen moeten hebben voor de opwekking van leven binnen de gemeente zelve.

E pluribus unum! Laat mij die spreuk nog eens herhalen, nu ik u wijs op den arbeid van het *Nederlandsch Bijbelgenootschap*, ten jare 1814 opgericht. Bij zijn vijfentwintigjarig bestaan schetste M. J. CHEVALIER (geboren 31 October 1802, overleden 29 November 1885) den zegen van *de Bijbel en Bijbelgenootschappen*, terwijl het vierde eener eeuw daarna DOMELA NIEUWENHUIS in de Nieuwe kerk te *Amsterdam* eene *Gedachtenisrede* hield op den toen aangebroken feestdag, die opgenomen is in de „Handelingen" van 1864. De feestredenaar behoorde tot het Luthersche, een ander lid van het hoofdbestuur S. MULLER tot het Doopsgezinde kerkgenootschap. Diens krachtig ijveren bevorderde het nemen van den maatregel, om den Bijbel voor eigen rekening van het genootschap te laten drukken, diens kennis van onze taal en diens goede smaak spreken ons toe uit den door hem gecorrigeerden druk van 1848, waarin hij gepoogd heeft hier en daar de doode taal der zeventiende eeuw te verwisselen met de levende der negentiende, en een arbeid volbracht, die verdiend had, het richtsnoer te blijven bij uitgaven, welke later gevolgd zijn, in keus van woorden en zegswijzen zeer verre bij de zijne ten achterstaande. In den jongsten tijd spande zekere partij, die meer prijs stelt op hetgeen verdeelt, dan op hetgeen verbindt, hare krachten in, om den bijbels van het *Britsche en buitenlandsche Bijbelgenootschap* de voorkeur te verschaffen boven die van het *Nederlandsche*, als gaven eerstgenoemden een tekst, meer gelijkende op dien der oudste uitgaven van de Statenoverzetting. Dergelijke tegenstand

zal het vaderlandsche genootschap tot naijver opwekken en om dien te breken moet het iets meer doen dan uitgaven bezorgen, geredigeerd naar het zeer onvast beginsel, of een woord verouderd is of niet, terwijl de vraag, of de tekst verstaanbaar is, geheel in het midden gelaten wordt. Zoo zien uitgaven het licht, nog al veel gelijkende op die van de buitenlandsche vereeniging, doch daarvan weer in menig punt verschillende. Neen, het genootschap vatte zijne taak ernstiger op. Beschouwt het zich als de bewaarder en bewaker der oude Staten-overzetting, dan zorge het gereed te hebben een diplomatisch nauwkeurigen overdruk der uitgaaf van 1657, zonder eenige verandering; zelfs niet *ende* verwisselende met *en*; van deze late het stereotype drukken vervaardigen, zoodat het verste nageslacht in het bezit blijve van dit erfgoed der vaderen. Maar het doe meer· het bezorge ook uitgaven in de levende taal, over wier bladzijden het volle licht der vorderingen in uitlegkunde, stijl en taalkennis zijn glans verspreidt; waarin verbeterd is de vertaling van de zeer vele plaatsen vooral in het boek *Job* en die der *Propheten*, waarvan de Staten-overzetters niets begrepen hebben, die wij thans mogen verstaan en desniettemin, wetens en willens, in den onverstaanbaren vorm, op enkele plaatsen in dien van onzin, aan de gemeente te lezen geven, als had zij geen recht om van de vrucht der wetenschap, ook eene gave Gods, genot te hebben, uitgaven, waaruit al de uitdrukkingen weggenomen zijn, welke den welopgevoede en ontwikkelde te recht aanstoot geven; zoo alleen zal de letterkunde zich verrijkt zien met een boek, hetwelk bewijst, dat aan het bewerken van zijn inhoud en zijn vorm de meest denkbare zorg is besteed.

Veel beperkter was de samenwerking op een ander gebied, dat der zoogenaamde *Alliantie*. In den jare 1867 werd te *Amsterdam* van 18 tot 27 Augustus de 5e algemeene vergadering der *Evangelische Alliantie* gehouden. Haar keu-

rig bewerkt Verslag is namens de Commissie uitgegeven door den Remonstrantschen predikant M. COHEN STUART (geboren 23 Januari 1824, overleden 12 December 1878), een belangwekkend boek naar zijnen inhoud en zijnen oorsprong. Toch is op de volledigheid van de *Inleiding* I—XXIV gegronde aanmerking te maken. De aan de Commissie, die met de schikking en voorbereiding dezer plechtige samenkomst belast was, tot groote oneer strekkende uitsluiting van den Groninger hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT, wordt er slechts aangeduid onder de onaangenaamheden, die behooren vergeten te worden en voorts in het *Naschrift* bl. 893 vluchtig vermeld. De beleedigde zelf dacht er anders over en schreef eene brochure *iets over de Evangelische Alliantie* 1866, waaruit bleek, dat men hem op de samenkomsten het woord niet gunnen kon, indien hij niet vooraf ten aanzien van enkele leerstukken van onverdachte rechtzinnigheid blijk gegeven had. Algemeen was de verontwaardiging door deze handelwijze gewekt en deze openbaarde zich kennelijk in het terugblijven van zeer velen, wien eene alliantie met zulke eischen alles behalve Evangelisch scheen te zijn. COHEN STUART klaagt over de weinige belangstelling, door haar genoten, bl. 877 volg. maar verzuimt de juiste oorzaak te noemen.

Trouwens ik moet eerlijk bekennen, het nut van zulke samenkomsten alleen, althans voornamelijk gelegen te achten in de gelegenheid tot persoonlijke kennismaking. Wie is bij machte, al de redevoeringen en toespraken zich toe te eigenen, die hij heeft aan te hooren. Slechts op enkelen onzer landgenooten oefenen ze kracht van aantrekking. Toen de *Alliantie* in 1873 hare 6e algemeene vergadering in *New-York* hield, was COHEN STUART de eenige Nederlander die haar bijwoonde en wel als een zeer gevierde gast, wiens *Gedenkboek*, in 1874 gedrukt, aan het vaderlandsch publiek een lezenswaardig overzicht van het daar verhandelde schonk. De hoogleeraar J. J. VAN OOSTERZEE,

verhinderd om de samenkomst in *New-York* bij te wonen, nam aan de volgende, die in 1879 te *Basel* gehouden werd, gaarne deel. De „Stemmen voor waarheid en vrede" van dat jaar lieten ons hooren hetgeen hij daar gesproken heeft, van hetgeen hij er genoot, spreekt het na zijn overlijden uitgegeven geschrift „uit mijn levensboek" (1883) bl. 249 vlg.

Ook een enkel woord over de *Zendingfeesten*, die jaarlijks op meer dan ééne plaats in ons vaderland gehouden worden. Daar toch ontmoeten elkander leden van onderscheidene kerkgenootschappen. Op het nationaal Zendingfeest van 9 Aug. 1871 sprak VAN OOSTERZEE een gulden woord over *Christelijke volksvreugde*, waardoor zij, die te recht meenden, dat bij dergelijke samenkomsten ook andere onderwerpen dan die uitsluitend van godsdienstigen aard heeten, behoorden besproken te worden; gelijk door mevr. ELISE VAN CALCAR beweerd is: *het feest te Wolfheeze* (1864), deels bestreden, deels in hunne meening bevestigd werden.

Was er een tijd, mij en mijnen ouderen ambtsbroeders uit de eerste jaren onzer Evangeliebediening nog heugende, dat provinciale *Predikantenvereenigingen*, leeraren van onderscheidene kerkgenootschappen broederlijk samenbrachten en aan gewichtige beraadslagingen deden deelnemen, — sedert hebben deze zich meerendeels opgelost in vereenigingen van partijgenooten, wier kring zich bij voorkeur alleen ontsluit voor hen, die de daar verkondigde beginselen zijn toegedaan.

Samenwerking, de vrucht van het streven, om een gemeenschappelijk belang te verdedigen, vertoonde zich in de houding tegenover de aanvallen der Roomsche pers. Aan toon en vorm laat hare polemiek doorgaans veel te wenschen over: men kan er zich gemakkelijk van overtuigen, als men één of meer jaargangen, ja, als men één of meer bladzijden der *Catholieke Stemmen* inziet, het weekblad dat onder redactie van J. G. LE SAGE TEN BROEK

(geboren in 1775, overleden 11 Juli 1847) in het licht werd gezonden. De redacteur, een zoon van den Rotterdamschen predikant J. J. LE SAGE TEN BROEK (geboren in 1742, overleden 20 Januari 1823) was in 1806 tot de kerk van *Rome* overgegaan en voerde, vooral na den dood zijns vaders, een scherpe pen tegen de kerk, in welke de vader op waardige wijze het Evangelie verkondigd had. Tegen het vertoog van den tot *Rome* bekeerde *de voortreffelijkheid van de leer der R. C. kerk* (1816) verhief zich de stem van een zijner oudste vrienden, den Lutherschen predikant J. DECKER ZIMMERMAN (geboren 19 December 1785, overleden 7 Juni 1867), die het *Grondbeginsel der Protestantsche kerk* uiteenzette, doch in weerwil van de voortduring hunner vriendschappelijke betrekking den ijver van TEN BROEK niet kon matigen. Eerst in 1841 vereenigden zich eenige bekwame mannen uit onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen om in waardigen vorm een weekblad aan de verdediging van het gesmade Protestantisme gewijd, het publiek ten beste te geven. Ik spreek over de uitgaaf van *de Evangelische Kerkbode*, die week aan week tot het jaar 1851 oude en nieuwe dingen uit zijn schat te voorschijn bracht. Meer dan één opstel van blijvende waarde op kerkhistorisch gebied ligt in dat elftal jaargangen verscholen; toch meen ik niets kwaads van dezen arbeid te zeggen, als ik aan de letterkundige voortbrengselen der *Evangelische Maatschappij*, opgericht in 1850 de voorkeur geve. Te goeder ure is hetgeen mannen als C. G. MONTIJN en J. P. DE KEYSER leverden, in nieuwe uitgaven verschenen en daardoor in ruimer kring verspreid. Algemeen zijn ze geschat sieraden der *Evangelische Bibliotheek* te zijn. Met den dood voor oogen getuigde de voormalige R. K. Priester F. S. KRAAYVANGER (geboren 23 December 1809, overleden 1 Januari 1873) van den zegen, dien *de Evangelische Maatschappij* over zijn weg had verbreid. Zijn biograaph W. R. POOLMAN deed dien

dankbare spreken in de levensschets: *Onze Pater* (1874).

Ook op praktisch gebied reikte men elkander de hand, niet tot *propaganda* maar tot *tuenda*. Vereenigingen als de *Maatschappij tot welstand*, *Unitas*, *Hulpbetoon* en *Philacterion* zochten zich ieder een eigen werkkring. De gewichtige vraag *mag het Protestantisme door stoffelijke middelen bevorderd worden*, werd door G. A. VAN LIMBURG BROUWER toestemmend beantwoord „Maandschr. voor Chr." XIII, waarbij door hem in gansch anderen geest over de *Maatschappij van Welstand* gesproken wordt, dan gedaan is door den schrijver van het opstel over *Noord-Braband* in de „Nederl. Stemmen voor „godsd. staat. gesch. en letterk." V. Trouwens, wie stoffelijke middelen bezigt, legt de geestelijke wapenen niet af.

Toen paus *Pius IX* in 1869 zijnen apostolischen brief uitvaardigde, vereenigden zich de vier genoemde genootschappen en verspreidden eene *Openlijke verklaring* in de Nederlandsche en Fransche taal. Het liefelijkst getuigenis van samenwerking der Protestanten is de *Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging*. Hare geschiedenis ligt beschreven in den bundel *Tafereelen en berichten uit de geschiedenis der Protestantsche kerk in onze dagen*, *uitgegeven door en ten voordeele van de Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging*. Het tijdschrift vangt in 1886 zijnen zevenentwintigsten jaargang aan; onderhoude het nog lang de broederlijke gemeenschap tusschen allen, die de verschijning van JEZUS CHRISTUS lief hebben.

De in 1870 opgerichte *Protestantenbond*, wiens wekelijks verschijnend orgaan *de Hervorming* is, vereenigt op weinige uitzonderingen na hen, die gerekend worden tot de voorstanders der moderne richting te behooren. Het oorspronkelijk plan, om in dezen *Bond* alle vrijzinnige Protestanten te vereenigen, is niet verwezenlijkt. De vereeniging kan derhalve alleen in zeer beperkten zin gerekend worden te getuigen van de samenwerking der onderscheidene Protestantsche kerkgenootschappen.

Zal zulke samenwerking inderdaad iets blijvend goeds achterlaten, dan moet zij ontstaan geheel vrijwillig en met behoud van het confessioneele, dat ieder kerkgenootschap kenmerkt. Van die overtuiging doordrongen heb ik voor mij ontkennend geantwoord, toen R. BENNINK JANSSONIUS in 1868 naamloos in het openbaar de vraag opwierp: *is het nu niet de tijd om aan de vereeniging van verschillende protestantsche kerkgenootschappen in Nederland te arbeiden?* Elders „Polemische en Irenische Theologie" heb ik aangaande dit onderwerp mijne zienswijze uiteengezet, toen ik trachtte *de irenische pogingen in Nederland aangewend* te teekenen ter aanvulling van de door het Haagsche genootschap bekroonde verhandeling van Dr. G. JOSS: *die Vereinigung Christlicher Kirchen* 1877. Ik blijf ten volle overtuigd, dat dergelijke vereeniging nooit ontstaan kan uit eenheid van meeningen, alleen uit eenheid van gezindheid door de werking des Geestes. Het dogma betreffende den CHRISTUS verdeelt, de liefde jegens den CHRISTUS verbindt. En „de liefde", zoo luidde het woord van D. J. VAN LENNEP, uitgesproken met stervende lippen, „de liefde is meer dan de formulieren".

ACHTSTE HOOFDSTUK.

GESCHIEDENIS DER KATHOLIEKE KERKEN.

Ik geloof niet, dat het gekozen opschrift eenige verdediging behoeft; is zij echter noodig, dan ontleen ik haar aan het welbekende feit, dat èn de Clerezie èn de Roomsche èn de Grieksche kerk zich alle het praedicaat van Katholiek toeëigenen. Te recht of te onrecht, laat ik daar; mij was het alleen om een opschrift te doen, waaronder het genoemde drietal kon saamgevat worden. Katholiek ze noemende, ter onderscheiding der Protestantsche zuster-genootschappen, ken ik ook voor haar welluidender naam, dien van Christelijk; mij zijn zij deelen van het lichaam, waarvan CHRISTUS het hoofd is; leden van de kerk, die aarde en hemel omvat; want de oude belijdenis van het geloof in eene gemeenschap der heiligen is ten volle de mijne.

§ 1. *De Clerezie.*

Haren leden den naam van *Jansenisten* gevende, alsof de door den paus veroordeelde leer van *Jansenius* door hen beleden en verbreid werd, begaat men werkelijk eene fout. De toenadering, die hier te lande tusschen de volgelingen van *Jansenius* en hen, die zich schaarden bij de gemeenten der Clerezie heeft plaats gegrepen, had haren grond in wederkeerige waardeering en samenwerking tegenover de banvloeken van *Rome*, niet in eene principieele erkenning

van het veroordeelde, als ware dat veroordeelde de leer der kerk bij uitnemendheid. Op Nederlandschen grond wekte het Jansenisme sympathie eensdeels om den wille zijner edele herwaarts gevluchte belijders, anderdeels vond het zijne sterkste voorstanders onder Hervormde godgeleerden, die den *Augustinus* van JANSENIUS begroetteden als bevattende de zuivere leer van PAULUS en de scherpste veroordeeling van het door de Jesuïten faktisch beleden Pelagianisme. Nog staat daar als een schoon gedenkteeken van die door mij genoemde belangstelling LEYDEKKER's *Historiae Jansenismi libri sex, quibus de Cornelii Jansenii vita et morte nec non de ipsius et sequacium dogmatibus disseritur*, 1695. De lofspraak door BAYLE er aan toegekend, is wel verdiend. En het later ontstane gebruik der benaming *Jansenisten* schrijf ik goeddeels toe aan der Protestanten zucht, om de klove der afscheiding tusschen hen en de leden van dit genootschap wat minder wijd te doen gapen.

De naam *Jansenisten* verdient echter bepaalde afkeuring; beter, ja eenig passend is die van *Clerezie*, vroeger ten onzent niet ongebruikelijk, zij duidde het kenmerkend eigenaardig van dit genootschap aan, om den clerus al die rechten te geven, welke aan dien clerus door het papaal systeem betwist worden. Den thans binnen- en buitenslands zeer gebruikelijken naam van *Oud-Katholieken* zou ik, lid van dat genootschap zijnde, niet gaarne voeren. Wie dien ontleden gaat, neemt aanstoot aan de samenstelling. *Katholieken* zouden zij alleen kunnen heeten, die het algemeen erkend Christelijk geloof beleden. Maar sinds de XVIe eeuw is er geen algemeen Christelijk geloof, en in zoover is de naam volstrekt onbruikbaar, als aanduidende eene onwaarheid. En het praefixim *Oud* schijnt mij toe wegens zijne onbepaaldheid stellig veroordeeld te moeten worden. Ik handhaaf met volle vrijmoedigheid voor het kerkgenootschap, waarvan ik thans spreek, den naam, den eere-

naam van Clerezie. Een harer dienaren, de eerwaarde JOH. DE VRIES (geboren 17 September 1810, overleden 11 September 1870) aarzelde niet, van dien naam voor zijn kerkgenootschap zich te bedienen als schrijver van het voor de geschiedenis van dit kerkgenootschap belangrijk onderzoek, dat den titel draagt: *de bisschoppelijke klerezy onder de oude Staats-kerk en later, of de erkenning van hare bisschoppen onder de titels van aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Haarlem verdedigd tegen de nieuwe inlichtingen van den zeer eerw. Heer H. J Sonjée, R. K. Pastoor te Noordwijk* (1854), den auteur van meer dan één polemisch geschrift (geboren in 1802, overleden 3 Januari 1862). Ik gebruik dus die benaming en wenschte, dat ze algemeen weer eigenlijk als eerenaam in zwang kwam; die naam toch noopt ons te denken aan de kerkelijke orde van zaken, welke een wettig ontstaan en een naar den regel ingericht bisschoppelijk kerkbestuur niet aan *Rome's* willekeur onderwerpen wil.

Beknopt en helder heeft de president van het Seminarie te *Amersfoort*, PETRUS BUYS (geboren 14 Februari 1787, overleden 20 November 1853) de punten van verschil uiteengezet in zijn geschrift: *Rome en Utrecht* of *korte schets van den oorsprong, voortgang en tegenwoordigen staat der drie hoofd-geschillen* (1844), voorafgegaan door kortere opstellen, wier titels aan het slot der voorrede vermeld zijn.

De Clerezie genoot buiten haren beperkten kring warme deelneming. Dr. R. BENNINK JANSSONIUS, de man, wiens pen ons in 1870 eene *Geschiedenis der Oud-Roomsch Katholieke kerk in Nederland* schonk, een boek, over welks voortreffelijkheid slechts éene stem zich hooren liet, en waardoor werkelijk bijgedragen is tot onze kennis van den strijd in de Roomsch Katholieke kerk, zou het mij wel vergeven hebben, indien ik bezwaar had ingebracht tegen het aanwenden van de uitdrukking: Roomsch Katholiek toegepast op de zoogenaamde Jansenisten. Hij, de waar-

dige Haagsche Evangeliedienaar, had met bepaalde voorliefde de hand aan dit onderwerp geslagen, grondig bekend met de literatuur van voor- en tegenstanders in den loop des tijds ter perse gegeven. De *aanteekeningen* achter elk gedeelte van zijn werk bewijzen zulks. In 1841 had hij op zijne uitstekende studiën aan de Groninger hoogeschool de kroon gezet door het schrijven eener Dissertatie *de Romano-Catholicorum, qui vulgo Jansenistae dicuntur, historia et principiis.* Persoonlijk bekend en bevriend geworden met de voorgangers van dat kerkgenootschap, heeft JANSSONIUS mogen doordringen in den geest der broederschap, wier geschiedenis beschreven te hebben hem eene welvolbrachte levenstaak is geweest.

Door JANSSONIUS' degelijken arbeid werd in ons vaderland veler aandacht bij deze kerkelijke gemeenschap bepaald en de uitgaaf des derden druks der *Histoire abrégée de l'Eglise Métropolitaine d'Utrecht, principalement depuis la révolution, arrivée dans les Sept Provinces-unies des Pays-Bas sous Philippe II, jusqu'à l'an* 1784 door GABRIEL DUPAC DE BELLEGARDE in 1852 met blijdschap begroet. Wel was de schrijver buiten ons vaderland geboren (17 October 1717), doch had reeds in 1765 zijn boek hier bewerkt; dat in 1776 op nieuw uitgegeven is en tevens er voor gezorgd, dat bij zijn dood (13 December 1789) een door hem zelven verbeterd exemplaar onder zijne nalatenschap gevonden werd.

De belangstelling was wakker geworden. In 1859 verdedigde Dr. J. A. GERTH VAN WIJK JR. zijne Dissertatie *Historia Ecclesiae Ultrajectinae Romano Catholicae, male Jansenistae dictae* en verrijkte de literatuur der kerkelijke geschiedenis met een degelijk product. Alleen tegen den titel herhaal ik de bedenking reeds vroeger gemaakt. Wie in de letterkundige geschiedenis der kerk van *Utrecht* volkomen te huis wenscht te geraken, raadplege pag. 179 vlg. en voege daarbij de berichten aangaande de geestelijke werk-

zaamheden van *Johannes van Neercassel*, gedurende den tijd, dat *Utrecht* voor de overmacht der Franschen bukte in 1672, te vinden in VISSCHER's „Historisch tijdschrift" 1e jaarg. bl. 3 volg. en 27 volg. Door zulken voorgegaan en niet minder dan deze met liefde voor deze Christenbroeders bezield, schreef prof. NIPPOLD in 1872 zijne: *die altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht*, aan vele landgenooten gunstig bekend, die met ingenomenheid een jaar vroeger door de ijverige hand aan Dr. C. E. VAN KOETSVELD te *'s Hage* eene Nederlandsche bewerking ontvangen hadden van NIPPOLD's *Handbuch der neuesten Kirchengeschichte*, onder den titel: *de Christelijke wereld der laatste halve eeuw* ons publiek aangeboden. Dr. TH. WENZELBURGER plaatste in 1875 zijne verhandeling: *Erzbisschof Codde von Utrecht* in SYBEL's „Hist. Zeitschrift" XXXIV, die spoedig door eene vertaling in de „Wetenschappelijke Bladen" 1876 in wijden kring gelezen werd. Te recht bepaalde deze het oog van den buitenlander op den persoon van den Aartsbisschop *Codde*, gelijk dat in 1873 gedaan was voor onze landgenooten door den Lutherschen predikant J. C. KINDERMAN in den met groote zaakkennis ontworpen roman: *Rome contra Utrecht ten tijde van Petrus Codde.* Ook voor de in den jongsten tijd medegedeelde bescheiden betreffende de benoeming van *Codde*, vervat in de *Brieven betreffende R. K. kerkelijke aangelegenheden van Noord-Nederland* 1687—1689, afgedrukt door de zorg van A. VAN LOMMEL in het Ve deel van het „Archief voor de gesch. van het Aartsb. van Utrecht", alsmede voor de *Relatio ablegationis ad aulam Romanam, factae a Clero Ultrajectino in causa postulandi vicarium Apostolicum pro foederato Belgio, ad instantiam praefati Cleri peractae a Theodoro de Cock*, deel XII en XIII van genoemd tijdschrift, vragen wij de aandacht van onpartijdige onderzoekers, evenzeer als voor de uiteenzetting in de Latijnsche taal van hetgeen de Apostolische stoel in deze zaak gedaan heeft, medegedeeld door denzelfde, t. a. p. IX. In hetzelfde jaar,

in 1877, schonken ons twee geleerden, de een een veteraan op het gebied van den strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid; de ander een pas tot theologisch doctor bevorderd discipel der Leidsche hoogeschool, de vruchten hunner studiën over de gemeenten der Clerezie; Prof. HOFSTEDE DE GROOT· *de oud-catholieke beweging in het licht der kerkgeschiedenis*, een boek, dat onderhoudend geschreven, ook den niet geleerde tehuis brengt in dit merkwaardig deel van het leven der kerk; en W. P. C. KNUTTEL: *Geschiedenis en kritiek der hedendaagsche oud-catholieke beweging in Duitschland van Juli* 1870 *tot Mei* 1877, die in een der achter zijne Dissertatie geplaatste stellingen het gevoelen verdedigend: „ten onrechte wordt de oude clerezy van „Utrecht van Jansenistische ketterij beschuldigd", het bewijs leverde, dat hij bekend was met de lotgevallen en denkbeelden dezer Nederlandsche Christenen.

Geen mijner lezers zal deze dusgenaamde Oud-Katholieke beweging in *Duitschland* verwarren met de secte der *Duitsch Katholieken* door RONGE en diens geestverwanten onder groot rumoer in het leven geroepen. Ik gedenk harer voornamelijk te dezer plaatse om den wille der voortreffelijke bladzijden welke uit de pen van DES AMORIE V. D. HOEVEN JR. gevloeid „de Gids, 1845, Boek-„beoordeelingen" bl. 842 vlg. versieren; woorden vol waarheid en gezond verstand, in anderen vorm herhaald en toegelicht in de verhandeling van H. STEENBERG: *wat is er van de Duitsch Katholieke beweging geworden?* „Maand-„schrift voor Christenen" XXII. Voorwaar niet veel blijvends en zegenrijks! Van betere dingen spreekt de Oudkatholieke beweging. Te recht gaven HOFSTEDE DE GROOT en KNUTTEL blijken van hooge ingenomenheid met de beweging, voor welke bij herhaling de belangstelling der Nederlandsche Protestanten, zelfs nog onlangs werd ingeroepen. De hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT bespreekt in de aanteekeningen meer dan één werk en brochure die

bekendheid met het leven en werken der Clerezie bevorderen, gelijk hij ook niet verzuimt eene schets van hunne te *Amersfoort* gevestigde *kweekschool* te leveren, wier rijke boekenschat voor meer dan één liefhebber van onderzoek ook buiten het genootschap geopend werd.

Bennink janssonius had den wensch gekoesterd, dat de door hem geschrevene „Geschiedenis" zou worden verrijkt en opgehelderd door monographiën over de Clerezie in bijzondere gewesten en steden. De vriend des ontslapenen, Dr. m. van staveren heeft, wat *Leeuwarden* betreft, dien wensch vervuld en eene bijdrage geleverd tot de geschiedenis der in genoemde stad bestaan hebbende gemeente „de vrije Fries", XV.

Het is mijne schuld niet, als ik de gunstige meening, welke de bovengenoemde schrijvers, voor zoover zij de lotgevallen van het aartsbisdom van *Utrecht* en zijne hoogwaardigheidsbekleeders behandelen, betreffende *Sasbout Vosmeer* verbreiden, moet tegenspreken; als apostolisch vicaris genoot deze sedert 1609 een jaarlijksch pensioen van den aartshertog *Albert*, landvoogd der Zuidelijke Nederlanden, volgens het besluit afgedrukt in de „Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom te Haarlem", III bl. 136. Die aartshertog beschikte ook over het wederbezetten der bij *Vosmeer's* dood in 1614 ledig geworden plaats (men raadplege de *brieven betrekkelijk zijn opvolgers* door a. van lommel afgedrukt in „Archief — „Aartsb. Utr." IV) en deed *Philippus Rovenius* den stoel van *Vosmeer* bezetten. Wie beider betrekking uit vertrouwelijke briefwisseling wenscht toegelicht te zien, leze de *Epistolae Ph. Rovenii ad Sasboldum*, gewisseld sinds 1608, afgedrukt door j. j. dodt van flensburg in het VIe deel van het „Archief voor kerk. en wereldl. geschiedenis." Ik twijfel er aan, of men nog recht heeft, om hem voor te stellen als door de pogingen der Jesuïten heimelijk bij de Staten in verdenking gebracht, hoewel hij zich met deze

niet altijd op een goeden voet bevond, blijkens de *forma nuntii Ap. Bruxellensis* A°. 1598, door den Eerw. A. VAN LOMMEL opgenomen in het „Archief — Aartsbisdom Utrecht" IV, sedert prof. FRUIN in de „Verslagen en Mededeelingen der „Kon. Acad. van Wet. afd. Letterk." deel XI (vgl. den reeds genoemden bundel „Oorspronkelijke verhalen en gelijktijdige „berichten van den moord gepleegd op Willem van Oranje", verzameld door J. G. FREDERIKS, bl. 148) hem ons voorgesteld heeft als den bewonderaar van *Balthasar Gerards*, die bij zijnen vriend, den kardinaal *Baronius* alle moeite deed, om de kerkelijke vereering van den moordenaar te bewerken en zelfs diens hoofd als een relikie bewaarde — hij was een groot vereerder van relikieën, vgl. „Bijdra- „gen — van het Bisdom te Haarlem" II bl. 384 volg. — tot het hem ontstolen werd.

De regeering der zeven Vereenigde Provinciën wist hare waardigheid op te houden. Toen het bleek dat de Curie in de brève der aanstelling van *Theodorus de Cock*, den antagonist van *Codde*, ons vaderland had genoemd „diti- „ones Belgicae, quae ab haereticis occupantur", gaven ze over zulke stoutheid op hoogen toon hunne afkeuring te kennen, en konden geen genoegen nemen met de verklaring, door *de Cock* gegeven, als duidde deze benaming hetzelfde aan als *acatholici*.

De geschiedenis der Clerezie is ook door Roomsche schrijvers, door Ultramontanen behandeld. Onder die geschriften neemt het werk van C. P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT (geboren 1 Januari 1686, overleden 13 December 1753) *Historia Ecclesiae Ultrajectinae*, ten jare 1740 ook in onze moedertaal door den druk verbreid, met zijne vele bijlagen gewis de eerste plaats in. Ik noem hem een Ultramontaan en beweer, dat zijn boek wel niet anders had kunnen worden dan het geworden is. Zijn voorbeeld heeft anderen den regel voorgeschreven, naar welken zij schreven. De omstandigheden der tijden deden het hare.

In 1796 bevatte de Leidsche Courant van 20 Jan. een protest van de gezamenlijke R. K. priesters der stad *Haarlem* waarbij zij verzet aanteekenden tegen een *Naamwijzer*, door *Joh. Enschedé en Zoonen* verbreid, „waarin „de pastoor der Clerezie *T. van Middelvaert* met zijne „kerkmeesters midden onder hen geplaatst was." Zij verklaarden „dezen en de zijnen voor afgescheurde leede- „maten van hunne kerk." Deze bestrijding mocht, vergeleken bij later gedane uitvallen, toen de uitgevers een volgend jaar hun *Naamwijzer* onveranderd ter perse gaven, zachtklinkend heeten. De aldus aangeduide, die op jeugdigen leeftijd, 11 October 1780 tot pastoor was benoemd, welke bediening hij vervulde tot één jaar vóor zijn afsterven op 1 November 1802, nam de pen op en gaf ter perse een *Historisch bericht waarin de Catholykheid van de kerk van Utrecht en andere catholyke kerken der Bataafsche Republiek verdedigd werd*, naar de Fransche vertaling van een in het Italiaansch geschreven werk van L. BUSSI (1796), dat in het oorspronkelijke bestemd was, om de verkeerde voorstellingen betreffende de kerk van Utrecht door A. MOZZI verbreid, te logenstraffen. Had BUSSI zijn naam als auteur bij den Italiaanschen druk verzwegen, toen de Fransche vertaling bij 2e uitgaaf in 1796 het licht zag, droeg deze den naam des schrijvers. De scherpe aanvallen tegen het geschrift liet pastoor VAN MIDDELVAERT niet onbeantwoord, blijkens zijn *iets voor mijn vriend den burgerleeraar J. Staffort*, 1796. Daarin trachtte de schrijver het bewijs te leveren, dat tegen het historisch betoog geene bedenkingen waren ingebracht en ook niet ingebracht konden worden.

De beide afdeelingen der Roomsche kerk bleken dus, als van ouds, op gespannen voet te staan. Ik kan, helaas! niet beweren, dat het sedert beter geworden is. De *Levensbijzonderheden van Theodorus de Cock* door J. J. BURGMEIJER (geboren 30 October 1808, overleden 13 December

1850) „R. C. Jaarboek", 1843 en de *Regulae archipresbyterorum van den Provicaris Theodorus de Cock* door J. H. HOFMAN in de „Bijdragen" XII ter algemeene kennis gebracht, de door denzelfde aan het „Archief — Aartsbis-„dom Utrecht" I afgestanen *brief van de Cock*; vooral de uitvoerige, veelszins belangrijke verhandeling van J. F. VREGT: *het apostolisch Vicarisschap van Joannes van Bijlevelt* „Bijdragen — Bisd. van Haarlem" I, II, III, IV en V; die over het *R. K. Jongens-Weeshuis te Amsterdam in zijnen strijd tegen de Jansenistische aanslagen* „de Katholiek" XXIX werpen over menige bladzijde uit het geschiedboek der Clerezie een ander licht. Ook een zuiverder? Dat zal ik niet beweren, maar ik moet erkennen, dat de Ultramontaansche geschiedschrijver door zijn beginsel gebonden is en dat elke wederstand, den paus geboden, zijn afschuw wekken moet. Zóó laat zich de toon der minachting verklaren, waarop Roomschen meestal over de Clerezie gewoon zijn zich uit te laten, ik zeg meestal, dewijl ik het oog heb op den *Catalogus Sacerdotum Jansenistarum in Hollandia superstitum* A°. 1731, door VAN LOMMEL geplaatst in het „Archief — Aartsb. Utr." II met de opmerking, dat deze lijst met blijkbaren afkeer jegens de Jansenisten is afgedrukt. Die gezindheid is de doorgaande stemming: b.v. in „de Katholiek" I, bl. 109 volg. Desniettemin nemen wij kennis van het geschrevene door H. J. ALLARD „Studiën" VI getiteld: *de eerste oud-Roomsche en eerste oud-Katholieke Bisschopskeuze en Bisschopswijding*, een auteur, die bij herhaling aan de geschiedenis der Clerezie zijne aandacht gewijd en veel der kennisneming overwaardig aan het licht gebracht heeft. Ik gedenke met name zijne verhandeling over *de venerable Dom. Juan de Palafox* „Studiën" XII, XV 2 en zijne levensschets van *Joannes Michael Blanckaert* met bijlagen, t. a. p. XIII 2. Ook zijn opstel over *Thomas a Kempis en de Jansenisten* t. a. p. XV 1. zij ter lezing aanbevolen. Wijders verzuime

niemand zich bekend te maken met hetgeen J. F. VREGT te lezen geeft in de „Bijdr. — Bisdom Haarlem" IX over *Tilleman Wilhelmus Backhuizen en de Jansenisten op het eiland Noordstrand*, en danke men H. J. ALLARD en J. P. GÖRTZ voor de beantwoording der vraag: *wie is de eigenlijke auteur van het kort Memoriael van den staat en voortgang der Jansenisten in Holland*, „Bijdragen" VII en VIII en „de Katholiek" XXXIII. In zoover de letterkunde gediend is met de *Proeve van Jansenistische en anti-Jansenistische litteratuur in de 17e en 18e eeuw*, door H. J. ALLARD geplaatst in den „Volksalmanak voor Ned. Kath." 1881, zal zij den in dit opstel heerschenden toon moeten vergeven.

Onder de mannen, die bij de Clerezie, trots smaad en miskenning, de waardigheid van de bediening hebben weten op te houden, zij eene eereplaats toegewezen aan den aartsbisschop *Johannes van Santen*, geboren 22 November 1772, overleden 3 Juni 1858. Wie het medegedeelde in de „Jaarb. voor Wet. Theol." IX bl. 753 volg. over een bezoek bij dezen prelaat leest, zal hem dergelijken rang niet ontzeggen.

Onder den invloed van zulke voorgangers werd goede zorg gedragen voor de opleiding der gemeente in de kennis der Christelijke waarheid. Ik beroep mij op den *Volksalmanak ter verspreiding van waarheid en deugd voor de Katholieken in Nederland*, te *Groningen* uitgegeven van 1858 tot 1864. Later in 1871 zag het *Mengelwerk* dier Almanakken afzonderlijk het licht onder den titel: *Stemmen van Oud-Katholieken in Nederland.*

De uitnemendste gave voor de stichting der gemeente reikte de Clerezie haren geloofsgenooten in de gezangboeken. De *Missen en Gezangen*, in 1778 in druk uitgegaan, schenen weinig te voldoen. Daarom gaf zij in 1862 een *Katholiek Gezangboek*, naar het Latijn, waarin de beroemdste liederen der oude kerk eene plaats vonden, meerendeels naar de vertaling van BENNINK JANSSONIUS.

Haar geloofsgenoot C. KUIPER VAN DER STAM, op vijfenzestigjarigen leeftijd overleden 1 April 1837, had andere vervaardigd, die niet gedrukt maar afgeschreven in het kerkgenootschap zóó gezocht waren, dat zij met enkele vermeerderd in 1879 als *Godsdienstig gezangboek voor oud-Katholieken* op algemeen bekende gewijde melodiën, voor kerkelijk gebruik werden ingevoerd. Wie met mij den zegen van het Christelijk kerkgezang kent, zal de broederschap met dezen schat van ganscher harte geluk wenschen.

§ 2. *De Roomsche Kerk.*

Bij dit gedeelte van mijnen arbeid wensch ik mij zeer gestreng te houden aan den regel, om alleen zulke geschriften ter sprake te brengen, aan wier samenstelling de wetenschap inderdaad deel heeft. Want ik maak geen geheim van mijne overtuiging, dat eene onwaardige polemiek hier ruim spel vond en lichte overwinningen behaalde. Het laat zich verklaren, daarom niet verontschuldigen. Schaarsch zijn de pennen, door de handen van Roomschen gevoerd, die niet in bittere gal worden gedoopt, zoodra ze met het Protestantisme zich bezig houden. Eene betreurenswaardige toeneming van scherpte valt op te merken. Ik durf den bevoegden beoordeelaar uitnoodigen, om een der heftigste tegenschriften der vorige eeuw: *de advocaat der Roomsch-Catholyke kerk of vrijmoedige verdediger van derzelver grond-constitutie, leere, aanzienlijke bescherm-heeren; rechtzinnige leeraars en standvastige belijders tegen de beledigende geschriften van dezen tijd*, 3e druk 1773, waarvan de schrijver mij niet bekend is, te leggen naast die, welke een eeuw later het licht zagen, en hij zal in mijn gevoelen deelen. Ieder die met aandacht leest de *Leerrede* van *Alkmaar's* pastoor PETRUS SCHOUTEN, denzelfde, wien de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen hare eerste medaille toekende, gehouden bij den *Overgang van Frans Voorhout uit de gemeenschap der Gereformeerden tot die van de Roomsch-*

Katholyke kerk 1797 maakt dezelfde opmerking. En raadpleeg ik J. J. LE SAGE TEN BROEK's *Getuigenis der waarheid aangaande de vredelievende bescherming, uitgebreiden vrijdom, beleefdheden en liefde, welke de Hollandsche Protestanten in Antwerpen genooten hebben*, uitgegeven in 1802, met den overdruk van een paar gemeene platen en dichtregelen tegen *Luther* en *Calvijn*, in *Belgie* vervaardigd, dan kom ik tot de gevolgtrekking, dat de polemiek onzer Roomsche landgenooten door buitenlandschen invloed is beheerscht geworden.

Het tijdschrift „de Katholiek" opende zijn eersten jaargang en vulde een groot deel van den inhoud met eene verhandeling: *de toestand van het Protestantisme.* Kleinen dunk van den historischen zin des ongenoemden schrijvers krijgt men, als men op de eerste bladzijde eene uitdrukking vindt als deze „*Luther* maakt de Godsdienst, dat „is mededeeling van het leven der Godheid, tot het *niet* „eener afgetrokkene gedachte en wat dra volgen moest, „verklaarde het noodzakelijk verstand vrij en den vrijen „wil noodzakelijk." Is het veel beter in de breede beoordeeling van TER HAAR's „Tafereelen" in „de Katholiek" IX en X, XI, XIII, als de schrijver dezer beoordeeling betuigt, niet te weten, wat „bij TER HAAR gelooven, en de „CHRISTUS beteekent?" Wat zullen wij zeggen, als, deel XX *de oorsprong van het Protestantisme nagewèzen wordt uit het middeleeuwsch geschrift*: *die Deutsche Theologie*, en daar hoegenaamd geen verschil wordt gemaakt tusschen de wijze, waarop *Luther* en waarop *Calvijn* over dit boekje oordeelden? Hatelijke uitvallen tegen de zonen der Hervorming vullen een groot getal bladzijden in genoemde tijdschriften. Nergens schijnt plaats te zijn voor eene bezadigde beschouwing van het, ook voor de Roomsche kerk zoo beteekenisvolle feit der Hervorming. Of heeft KIST zonder grond getuigd van het bewaard blijven der Roomsche kerk door medewerking der Hervorming „Nederl.

„Arch." I bl. 165 volg.? Is REITSMA's onderzoek naar den *invloed, dien de R.-Cath. en Protestantsche afdeelingen der Christelijke kerk na de Hervorming wederkeerig op elkander hebben uitgeoefend* „Waarh. in Liefde" 1861 geene aandacht waard? Is de Protestant in de schatting des Roomschen geen belijder van CHRISTUS?

Het verlaten der Roomsche kerk en de overgang tot de Evangelische schijnt door Roomsche schrijvers moeielijk anders dan uit onedele beginselen verklaard te kunnen worden. Ik beroep mij op H. J. ALLARD's verhandeling over *Albert van Brandenburg* „de Wachter" 1871, waarvan de schrijver onder andere beweert, dat de „tijdelijke macht „des Pausen de oudste, de eerbiedwaardigste en de meest „legitieme staatsmacht is". De Roomsche kerk heeft op dit punt blijkbaar geene behoefte aan argumenten, althans men zoekt ze te vergeefs in de verhandeling van J. WATERREUS over dit onderwerp „Volks-almanak voor Ned. „Kath." 1857.

Ik sprak daar over H. J. ALLARD's verhandeling, waarin de kwestie der verandering van geloofsbelijdenis ter sprake komt. De eerwaarde schrijver heeft in de „Studiën" eenige bladzijden geschreven van een *Boek der Nederlandsche bekeerlingen.* Ik zou den toon bescheidener, vromer gewenscht hebben. Bij dergelijk onderwerp — het is mijne innige overtuiging — blijft de diepste grond der zaak alleen zichtbaar voor het oog des Alzienden. Dergelijke schetsen voldoen aan zekere nieuwsgierigheid, gelijk b.v. die van Mr. H. DES AMORIE V. D. HOEVEN over zijn eigen overgang „de Wachter" II, III; maar zij getuigen zoo weinig tegen de kerk, die men verlaat en beloven niet veel aan de kerk die men betreedt. Alle luidruchtigheid in deze is afkeurenswaard; de bekeering verhaalt hare geschiedenis liefst fluisterend.

Met welk oog Dr. H. J. A. M. SCHAEPMAN het Protestantisme gadeslaat en meester is in de kunst, om de getui-

genissen der werkelijkheid aangaande den weldadigen invloed van het Protestantisme op de sociale toestanden op zijde te schuiven, blijkt uit de *Studie over Katholicisme en Protestantisme*, waar hij over godsdienst en volkswelvaart spreekt „Onze Wachter" 1875. Wij moeten den Eerw. J. G. WANSINCK revisie vragen van meer dan één deel in zijn betoog over *het tegen zich zelven protesteerende Protestantisme* „Studien" XII, 1. De luchtigheid, waarmede zelfs door een beoefenaar der geschiedenis als Dr. NUYENS de pen gevoerd wordt, zoodra het onderwerp uit de geschiedenis van het Protestantisme genomen is, bewijst zijn opstel over *de predikanten-bemoeiingen in de XVIIe eeuw* „Onze Wachter" 1878. Het spijt mij te meer, dewijl de schrijver meermalen, en met name in zijne verhandeling over *de emancipatie der Katholieken in Nederland op het eind der XVIIIe eeuw* „Onze Wachter" 1880, aan te vullen met J. F. VREGT's beschouwingen over *de kerkelijke goederen en de Staatsregeling van* 1798 „Bijdragen" XII en XIII, eene proeve levert van billijker oordeel. Maar dat billijk oordeelen behoort te vaak tot de uitzonderingen. Betreffende het tijdperk der Spaansche heerschappij zijn ons de gegevene inlichtingen over *de invoering der nieuwe Bisdommen in* 1559 door J. F. VREGT „Bijdragen" X, XII, XIII welkom, gelijk wij ook belangstellend *het protest van Gebhard bisschop van Keulen en zijne Suffraganen tegen de regeling der hiërarchie in de Nederlanden van het jaar* 1595 door Dr. ANDR. JANSEN vernamen.

Ten aanzien van den opstand onzer voorvaderen tegen *Spanje* handhaven de meeste Roomsche historieschrijvers de traditie, dat die opstand in het Calvinisme zijn oorsprong vond en daaraan zijn voedsel ontleende, zelfs Dr. NUYENS in zijne opstellen over *de onderdrukking van den Katholieken godsdienst in de Nederlanden in 1581* en zijn *blik op de Nederlandsche omwenteling der XVIe eeuw* „Volksalmanak voor „Ned. Kath." 1863, 1868. Gelukkig laat zich nu in die

kerk de stem der waarheid hooren; de eerw. W. WILDE „Studiën" IX, waarschuwde tegen de overschatting van de waarde der geloofsverschillen bij het beoordeelen van den opstand tegen *Spanje* en wees zeer duidelijk op de politieke gronden. Worde hij gehoord als een onverdacht getuige! Slechts vergeve hij en zijn geloofsgenoot C. J. WILLEMS (overleden 19 Juli 1884) mijn beklag, dat in beider verhandelingen t. a. p. IX, *de gewetensvrijheid in Nederland op het einde der XVIe eeuw* en *de geloofsvervolgingen der XVIe eeuw*, de martelaren der Roomsche kerk anders worden beoordeeld dan die der Anabaptisten, als hadden niet allen hun geloof met hun bloed bezegeld. In weerwil van de getuigenis der feiten verklaart prof. A. KEMPENEES in zijn onderzoek naar *de hoofdoorzaak van de beroerten der Nederlanden in de XVIe eeuw* „Volksalmanak" 1852, dat *Philips* nooit hier de Spaansche Inquisitie heeft ingevoerd, men staat verbaasd, tenzij bedoeld is, dat de koning ze niet behoefde in te voeren, dewijl eene Inquisitie reeds hier werd toegepast; doch dan ware het plicht geweest, 's konings woord te herinneren, dat de Inquisitie, gelijk die in de *Nederlanden* zich gelden deed scherper was dan die in *Spanje*. De plaats is aangewezen door L. P. GACHARD (geboren 12 Maart 1800, overleden 24 December 1885) „Corresp. de Philippe II", tom. I pag. 207. De koning zond deze depèche aan de landvoogdesse: quand à ce que touche les Inquisiteurs de la foi, Sa Majesté en charge son Altesse de tenir la main, que les dict Inquisiteurs soyent favorisez en ce que touche l'exercise et administration de leur charge, estant ce que convient au bien et sustention de la Religion, estant l'intention de Sa Majesté, que la dicte Inquisition se face par les dict Inquisiteurs comme elle s'est faict jusques à maintenant et comme leur appartient par droictz divins et humains cet, „Antwerpsch Archievenblad" X pag. 257, waarbij men nasla wat prof. PAUL FREDERICQ schreef in de „Revue de

„Belgique" 1882 over *l'inquisition Néerlandaise et les cléricaux Belges*, vooral naar aanleiding en ter bestrijding van de zeer onjuiste voorstellingen, door onzen landgenoot den abt BROUWERS en anderen verbreid, en raadplege over de geschiedenis der Inquisitie hier te lande het 2e deel van de door den Belgischen geleerde uitgegevene „Dis-„sertations" (1884) pag. 78 ss.

De geschiedenis heeft met feiten te doen, die onpartijdig behooren onderzocht en voorgesteld te worden.

Is van de zijde der Protestanten deze regel steeds gehuldigd? Van Protestanten spreek ik, niet van tegenstanders der Roomsche kerk. Hoe vele en hoe groote dwalingen men ook binnen hare muren aantreffe, men behoeft daarom haar niet te beschouwen als vormde zij geen deel van het groote rijk van God. Voor mij en voor velen met mij is zij dat, en blijft zij dat, zelfs na het gebeurde van 1870, toen zij eenen zondigen mensch de alleen Gode toekomende eigenschap van onfeilbaarheid durfde toekennen. Ik zeg dit zonder haat in het hart, ik ben mij volkomen bewust, dat ik niet buk onder *eene noodlottige traditie*, volgens den Eerw. W. WILDE „Studiën „op godsd. wet. en lett. gebied" XV, bestaande in grenzenloozen afkeer van *Rome*.

De volgende bladzijden zullen, hoop ik, iets anders en iets beters geven, dan smaadredenen. Zij zullen het bewijs leveren, dat velen van hen, die niet tot de Roomsche kerk behooren, het goede in haar weten te waardeeren; met andere woorden — datgeen wat de Roomsche literatuur te schaars oplevert wordt hier gegeven. Waar is de Roomsche auteur, die mij stemmen kan laten hooren zoo waardeerende over de Protestantsche kerk, als de volgende regelen, waarin het woord is aan Protestanten over Roomschen? De bladzijden, welke KIST over haar schreef in het „Ned. Archief" I, 157 vlg. getuigen van historischen zin, even als van waardeering dier kerk.

Hetzelfde geldt van H. G. BRAAM's verhandeling over *Scipio Ricci* als *eene bijdrage ter beantwoording der vraag, of eene hervorming in de R. Catholieke kerk mogelijk is?* „Waarh. „in Liefde" 1865. Gunstiger nog liet DES AMORIE VAN DER HOEVEN JR. zich hooren in de veel besprokene *Aphorismen over het eigenaardige goede in de Katholieke afdeeling der Christelijke kerk* „de Gids" 1845 Mengel. bl. 41 volg., met welke *Aphorismen* verdienen vergeleken te worden de daartegen gerichte *Bedenkingen van J. J.* in „Algemeen letter- „lievend maandschrift" 1845 en de *Diorismen over Kerkgezang en Kerkmuzyk* van J. A. M. MENSINGA in hetzelfde tijdschrift „de Gids" 1845. Mengel. 479 volg. Op waardigen toon sprak W. FRANCKEN A.Z. over de heilig verklaarde *Caterina van Siena*, het bewijs gevende, dat hij ook in een vreemden vorm Christelijk leven wist te waardeeren „Geloof „en Vrijheid" 5e jaarg. Ik heb getracht zulke voorgangers te volgen bij mijne polemiek tegen JOH. JANSSEN's *Geschichte des Deutschen Volkes* „Kerk. historische studiën" bl. 202, om het bewijs te leveren, dat ik dezen schrijver alles behalve met F. BECKER, auteur van een opstel over *Duitschland tegen het einde der middeleeuwen* „Onze Wachter" 1882, een „waarlijk groot geschiedvorscher" noemen durf.

T. a. p. gewaagde KIST met welverdienden lof van STUFFKEN's door TEYLER's godgeleerd genootschap bekroonde verhandeling over *de Kerkelijke overlevering* 1840 en hij zou, ware zijn arbeid later in druk gegeven even loffelijk gesproken hebben van H. G. HASSE's *über die Vereinigung der geistlichen und weltlichen Obergewalt im Römischen Kirchenstaat*, door TEYLER's tweede genootschap (1852) in het leven geroepen, beide een bewijs van de aandacht die van Protestantsche zijde aan de grondslagen van het Roomsche kerkbegrip gewijd werden, overlevering en episcopaat. Wat laatstgenoemd punt betreft, zal wel geen deskundige veel nieuw licht gevonden hebben in den tractatus *de potestate temporali Romani pontificis ani-*

madversiones, in 1862 door den druk algemeen gemaakt.

Als tolk van de objectieve uitspraken der historie trad Dr. A. PIERSON op, toen hij, te *Heidelberg* aan de hoogeschool verbonden, in vier deelen (1868—1872) de *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme tot op het concilie van Trente* zijnen landgenooten ter lezing aanbood. Karakteriseerend als aanduiding van de strekking zijner onderzoekingen en resultaten zijn de twee platen, die het werk versieren, het in- en uitwendige van de St. Pieterskerk te *Rome* voorstellende. Waarlijk, de keus is gelukkig. Het Katholicisme heeft zulk een kerk voortgebracht. Lofspraken op den schoonen vorm van dit boek hier te herhalen is overbodig; maar het heldere, het geleidelijke, het onderhoudende van den inhoud wordt niet licht te hoog geroemd. Het gebruik van bronnen is met fijn oordeel geschied en de toon ook der afkeuring krijgt nergens iets schrils of hards. PIERSON heeft het Roomsch-Katholicisme ontledende, het goed recht gehandhaafd, waarmede de kerk van *Rome* als eene afdeeling van het Godsrijk op aarde begroet wordt.

Het heeft mij leed gedaan, dat het werk van de zijde der Roomsche kerk niet zóó bejegend is, als het verdiende. De Protestantsche historiographie moge er zich op verheffen als bewijs van de hoogte door haar ingenomen en van den ernst der studie aan *Rome's* kerk gewijd. Van gelijke waardeering spreekt het door Dr. A. H. A. EKKER met echte onpartijdigheid geschrevene over *de Katholieke kerk in Nederland in de 16e en 17e eeuw* „Vad. Lett." 1865.

Geschriften, waarin de lotgevallen der Roomsche kerk in *Nederland* verhaald worden door de pen van Roomsche auteurs vervaardigd, zijn niet talrijk. Van de *Beknopte geschiedenis der Roomsch-Katholieke kerk na de hervorming* (1855) maak ik slechts melding ter wille van het *Aanhangsel*, dat een *overzigt van de geschiedenis der kerk in Noord-Nederland* belooft en brengt, indien men althans met iets zeer oppervlakkigs tevreden is. Het beste, dat

het licht zag, draagt den volgenden titel: *Geschiedenis der Katholieke kerk door* CL. SIEMERS, *voormalig professor aan het Gymnasium van Munster, uit het Hoogduitsch vertaald en bewerkt door* G. VERZIJL, *oud-professor der geschiedenis aan het Seminarie te Rolduc*, 3e druk 1871. De welgemeende en kennelijke poging, om objectief de zaken voor te stellen, verdient mijns inziens veel lof. De bladzijden, waar *Luther's* naam en werk vermeld worden, leest een Protestant zonder eenige ergernis; er wordt erkend, dat *Luther* bezat onvermoeiden ijver, vaardigheid in de Latijnsche en voornamelijk in de Duitsche taal, en dat hij zich door aanhoudende lezing de H. Schrift had eigen gemaakt. De schrijver zegt, dat hij bovendien in hooge mate met het talent der gewijde welsprekendheid was begaafd. Onverholen heet het van *Tetzel*, dat hij zich van zijne taak op eene onvoegzame wijze kweet, schoon niet in dien graad, als meestal voorgegeven wordt. De schrijver erkent, dat het zedebederf der geestelijken groot en de behoefte aan hervorming aanwezig was en zij het, dat *Eck* ver boven *Luther* wordt geplaatst, ons is het genoeg, den laatste te zien voorgesteld zonder den smaad en de verguizing gewoonlijk op hem geworpen. Laat het waar zijn, dat wij bijna tegen elke bladzijde, waar het Protestantisme ter spraak komt, bedenkingen meenen te mogen in 't midden brengen, wij blijven toch het geschrift waardeeren als een welgeslaagde proeve van studie, en verheugen ons, dat de schrijver overtuigd is, dat „de katholieke godsdienst niet van protestantsche „zijde, maar veeleer van het ongeloovig liberalendom „het meest te duchten heeft."

De geschiedenis der Roomsche kerk hier te lande heeft aan twee buitenlandsche geschriften het aanzijn gegeven, van welke ik, om den wille der verbreiding, die zij ten onzent gevonden hebben, niet zwijgen mag. Het eene is van den welbekenden DOM PITRA, *la Hollande Catholique*

(1850); het andere van prof. F. NIPPOLD, *die Römisch-Katholische Kirche im Königreich der Niederlände* 1877. Uit het in de tweede plaats genoemde leert gij, S. 21 fg., de brieven, welke den inhoud van DOM PITRA's geschrift vormen, volkomen kennen. Ik moet echter doen opmerken dat van zeer bevoegde zijde, in het tijdschrift „de „Katholiek" XXI bl. 230, PITRA's bekentenis werd medegedeeld, dat hij in *la Hollande Catholique* vaak en grof had misgetast.

De aanmerkingen, op den aanleg en de inrichting van NIPPOLD's arbeid gemaakt, ontnemen niets aan de waarde zijner rijke literatuur; zij is onmisbaar voor ieder, die de geschriften, en met name de tijdschrifts-artikelen, wil kennen, die de lotgevallen der Roomsche kerk in *Nederland* toelichten. De belezenheid des auteurs verdient werkelijk onzen dank, en den dank ook van hen, die zonder polemische oogmerken een blik op dit gebied willen slaan.

In de Roomsche kerk heeft de historiographie voornamelijk zich bezig gehouden met gedeelten van het groote geheel. Afzonderlijk is de geschiedenis van enkele bisdommen behandeld. In 1725 werden *de oudheid en gestichten* van het bisdom van *Deventer* beschreven. Van 1840—1844 kwam de *nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch naar aanleiding van het Katholyk Memorieboek door A. van Gils*, dank de zorg van J. A. COPPENS in vier deelen van de pers; ook Z. H. C. SCHUTJES wijdde zijne aandacht aan *het Bisdom van 's Hertogenbosch*; *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch* vijf deelen met een aanhangsel 1870—1882; J. B. KRÜGER gaf de *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom van Breda, dat is van het Noord-Brabantsche deel van het voormalig bisdom van Antwerpen met inbegrip van dat Bisdom en der stad als verblijfplaats der Bisschoppen, mitsgaders van de* 4e *en* 5e *districten van Zeeland*, vier deelen, 1872—1878, JOS. HABETS, de *Geschiedenis van het tegenwoordig Bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*,

waarvan tot heden slechts één deel verscheen, bevattende eene historische schets van het aartsbisdom *Keulen.* Bijzonderheden betreffende de vroegere bisdommen van *Maastricht*, *Utrecht*, en *Roermond* deelt WOLTERS: *de heiligen Wiro, Plechelmus en Odgerus en het Kapittel van St. Odilienberg* (1862) mede. De historische schets van Dr. T. T. H. BEELEN over *de bisschoppen van Utrecht en hun politiek bestaan* (1855) staat wel niet op dezelfde lijn als de genoemde werken, doch levert eene lijst der Utrechtsche bisschoppen tot onzen tijd. Een beknopt overzicht van de geschiedenis der Bisdommen plaatste J. A. ALBERDINGK THYM in den „Volks-almanak voor Ned. „Kath." 1854 en JR. H. DE RIVECOURT in dienzelfden almanak jaarg. 1881 naamlijsten van de waardigheidsbekleeders dier bisdommen.

Groot is de overvloed van artikelen aan de geschiedenis der kerk gewijd, die wij vinden in de tijdschriften onzer Roomsche landgenooten. Het oudste, „Catholieke „stemmen" werd opgericht in 1833, onder redactie van den vroegeren Protestant J. G. LE SAGE TEN BROEK. Dit weekblad scheen eene bepaalde politieke zending te zullen vervullen, blijkens hetgeen Mr. J. DE BOSCH KEMPER in zijne „Gesch. van Nederland na 1830" IV bl. 347 volg. daaruit overneemt. Anders was de taak van „de Katholiek, gods- „dienstig, geschied- en letterkundig maanschrift" aangevangen in 1842. De „Studiën op godsdienstig, wetenschap- „pelijk en letterkundig gebied" begonnen jaarlijks van af 1868 te verschijnen; van de „Bijdragen voor de geschiedenis „van het Bisdom te Haarlem" zag de 1e jaargang het licht in 1873; het 1e deel van het „Archief voor de geschie- „denis van het Aartsbisdom van Utrecht" kwam 1875 in handen van het publiek. Veel lezenswaardigs treffen wij aan in „de Wachter" 1871 tot 1873 en „Onze Wachter" 1874 en vervolgens, evenzeer als in de „Dietsche Warande", sinds 1855 in het licht gegeven. De „Volks-almanak voor „N. K." ving aan in 1843 en werd jaarlijks voortgezet.

De geoefende handen die in het meer genoemde „Re- „pertorium" de rubriek „de Roomsche kerk vóór en nà „de hervorming" hebben bewerkt, laten mij nauwelijks iets te doen over. Ik verwijs naar die bladzijden allen, die weten willen wat over eenig onderwerp van dat gebied vroeger geschreven is; maar wensch om den rijkdom der zaken helder te laten uitkomen, ook hier op te nemen eene lijst van *gemeenten*, wier lotgevallen breeder of korter in genoemde tijdschriften behandeld zijn. Om de duidelijkheid niet te schaden, geef ik slechts de namen der plaatsen met die der auteurs zonder nadere bepaling van den inhoud en deel dus op de volgende bladzijden een overzicht mede van hetgeen over gemeenten, kerken en kloosters geschreven is. Hoezeer het vollediger is, dan dergelijke opgaaf in het meer genoemd „Repertorium", beken ik gaarne te vreezen, dat ik niet alles wetenswaardigs vermeld heb.

Aardenburg, door H. Q. JANSSEN „Bijdragen — Zeeuwsch „Vlaanderen", deel I, III bl. 205 vlg. 308 vlg. VI, bl. 199.

Aarlanderveen, door A. VAN LOMMEL „Bijdragen — Haarlem" I en III.

Akersloot, door J. J. GRAAFF „Bijdragen" III.

Albergen, Stukken betrekkelijk dit klooster zijn onder den titel *Albergensia* uitgegeven in 1878.

Alkemade, door A. VAN LOMMEL, H. J. ALLARD, M. J. WITTE „Bijdr." I. „Volksalm. voor Ned. Kath." 1867. „Diet- „sche Warande" IV.

Alkmaar, door CH. PHILIPPONA, M. J. WITTE, J. J. V. D. HORST „Bijdr." VIII, X. „Volksalm." 1867. „de Dietsche Wa- „rande" VI.

Almelo, door Mr. R. E. HATTINK „Bijdragen — Overijssel" I en IV.

Alphen, door L. P. A. GOMPERTZ „Bijdragen — Haarlem" II en H. M. WERNER „de Navorscher" 1882, bl. 469.

Ameland, door H. J. ALLARD „de Wachter" 1873.

Amersfoort, door J. H. HOFMAN, W. F. N. VAN ROOTSELAAR „Archief — Aartsb. Utrecht" IV en XII.

Amstelveen, door J. J. V. D. HORST „Bijdragen" II.

Amsterdam, door L. GOMPERTZ, J. J. GRAAFF, A. L. DE ROP „Bijdragen" II, VI, VIII, IX, „de Katholiek", deel XLVI „Volksalmanak" 1869. De *St. Franciscus Xaverius-kerk* of de *Krijtberg* vond haren geschiedschrijver in H. J. ALLARD, wiens geschrift (1883) echter niet in den handel verscheen. Voor die van het *Begijnenhof* verwijs ik naar B. H. KLÖNNE „Marius en Vondel" 1885, waar bl. 45 eene opgaaf voorkomt van de oudste doopboeken der Roomsche kerken van *Amsterdam*, en voor het *St. Andrieshofje* aldaar naar MAGNIN in „de „Navorscher" 1886.

Arnhem, door A. VAN LOMMEL „Archief" VI, VIII.

Bakel, door J. C. A. HEZEMANS „Wachter" II.

Bergen op Zoom, door M. A. G. VORSTMAN „Bijdr. — Zeeuwsch-Vlaanderen" V.

Beverwijk, door C. J. GONNET „Bijdr. – Haarl." IV, V, VII, IX.

Bieslinge, door E. B. SWALUE „Zeeuwsche Volksalma- „nak" 1843.

Borkulo, door J. H. HOFMAN „Archief" I.

Breda, door A. VAN LOMMEL „de Dietsche Warande" IX.

Brielle, door H. DE JAGER „Bijdr. — Vad. Gesch." N. R. X. „de Navorscher" 1878 bl. 339.

Deventer, door C. J. GIUDICI „Bijdr. — Haarlem" XIII en „Bijdr. — Overijssel" II.

Diemen, door J. G. W. VERMEULEN „Bijdr. — Haarlem" IV.

Delft, door C. J. GIUDICI „Bijdragen" XIII.

Didam, door W. B. G. JANSEN „Archief" XII.

Dikninge, in „Drentsche Volksalmanak" 1841.

Doetichem, door J. A. NYHOFF „Bijdr. — Vad. Gesch." IX.

Dordrecht, door A. VAN LOMMEL, J. J. V. D. HORST, C. J. GIUDICI „Bijdr. — Haarlem" III, IV, V, VI, VII, VIII.

Driel, in „Volksalm. voor Ned. Kath." 1855.

Edam, door J. HAAN, „Bijdr." III, IV en W. MOLL „Studiën en Bijdragen" IV.

Eenigenburg, door P. A. DE BRUYN „Bijdr. — Haarlem" V.

Egmond, door J. J. GRAAFF „Bijdr." II en „Archief" van J. J. DODT VAN FLENSBURG II.

Enkhuizen, door J. H. HOFMAN „Bijdragen" V.

Eykenduynen, door J. J. V. D. HORST „Bijdragen" I.

Franeker, door A. TELTING „de vrije Fries", deel VII, IX.

Friesland. Eene *alphabetische naamlijst van de voormalige kloosters en abdyen in Friesland*, door A. WASSENBERGH „Nieuwe Friesche Volksalm." 1853, tusschen het Flie en de Lauwers door A. J. ANDREAE „de vrije Fries" XIV.

Goedereede, door P. CALAND „de Navorscher" 1881.

Goes, door H. C. R. RÖMER „Zeeuwsche Volksalmanak" 1845.

Gooiland, door G. HILHORST „Archief" I.

Gorcum, „de Katholiek" XXXIV.

Gouda, door L. P. A. GOMPERTZ „Bijdragen" III.

Grave, „Volksalm. voor Ned. Kath." 1855.

Groenlo, door J. H. HOFMAN „Archief" V.

Groningen, door A. VAN LOMMEL „Archief" VI, X.

Haarlem, door A. VAN LOMMEL, H. J. ALLARD, J. F. VREGT, F. J. POELHEKKE, J. J. GRAAFF, J. A. DE RIJK, C. J. GONNET, „Bijdragen" I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XII en JOH. BUGGAEUS „de Katholiek" deel LX, LXI, LXII.

's Hage, door A. VAN LOMMEL, J. J. V. D. HORST en C. J. GIUDICI „Bijdr." I, III, IX.

Hallum, Klooster Mariengaard, door E. J. DIEST LORGION „Friesche Volksalmanak" 1842.

Harkinge, door L. P. A. GOMPERTZ „Bijdragen" III.

Hazerswoude en *Heemskerk*, door C. J. GONNET „Bijdr." IV, V, VII, IX.

Heenvliet, door C. J. GIUDICI „Bijdr." X.

Heerde, door J. H. HOFMAN „Archief" II.

's Heerenberg, door W. B. G. JANSEN „Archief" XII.
Heeze, door H. J. ALLARD „Volksalm. v. Ned. Kath." 1875.
Heilo, door C. W. BRUINVIS, „de Navorscher" 1862, bl. 354, en J. A. DE RIJK „Bijdr." I.
Hengelo, door J. H. HOFMAN „Archief" VI.
's Hertogenbosch, door C. H. HERMANS, „Gesch. Mengelw. „voor de Prov. N.-Brabant, deel I; A. J. J. HOOGLAND „Archief" VI; J. C. A. HEZEMANS „de Wachter" 1873. „Onze Wachter" 1876, 1877. „Volksalm. voor Ned. „Kath." 1867, 1869, „de Dietsche Warande" VI.
Hoogland, door A. A. J. VAN ROSSUM „Archief" I, II.
Hoogmade, „Bijdragen" XII.
Houten, door G. HILHORST „Archief" XI.
Hulst, door F. CALAND „de Navorscher" 1880, bl. 337.
Huissen, door DODT VAN FLENSBURG in zijn „Archief" VI.
Huizum, door G. H. VAN BORSSUM WAALKES „de vrije Fries".
Jutphaas, in V. D. MONDE's tijdschrift nieuwe Serie jaarg. II en in den „Codex diplomaticus" van het „Hist. genootsch. „te Utrecht", 2e Serie IV 2 p. 168.
Kampen, door J. NANNINGA UITTERDIJK „Bijdr. — Overijs- „sel" I, III, IV, V, VI.
Knokke, door H. Q. JANSSEN „Bijdr. — Zeeuwsch Vlaan- „deren" II.
Kralingen, door A. VAN LOMMEL „de Katholiek" LVIII.
Kuinre, door J. C. HAMERS „Archief" III, en „Bijdragen — „Overijssel" VI.
Langerak, door A. VAN LOMMEL „Bijdragen — Haarlem" X.
Leeuwarden, door A. VAN LOMMEL „Archief" III, IV; „de „vrije Fries" deel IX, X; door A. VAN HALMAEL in „Nieuwe Fries. Volks." 1853.
Leiden, door J. D. FRENAY, J. P. A. GOMPERTZ en A. J. J. HOOGLAND, „Bijdr." I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, X en H. G. HAMAKER in NIJHOFF's „Bijdragen — Vad. „Gesch." N. R. VI.
Leidschendam, door A. J. VOS „Bijdr. — Haarlem" II, III.

Leijerdorp, door J. RIDDER V. D. SCHUEREN „Bijdr.—Haarl." X.
de Lier, door A. DRIESEN „Bijdragen" IX.
Limmen, door L. SCHOLTE „Bijdragen" XIII.
Linderte, door J. J. V. DOORNINCK „Bijdr. — Overijssel" V.
Lingen, door J. H. HOFMAN „Archief" IV, V, VIII.
Lisse, door A. VAN LOMMEL „Bijdr. — Haarl." I.
Maasland, door A. DRIESEN „Bijdr." VI, VII, „Dietsche „Warande" X, en „de Katholiek" LXXXVII.
Maassluis, door A. VAN LOMMEL „Bijdr." I.
Maastricht, door J. W. BROUWERS „de Dietsche Warande" VI, VII.
Marrum, Klooster Foswerd, door H. G. CANNEGIETER „Friesche Volksalmanak" 1846.
Middelburg, door J. J. V. D. HORST „Bijdr." I, III, „de „Katholiek" LII, LIII, door J. AB UTRECHT DRESSELHUYS „Nehalennia" II; door H. Q. JANSSEN en N. C. KIST „Nieuw Archief" II.
Monster, door J. J. V. D. HORST en H. BAUER „Bijdr." II.
Montfoort, door J. PUTMAN „Archief" II.
Moordrecht, door A. VAN LOMMEL „Bijdragen" I.
Naaldwijk, door A. VAN LOMMEL „Bijdragen" II.
Neuzen, de „Bijdrag. — Zeeuwsch-Vlaanderen", II.
Niedorp, door J. J. V. D. HORST en J. H. HOFMAN „Bij„dragen — Haarl." III, VI.
Nieuwkoop, door P. M. BOTS „Bijdragen" XII.
Nootdorp en *Nieuwveen* door VAN LOMMEL „Bijdragen" III.
Nijmegen, door F. HEYNEN de „Dietsche Warande" IX.
Oghten of *Uchten*, door JAC. ANSPACH „de Navorscher" 1886.
Oldenzaal, door R. E. HATTINK, J. H. HOFMAN, G. HILHORST en E. GEERDINK, „Bijdr. — Overijssel" II, III; „Archief" II, III, IV, XIII.
Oostbroek, door A. VAN LOMMEL „Archief" III.
Ootmaarsum, „Archief" VIII.
Oud-Ade, door J. H. HOFMAN „Bijdr." IV, V, VI, IX, XII.
Ouddorp, door L. J. A. NABBEVELD „Bijdr." XII.

Oudewater, door J. PUTMAN „Bijdr." II, III, VIII, X, XIII.
Overveen, door G. SCHOONDERBEEK „Bijdr." II, III.
Overijssel, de „Bijdragen — Overijssel" deel VIII.
Rekken, door J. H. HOFMAN „Archief" I.
Rhenoy, „Archief" XIII.
Rhoon, door A. VAN LOMMEL en A. V. ROSSUM „Bijdr. — „Haarlem" X, „Archief" I.
Roermond, door A. VAN LOMMEL en J. C. A. HEZEMANS, „de Katholiek" 1870, „Archief" IV, „Volksalmanak" 1871 en door J. HABETS de „Dietsche Warande" X.
Rolduc, door J. A. ALBERDINGK THYM en U. EVERTS in de „Dietsche Warande" I, II, III, IV.
Rotterdam, door C. J. GIUDICI, A. J. J. HOOGLAND en A. VAN LOMMEL „Bijdr." III, IV, V, VIII, IX, X.
Rijswijk, door H. V. D. WETERING „Bijdragen" VIII en „Jaarboekje voor Katholieken" 1848.
Sapmeer, door J. G. MEERES „Archief" X.
Sassenheim, door A. VAN LOMMEL „Bijdragen" I.
Schagen, door J. H. HOFMAN en C. F. PHILIPPONA „Bijdr." VII.
Schalkwijk, door G. HILHORST „Archief" XII.
Scheveningen, door J. J. V. D. HORST „Bijdr." III.
Schiedam, de „Dietsche Warande" IV.
Schouwen, door A. VAN LOMMEL „Bijdr." X, en door AB UTRECHT DRESSELHUYS „Zeeuwsche Volksalm." 1840.
Sittard, door M. J. JANSEN (geboren 23 December 1848, overleden 24 Mei 1881) in de „Publications de la „Société d'Histoire et d'Archaeologie du duché de „Limbourg" XV
Sluis, door VAN DALE „Bijdr. — Zeeuwsch-Vlaand." III.
Soest, door G. HILHORST „Archief" V.
Steenwijkerwold, door W. F. ELSEN „Archief" XIII.
Terborg, door J. H. HOFMAN „Archief" I.
Terspel en *Zandberg*, door P. J. TER HORST „Archief" II.
Trier, door G. H. M. DELPRAT „Bijdr. — Vad. Gesch." N. R. V.

Tubbergen, door E. A. GEERDINK „Archief" III.
Tzum, door D. CANNEGIETER „Friesche Volksalm. 1886.
Utrecht. Betreffende stad en bisdom worde ieder deel van het bovengenoemd „Archief — Aartsb. Utrecht" geraadpleegd, evenals V. D. MONDE's „Tijdschrift voor „Utrecht" N. R. jaarg. II, P. J. VERMEULEN's „Tijdschrift" IV, de *Archiefbundels* van Mr. A. M. C. ASCH VAN WIJK en DODT V. FLENSBURG, alsmede de *Codex Diplomaticus*, door het Hist. Genootschap te *Utrecht* van 1848 tot 1863 gedrukt, en de „Utrechtsche Volksalmanak" 1852, 1885, 1856. Mr. S. MULLER FZ. liet in de „Bijdr. en „Med. v h. Hist. Genootschap" 1886, *het Necrologium van het Karthuizer klooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht* afdrukken.
Veere, „de Katholiek" XLVI—XLVIII.
Venray, door M. J. J. JANSSEN „Volksalm. v. Ned. Kath." 1876, „Dietsche Warande" VII.
Veur, door C. STOLK „Bijdragen" II.
Vlaardingen, door A. VAN LOMMEL „de Katholiek" LXXI.
Vlissingen, door J. H. HOFMAN „Bijdragen" V.
Vogelsang, de „Dietsche Warande" IV.
Walcheren, door J. J. V. D. HORST „Bijdr." VII, VIII.
Warmond, door J. W. L. SMIT „Bijdr." I.
Weesp, door G. G. HONIG „Bijdr." II, III, IV, V, VI, VIII.
West-Vriesland, door J. P. A. GOMPERTZ „Bijdr." IX.
Wirdum, door W. W. BUMA „de vrije Fries" deel VIII.
Woerden, door J. H. HOFMAN „Archief" I.
Wolvega, door L. B. MULDER „Archief" II.
Wymbritseradeel, bepaaldelijk het klooster *Thabor*, „Fries. „Volksalm." 1841.
Wytgaard en Oosterwarrum, door J. H. HOFMAN „Arch." III.
Zaandam, door J. J. V. D. HORST „Bijdragen" I.
Zedden, door J. H. HOFMAN „Archief" I.
Zevenaar, door J. H. HOFMAN „Archief" II.
Zoeterwoude, door J. J. V. D. HORST „Bijdr." II, IV, V, IX.

Zuid-Beveland, door J. J. V. D. HORST „Bijdr." II, IV
Zutphen, door J. H. HOFMAN „Archief — Aartsb. Utrecht" II, VIII, IX.
Zijdewind, door J. J. V. D. HORST en J. J. GRAAFF „Bijdr." III.
Zijpe, door P. A. DE BRUYN „Bijdr." V.

Verslagen betreffende den toestand der Hollandsche missie door de kerkelijke overheid ingediend bij de Nuntiatie te *Brussel* deed A. VAN LOMMEL afdrukken, die van het jaar 1616 in „Archief — Aartsb. Utrecht" I; betrekkelijk 1629 „Archief — Aartsb. Utrecht" XIII, over 1638 „Archief" t. a. p. XII en 1656 t. a. p. X; in deel I betreffende 1741; VIII verslag van 1763—1765 en van 1765—1775.

Denzelfden geëerden geschiedkundige zijn wij de uitgaaf der *Missio Foederati Belgii seu Missionis Batavae descriptio, quam Rev^ns^ Dr. Theodorus de Cock deposito provicarii munere S. R. congregationi obtulit anno 1706*, ter perse gelegd in 1879, verplicht. Naamlijsten van geestelijken komen voor in de „Bijdragen — Bisdom Haarlem" en in het „Archief — Aartsbisdom Utrecht". Vroeger in 1835 verscheen een *Necrologus virorum ecclesiasticorum qui in missione Batava defuncti sunt ab anno 1730—1830.*

Aangaande de kerkgebouwen en hunne inwendige gesteldheid mag ik mij van mededeeling der daarover gegevene opstellen onthouden, dewijl het „Reportorium" alle vragen desbetreffende beantwoordt. Hetzelfde geldt van de kloosters en de geestelijke vereenigingen aan wier optelling ik enkele namen in het medegedeeld overzicht heb toegevoegd. Wil men eenigszins den omvang harer bezittingen, althans van enkele, schatten, men sla een oog in den *Inventaris der Obligatiën en Effecten behoord hebbende tot de Conventen van St. Servaas, Mariëndal, Vrouwenklooster* en anderen te *Utrecht*, te *Rheenen* en *Wijk bij Duurstede*, opgenomen in „Archief voor de gesch. van het Aartsb. „Utrecht" VI, en eene dergelijke van *goud en zilverwerk* door Mr. S. MULLER FZ. t. a. p. VII.

Ik wensch de welwillende aandacht mijner lezers te vestigen niet slechts op het jongste geschrift over de kloosters, namelijk dat van F. G. LAGERS *de kloosters in Nederland, 2e vermeerderde uitgave met een kloosterkaart van Noord-Braband en Limburg* (1883), maar ook op de vroeger verschenen literatuur over de kloosterkwestie die ik niet mag overslaan.

In het jaar 1853 verdedigde Mr. C. J. VAN NISPEN TOT PANNERDEN een academisch proefschrift, waarin hij *het recht van vereeniging en de burgerlijke regtsbevoegdheid van vereenigingen als regtspersonen* beschouwde. Scherp onderscheid makende tusschen kloosters en geestelijke vereenigingen, sprak hij alleen ten gunste van die instellingen, welke zich geheel, uit zuiver godsdienstig beginsel, niet gebonden door eenige belofte van gehoorzaamheid, aan de behartiging van het heil der menschheid wijdden. Acht jaar later, in 1861, verscheen het geschrift, dat in en buiten de Roomsche kerk groot opzien baarde, en vijf uitgaven beleefde. Onder den titel: *de kloosters in Nederland* gaf Mr. J. B. C. J. C. C. M. BARON VAN HUGENPOTH TOT DEN BERENCLAAUW (geboren 10 Jan. 1816, overleden 6 November 1877), niet slechts een groot getal bijzonderheden betreffende de wijze, waarop deze inrichtingen ontstonden en onderhouden werden, maar ook rekenschap van zijne overtuiging, volgens welke de meeste kloosters in *Nederland* verboden vereenigingen zijn. Zoo er niet te roemen viel op de humaniteit der beoordeelingen die aan dit geschrift van de zijde van 's schrijvers geloofsgenooten ten deel viel, daar zelfs tot zijn leedwezen de kerkvoogden in *Nederland* zich in den strijd mengden, ook van die der Protestanten vond het bij alle waardeering van den cordaten geest, die er in sprak, evenmin algemeene toestemming, wat namelijk het politiek en juridiek vraagstuk betrof. Mr. P. F. HUBRECHT legde in een *Brief aan Mr. Hugenpoth* zijne bezwaren bloot, die met andere herhaald werden door Mr. S. J. HINGST in „de Gids" 1862 I.

Laatstgenoemde beoordeelaar bracht daarbij een paar kleine brochures en dagbladartikels ter sprake, die voor 't minst het bewijs leverden, dat het onderwerp veler aandacht getrokken had. Trouw aanhanger der Roomsche kerk was Mr. HUGENPOTH felle tegenstander van Clericalisme en Jesuïtisme. Zijn merkwaardig opstel *anti* „de Gids" 1877. I, sprak onverholen zijne verbolgenheid tegen het ultramontanisme uit, en opende menig oog voor de gevaren welke de moderne maatschappij van die zijde bedreigden. Van de tegenschriften beroep ik mij niet alleen op *een woord over anti* door G. VAN HEYST in de „Studiën op godsd. wet. „lett. gebied" deel IX, maar vooral op hetgeen reeds vroeger met eene scherp versneden pen door F. HEYNEN in hetzelfde tijdschrift, deel IV over *de paus en de staat* geschreven was, en met name op het betoog in deel III, waarin de verhandeling van VAN HUGENPOTH „de Gids" 1871. I over *de Revolutie* bestreden werd en de auteur poogde het bewijs te leveren, dat de kerk nimmer van eenige democratie heeft willen weten. In toon van strijd voeren stond VAN HUGENPOTH ver boven zijne tegenpartijders. Veilig mag men beweren, dat zijne pen niet moede is geworden om op dit gebied woorden van wijsheid en waarheid te uiten en eerbied zij gebracht aan de nagedachtenis van den man, die niet het hoofd eener anti-Roomsche partij heeft willen worden, hoewel hij sterkte en zwakheid van het Roomsche Clericalisme door en door kende. De hand van Mr. T. A. J. VAN LANSCHOT teekende zijn beeld en zijne werkzaamheid in de „Levensberichten der Maatschappij van Letterkunde" 1878; die schets zij ter lezing velen aanbevolen, die even als ik met belangstelling den strijd volgden van Mr. HUGENPOTH, den anti-clericalen en anti-ultramontaanschen en toch geloovigen zoon der Roomsche kerk. Mr. HUGENPOTH heeft gemeend, dat hij de Roomsche kerk kon losmaken van *Rome's* alles beheerschend gezag.

Met geene mindere belangstelling neme men kennis

van hetgeen een zeer bevoegde over dit kerkelijk gezag heeft geschreven, en wel bepaaldelijk in zijn verhouding tot staatkundige toestanden. De eerw. C. J. WILLEMS schonk ons eene reeks van *Studiën* over dit onderwerp, die achtereenvolgens in het dien naam dragende tijdschrift het licht zagen, XI, 2, *ophelderingen omtrent de concordatenquaestie en den oorsprong der concordaten*; XIII, 1, *het rechtsbegrip der concordaten*; XIV, 1, *de rechtszekerheid der concordaten* en XV, 1, *de verdragsaard der concordaten*. Wij zijn hem dankbaar voor hetgeen hij ons leerde maar hij heeft onze overtuiging niet gewijzigd, die ons zegt, dat *Rome* heerschen wil en heerschen moet en dat de band nauw is, die Katholicisme en ultramontanisme samensnoert. Treffend werd het aangewezen in de *Toespraak* door prof. RAUWENHOFF gehouden te *Leiden* op 8 December 1869, den dag, waarop te *Rome* het Vaticaansch Concilie geopend werd; *Katholicisme en Ultramontanisme* luidt haar opschrift. Van hare beoordeeling in „de Katholiek" deel LVII wil ik liefst zwijgen, dat die „Toespraak", gelijk daar beweerd wordt, „een slag is in het aangezicht der Katholieken, „eene beleediging voor alle godsdienst en eene schande „voor de wetenschap", diende bewezen te zijn in een vorm en op gronden, waarvoor een wetenschappelijk man zich niet heeft te schamen. Waardige polemiek voert eene andere taal.

Naar aanleiding van dat Concilie en zijne besluiten werd niet slechts buitenslands, maar ook ten onzent 's pausen *Honorius* houding tegenover het zesde concilie ter sprake gebracht. De geleerde BOTTEMANNE schreef over de onfeilbaarheid van genoemden paus eene uitvoerige verhandeling in „de Katholiek" deel LVII en LVIII, waardoor de schrijver meende alles helder in het licht gesteld te hebben, zoodat er in deze duistere zaak niets donkers zou overblijven, hieraan werd in deel LXIII eene nieuwe gissing over de veroordeeling van dien paus toegevoegd.

Van den ernst, waarmede genoemde auteur het onderwerp ter harte nam, getuigde ook zijn onderzoek naar het sterfjaar van *paus Agatho* „de Katholiek" XLIX.

Wat paus *Pius IX* wilde, met welken aanval hij de moderne maatschappij bedreigde, hadden wij geleerd uit zijne *Epistola encyclica* van 9 Nov. 1846, zijne *Allocutiones* gehouden 9 Dec. 1854 en 9 Juni 1862, en den *Syllabus* van 8 Dec. 1864, samen in een bundel in 1865 onder goedkeuring der Roomsche geestelijkheid in *Arnhem* gedrukt, terwijl de *Encycliek van zijne heiligheid Pius IX* met den authentieken Latijnschen tekst, afzonderlijk in druk verscheen.

's Pausen schrijven aan alle niet-Katholieken, 13 Sept. 1868, werd met eene *Epistola ad Pium IX scripta ad respondendum literis ejus* beantwoord door F. W. SMITS, toenmaals predikant te *Hellevoetsluis*, thans te *Nijmegen*. De wijze waarop over deze *Epistola* in „de Katholiek" LVI en LVII gesproken werd, lokte zeker den schrijver niet uit, dergelijke brieven meer aan genoemd adres op te zenden. Zeer waardig luidde het *Antwoord van Evangelische godgeleerden in de stad Groningen en hare omgeving*, overgedrukt en dus voor vergetelheid bewaard door H. BROUWER in eene zeer lezenswaardige verhandeling, die het bewijs bijbracht, dat *'s Pausen uitnoodiging tot het Concilie waardiglijk afgewezen is* „Geloof en Vrijheid" 3e jaarg. Ik zal volstrekt niet beweren, dat de polemiek van Protestantsche zijde altijd op dergelijke wijze is gevoerd. Ten volle stem ik in met het door prof. VAN MANEN over *de concilie-literatuur* in het midden gebrachte „Vad. Lett." 1870; strijdvoeren op edele wijze is eene moeielijke kunst. Het beste, mijns achtens, dat die polemiek leverde waren de *Twee brieven aan mijne Roomsch-Katholieke medechristenen, tevens ter beantwoording van pater A. Frentrop en professor J. C. H. Muré, woorden van waarheid en liefde* door Dr. J. C. ZAALBERG PZ. (1856). Ik reken het ook tot

het beste, dat uit de pen van dien godgeleerde is gevloeid. Als woordvoerder der moderne theologie heeft hij minder gunstigen naam achtergelaten. Geboren 18 Maart 1828, zag zich de eens gevierde Haagsche leeraar gedrongen in het verre Westen een werkkring te zoeken, vandaar naar het vaderland wederkeerende, ontsliep hij aan boord van het schip, 12 April 1885. ZAALBERG's *twee brieven* werden beantwoord door prof. J. C. H. MURÉ in „de Katholiek" XXX en XXXI onder den titel: *de eenige middelaar*. De fijne dialectiek van pater FRENTROP deed veel van zich spreken ook buiten den kring zijner kerk; wie er kennis van namen, vergaten niet, dat deze pater op de banken van de Amsterdamsche Latijnsche school de boezemvriend was geweest van SPIJKER, wiens welgemeende poging, om, predikant te *Amsterdam* geworden, de vroegere betrekkingen te hernieuwen, door het geestelijk gezag, waaraan FRENTROP gehoorzaamheid schuldig was, verhinderd werd „Levensber. der Maatsch. van Ned. Letterk." 1871, bl. 30 volg.

Ik roemde het polemisch geschrift van ZAALBERG. Minder gunstig oordeel ik over het vroeger, gedurende 17 jaar, van 1848 tot 1864, uitgegeven weekblad *de Fakkel*. Dergelijke vorm deugt mijns achtens niet voor polemiek; hij verlokt tot vluchtigheid en oppervlakkigheid. Onder dit vonnis ligt bij mij ook het door *de Evangelische Maatschappij* in 1878 herdrukte werkje van Dr. J. OLIVIER JOSSET, *de Roomsche kerk gelijk zij is, zijn kon, en zijn moest*, voor het eerst in 1833 verschenen. De schrijver was geboren 7 October 1792 en overleed 4 April 1855. Aan geschriften van polemische strekking behooren hooge eischen gesteld te worden, en hetgeen hier b. v. bl. 23 volg. over de opleiding der geestelijken voorkomt, mag de uitdrukking zijn van persoonlijke ervaring en daarop gegronde afkeuring, het kan toch niet gelden voor eene kritische beoordeeling, veel minder voor eene grondige behandeling

van het onderwerp. En het ware wel der moeite waardig geweest, daarbij stil te staan. Wat er ons over geleerd werd door den Eerw. J. F. VREGT in eene verhandeling over *de vroegere collegiën of Seminariën van geestelijken voor de Hollandsche missie* „Bijdragen" deel I en door H. J. J. P. in datzelfde tijdschrift, deel VIII over het *Seminarium Hollandicum te Keulen* wekt evenals de mededeelingen van Dr. A. JANSEN „Archief — Aartsb. „Utrecht" XII over *het collegie van Propaganda te Douai*, ons verlangen, om nader ingelicht te worden betreffende de onderwijzers en onderwijsboeken, met één woord over hetgeen er gedaan wordt voor de vorming der geestelijken aan de inrichtingen van hooger onderwijs bij de Roomschen. Want met groote belangstelling namen wij kennis van A. VAN GESTEL's betoog over *het belang der katholieke godsdienst bij een gezond hooger onderwijs* in de „Studiën op „godsd. wet. lett. gebied" VIII en van eene verhandeling over *Christelijke en moderne universiteiten* t. a. p. geschreven onder den indruk der feestrede van prof. A. HEYNSIUS (geboren 8 April 1831, overleden 4 October 1885). Volkomen laat zich de goedkeuring verklaren, waarmede over *de vrije universiteit van Leuven* gesproken werd „de Katholiek" LIV. In de „Bijdragen" X is de *Catalogus librorum permissorum in scholis et prohibitorum per universitatem Lovaniensem* afgedrukt.

Aangaande het onderwijs der jeugd verdedigde P. VERMEULEN in „Onze Wachter" 1879, 1880 de stelling, dat de kerk alleen de moeder der volksschool in *Europa* is. Over de leerstof deelde J. F. VREGT bijzonderheden mede in zijn opstel *de catechismussen vroeger op de Hollandsche Missie in gebruik* „Bijdragen" VI, wier lezers met erkentelijkheid in deel IX kennis namen van hetgeen C. J. GONNET verhaalde over *Cornelius Schonaeus en eenige zijner Haarlemsche vrienden*, van F. HEYNEN's *bezoek aan het collegium van den H. Bonaventura* „Studiën", t. a. p. XV. Bibliographen wisten het door Dr. W. N. DU RIEU opgeteekende over

de vaticaansche bibliotheek „de Gids" 1860 evenzoo te schatten als het in de „Studiën" t. a. p. XII voorkomende over *het archief van het vatikaan.* Pater DE GROOT's *leven van den H. Thomas van Aquino als kerkleeraar en patroon der studiën*, in het tijdschrift, dat aan het behandelen van onderwerpen uit de godsdienst-, geschied- staat- en letterkunde gewijd is, 1881, 1882, heeft gewis onder de leden van des schrijvers kerkgenootschap volle goedkeuring genoten. Met hen luisterden ook wij naar P. J. T. VERMEULEN's voorlezing *over Albert den groote en zijne natuurkundige wetenschap* in „Onze Wachter" 1885 even als naar F. BECKER, die in het tijdschrift „Studiën" XIV eenige bladzijden over den zelfden geleerde schreef. Ook des grooten *Galilei's* werkzaamheden en lotgevallen trokken de aandacht van Roomsche geleerden· men vergelijke „de Katholiek" LII—LIV en volge den belangwekkenden strijd, welke zich ontspon tusschen Dr. FRUIN, die in „de Gids" 1872 een artikel plaatste over *Galileï en de onfeilbare kerk*, hetwelk door BECKER in de „Studien" IV werd tegengesproken, denzelfde, die in het volgende deel *de veroordeeling van het systeem van Copernicus* poogde te rechtvaardigen. Dr. SCHAEPMAN's *een nieuw verwijt uit een oude doos* „de Wachter" 1872 besloot de discussiën.

De uitnemendste gave, welke de Roomsche kerk in ons vaderland aan de wetenschap te danken heeft, is geene vrucht van het godgeleerde onderwijs harer scholen. Mr. S. P. LIPMAN (geboren 27 April 1802, overleden 7 Juli 1871), van het Jodendom tot de Roomsche kerk overgegaan, bezorgde in 1860 en vervolgens de uitgaaf van *Alle de historische schriften van het Nieuwe Testament onzes Heeren Jezus Christus, vertaald met ophelderende aanteekeningen*; welke uitgaaf hij door de overzetting van den *Epistel van den H. Apostel Paulus aan de Romeinen* voortzette. De kerkelijke goedkeuring viel aan dezen arbeid ten deel, eene onderscheiding, welke aan de door den hoogleeraar J. M. SCHRANT

(geboren 24 Maart 1783, overleden 5 April 1866) gereed gemaakte vertaling geweigerd is, reden, die het niet gedrukt zijn van des grijsaards werk verklaart. Alle plannen en vooruitzichten betreffende deze uitgaaf werden dus verijdeld; zelfs zou, met verlof van den aartsbisschop van *Mechelen*, een getal exemplaren zonder aanteekeningen ten dienste van het Nederlandsche Bijbelgenootschap in den handel zijn gebracht. Niets van dit alles heeft de grijsaard zien gebeuren. De kerk bezegelde met hare goedkeuring den arbeid van LIPMAN. Deze moet, zal hij naar waarde beoordeeld zijn, getoetst worden aan den maatstaf, welken de *Inleiding* aangeeft. Daarin wordt de traditie geprezen als de machtige steun, waaraan de vertaling en verklaring der Schrift hare kracht ontleenen.

Van kritische operatiën kan dus alleen in zoover spraak zijn, als haar resultaat met de *Vulgata*, overeenstemt. Weinig wetenschappelijk, maar volkomen van het Roomsche standpunt te verdedigen, is het overdrijven der waarde van de *Vulgata*, aan wier inhoud de Roomsche is gebonden, zoodat kritische raadpleging van den oorspronkelijken tekst der Schrift, welke ook, voor hem ganschelijk overbodig is. De verhandeling van een ongenoemde in „de „Katholiek" LXIII met het opschrift. *onwillekeurige hulde aan den vulgaat* laat, dunkt mij, geen voldoend recht wedervaren aan de waardeering door de *Vulgata* bij Protestanten genoten, met name bij de vertalers der Statenoverzetting. Het zou de moeite loonen, aandachtig en onpartijdig na te gaan, hoe vaak de *Vulgata* onzen Overzetters goede diensten bewezen heeft en laatstgenoemden, op de vele plaatsen, die zij evenmin verstonden, als de *Vulgata* ze begreep, haar Latijn in hun Nederlandsch hebben overgebracht. Geen wetenschappelijk Protestant telt hare waarde gering. Algemeen nam men met belangstelling kennis van hetgeen „de Katholiek" deel XX, bl. 236 volg. tot *recht verstand en het gezag dier vertaling* en

van de geschiedenis harer uitgaaf den lezers ten beste gaf.

Wij beklagen ons, dat de Roomsche schrijvers ons zoo spaarzaam uit hunne patristische kennis voordeel laten genieten. De verhandeling over de *wedergevondene feestbrieven van den H. Athanasius den groote* „de Katholiek" XXII is slechts een referaat. De uitgaaf van J. B. PITRA's *Spicilegium Solesmense complectens Sanctorum Patrum scriptorumque Eccl., anecdota hac tenus opera cet*, werd in „de Katho-„liek" XXI naar waarde aanbevolen, en de Hoogleeraar J. VAN GILSE herhaalde dit gunstig oordeel in „de Gids" 1853. Beide beoordeelingen drongen er op aan, dat men zich niet zou laten afschrikken door vooringenomenheid tegen PITRA als auteur van *la Hollande Catholique*. Ook de *Codex Sinaïticus* werd in genoemd tijdschrift XLIII en XLIV behandeld.

De kritiek beweegt zich niet vrij binnen de Roomsche kerk, een opstel als het in „de Katholiek" deel IV vervatte over den *Brief van Jezus Christus aan Abgarus* is blijkbaar afkomstig van een auteur, wiens meening vóór het sluiten van het onderzoek reeds vaststond. Niet anders is het ten aanzien der berichten betreffende *de legende van de H. Ursula en haar elfduizend maagden*, een onderwerp, waaraan J. J. VAN DER HORST drie voorlezingen wijdde „Onze Wachter" 1874 noch met *de geschiedenis van het Mirakel van Amsterdam* in „de Katholiek" VII, VIII en in „de „Dietsche Warande" VIII bl. 219 volg. Zoo ik meen recht te hebben tot de klacht over gebrek aan kritiek, dan erken ik gaarne iets beters te verlangen, dan D. BUDDINGH te boek stelde in zijn *Mirakelgeloof en mirakelen in de Nederlanden, historisch-letterkundige proeve naar aanleiding van het vijfde eeuwfeest van het H. Sacrament-Mirakel te Amsterdam* (1845), eene pennevrucht door des schrijvers biograaph in de „Levensberichten der Maatsch. van Ned. Letterk." 1876 bl. 132 volg. te recht niet geplaatst op de lijst van BUDDINGH's voornaamste werken. Geen minder ongunstigen

indruk ontving ik van prof. J. DAVID's onderzoek naar het *Mirakel van den heiligen Januarius te Napels* „Volksalm. voor „Ned. Kath." 1853, waardoor deze geleerde, in zijn leven, aangevangen 25 Januari 1801, geëindigd 24 Maart 1866, een sieraad der Belgische geestelijkheid, zich minder dank heeft verworven dan door zijne uitgave van *Ruysbroeck*. Evenmin heb ik lofspraken ten beste voor het geschrevene door W. EVERTS over *de wonderbare partikel van het Heilige kruis te Waubach in Limburg* t. a. p. jaarg. 1867, over het *Boxmeersch Mirakel van het H. Bloed* (t. a. p. 1884), in een vroegeren jaargang over het *Mirakel van Stiphorst*, in een nog vroegeren, dien van 1856, over *het heilig sakrament van de Niervaert*. Over *Onze lieve vrouwe van Lourdes* schreef J. J. V. D. HORST eene verhandeling in „de Katho„liek" LVIII, die ten jare 1873 vermeerderd en afzonderlijk uitgegeven is. De hooggestemde lofspraak door H. J. J. PRENGER „de Katholiek" LXV op deze verhandeling geuit, zou ik niet gaarne tot de mijne maken. Ik mis in het genoemde de schiftende hand der objectieve kritiek. Doch ik mag niet vergeten dat Roomsche schrijvers, over dergelijke onderwerpen de pen voerende, zich niet vrij kunnen bewegen. Onderwerpen van dien aard schijnen historisch te wezen: ze zijn inderdaad dogmatisch.

Met onverdeelde belangstelling werd de verhandeling van den Gentschen geleerde TH. J. I. ARNOLD gevolgd, die in zijn vroeger reeds genoemd *Pleidooi voor broeder Cornelis Adriaensz. van Dordrecht* „de Dietsche Warande", Nieuwe Reeks II, III eene proeve gaf van historische kritiek, even onpartijdig als grondig en voor den beoefenaar der kerkelijke geschiedenis van groote waarde. Navolgers vond hij weinigen onder zijne geloofsgenooten. Dat ik te ongunstig oordeel over de opstellen van N. J. SCHWARTZ (als emeritus hoogleeraar te *Luik* overleden 5 November 1885) en van P. A. DE BRUYN *Dionysius de Areopagiet* „de Katholiek" LXXIII—LXXV, LXXXIII en LXXXVI,

wat hunne meening over de echtheid zijner werken betreft, geloof ik niet. Grondige studie moge door den geleerden BOTTEMANNE gewijd wezen aan den *Invloed der valsche decretalen op de Pauselijke macht* t. a. p. LXXVII, VIII, ik hoor toch in dezen arbeid de stem van een vereerder der pauselijke macht, die tot elken prijs de meening bestrijdt, dat die macht om zich te handhaven geen middel ongebruikt liet. Van de breede verhandeling, die J. G. W. VERMEULEN plaatste in „Onze Wachter" 1879 en 1880 over de *bulle Unam Sanctam*, was het resultaat bij den aanhef te bepalen en het bewijs, dat die bul werkelijk door *Bonifacius VIII* uitgevaardigd is en den grooten triomph van het Roomsche episcopaat verkondigt, licht te voeren. Het waren echter niet slechts Roomsche geleerden, wier aandacht geboeid werd door den oorsprong en omvang van het pauselijk gezag, ook Protestanten kozen dit onderwerp tot het onderwerp van hunne studie. Prof. KIST onderzocht *het vorstelijk recht van Placet* „Ned. Archief" III en in 1847 in eene brochure: *het placet en de regeering*. Mr. A. A. BESIER behandelde, bepaald met het oog op ons vaderland, hetzelfde recht in zijn *Specimen de juris Placeti historia in Belgio*, 1848.

Het laat zich verwachten, dat er minder vriendelijk gesproken wordt over hen, die niet voor het pauselijk gezag geijverd hebben. Ik kan mij volkomen begrijpen de antipathie, door P. A. DE BRUYN aan den dag gelegd tegen *Febronius* in „de Katholiek" LXXII, maar ik had wel gewenscht, dat zijne verhandeling de vergelijking had kunnen doorstaan met Dr. D. G. W. MULLER MASSIS' *Dissertatio de Justini Febronii libro de statu Ecclesiae*, te *Utrecht* verdedigd in 1863.

De muze der historie heeft zich over eenen rijken oogst te verblijden, zoodra er spraak is van pausen, conciliën en kerkelijke vergaderingen. In „de Katholiek" deel XLVIII werd *Gregorius de groote* herdacht; C. J. M. BOTTEMANNE

schreef in hetzelfde tijdschrift LXXXIV over *drie brieven* van paus *Joannes X* en over den *ouderdom* van paus *Joannes XI* en *XII* op den dag *hunner troonsbestijging*; de verhouding van *Jacoba van Beieren* en paus *Martinus V* leverde de stof eener verhandeling in „de Katholiek" XXXI. WILHELM BROES teekende op zijn puntigen trant *Innocentius XII in het rechtsgeding van Fenelon, indien gedeeltelijk te prijzen, echter meerendeels te laken als sprekende met het hoog gezag van apostel Petrus* „Maandsch. voor Christenen" VIII. De hoogleeraar J. H. WENSING schetste in „Onze „Wachter" 1882 *Paulus III en zijn tijd*; wat P. A. DE BRUYN mededeelde, „de Katholiek" LXXI over *het Concordaat van Fontainebleau* leest men niet, tenzij deelende in des auteurs sympathie voor *paus Pius VII*, even als voor *Hercules Gonsalvus*, die door A. WIJTVLIET voorgesteld werd als *de groote Kardinaal* in den „Volksalm. voor N. „K." 1883.

Op de jongste *Conciliën van het Westen* sloeg C. J. WILLEMS een *blik* „Studiën" X, nadat dezelfde hand den lezers eene beschouwing geschonken had *over het Concilie* van 1869 „Studiën", deel II, VII. *De algemeene vergadering der Fransche geestelijkheid* in 1682 had in „de Katholiek" aan P. A. DE BRUYN het onderwerp eener verhandeling geleverd, deel LXV, wier lezers het niet berouwen zal daarmede te vergelijken het doctorale proefschrift van E. F. KRUYF: *de opkomst der Gallicaansche kerk*, te *Utrecht* in 1877 verdedigd. Met te grooter belangstelling zal men luisteren naar BOTTEMANNE's opmerkingen over *het Gallicanisme onzer dagen* in datzelfde tijdschrift LVII medegedeeld. *Het Parijsche nationaal concilie* van 1811 werd beschreven in „de Katholiek" LXVII en LXVIII; het *Oecumenisch Concilie te Rome in* 1869 door den Protestant C. W. PAPE in „Waarh. in Liefde" 1869.

Op eerbiedwaardige figuren uit de geschiedenis der kerk werden wij gewezen: zooals op *Paulus van Nola* „de Ka-

„tholiek" XLV en XLVI, op *Berengarius* van *Tours* in eene uitvoerige verhandeling van BOTTEMANNE, t. a. p. XXXIV—XL. Dankbaar zijn wij voor de opmerkingen over den *H. Norbertus en zijne biografen* t. a. p. LXXXV. De *H. Servatins, eerste bisschop van ons vaderlaud en de kerk te Maastricht naar dien heilige genoemd* wekte den onderzoeklievenden geest van R. CORTEN „de Katholiek" LXXXIV; van G. D. FRANQUINET „de Dietsche Warande" V en van J. W. BROUWERS, in laatstgenoemd tijdschrift VI. Levensschetsen van *Gregorius VII*, *Innocentius III*, *Bonifacius VIII Julius II* en anderen vonden hare plaats in onderscheidene jaargangen van den „Volksalmanak voor Nederl. Ka„tholieken."

Voor de Roomsche kerk hier te lande bevatten de drie deelen van Jr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJK'S „Ar„chief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van „Nederland, meer bepaaldelijk Utrecht" later door DODT VAN FLENSBURG geredigeerd, een groot aantal van bescheiden over het Episcopaat van *Friedrik van Baden*, *Philip van Bourgondie*, *Hendrik van Beyeren*, *David van Bourgondie* en *de handelingen der Bazelsche Kerkvergadering in de Utrechtsche zaken.* Onder de handschriften in de Bibliotheek van het Friesch genootschap bevindt zich nog dat van ANDREAS TIARA, pastoor te *Oosterend*, met het opschrift: *„Historia stationum Ecclesiasticarum in Frisia et recensio „pastorum ab anno* 1568 *ad annum* 1696, *sub titulo anecdota „Frisiaca ad res Ecclesiasticas Catholico-Romanas spectantia.*" Waar vindt het eenen uitgever?

Onder de zonen der Roomsche kerk in *Nederland* heeft geen grooter aantrekkelijkheid geoefend dan *Vondel*, uit de broederschap der Doopsgezinden overgegaan tot de kerk van *Rome.* Mr. J. VAN LENNEP bezorgde eene uitgaaf van des dichters werken (1855—1869), XII deelen, in wier aanteekeningen veel licht is verspreid over des dichters tijd en omgeving. Als eene laatste aflevering tot dit werk verscheen J. A.

ALBERDINCK THYM's boeiend geschrift: *Portretten van Joost van den Vondel* (1876). Van opstellen in meer beknopten vorm vermeld ik SAMUEL MULLER's *kerkhistorische bijdrage ter opheldering van sommige gedichten van Vondel* „Jaarb. „voor de Doopsg. gemeenten in de Nederlanden," 1840, bl. 143 volg. en B. H. KLÖNNE's *Marius en Vondel, Bekeerder en Bekeerling* (1885), welk laatste ons met menig geschrift over *Vondel's* bekeering bekend maakt en over de gesteldheid der dingen in die dagen licht doet opgaan. Of de schrijver aan pater *Marius* te recht dan wel ten onrechte die eer toekent, durf ik, hoezeer in den daarover gevoerden strijd belang stellende, niet beslissen, allerminst na kennis gemaakt te hebben met de belangrijke literatuur over deze vraag, waarvan Mr. J. E. BANCK een zaakrijk overzicht schreef in „de Spectator" 1886, bl. 81 volg.

Zij het zonder schroom beleden, dat in de tijdschriften der Roomschen meer dan één opstel gevonden wordt, dat bij den Protestantschen lezer talrijke bedenkingen wekken zal. Althans zoo ging het mij bij het pleidooi van S. VAN DEN ANKER over *de Bartholomëus-Nacht* „Studiën „op godsd. — gebied" III, waarin de schrijver ons poogt te overtuigen dat *Gregorius XIII* niet de gepleegde wandaad met het *te Deum* verheerlijkt heeft, maar wel de redding van de Fransche Monarchie en de kerk van dat land van de overmacht der Hugenoten. Menig vraagteeken plaats ik bij de verhandeling over *de schenking der Heidelbergsche bibliotheek door Maximilaan I aan Gregorius XV* „de Katholiek" X, vooral bij G. A. MEYER's *Johan Tetzel, aflaat-prediker en Inquisiteur* „Onze Wachter" 1885, welks schrijver wel zal willen toegeven, dat de toon edeler had behooren te zijn. Hij vergeet, naar ik meen, dat de oppositie tegen den aflaathandel, gelijk die in de XVIe eeuw, en ook vroeger zich openbaarde, uit iets anders voortsproot dan uit antipathie tegen *Tetzel.*

Dat ik niet de eenige ben, die na het lezen van BOTTEMANNE'S onderzoek naar het vaderschap der spreuk *in necessariis unitas* vele vragen op de lippen heb, behoeft geen betoog. Ik maak er overigens geen geheim van, dat ik Roomsche geleerden liever over hunne kerk hoor spreken, dan over die der Protestanten. „Sine „ira et studio" kunnen zij op de laatste geen blik slaan. Het spijt mij in dubbele mate, dewijl er menige persoonlijkheid en gebeurtenis voorkomt, waarover wij hun gevoelen, indien het grondig en helder ware bepleit, wenschen te kennen. De opmerking geldt b.v. *G. Cassander*. De Eerw. H. J. ALLARD zal toch zijne verhandeling over diens *godsdienstig testament* „Volks-alm. voor Ned. Kathol." 1875 niet beschouwd willen hebben als de vrucht van onbevooroordeeld onderzoek Hadden niet *Cassander's* leven en werken en gezindheden ook van de zijde der Roomschen gelijke belangstelling moeten ondervinden, als Protestanten daaraan geschonken hebben, blijkens de verhandelingen van J. DOUWES „Waarheid in Liefde" 1858, de bekende Dissertatie van Dr. ASSINCK CALCOEN, 1859 en hare aankondiging door H. Q. JANSSEN, „Bijdrag. — „Zeeuwsch Vlaanderen IV. Uit den kring der Roomsche geleerden had ik zeer gaarne ook voor bisschop *Lindanus* een biograaph zien optreden, temeer nu Dr. A. JANSSEN in het „Archief — Aartsb. Utrecht" IX stukken heeft doen afdrukken, welke des bisschops beklag over inmenging der Spaansche regeering in kerkelijke zaken ter algemeene kennis brengen.

Doch staken wij de klachten, waar andere gaven ons niet zijn onthouden. Het licht der geschiedenis werd ontstoken over de lotgevallen der Roomsche Kerk buitenslands. Aan de *Zendingen der Katholieke Kerk* wijdde „de „Katholiek" eenige bladzijden van deel XXVIII, uitvoerig werd over de *Kerk in Rusland* gehandeld t. a. p. LXXX— LXXXII door J. E. H MENTEN, H. J. H. RUSCHENBLATT sprak

zich uit over de afschaffing van *de Staatskerk in Ierland* t. a p. LVIII; W. F. VAN NIEUWENHOFF over *Ierland in den vreemde* „Studiën" XVI, dezelfde aan wien wij het fraaie opstel *de harp van Erin* dankweten, t. a. p. XIV 2; een ongenoemde schreef over *Sir Robert Peel en de emancipatie der Katholieken* t. a. p. XXVIII, nadat in de deelen XIX—XXII *een historisch overzicht van de strafwetten in Engeland uitgevaardigd* den lezer was voorgelegd. Op *de Armenische Kerk* vestigde J. H. VAN OGTROP de aandacht, „de Katholiek" LXIV. De invloed dien *de abdij van Postel op Nederland* geoefend heeft, werd aangewezen door J. T. WELVAARS t. a. p. LXXXII—III.

Het kon wel niet anders, of de werkzaamheid der Jesuïten vond hare lofredenaars; J. C. HEYNEN schetste de wording en den toestand van het *Christendom op het eiland Floris in Ned. Indie* „Studiën" VIII en H. I. ALLARD gaf het belangrijk overzicht eener *Missiereis door Nederland uit de jaren 1616—1617* (t. a. p. XV, 2). Het meer genoemde tijdschrift „Bijdragen tot de geschiedenis van het „Bisdom Haarlem" drukte deel I eene naamlijst af van de *Leden der Societeit van Jesus in het Haarlemsche geboren*, deel IV bevatte eene verhandeling over de *Opvolging der Jesuiten en van hunne opvolgers in eenige steden en dorpen van het tegenwoordige Bisdom Haarlem.* VAN LOMMEL schonk eene *verhandeling over de rechtsgronden waarop de Statien der E. E. P. P Jesuiten zijn gevestigd met twee aanhangsels* en gaf een overzicht van de *opvolging der E. E. P. P. Jesuiten als missionarissen in eenige steden en dorpen van het tegenwoordige aartsbisdom Utrecht* beide in het 1e deel van het „Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom „Utrecht" en in een volgend deel *iets over de Statien der Paters Jesuiten* in de Hollandsche zending *ten jare* 1670; deel III verslag van een order bezoek in 1656 afgelegd en naamlijst van Jesuiten; deel IV de overeenkomst tusschen *Rovenius* en den provinciaal der Jesuiten in *Neder-*

land, eene gewichtige bijdrage; verder in V, VI en IX andere berichten betreffende de orde.

Ik herhaal mijnen en, naar ik hoop, mijner lezers dank aan den heer VAN LOMMEL voor hetgeen hij bijgedragen heeft ter vermeerdering van onze bekendheid met de orde der Jesuiten. Zijn arbeid zij gevoegd bij hetgeen anderen daarover hebben te boek gesteld; eene rijke literatuur is daarover aanwezig. Zij wordt opgeteld in den *Catalogus van boeken over de Roomsch Katholieke kerk in het algemeen en de orde der Jesuiten in het bijzonder, aan de stad Amsterdam vermaakt door wijlen* Mr. G. SCHIMMELPENNINCK J.Z. Wat nut zou het doen, de daar genoemde titels te herhalen; men vergunne mij slechts eene uitzondering te maken ten aanzien van zeer enkele.

Het belangwekkendst dat over de orde der Jesuiten hier te lande het licht zag, was vrucht van Protestantsche studie en ijver, uitgezonderd hetgeen de „bestendige lezer" der „Vaterlandsche Letteroefeningen" J. P. een Roomsch-Katholiek Pastoor, in 1819 over de opheffing der orde goeds zeide in een *Geschiedkundig onderzoek nopens het onderscheid tusschen Pausgezinden en Roomsch-Katholijken.* 1842 schonk het levenslicht aan het *Verhaal van de verrichtingen der Jesuiten in Friesland door pater Willebrordus van der Heyden, lid van de orde der Jesuiten, uit het Latijn vertaald en met aanteekeningen voorzien door* Dr. H. AMERSFOORDT en Mr. M.A. EVERTZ.; de eerste geboren 30 Mei 1796, overleden 8 Mei 1843, de laatste geboren 6 Augustus 1799 overleden 26 Maart 1860. Een bevoegd beoordeelaar DODT VAN FLENSBURG, over het werk handelende in V. D. MONDE'S „Tijdschrift voor Utrecht" deel IX, beklaagde zich zeer, dat de uitgevers geen gebruik hadden gemaakt van den *Tractatus historicus de rebus ecclesiae Ultrajectinae, in quo, ordine chronico exhibetur quid in ecclesia Metropolitana Ultrajectina, et illius suffraganeis Ecclesiis egerint Loyolistae S. Clerici Societatis vulgo dicti*

Jesuitae, nec non eorum excemptlo, aliquot alii Religiosi ac Romanae Curiae Ministri ab anno 1580 ad annum 1761 in 1768 door NICOLAAS BRODERSEN verbreid, uit welken *Tractatus* DODT veel belangrijks overnam betreffende *de verrigtingen der eerste Jesuiten in de Vereenigde gewesten*, waarnaast geplaatst worde het bericht betreffende de *werkzaamheid der Jesuiten in Overijsel*, te vinden in de vaak genoemde „Bijdragen — Overijsel" VIII bl. 173. Hetzelfde jaar 1842 verrijkte onze letterkunde met het *Leven van Franciscus Xaverius, mede oprigter der Jesuiten orde, bijgenaamd Apostel van Indie* door F. C. VAN DER MEER VAN KUFFELER, die in het volgende jaar vóór zijn vertrek naar Indië — geboren 25 Augustus 1816, vond hij daar zijn graf, 21 October 1868 — de in 1826 te *Kopenhagen* uitgegeven Latijnsche verhandeling van M. H. HOHLENBERG in onze taal overzette: *de oorsprong en verdere lotgevallen der Christelijke kerk in Hindostan tot aan de helft der 16e eeuw.*

Een gedenkzuil voor paus *Clemens XIV* werd door J. P. SPRENGER VAN EYK in 1878 opgericht door de uitgaaf van: *Ganganelli (paus Clemens XIV) in zijn leven en karakter geschetst.* Het academisch proefschrift van Dr. T. C. L. WIJNMALEN handelde over *Pascal als bestrijder der Jesuiten en verdediger des Christendoms* (1865). Een *Pascal* gelijk, verhief de door mij reeds genoemde I. B. HUGENPOTH zijne stem tegen de orde in een artikel over *de revolutie* geschreven naar aanleiding van E. VAN DEN GHEYN: *de opvoeding van Multafero in de school der Jesuiten en Ultramontanen,* in „de Gids" 1871, I, blz. 425 vlg. Op wat wijze het eerste eeuwfeest van het bestaan der orde in *België* gevierd is, onder anderen door de uitgaaf van het uitvoerig werk: *het beeld der eerste eeuw van 't genootschap van Jezus door de Vlaamsch-Belgische provincie van datzelfde genootschap geschilderd*, zette A. H. RAABE uiteen „Stemmen voor waarh. en vrede," 1877, onder het opschrift: *een merkwaardig boek.*

Het derde Jubelfeest van het bestaan der orde gaf aan KIST de stof voor twee mededeelingen haar betreffende in deel X van het „Archief v. Kerkgesch." en deel II van „het Nederl. Archief." Zij golden eene *Allocutio* en *Literae encyclicae* van pater *Roothaan*. Bij rijper nadenken zou KIST zeker ze teruggehouden en zich daardoor de berisping bespaard hebben, die *Roothaan* zelf in brieven aan *D. J. van Lennep* „Het leven van D. J. v. L.", II 325 vlg. tegen hem inbracht. De briefwisseling is in haar geheel opgenomen in de *Levensschets van pater Johannes Philippus Roothaan, Generaal der Sociëteit van Jezus, met bijlagen, portret en facsimile door* J. ALBERDINGK THYM, S. J. 1886. Den schrijver onze dank; hij heeft ons *Roothaan's* godsvrucht geteekend, en ons geleerd, den naam diens vromen met eerbied uit te spreken, doch onzen weetlust niet voldaan, wat diens werkzaamheden als generaal der orde betreft.

Met groote zorg heeft VAN LOMMEL *de jaren der stichting, oprichting, verwoesting, ontruiming en herstelling der kloosters van de Nederduitsche provincie der orde van St. Franciscus* nagegaan „Archief-Aartsb. Utr. II"; terzelfde plaatse deel XIII gehandeld *de Martyribus Fratrum Minorum Provinciae Germaniae inferoris in Hollandia.* De door de Paters Minnebroeders ingediende *Verslagen* van 1656—1657 werden afgedrukt „Archief — Aartsb. Utr." Hunne werkzaamheid te *Schagen* werd door CHR. PHILIPPONA herdacht, „Bijdr. — Haarlem" XIII. Aan de *Dominicanen* te *Utrecht* wijdde A. J. J. HOOGLAND eenige bladzijden „Archief" t. a. p. VII. De *Brieven betreffende R. K. kerkelijke aangelegenheden in Nederland* anno 1687—1689, reeds door ons vermeld voorkomende „Arch. Aartsb. — Utrecht" V, bevatten bescheiden betreffende de beproefde doch niet gelukte uitdrijving der kloosterpriesters, lijsten van *apostolische Missionarissen werkzaam in Noord-Nederland* danken wij aan VAN LOMMEL „Archief — Aartsb. Utrecht" IX. Wat de

kerk voor de uitbreiding des Christendoms gedaan, wat kostbare offers van menschenlevens zij daarvoor gebracht heeft, leeren ons bladzijden, als die van „de Katholiek" XLI aan de nagedachtenis van *drie en twintig gekruisten van Japan* en *de drie gekruiste Jesuiten aldaar* gewijd, bladzijden, die onzen eerbied vragen en verdienen, al onderschrijf ik grootendeels het door A. T. REITSMA opgemerkte *over het verschil tusschen de zendingen der Roomsch-Katholieke en der Evangelische kerk* „Waarheid in Liefde" 1857 en meen ik, wat bepaaldelijk de missie in *Japan* betreft, dat het geschrevene in de „Vaderl. Letteroefeningen" van 1766 over het *Gedrag der Hollanders in Japan met betrekking tot den Christelijken godsdienst*, herlezen verdient te worden. Door ONNO ZWIER VAN HAREN, geboren 2 April 1711, overleden 2 September 1779, geplaatst in het „Journal des Savans", is het opstel uit het Fransch in onze taal overgezet.

Helaas ook binnen de grenzen van het vaderland stond de vervolgzucht de Roomschen wel niet naar het leven maar stelde pogingen in het werk om hen te dwingen tot godsdienstige handelingen, waarmede hun geweten geen vrede kon hebben. In *Groningen* gaven predikanten en hoogleeraren in de godgeleerdheid volkomen adhaesie aan het plakkaat der overheid, waarbij de Roomschen gedwongen werden, hunne kinderen in de Gereformeerde kerk te laten doopen en verdedigden zulke tyrannie met wapenen, aan Roomsche theologen ontleend. Zie de door Mr. W. B. S. BOELES aan het „Archief voor Nederl. Kerkg." I afgestane authentieke stukken. Elders ging het niet veel beter. Door B. H. KLÖNNE bezitten wij in druk de *Lijst van de paepsche vergaderplaetsen in Amsterdam aan de E. E. Burgemeesters overgelevert in 1656* door den kerkeraad der Hervormde gemeente „Marius en Vondel" 1885, bl. 48. Maar de regeering weerstond dien ongepasten ijver en onze Roomsche landgenooten bleven in *Amsterdam* hunne

samenkomsten houden, evenals andere Dissenters, oogluikend toegestaan en zelden gestoord.

Wat de kerk van *Rome* geweest is en nog is door en voor de kunst, heeft ons menig opstel in Roomsche tijdschriften geleerd. Ik beroep mij op de verhandeling over het *Marmeren opschrift van Autun*, „de „Katholiek" IV, V en VI, *over de muurschilderingen in de St. Pieters kerk te Leiden* XI en XII; *de ijzeren Kapel te Amsterdam*, t. a. p. XIV, *eene merkwaardige ontdekking te Rome*, t. a. p. XXXII, alsmede op het uitvoerig stuk over *het coemeterium van den H. Callixtus* in den „Volksalm. „voor Ned. Kath." 1885.

In een der vorige jaargangen, dien van 1879, had P. F. J. V. DE GROOT zijne lezers rondgeleid in het onderaardsche *Rome*, zooals dat in 1871 gedaan was door den Rotterdamschen predikant W. TH. VAN GRIETHUYSEN „Geloof en „Vrijheid" 5e jaarg., toen hij de *Katakomben te Rome* beschouwde *in verband met Páulus' brief aan de Romeinen.* Op gelijke tocht volgen wij gaarne C. V. R. „Studiën op „godsdienstig — gebied" XVI, wijzende op *de Moeder Gods in de Catacomben*, en wij genieten met F. HEYNEN t. a. p. XI, *eene wandeling buiten Rome* makende.

Een bevoegde, als Dr. C. R. HERMANS verrijkte de „Dietsche „Warande" met *vlugtige blikken op de Kerkelijke Archaeologie in Noord-Brabrand* I, bl. 18 volg. Ik gedenk verder met ingenomenheid de uittreksels uit het werk van R. GARNICCI, *deux monuments des premières siècles de l'Eglise* „de Katho„liek" XLII, en hetgeen deel XLVIII over de afbeeldingen van *Christophorus* en *muurschilderingen en het altaar der Kerk te Baarn* voorkomt. In den jaarg. LVI vinden wij eene belangrijke verhandeling *over de oudste overblijfselen van het Christendom in Nederland*, in denzelfden jaargang een over *Vondel's voorstelling van Jefta's dochter*, eene voorlezing onder het opschrift *een Kunstbeeld.* In den „Volksal. „voor Ned. Kath." schreef I. A. ALBERDINGK THYM een fraai

opstel over *Jacob de Wit* als *schilder der graauwtjens in de Fransche Roomsche Kerk te Amsterdam*, jaarg. 1869, een opstel, dat wij gaarne vermelden, als gevloeid uit de welversneden pen, die het 3e deel van „de Dietsche Wa-„rande" verrijkte met de meesterlijke studie over *het autaar ten oosten, grondslag der kerkbouwsymboliek*. Uit gelijksoortige bron van onderzoek en nadenken is de verhandeling *over den vorm van het misgewaad* voortgekomen, die, vertaald uit het Hoogduitsch, met toelichtende afbeeldingen hare plaats beslaat in „de Dietsche Warande" V. Naar aanleiding van twee nieuwe werken schreef A. I. MEYS over *de Gregoriaansche zang*: t. a. p. LXXXI. Over hetzelfde onderwerp onderrichte ons J. A. DE RIJK in „de „Dietsche Warande" II bl. 149 volg. en in den „Volks-„almanak" 1857. Dezelfde Almanak jaarg. 1881 bevatte een *Praatje over den nieuwen zang*. De winst, door wetenschap en kunst te putten uit het *Gildeboek*, *tijdschrift voor Kerkelijke Kunst en Oudheidkunde, uitgegeven door het St. Bernulphus gilde te Utrecht*, werd duidelijk en aanschouwelijk aangewezen in „de Katholiek", deel LXI, LXII en LXIII.

De treffelijkste voortbrengselen van gewijde dichtkunst der Roomsche kerk deed Dr. R. BENNINK JANSSONIUS ons genieten in zijne *Gezangen der Katholieke Kerk naar het Latijn*, 2 Stukken, (1864), dien schat van liederen door zijne vertaling voor allen ontsluitende, wien het oorspronkelijke niet toegankelijk was. De belangrijke mededeelingen van JOHAN WINKLER over een in handschrift bestaand Roomsch gezangboek, uit 1757 afkomstig „de Navorscher" 1880, bl. 298 volg., schijnen weinig aandacht getrokken te hebben.

Nog éene geschiedenis wachten wij; de geschiedenis van de philanthropische stichtingen en instellingen der kerk.

Wilt gij de namen en bedoelingen dier instellingen kennen, gij vindt u voorgelicht door den *Pius-almanak*, welks twaalfde jaargang bij den aanvang van 1886 in de handen van het publiek kwam. Hij beschrijft ons, hoe de Christelijke liefde werkt door middel van genootschappen en stichtingen onder het oog en de leiding der kerk. Op het gebied der inwendige zending doet deze groote dingen, daar weet zij van stilstaan noch rusten. Met ijzeren wil heft zij de bezwaren op, en met vaste hand beheerscht zij het verkregen gebied. Wat zij daar goeds en groots schept in den naam des Heeren, bewijst, dat in haar de geest van Hem leeft die niet moede wordt om het verlorene te zoeken en het gevondene te behouden.

§ 3. *De Grieksche kerk.*

Duidelijkheidshalve gebruiken wij deze benaming, niet die van *rechtzinnige* kerk. De meest gebezigde is de verkieslijkste. In hare geschiedenis moet de naam van ons vaderland met eere vermeld worden. De tijd is er geweest dat onze politieke beteekenis in *Constantinopel* zeer weldadig werkte op het lot van de Grieksche kerk, daar in haren hoofdzetel. Wie er zich van overtuigen wil, neme kennis van de depèches van onzen gezant C. HAGA, voor een gedeelte afgedrukt in de „Kroniek van het Histor. „genootschap" 1867 bl. 370 volg. Dat ik veel, zeer veel aan den inhoud dier depèches, op 's Rijks Archief bewaard, te danken heb, blijkt iederen lezer van mijn opstel over *het Nieuw Grieksch Testament van* 1638 „Bibliogr. Mede„deelingen" 1883. Aldaar heb ik niet verzuimd, op enkele bronnen te wijzen, waaruit de geschiedenis der Grieksche kerk nader gekend kan worden en enkele schrijvers over dit onderwerp genoemd. Ik heb daar geene melding gemaakt van hetgeen „de Katholiek" VIII schreef over *Cyrillus Lucaris*, in dit opstel toch zijn de bekende beschuldigingen slechts herhaald en met geene nieuwe be-

wijzen gestaafd. In hem zien wij het slachtoffer van den haat der Jesuiten, gelijk KIST hem ons voorgesteld had „Ned. Arch." II, 422. Hij is ons ook iets meer, dan den schrijver van bedoeld artikel in „de Katholiek", een „be-„faamd man" Zijn persoon en zijne werkzaamheid verklaren volkomen de voor de Grieksche kerk eens heerschende belangstelling. Die belangstelling is niet geheel verdoofd in den loop des tijds; toen de Russische grootvorstin *Anna Paulowna* als kroonprinses den Nederlandschen grond betrad, werden te *Amsterdam* en te *'s Hage* kapellen voor den eeredienst van haar en hare geloofsgenooten geopend. Onder den indruk dezer gebeurtenissen verkeerde waarschijnlijk O. G HELDRING, toen hij in de „Bijdragen tot de „geschied. en beoef. der godg. wet." 1816 de vertaling eener leerrede plaatste, gehouden in eene gemeente van Grieksche Christenen, zonder echter te kunnen opgeven waar en door wien zij was voorgedragen.

De wetenschap toonde ook weldra iets geërfd te hebben van der vaderen belangstelling. In 1827 hield KIST zijne oratie *de ecelesia Graeca divinae providentiae teste*, in het „Nieuw Christelijk maanschrift van den ring van „Amsterdam" II voor Nederlandsche lezers vertolkt, daarna door H. M. C. VAN OOSTERZEE in 1857 in onze taal overgezet en door KIST met aanteekeningen verrijkt. Van deze vertaling gaf RÖMER in de „Godg. Bijdr." 1855 een veel wetenswaardigs bevattend verslag. Het komt mij nog voor dat KIST te gunstig oordeelde over hare afscheuring van *Rome* en te weinig luisterde naar de les der geschiedenis, die ons zegt, dat ze onder de macht der omstandigheden bijna versteend is geworden. Het verdient onze opmerkzaamheid, dat ROYAARDS een ander en veel minder gunstig oordeel over de Grieksche kerk uitsprak in zijn „Compendium historiae Eccl. Christ." II, pag. 177. Ook herinner ik mij, dat de hoogleeraar VAN GILSE gansch anders oordeelde dan KIST, en ik betreur het

zeer, dat de dood VAN GILSE verhinderd heeft, zijne beschouwingen ter algemeene kennis te brengen. Vgl. P. J. VETH „leven van van Gilse" bl. 260. Een zijner oudste leerlingen, HARTOG, bleek de zienswijze zijns leermeesters te zijn toegedaan, schrijvende *iets over de Grieksche kerk* „Geloof en Vrijheid", 7e jaarg.

In 1829 verdedigde een discipel van *Leiden's* school E. B. SWALUE eene Dissertatie *de discidio Ecclesiae Christianae in Graecam et Latinam, Photii auctoritate maturato*, eene verhandeling, die ook buiten de grenzen van ons vaderland waardeering genoot. Kennis en smaak vereenigden zich in den arbeid, waarmede I. C. HACKE VAN MYNDEN (geboren 11 Nov. 1814, overleden 8 Jan. 1873) in 1840 den docterstitel verwierf, schrijvende *de Bessarionis vita et scriptis.* In dit stuk mocht de lezer iets genieten van de indrukken, welke de schrijver bij zijn bezoek der plaatsen, waar *Bessarion* leefde en werkte, had opgedaan. *Bessarion's* jongste biograaph HENRI VAST (1878) was HACKE'S werk nog niet vergeten. Het zaakrijk betoog van een schrijver, die zich slechts met de initialen K. S. aanduidde, geplaatst in de vaak genoemde „Studiën op godsdienstig — „gebied" XII, 2, wees duidelijk aan, *hoe de geestelijke macht overging van Byzantium naar Moskou* en wettigde het ongunstige onzer meening over den verderfelijken invloed van den staat op de kerk, een gevoelen waarin ook gedeeld werd door den ongenoemde, die in de „Godg. „Bijdr." 1857 *eene vraag betreffende de Grieksche kerk* voorstelde. Zoo blijkt, dat de belangstelling in haar lot telkens weder wakker werd. Prof. P. HOFSTEDE DE GROOT wees „Waarheid in Liefde" 1872 op de *beginnende herleving van het Evangelie in de Grieksche kerk bijzonder te Smyrna* en bereidde daardoor eene vertroosting aan de vrienden van het Godsrijk voor hetgeen zij droevigs in het kwijnend leven dier kerk waarnamen. De te *Utrecht* door Dr. F. H. J. GRUNDLEHNER in 1876 verdedigde Disser-

tatie over *Johannes Damascenus* vestigde onzen blik op den laatsten kerkvader, als op een ondergaande zon, bijna verbleekt van glans, en toch over volgende eeuwen nog gloed verspreidende.

Het inwendig godsdienstig leven der Grieksche kerk gelijk het zich in hare liederen uitsprak, leerde het groote publiek kennen uit den bundel gezangen door R. BENNINK JANSONIUS in 1866 ter perse gelegd, waarvan een gedeelte *de gezangen der Grieksche kerk* bevat. Een tweetal lijkzangen, door dezen dichter uit het ritueel boek der Grieksche kerk vertaald en bij den plechtigen lijkdienst van Koningin *Anna Paulowna*, 17 Maart 1865 gezongen, gaven hem aanleiding, om aan het Grieksche kerkgezang zijne aandacht te geven „Levensberichten der Maatschappij „van Ned. Letterkunde" 1873, blz. 195. Of „de Katholiek" XVIII *het duizendjarig jubelfeest voor de Slavische Katholieken* gedenkende, duidelijk genoeg de verdiensten van *Cyrillus* en *Methodius*, als zendelingen der Grieksche kerk heeft aangewezen, meen ik in twijfel te mogen trekken. De kerk van *Rome* denkt niet vriendelijk over die van het Oosten, getuigen de bladzijden, welke S. VAN DEN ANKER wijdde aan *de schismatieke Oostersche kerken* „Studiën" XIII, 2. Hebben die kerken geene aanspraak op medelijden? Haar toestand is niet benijdenswaardig, onder staatsgezag bukkende kunnen zij niet vrijelijk ademhalen en missen zij dientengevolge de levensvoorwaarde van kerkelijk bestaan — onbeperkt gezag op eigen gebied, souvereiniteit in eigen kring.

In ons vaderland ging de Grieksche kerk naar het uitwendige niet vooruit. Hare kapel te *Amsterdam* op den O. Z. Voorburgwal gevestigd, kreeg eene gansch andere bestemming, die te *'s Hage* ontvangt slechts een zeer klein getal geloovigen binnen hare muren.

Het Russische opperbestuur maakte een einde aan het zeer kwijnend bestaan der *Armenische* of *Persiaansche Kerk*

te *Amsterdam* gevestigd. De nauwkeurigste berichten betreffende de gemeente, welke zich binnen hare muren verzamelde, zijn opgesteld door Mr. J. DE VRIES JZ., geboren 18 Februari 1808, overleden 25 October 1880. In het V^e^ stuk van het vervolg op GERARD VAN LOON'S „Beschrijving van Nederlandsche Historiepenningen", door de tweede klasse van het Kon. Ned. Instituut bezorgd, is al het wetenswaardige over kerkgebouw en gemeente vereenigd. De geachte auteur herinnerde het ons in „de Navorscher" 1879, naar aanleiding zijner opmerkingen betreffende dit onderwerp, in den voorafgaanden jaargang door Dr. E. LAURILLARD behandeld.

Evenals de kapel der Grieken te *Amsterdam* werd ook die der Armeniërs ganschelijk van bestemming veranderd. Leerrijke herinnering voorwaar!

De kerk op aarde is aan de macht des tijds onderworpen. Kapellen en kerken worden oud, verbouwd, gesloopt. Hij, die er in gediend wordt, kent geene verandering of schaduw van ommekeer. Eeuwige, Onveranderlijke is zijn naam. Die naam zij geloofd!

— —

REGISTER.

Van denzelfden Schrijver zijn vroeger de navolgende werken verschenen·

Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858. Uitgegeven door Teyler's godgeleerd genootschap. 3e druk. 1869. 8vo. *f* 5.20.

Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. 1865—66. 2 dln. *f* 5.90.

INHOUD: Inleiding. Eene bibliotheek. — I. Stinstra's vroegste vorming. — II. Wat de Nederlandsche Academiesteden voor Stinstra's ontwikkeling bezaten. — III. De zeven eerste jaren van Stinstra's evangeliebediening. — IV. Kerkelijke aanklagt tegen Stinstra's vijf predicatiën. — V De adviezen der theol. faculteiten en Vriesche classen over Stinstra's vijf predicatiën — VI. Voortzetting van den strijd over Stinstra's vijf predicatiën. — VII. Pogingen ter vernietiging van het over Stinstra geslagen vonnis, aangewend gedurende het stadhouderschap van Willem IV. — VIII. De Harlinger gemeente in de jaren van Stinstra's schorsing. — IX. Stinstra's letterkundige werkzaamheden tot den tijd zijner diensthervatting. — X. De pogingen ter opheffing van Stinstra's schorsing eindelijk met gunstig gevolg bekroond. — XI. Het laatste tijdvak van Stinstra's evangeliebediening. — XII. Stinstra's rusttijd. — Besluit. — Verbeteringen en bijvoegsel.

Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw. 1873—74. 2 dln. *f* 9.50.

INHOUD: I. Naar Wittenberg, Heidelberg, Genève, werwaarts ter studie? — II. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de tien eerste jaren van haar bestaan. — III. De faculteit der Leidsche hoogeschool gedurende de jaren verloopen tot den dood van Arminius. — IV. De faculteit der Vriesche hoogeschool gedurende de jaren 1585—1618. — V De faculteit der hoogeschool van Stad en Lande gedurende de jaren 1614—1618. — VI. De Harderwijksche hoogleeraar Antonius Thysius. — VII. De opvolger van Arminius. — VIII. De hoogleeraren Polyander en Episcopius. — IX. Ter Synode. — X. De veroordeeling van het Remonstrantisme. — XI. De invloed der Dordtsche Synode op de ontwikkeling der wetenschap. — XII. De heerschappij der theologia purior. — XIII De doorluchtige scholen. — XIV De hoogleeraar Voetius en zijne eerste ambtgenooten. — XV. De kweekschool der Remonstrantsche broederschap. — XVI. Voetiaansche en Coccejaansche hoogleeraren. — XVII. Godgeleerdheid en wijsbegeerte. — XVIII. Ethische, praktische en historische godgeleerdheid. — XIX. Proeven van ambtelijke waakzaamheid. — XX. Oordeelvellingen van een tijdgenoot. — Terugblik.

Geschiedkundige nasporingen. I—III. 1872—75. 3 dln *f* 7.—.

INHOUD: I. Prof. Meursius als geschiedschrijver der Leidsche hoogeschool. — De Schaffhausensche uitgaaf van Arnold's Kirchen- und Ketzer-Historien. — De veelgenoemde en weinig bekende geschriften van den wederdooper Bernt Rothmann. — Bijdrage tot C. A. Hase's werk over Seb. Franck von Wörd.
II. Hendrik Roll, de anabaptist. — De geschiedenis der martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede. — Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland. — Ludwig Rabus, student te Wittenberg. — Eene levensbeschrijving van Fr. de Enzinas. — Gerhard Westerburg. — Grotius over Meursius.
III. Theologische Ana's. — Antonius Corranus, Bellerive, een „moderaet" theoloog. — Guy de Bres. — Een reis- en plaats-beschrijving door Anton. Sepp. — Johannes Stinstra. — A. W. van Beijerland.

Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming. Leiden 1879. . *f* 2.25.

INHOUD: Jean Taffin. — Pieter de Zuttere, gezegd Overhaeg. — Agge van Albada.

Polemische en Irenische Theologie. Bijdragen tot hare geschiedenis. 2e druk. Leiden 1882. *f* 3.—

INHOUD: Antonus Corranus, gedurende zijn verblijf in Engeland. — Stellingen van P. Lozeleur, de Villiers. — Brieven van en over Taffin. — Henricus Bomelius. — Hermanus Moded. — Pieter Cornelius Brederode. — Irenische pogingen in Nederland aangewend. — De vertaling des N. T. door Carel Catz. — Willem Deurhof en zijne rechtszaak.

Bibliographische Mededeelingen. Leiden 1883. *f* 3.25.

INHOUD: Stella Clericorum, een stichtelijk geschrift uit de 15e eeuw. — De schrijver en de bronnen van den Hercules Prodicius. — Eene geloofsbelijdenis uit de 16e eeuw. — Twee geschriften van Antonius Corranus. — Voor de letterkundige geschiedenis van Calvin's Institutie. — De bibliotheek eener Koningin. — Een brief van Franck, vertaald door de Zuttere. — Het Nieuw-Grieksch Testament van 1638. — Onuitgegevene opstellen van Alhard de Raedt.

Kerkhistorische Studiën. Leiden 1885. *f* 7.—.

INHOUD: Henrick Rol. — Justus Velsius, Haganus. — Caspar Franck. — Antonius Corranus en Doede van Amsweer. — Daniël Südermann.
